મહા મહોપાધ્યાય યશોવિજય વિરચિત

સામાચારી પ્રકરણ
આરાધક-વિરાધક ચતુર્ભંગી
કૂપદૃષ્ટાન્ત વિશદીકરણ પ્રકરણ

(ગુજરાતી ભાવાનુવાદ સહિત)

◉ પ્રેરક ◉

વર્ધમાનતપોનિધિ આ.ભગવંત
શ્રીભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજા

◉ પ્રકાશક ◉

શ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ, મુંબઈ-૫૩

શ્રી જિનેન્દ્રાય નમઃ

શ્રીમદ્વિજયપ્રેમભુવનભાનુસૂરીશ્વરસદ્ગુરુભ્યો નમઃ

ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજય વિરચિત

સ્વોપજ્ઞવૃત્તિયુત

સામાચારી પ્રકરણ

આરાધક-વિરાધક ચતુર્ભંગી

કૂપદૃષ્ટાન્તવિશદીકરણપ્રકરણ

(ગુર્જર ભાવાનુવાદ સહિત)

શ્રી નેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરિ
જ્ઞાનમંદિર-ભંડાર, સુરત.

-: પ્રેરક -

ન્યાયવિશારદ વર્ધમાન તપોનિધિ સ્યાદ્વાદસિદ્ધાંતપ્રરૂપક પ.પૂ. આચાર્યદેવેશ
શ્રીમદ્ વિજય
ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજા

: પ્રકાશક :
શ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ
૧૦૬, એસ. વી. રોડ, ઇર્લાબ્રીજ
મુંબઇ-૪૦૦ ૦૫૬.

પ્રથમ આવૃત્તિ
નકલ–૫૦૦

મૂલ્ય
રૂા. ૩૫–૦૦

મુદ્રક
બેલા ટાઇપ સેટીંગ વર્કસ
ઘીકાંટા, અમદાવાદ.

વીર નિ. સં. ૨૫૧૩
વિ. સં. ૨૦૪૩

સર્વહક્ક શ્રમણપ્રધાન શ્રી જૈનસંઘને આધીન છે.

–: પ્રાપ્તિસ્થાનો :–

૧. પ્રકાશક

૨. દિવ્યદર્શન કાર્યાલય
C/o ભરતકુમાર ચતુરદાસ
કાળુશીની પોળ, કાળુપુર,
અમદાવાદ–૧

૩. દિવ્યદર્શન કાર્યાલય
C/o કુમારપાળ વિ. શાહ
૬૮, ગુલાલવાડી
મુંબઈ–૪

माध्यस्थ्यमेव शास्त्रार्थो येन तच्चारु सिध्यति ।
स एव धर्मवादः स्यादन्यद् बालिशवल्गनम् ॥

અર્થ :–શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય મધ્યસ્થભાવની સિદ્ધિમાં છે. જેનાથી સુંદર મધ્યસ્થભાવ સિદ્ધ થાય તે જ ખરો ધર્મવાદ છે. બાકી બધું બાલિશ પ્રલાપતુલ્ય છે.

—અધ્યાત્મઉપનિષદ્

પ્રકાશકીય નિવેદન :–

* વિક્રમની ૧૭ મી સદીના ઉત્તરાર્ધ અને ૧૮ મી સદીના પૂર્વાર્ધના ઝળહળતો સિતારા * ૮ પ્રભાવકોમાંના પ્રથમ પ્રાવચનિક પ્રભાવક * શ્રુતકેવલીભગવંતોની કંઇક ઝાંખી કરાવનારા * બ્રાહ્મણપંડિતો પાસેથી પણ ન્યાયવિશારદ અને ન્યાયાચાર્યની માનવંતી પદવી પામનારા...

લઘુહરિભદ્ર બિરુદધારી મહામહોપાધ્યાય **શ્રીયશોવિજયજી** મહારાજથી કોણ અજાણ છે ? તેઓ શ્રીમદ્દે આગમગ્રન્થો, પ્રકરણગ્રન્થો, યોગગ્રંથો વગેરેનું રહસ્ય પ્રકાશિત કરનારા અનેક ગ્રન્થો રચીને આપણા સહુ પર અજોડ ઉપકાર કર્યો છે. આપણું એ કમભાગ્ય છે કે તેઓ શ્રીમદ્દના ઘણા ગ્રન્થો માત્ર ૩૦૦ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં લુપ્તપ્રાયઃ થઈ ગયા છે. તેમ છતાં તેઓ શ્રીમદ્દનાં જે ગ્રન્થો આજે પણ વિદ્યમાન છે તે પણ સત્ય રાહ ચીંધવામાં ઘણા ઉપકારક છે. તેઓશ્રીએ ટૂંકા જીવનકાળ દરમ્યાન ઘણું કાર્ય કરવાનું હોઈ સંક્ષિપ્ત વાક્યોમાં ઘણું ઘણું રહસ્ય ભરી દીધું છે. વળી એમાં ભેગી દુરુહ ન્યાયશૈલી ગૂંથાએલી છે. એમાં વળી જમાનાના પવને પોતાની અસર ફેલાવી છે. તેથી શ્રાવક–શ્રાવિકાવર્ગમાં તો લગભગ રહ્યું નથી જ, પણ સાધુ–સાધ્વીજી ભગવંતોમાં પણ પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી ભગવંતના ગ્રન્થોનું અધ્યયન–અધ્યાપન મંદ બની ગયું છે.

એકબાજુ આ પરિસ્થિતિ છે અને બીજી બાજુ પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજની ૩૦૦ મી પુણ્યતિથિ આવે છે, તેથી વર્ત્તમાન સંઘમાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજના ગ્રંથોનું અધ્યયન–અધ્યાપન વધે અને તેઓશ્રીમદ્દ પ્રત્યેનો કૃતજ્ઞભાવ કંઇક અંશે પ્રકટ થાય એ દૃષ્ટિએ અમે તેઓશ્રીના પાંચ ગ્રન્થો ગુર્જર ભાવાનુવાદ સાથે પ્રકાશિત કરવાનો પવિત્ર સંકલ્પ કર્યો. પણ આ સંકલ્પને સાકાર કરવો સરળ નહોતો. વર્ત્તમાન અનેક મહાત્માઓમાંથી અમારી નજર વર્ધમાનતપોનિધિ ન્યાયશાસ્ત્રનિપુણમતિ સ્યાદ્વાદસિદ્ધાન્ત પ્રરૂપક પ. પૂ. આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્દ વિજય **ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી** મહારાજા પર ઠરી. તેઓશ્રી પાસેથી જ આ સંકલ્પ સાકાર થવાની ઘણી શકયતાઓ દેખાઇ. કારણ તેઓશ્રી સ્વયં અજોડ બહુશ્રુત વિદ્વાન છે અને તેઓશ્રીના કુશળતાપૂર્વકના અધ્યયન–અધ્યાપનના આયોજનના પ્રભાવે તેઓશ્રીના ઘણા શિષ્યો પણ સારા વિદ્વાન થએલા છે. અને ખરેખર ! તેઓશ્રીમદ્દની અચિન્ત્ય કૃપાથી અને પ્રેરણાથી અમારો સંકલ્પ સાકાર થઇ રહ્યો છે. તેઓ શ્રીમદ્દની અનુજ્ઞા અને કૃપાદૃષ્ટિથી નીચે મુજબના ગ્રન્થો તૈયાર થઈ રહ્યા છે.

☐ જ્ઞાનબિંદુ–(ભાવાનુ) પ. પૂ. જયસુંદર વિ. મ. સા.

☐ ધર્મપરીક્ષા–(ભાવાનુ.) પ. પૂ. અભયશેખર વિ. મ. સા.

☐ સામાચારી પ્રક૦ ☐ આરા૦ વિરા૦ ચતુ૦
☐ કૂપદૃષ્ટાન્તવિંશદ્વીકરણપ્રકરણ
} (ભાવાનુ.) પ. પૂ. અભયશેખર વિ. મ. સા.

☐ પ્રતિમાશતક (ભાવાનુ.) પ. પૂ. અજિતશેખર વિ. મ. સા.

આમ અમારા સંકલ્પને સાકાર બનાવવા બદલ તેમજ તે સિવાય પણ અમારાં શ્રીસંઘને આરાધનામાં વધુ ને વધુ જોડવા માટે તેઓશ્રીની મળતી નિરંતર પ્રેરણાઓ અને માર્ગદર્શન બદલ અમે સહુ વર્ધમાનતપોનિધિ આચાર્યભગવંતશ્રીના અત્યંત ઋણી છીએ. તેમજ તે તે ગ્રન્થોનો સુંદર ભાવાનુવાદ–સંપાદન વગેરે કરી આપનાર ઉપરોક્ત મહાત્માઓના પણ અમે ખૂબ ખૂબ ઋણી છીએ.

પ્રસ્તુત સામાચારીપ્રકરણ ગ્રન્થમાં સાધુ–સાધ્વીજી ભગવંતોએ પરિચિત અને સ્થિર કરવા યોગ્ય દશવિધ સામાચારીનું નિરૂપણ છે અને આરા૦ વિરા૦ ચતુર્ભંગી ગ્રંથમાં પંચમાંગ શ્રી ભગવતીસૂત્રના એક સૂત્રનું વિવરણ છે જેમાં સાથે બીજાની ભ્રાન્તમાન્યતાનું નિરાકરણ પણ છે આ બન્ને ગ્રન્થો પૂર્વે વિ.સં. ૧૯૭૩માં **શ્રી જૈનઆત્માનંદ સભા ભાવનગર** તરફથી જોગા પ્રતાકારે છપાયા હતા. કૂપદૃષ્ટાન્તવિશદીકરણપ્રકરણ ગ્રન્થમાં, જિનપૂજા અંગે જે કૂપદૃષ્ટન્ત આપવામાં આવે છે તેનું અર્થઘટન કઇ રીતે કરવું તેની વિચારણા છે. આ ગ્રન્થ સંપૂર્ણપણે પૂર્વે ભારતીયપ્રાચ્યતત્ત્વ પ્રકાશન સમિતિ અને યશોભારતી જૈન પ્રકાશન સમિતિ તરફથી પુસ્તકાકારે પ્રકાશિત થયેલો છે. આ ત્રણેય ગ્રન્થોને ગુર્જરભાવાનુવાદ સાથે અમારા શ્રી જ્ઞાનખાતામાંથી પુનઃ પ્રકાશિત કરતાં અમે અનેરો આનંદ અનુભવીએ છીએ. આ પ્રસ્તુતગ્રન્થના ભાવાનુવાદ–સંશોધન–સંપાદન વગેરેમાં પ્રત્યક્ષ–પરોક્ષ સહાય કરનાર તમામ શુભેચ્છકોને તેમજ ગ્રન્થનું સુંદર મુદ્રણ કરી આપનાર **બેલા ટાઈપ સેટીંગ વર્કસના** માલિક–સંચાલક–કંપોઝીટરો વગેરેને ધન્યવાદ પાઠવીએ છીએ. ભવિષ્યમાં પણ આવા ઉત્તમ ગ્રંથોના પ્રકાશનનો લાભ વારંવાર અમને મળતો રહે એ શુભેચ્છા.

લિ.

શ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ
વતી હર્ષદ સંઘવી

પ્રાસ્તાવિકમ્

અનાદિકાળથી અનંતાનંત જીવો સંસારમાં પરિભ્રમણ કરી રહ્યા છે. આ પરિભ્રમણ દરમ્યાન, જીવો સુખ મેળવવા માટે નિરંતર ઉત્સુક હોઈ અનેક પ્રકારની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ કર્યા કરે છે. પણ મોહ રાજાએ જીવમાં એવો વિપર્યાસ ઊભો કરી દીધો છે કે સુખ માટેની એની પ્રવૃત્તિઓ ધમધોકાર ચાલતી હોવા છતાં એ દુઃખી ને દુઃખી જ થઈ રહ્યો છે. સુખનું તો જાણે કે નામનિશાન પણ દેખાતું નથી. એટલે કે એની આ પ્રવૃત્તિઓ–એના આ આચારો જ એને કર્મબંધાદિ કરાવવા દ્વારા દુઃખનું કારણ બની જાય છે. આ આચારોથી બંધાએલા કર્મો અને કુસંસ્કારો જ્યાં સુધી દૂર થતાં નથી ત્યાં સુધી જીવ પોતાના શુદ્ધ ચિદાનન્દમય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

આ વિપરીત પ્રવૃત્તિઓ–મિથ્યા આચારો એટલા બધા અભ્યસ્ત થઈ ગયા હોય છે કે સાધુપણું લીધા પછી પણ જો સાવધાની રાખવામાં ન આવે, 'મારે કેવા આચારો આચરવાનાં છે?' 'અન્ય મહાત્માઓ વગેરે સાથે કેવી રીતે વર્ત્તવાનું છે?' એનો સ્પષ્ટ વિવેક શીખવામાં ન આવે તો એ અભ્યસ્ત આચારો દ્વારા મોહરાજા પાછો જીવને રમાડી જાય છે. પોતાને શરણે આવેલા જીવો, આ રીતે પુનઃ મોહરાજાની ચુંગાલમાં ફસાઈ ન જાય એ માટે વિશ્વવત્સલ પરમકરુણાનિધાન તારક શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ સાધુ–સાધ્વીઓને, તેઓને પાળવાના આચારોનું સ્પષ્ટ બંધારણ ઘડી આપ્યું છે. આ આચારોને **સામાચારી** કહે છે. આ આચારોનું ત્રણ ગ્રુપમાં વર્ગીકરણ હોઈ સામાચારીના પણ ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) ઓઘસામાચારી, (૨) દશવિધસામાચારી, અને (૩) પદવિભાગ (પદચ્છેદ) સામાચારી **પ્રસ્તુત** ગ્રન્થમાં આ ત્રણમાંથી **દશવિધસામાચારીનું** નિરૂપણ છે. આ સામાચારીનું નિરૂપણ, શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, શ્રી આવશ્યકનિર્યુક્તિ શ્રી પંચાશકજી વગેરે શાસ્ત્રોમાં કરાયેલું છે. તેનું ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ **યશોવિજયમહારાજાએ** પોતાની ન્યાયશૈલીગર્ભિત કલમે ઉક્ત ગ્રન્થોને અનુસરનારું અને તેમ છતાં મૌલિક એવું સ્પષ્ટ પ્રરૂપણ આ ગ્રન્થમાં કરેલું છે. જાણે કે તેઓ શ્રીમદ્ પણ સૂચન કરી રહ્યા છે કે આ સામાચારીને એકાદ વાર સાંભળી લેવાથી, કે જાણી લેવાથી કે એકાદ બે વાર આચરી લેવાથી કામ સરી જતું નથી. એટલા માત્રથી અનાદિકાલીન તે મિથ્યાઆચારોના સંસ્કારો ભૂંસાઈ જતા નથી, પણ આ સામાચારીને વારંવાર સાંભળવાથી, સમજવાથી અને જીવનમાં આચરી આચરીને વારંવાર ઘૂંટવાથી એ સંસ્કારો ધીમે ધીમે ભૂંસાતા જાય છે, યાવત્ સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે. આ સામાચારીને ઘૂંટીઘૂંટીને એવી સ્થિર કરવાની હોય છે કે જેથી અનુપયોગદશામાં પણ સદ્બન્ધન્યાયે એનું પાલન થયા જ કરે.

સૌ પ્રથમ સામાચારી અંગે નયવિચારણા કરી છે. એમાં ગ્રન્થકારશ્રીએ પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વીએ વિશેષણોનો અન્વય કરી દેખાડી નયોથી વિચારણા કરવા માટે એક સુંદર માર્ગદર્શન કર્યું છે. એ પછી ક્રમશઃ 'ઇચ્છાકાર' વગેરે સામાચારીઓની પ્રરૂપણા કરી છે. દરેક સામાચારીની પ્રરૂપણામાં તે તે સામાચારીનું અવ્યાપ્તિ–અતિવ્યાપ્તિ વગેરે દોષોથી મુક્ત એવું લક્ષણ, તેનો વિષય વગેરે દેખાડ્યાં છે. લક્ષણગત તે તે વિશેષણોનું પદકૃત્ય કરી દેખાડેલું છે. તેમજ પ્રસંગે પ્રસંગે તે તે બાબતો પર સુંદર છણાવટ કરી રહસ્ય ખોલી દેખાડ્યું છે. જેમકે (૧) માત્ર ભાવથી પરિપૂર્ણ ફળ મળતું નથી. (૨) ખરંટણા પણ આવશ્યક છેઃ નિવૃત્તિના ઉત્સાહ માટે. (૩) અક્ષરાર્થના ઉપયોગપૂર્વક 'મિચ્છામી દુક્કડમ્' એવો પ્રયોગ કરવો એ વિહિત છે. (૪) તહત્તિના 'અવિકલ્પ–વિકલ્પ' એવા વિભાગનું કારણ. (૫) આવસ્સહીના સ્થાને નિસિહી કેમ નહીં? (૬) ઉપાશ્રય પ્રવેશે

નિસિહી શા માટે ? (૭) 'નિસિહી' શબ્દપ્રયોગથી શું લાભ ? (૮) આપૃચ્છા એ મંગલરૂપ છે. (૯) પ્રતિપૃચ્છા સ્થળે માત્ર આપૃચ્છાથી કાર્યસિદ્ધિ ન થાય. (૧૦) પ્રતિપૃચ્છા એ આપૃચ્છારૂપ નથી. (૧૧) છંદનાના અસ્વીકારમાં અનુમોદનાજન્ય ફળનો અભાવ રહે છે. (૧૨) મોક્ષેચ્છા એ રાગરૂપ નથી. (૧૩) મોક્ષેચ્છુનું સાર્વદિક કર્ત્તવ્યઃ અપ્રમાદ (૧૪) મોક્ષેચ્છુની ઉપાયેચ્છા અવિચ્છિન્ન હોય. (૧૫) નિમન્ત્રણા વગેરેમાં ગુર્વાજ્ઞા આવશ્યક છે. (૧૬) અર્થાનુયોગ એ રોગી અવસ્થામાં પણ ગુરુનું કર્ત્તવ્ય છે. (૧૭) આરંભે પૃથક્ મંગલાચરણનું રહસ્ય. (૧૮) જ્ઞાન એ પણ રત્નત્રયીમાંનું એક રત્ન છે, માટે નાનો પણ અનુયોગદાતા જ્ઞાનરૂપ રત્નની અપેક્ષાએ 'રત્નાધિક' છે. એટલે એ વંદનીય પણ છે જ. (૧૯) જ્ઞાનદાતાને વંદન અંગે નિશ્ચય વ્યવહાર. (૨૦) વ્યવહારનયની વિરાધના અયોગ્ય છે. વગેરે.

આમ અનેક વિષયો પર સુંદર પ્રકાશ પાથર્યા બાદ પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ છેલ્લે રહસ્યભૂત ઉપદેશ આપતાં ફરમાવ્યું છે કે "વધુ શું કહીએ? જે જે રીતે રાગ અને દ્વેષ શીઘ્ર વિલય પામતાં જાય તે તે રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી, એ શ્રી જિનેશ્વરદેવોની આજ્ઞા છે." આવો ઉપનિષદ્‌ભૂત ઉપદેશ ફરમાવવા દ્વારા તેઓ શ્રીમદ્ એ સૂચન કરવા માંગે છે કે સામાન્યથી આ દર્શિત પ્રકારની સામાચારી જીવના રાગદ્વેષનો વિલય કરતી જાય છે માટે શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ તે ફરમાવી છે. તેમજ તેઓ શ્રીમદ્ આ પણ સૂચન કરી રહ્યા છે કે જ્યારે દેશ-કાલની એવી વિશેષ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ હોય કે જેના કારણે શાસ્ત્રમાં ઉત્સર્ગ માર્ગે કહેલી તે તે બાબતોથી કે તે તે ગચ્છ આદિમાં પ્રવર્ત્તેલી તે તે સામાચારીઓથી રાગ-દ્વેષ હણવાને બદલે વધી જતા હોય, તો એવી પરિસ્થિતિમાં તે તે બાબતોને કે તે તે સામાચારીઓને પાળવામાં જિનાજ્ઞા રહેતી નથી.

[આરાધક-વિરાધક ચતુર્ભંગી ગ્રન્થ]

પંચમાંગ **શ્રી ભગવતીજી** સૂત્રના ૮ મા શતકના ૧૦ માં ઉદ્દેસામાં ચાર પ્રકારના જીવોની પ્રરૂપણા આવે છે. દેશઆરાધક, દેશવિરાધક, સર્વઆરાધક અને સર્વવિરાધક. નવાંગી ટીકાકાર શ્રીમદ્ **અભયદેવસૂરિ** મહારાજાએ ભાવથી ધર્મના અજાણ બાળતપસ્વીને દેશઆરાધક કહ્યો છે, અને સંપ્રદાયગત અન્ય આચાર્યોના મતે ગીતાર્થ અનિશ્રિત એવા તપ-સંયમપાલનાદિમાં તત્પર અગીતાર્થને દેશઆરાધક કહ્યો છે. "જિનોકત સાધુસામાચારીનું પાલન એ જ આરાધના છે, અન્ય દર્શનમાં રહેલા માર્ગાનુસારી જીવોની પણ તત્તદ્‌દર્શનોકત ક્રિયાઓનું પાલન નહિ" એવી માન્યતાવાળો હોવાને કારણે પૂર્વપક્ષી ઇતરમાર્ગસ્થ જીવોને તો દેશઆરાધક પણ માનવા તૈયાર જ નથી. તેથી એ બાળ તપસ્વી તરીકે જિનોકત સાધુસામાચારીનું પાલન કરનારા દ્રવ્યલિંગીનું ગ્રહણ કરી એને જ દેશઆરાધક કહે છે, માર્ગાનુસારી તાપસ વગેરેને નહિ. ગ્રન્થકાર પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ પૂર્વપક્ષીની આ વાતને અયોગ્ય એટલા માટે ઠેરવે છે કે દ્રવ્યલિંગીને દેશઆરાધક તરીકે લેવામાં, આ ચતુર્ભંગીની પ્રરૂપણાનું જે પ્રયોજન છે તે સરતું નથી. 'એકલી ક્રિયા એ મોક્ષનું સાધન છે' કે 'એકલું જ્ઞાન એ મોક્ષનું સાધન છે' એવું જેઓ માને છે તેઓને (૧) 'એકલી ક્રિયા' કે 'એકલું જ્ઞાન' કેવા અધૂરા છે ? (૨) બંને એકલાં એકલાં હોય તો બંનેનું સામર્થ્ય કેટલું બધું અપૂર્ણ રહે છે અને (૩) એ બંને ભેગા થાય તો એ બંનેનું સામર્થ્ય કેવું પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે...ઇત્યાદિ જણાવવા માટે ભગવતીજી સૂત્રમાં આ પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. આના પરથી જણાય છે કે અહીં ક્રિયા (શીલ) તરીકે અને જ્ઞાન તરીકે એવી ક્રિયા અને એવું જ્ઞાન લેવાનું છે કે જે બન્ને સ્વતંત્ર હોય ત્યારે આંશિક રીતે પણ મોક્ષના કારણરૂપ હોય અને બન્ને ભેગા થાય એટલે પરિપૂર્ણ કારણરૂપ બને. અભવ્યાદિ દ્રવ્યલિંગોની જિનોકત ક્રિયાઓ અપ્રધાનદ્રવ્યક્રિયા રૂપ હોઈ એક સાવ સૂક્ષ્મ અંશ જેટલા પણ કારણરૂપ નથી. તેથી એના જોર પર દ્રવ્યલિંગીને દેશઆરાધક કહી શકાતો નથી. માર્ગા-

નુસારી તાપસ વગેરેની ક્રિયાઓ આંશિક આરાધનારૂપ હોઈ તેઓ દેશઆરાધક હોવામાં કોઈ વાંધો નથી. વૃત્તિકારને આ બાળતપસ્વી અને અન્યઆચાર્યોને પૂર્વોક્ત અગીતાર્થ દેશઆરાધક તરીકે માન્ય છે. આ બે મતોમાં બહુ ભેદ નથી એનું ગ્રન્થકારશ્રીએ અન્યત્ર પ્રરૂપણ કરેલું છે.

દેશવિરાધકભાંગા અંગે પણ પૂર્વપક્ષીને એક ભ્રમ પેદા થયો છે કે 'આમાં વાસ્તવિક વિરાધના લેવાની છે.' પોતાની આ ભ્રાન્તમાન્યતાના કારણે પૂર્વપક્ષી, જેણે ચારિત્રનું ગ્રહણ જ નથી કર્યું એવા અવિરત સમ્યક્ત્વીને દેશવિરાધક માનવા તૈયાર નથી. પણ એમાં આપત્તિ એ ઊભી થાય છે કે (૧) એવો અવિરત સમ્યક્ત્વી પછી આ ચતુર્ભંગીમાંથી બાકાત થઈ જાય છે. (૨) વૃત્તિકારે 'આપ્રાપ્તે વા' એવું જે વિકલ્પ વ્યાખ્યાન કર્યું છે (જેને ચારિત્રની પ્રાપ્તિ નથી થઈ તે અવિરત સમ્યક્ત્વી પણ ચારિત્રનો વિરાધક છે,) તેનું ખંડન કરવા રૂપ શ્રુતજ્ઞાનની મહાન આશાતના પૂર્વપક્ષીને કરવી પડે છે. વૃત્તિકારે કરેલું આ વિકલ્પવ્યાખ્યાન અયોગ્ય પણ નથી જ, કેમ કે ખુદ સૂત્રકાર ભગવંતે પોતે જ 'અણુવરએ' શબ્દથી સૂત્રમાં એનું સૂચન કર્યું જ છે.

આમ આવી આપત્તિઓ આવતી હોવાથી આ ભાંગામાં ગૃહીત ચારિત્રની વાસ્તવિક વિરાધના જ લેવાનો પૂર્વપક્ષ અભિપ્રાય યોગ્ય નથી. તાત્પર્ય એ છે કે આ બીજા ભાંગામાં વાસ્તવિક નહિ પણ પારિભાષિક વિરાધનાનો અભિપ્રાય માનવો યોગ્ય છે. (૧) પ્રાપ્તચારિત્રનું પાલન જ ન કરવું તે કે (૨) ચારિત્રની પ્રાપ્તિ જ ન હોવી તે અહીં પારિભાષિક વિરાધના તરીકે અભિપ્રેત છે. તેથી 'અપ્રાપ્તેર્વા' વ્યાખ્યામાં પૂર્વપક્ષી એ જે આપત્તિઓ આપેલી છે તે પણ ઊભી રહેતી નથી. આ પ્રરૂપણા પારિભાષિક છે એવું રહસ્ય ખોલી આપીને અને અનેક તર્કપૂર્ણ દલીલોથી એ રહસ્યને યથાર્થ સિદ્ધ કરી આપીને પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી ભગવંતે પૂર્વાચાર્યોના વચનમાં ઉદ્ભવની આપત્તિઓની શંકાના અનિષ્ટથી રક્ષણ કરવારૂપ અનન્ય ઉપકાર કર્યો છે. આ ચતુર્ભંગીની વિસ્તૃત પૂર્વપક્ષ સાથેની સુવિસ્તૃત પ્રરૂપણા ઉપા૦ મહારાજે સ્વકીય **ધર્મપરીક્ષા** (શ્લો૦ ૧૮ થી ૩૧) ગ્રન્થમાં કરી છે. વિસ્તરાર્થીને એ ગ્રન્થ જોઈ લેવા ભલામણ.

[કૂપદૃષ્ટાન્તવિશદીકરણપ્રકરણ]

શ્રાવકો જે દ્રવ્યસ્તવ(જિનપૂજા) કરે છે તે નિર્દોષ છે એ બાબતને સમજવા માટે શાસ્ત્રમાં કૂપખનન (કૂવો ખોદવાનું) દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. ૧૪૪૪ શાસ્ત્રોના પ્રણેતા **શ્રીહરિભદ્રસૂરિમહારાજ** વિરચિત **શ્રી પંચાશકશાસ્ત્ર**ની વૃત્તિમાં નવાંગી ટીકાકાર **શ્રી અભયદેવસૂરિ** મહારાજે આ દૃષ્ટાન્તનું આવું **અર્થ**ઘટન કર્યું છે કે "કૂવો ખોદવામાં પહેલાં શ્રમ, કાદવથી ખરડાવું, તૃષાવૃદ્ધિ વગેરે દોષો થાય છે, પણ છેવટે નિર્મળ જળની પ્રાપ્તિ થતાં એ પાણીથી જ એ બધા દોષો દૂર થઇ જાય છે અને સ્વ-પરની તૃષાનું શમન થવા રૂપ લાભ થાય છે. માટે કૂવો ખોદવો એ લૌકિક દૃષ્ટિએ સ્વ-પર ઉપકારક છે. આ જ રીતે જિનપૂજા કરવામાં પાણી-પુષ્પ વગેરેના જીવોની હિંસાના કારણે અલ્પપાપ બંધ રૂપ દોષ થાય છે, પણ એ જિનપૂજાથી જે શુભભાવોલ્લાસ જાગે છે તેના પ્રભાવે એ દોષ દૂર થઈ વિપુલ નિર્જરા અને પ્રચુરપુણ્યબંધ રૂપ લાભ થાય છે. જોનાર વગેરેને પણ અનુમોદનાદિ દ્વારા આ લાભ થાય છે. માટે જિનપૂજા એ સ્વ-પર ઉપકારક છે." આ રીતે અર્થઘટન કર્યા બાદ તેઓ શ્રીમદે જ 'કેચિત્' ના મત તરીકે જણાવ્યું છે કે 'સ્નાનાદિ વખતે પણ નિર્મળજળ તુલ્ય શુભઅધ્યવસાય હાજર હોવાથી કાદવથી ખરડાવું વગેરે રૂપ અલ્પપાપબંધનો દોષ લાગતો જ નથી. માટે દૃષ્ટાન્તને આ રીતે ઘટાવવું જોઈએ. 'જેમ કૂપખનન સ્વપરને ઉપકાર માટે થાય છે તેમ જિનપૂજા કરણઅનુમોદન દ્વારા સ્વ-પરને ઉપકાર માટે થાય છે.' કેચિત્ નો આવો મત દર્શાવીને પછી શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજે 'ન चैतदागमानुपाति' કહીને તેનું ખંડન કર્યું છે.

ગ્રન્થકાર શ્રી ઉપાધ્યાયજી મહારાજનો અભિપ્રાય આવો છે કે "વિધિશુદ્ધ જિનપૂજા વગેરે સંપૂર્ણ નિર્દોષ છે. એમાં જે હિંસા થાય છે તેનાથી અલ્પપણ પાપબંધરૂપ દોષ લાગતો નથી. માટે, 'કૂપ-ખનન જેમ સ્વ-પરને ઉપકારક છે તેમ જિનપૂજા પણ સ્વ-પરને કરણ-અનુમોદન દ્વારા ઉપકારક છે' આ રીતે અર્થઘટન કરવું જોઈએ." સ્વાભિપ્રેત આ અર્થઘટનનું ગ્રન્થકારે આગમ-યુક્તિ પુરસ્સર જોરદાર સમર્થન કર્યું છે. એ માટે સાધુને અશુદ્ધ આહારાદિનું દાન, કર્કશવેદનીયબંધ, ધ્રુવબંધ-પ્રક્રિયા વગેરેની પણ વિચારણા કરીને સ્વકીય અભિપ્રાય પરની સંભવિત શંકાઓનું નિવારણ કર્યું છે. આમ હોવા છતાં શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજનું તેઓ શ્રીમદે ખંડન નથી કર્યું. પણ સમન્વય સાધી આપ્યો છે કે અમે વિધિશુદ્ધ જિનપૂજાના તાત્પર્યથી આ અર્થઘટન કર્યું છે, જ્યારે શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજે વિધિવિકલ જિનપૂજાના તાત્પર્યથી. માટે કોઈ વિરોધ નથી. વળી ગ્રન્થકારે શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજનો આ અભિપ્રાય તેઓ શ્રીમદ્ના જ વચન પરથી તારવી બતાવ્યો છે તેમજ તેઓ શ્રીમદે નચૈતદાગમાનુપાતિ કહીને જે ખંડન કર્યું છે તે વિધિશુદ્ધ-વિધિવિકલ દરેક જિનપૂજાને સાવ નિર્દોષ સિદ્ધ કરવાનો કેચિત્નો જે મત છે તેનું ખંડન છે, વિધિશુદ્ધ જિનપૂજાને સાવનિર્દોષ સિદ્ધ કરતા અમારા મતનું નહિ એ બાબતનું પણ ગ્રન્થકારે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.

પૂજાપંચાશકમાં ચૈત્યવંદનાન્તે જે પ્રણિધાન કહ્યું છે તે અને પહેલાંથી જ પૂજાદિકાલે જે પ્રણિધાન રાખવાનું હોય છે તે ભિન્ન છે, એટલે પહેલાં પણ પ્રણિધાન હોય તો છે જ અને તેથી પ્રણિધાનનો વિરહ હોવાથી જિનપૂજા દ્રવ્યસ્તવ રૂપ છે એવું નથી ઈત્યાદિ દર્શાવીને તેઓ શ્રીમદે, એ રીતે પણ અલ્પદોષની જે સંભાવના હતી તેને દૂર કરી છે. એમાં ભેગી, તીર્થંકર-પણાંની પ્રાર્થના નિયણારૂપ છે કે અનિયણારૂપ એની પણ સુંદર વિચારણા દાખવી છે.

પૂર્વે **શ્રી જૈન ગ્રન્થ પ્રકાશક સભા** તરફથી પ્રતાકારે છપાયેલો આ ગ્રન્થ અપૂર્ણમુદ્રિત થયો હતો. પછી **ભારતીયપ્રાચ્યતત્ત્વ પ્રકાશન સમિતિ** અને **યશોભારતીજૈન પ્રકાશન સમિતિ** તરફથી પુસ્તકાકારે મુદ્રિત થયેલા પુસ્તકોમાં આ ગ્રન્થ પૂર્ણ હતો. એ બંનેમાં મૂળ ગ્રન્થની બાર ગાથાઓ દર્શાવવામાં આવેલી. ગ્રન્થમાં ટીપ્પણમાં મેં જણાવ્યું છે તેમ, બારમી ગાથાની વૃત્તિમાં ઉદ્ધૃતશ્લોક તરીકે જે 'દ્રવ્યથઓ...' ઈત્યાદિ શ્લોક છપાયો છે તે વાસ્તવમાં ઉદ્ધૃતશ્લોક નથી, પણ ગ્રન્થકારે સ્વયં રચેલો મૂળશ્લોક છે. માટે ગ્રન્થના મૂળશ્લોકો બાર નહિ, પણ તેર છે. તેમજ એ તેરમા શ્લોકની અવતરણિકા કંઈક ખૂટતી હોય એવું લાગવાથી મેં એનું અનુસંધાન કર્યું છે, આ બાબતને વાંચકોએ ધ્યાનમાં લેવી.

[ગ્રંથકાર વિશે કંઇક]

મોગલસમ્રાટ **અકબર** પ્રતિબોધક જગદ્ગુરુ **શ્રી હીરસૂરીશ્વરજી** મહારાજની પરંપરામાં થએલા **શ્રી નયવિજય** મ. સા. પાસે વિ. સં. ૧૬૮૮ માં ચારિત્ર ગ્રહણ કરનાર ગ્રન્થકાર ઉપા૦ શ્રી **યશો-વિજયજી** મહારાજથી કોણ અપરિચિત છે ? પાટણ નજીક કનોડુ ગામના જૈન વણિક શ્રેષ્ઠી **નારા-યણની સૌભાગ્યદેવી** નામની ધર્મપત્નીની કુક્ષિને અજવાળનાર આ રત્ન **જશવંતકુમારના** લઘુસહોદર **પદ્મસિંહ** પણ ચારિત્ર ગ્રહણ કરી **પદ્મવિજય** બન્યા હતા. ગ્રન્થકારશ્રી યશોવિજયજી મ.ની બુદ્ધિ પ્રતિભા, તેજસ્વિતા અને સુયોગ્યતાથી આવર્જિત થએલા શ્રેષ્ઠી **ધનજીસુરા** ની વિનંતિ અને વ્યવસ્થાને અનુસરીને કાશીમાં પ્રકાંડ વિદ્વાન ભટ્ટાચાર્ય પાસે ષડ્દર્શન વગેરેનું તલસ્પર્શી અધ્ય-યન થયું. કાશીમાં ૩ વર્ષ અને પછી આગ્રામાં ૪ વર્ષ અધ્યયન કર્યું. **શ્રી વિનયવિજય** મ. સા. સાથે ભાગીદારીમાં તેઓશ્રીએ એક રાત્રીમાં ન્યાયદર્શનનો ૧૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ મૂર્ધન્યગ્રન્થ કંઠસ્થ કર્યો હતો એવી લોકોક્તિ છે. કાશીના વિદ્વાનોએ તેઓ શ્રીમદ્ને **ન્યાયવિશારદ** અને **ન્યાયાચાર્યનું** માનવંતું બિરુદ આપ્યું હતું. ગંગાના કિનારે તેઓશ્રીએ 'ઐં' કારના જપથી સરસ્વતીદેવીને પ્રસન્ન કરેલી હતી.

તેઓ શ્રીમદે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અને ગુર્જરગિરામાં અનેક અજોડ રચનાઓ કરી છે. સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિત ગ્રન્થો રચ્યા છે તો સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થો પણ રચ્યા છે. અન્યકર્તૃક ગ્રન્થો પર વૃત્તિગ્રન્થો પણ રચ્યા છે તો ગુજરાતી ભાષામાં સ્તવન-સજ્ઝાય-ઢાળ-ટબો વગેરે રચીને લોકભોગ્ય સાહિત્યને પણ સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. આચાર્ય **શ્રી દેવસૂરિજી** મહારાજની અનુજ્ઞાથી અને શ્રીસંઘની આગ્રહભરી વિનંતિથી તેઓ શ્રીમદ્ ૧૭૧૮ માં ઉપાધ્યાય પદથી અલંકૃત બન્યા હતા. ૧૭૪૩ નું ચાતુર્માસ **ડભોઈ** નગરીમાં કરી પછી ત્યાં જ અનશન કરીને પંડિતમરણને તેઓશ્રીએ સાધ્યું હતું. આજે પણ ત્યાં તેઓશ્રીનું સમાધિમંદિર તેઓશ્રીની યશોગાથા ગાઈ રહ્યું છે.

(ઋણસ્વીકાર)

સિદ્ધાંતમહોદધિ કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી સુવિશાળગચ્છાધિપતિ સ્વ. આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય **પ્રેમસૂરીશ્વરજી** મહારાજ. વર્ધમાનતપોનિધિ ન્યાયવિશારદ સ્યાદ્વાદસિદ્ધાંતસંરક્ષક આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય **ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી** મહારાજ. બંધવિધાન મહાગ્રન્થના એક મુખ્ય આધારસ્તંભ અધ્યાત્મરસિક પંન્યાસપ્રવર શ્રી **ધર્મજિત** વિજયગણિવર. મૂલપયડિ રસબંધો ગ્રન્થના વૃત્તિકાર વિદ્વદ્વર્ય પંન્યાસપ્રવર **શ્રી જયશેખર** વિજય ગણિવર.

પ્રસ્તુત ત્રણેય ગ્રન્થોના ભાવાનુવાદ પેનમાંથી ઉતરતી સહીથી નથી લખાયા, પણ જાણે કે આ બધા પરમ ઉપકારી પૂજ્યપાદ ગુરુભગવંતોની અમીદૃષ્ટિમાંથી ઉતરતી કૃપાથી લખાયા છે. સિદ્ધાંત-દિવાકર અજોડ વિદ્વાન પ. પૂ. આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્વિજય **જયઘોષસૂરીશ્વરજી** મહારાજની પ્રેરણાઓ ચિરસ્મરણીય છે. ન્યાયશાસ્ત્રનિપુણમતિ વિદ્વદ્વર્ય પ. પૂ. **જયસુંદર** વિ. મ. સાહેબે આ સંપૂર્ણ ભાવાનુવાદનું સંશોધન કરી આપી એની ઉપાદેયતામાં વધારો કર્યો છે. સહવર્ત્તી તમામ મુનિભગવંતોનો આ ભાવાનુવાદના લેખનાદિમાં સુંદર સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે જે અવિસ્મરણીય છે.

મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજના વચનો મહાર્થ અને ગંભીર રહસ્યોવાળા છે. તેનો મેં સ્વક્ષયોપશમાનુસાર ભાવાનવાદ કર્યો છે. સંભવ છે કે એમાં કયાંક મેં ઉપાધ્યાયજી મહારાજના અભિપ્રાયને બરાબર સ્પષ્ટ ન કર્યો હોય, અથવા કયાંક તેઓશ્રીના અભિપ્રાયને અન્યાય કરી વિપરીત અભિપ્રાય જ લખી નાંખ્યો હોય. તેઓ શ્રીમદ્ના આશયવિરુદ્ધ કે પરમ પવિત્ર ત્રિકાળ અબાધિત શ્રી જિનાજ્ઞાની વિરુદ્ધ આમાં કાંઈ પણ લખાયું હોય તો તે બદલ હું ત્રિવિધ ત્રિવિધે મિચ્છામી દુક્કડમ્ દઉં છું. તેમજ સંવિગ્ન ગીતાર્થ બહુશ્રુતોને તેનું સંમાર્જન કરવા નમ્ર વિનંતિ કરું છું.

શુદ્ધિપત્રક અને તેની નીચે આપેલી નોંધ વાંચી લેવા ખાસ ભલામણ કરું છું.

શ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ, ઈર્લા બ્રીજ (મુંબઇ)એ પોતાને ત્યાં થયેલ જ્ઞાનખાતાની ઉપજનો આ ગ્રન્થોના પ્રકાશનાદિમાં સદ્વ્યય કરેલ છે તે અનુમોદનીય છે અને બીજા ટ્રસ્ટોને પણ પ્રાચીનગ્રન્થ વગેરેના પ્રકાશનાદિમાં સદ્વ્યય કરવાની પ્રેરણારૂપ છે.

આ ગ્રન્થોના ભાવાનુવાદ-સંપાદન વગેરે કરવાથી જે પુણ્યપ્રાગ્ભારનું ઉપાર્જન થયું હોય તેના પ્રભાવે ભવ્યજીવો જિનોક્ત સાધુસામાચારીનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તેનું પરિપૂર્ણ પાલન કરનારા સર્વઆરાધક બનો એજ શુભેચ્છા.

ગુરુપાદપદ્મરેણુ

મુનિ અભયશેખરવિજય

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પાન
ગ્રન્થમંગલ	૧
સામાચારી અંગે નયવિચાર	૨
સામાચારી વિશે અન્ય અભિપ્રાય	૫
દશવિધ સામાચારીનું લક્ષણ	૬
સામાચારીના દશ ભેદ	૯
'કાર' એ સ્વતંત્ર શબ્દ છે, પ્રત્યય નહિ	૧૦
(૧) ઇચ્છાકાર સામાચારી	**૧૨–૨૬**
ઇચ્છાકારનું લક્ષણ	૧૨
ઇચ્છાકારનો વિષય અને ફળ	૧૩
માત્ર ભાવથી પરિપૂર્ણ ફળ ન મળે	૧૫
અભ્યર્થના અપવાદે; કરણ ઉત્સર્ગે	૧૭
ઇચ્છાકાર વિહિત છે, માટે સર્વત્ર કર્તવ્ય	૧૯
આજ્ઞા–બળાભિયોગ અપવાદે કલ્પ્ય	૨૦
અશ્વનું દૃષ્ટાન્ત	૨૧
નિવૃત્ત થવાના ઉત્સાહ માટે ખરંટના	૨૩
આચાર્યે સ્વયં પડિલેહણાદિ કરવું અયોગ્ય	૨૫
(૨) મિથ્યાકાર સામાચારી	**૨૭–૩૯**
નિશ્ચયથી અને વ્યવહારથી લક્ષણ	૨૭
'મિચ્છામી દુક્કડમ્' એવો જ પ્રયોગ કેમ?	૨૯
અક્ષરાર્થના ઉપયોગ પૂર્વકનો પ્રયોગ વિહિત	૩૦
મિચ્છામી દુક્કડમ્નો અક્ષરાર્થ	૩૧
એક એક અક્ષરો પણ અર્થવાળા સંભવે	૩૩
પુનઃ પાપ ન કરવાનો સંકલ્પ આવશ્યક	૩૫
બોલવા મુજબ ન કરવું એ મોટું મિથ્યાત્વ શી રીતે?	૩૬
પાપનું અકરણ એ જ મોટું પ્રતિક્રમણ	૩૭
નિષિદ્ધનું પુનઃ પુનઃ આસેવન અભિનિવેશથી જ થાય.	૩૮
(૩) તથાકાર સામાચારી	**૩૯–૪૬**
લક્ષણ અને વિષય	૩૯
કોના વચનને કેવી રીતે તહત્તિ કરવા?	૪૧
સંવિગ્નગીતાર્થના વચનમાં તહત્તિનો અભાવ અભિનિવેશથી જ	૪૩
તહત્તિના અવિકલ્પ–વિકલ્પ એવા વિભાગનું કારણ	૪૫

વિષય	પાન
(૪) આવશ્યકી સામાચારી	**૪૭–૫૪**
આવસ્સહીનું લક્ષણ	૪૭
'આવસ્સહી ન બોલવામાં લાગતો દોષ	૪૮
લક્ષણમાં રહેલા વિશેષણો અંગે શંકા–સમાધાન	૪૯
આવસ્સહીના સ્થાને નિસિહી કેમ નહીં?	૫૧
આવસ્સહી નિસિહીના વિષયનું ઐક્ય	૫૩
અગમન–ગમન ઉત્સર્ગ–અપવાદરૂપ	૫૩
(૫) નૈષેધિકી સામાચારી	**૫૫–૫૯**
નિસિહીનું લક્ષણ	૫૫
'નિસિહી' શબ્દપ્રયોગ શા માટે?	૫૫
અવગ્રહભૂમિમાં પ્રવેશ શી રીતે?	૫૭
ઉપાશ્રય પ્રવેશે નિસિહી શા માટે?	૫૮
'નિસિહી' શબ્દપ્રયોગથી થતો લાભ	૫૯
(૬) આપૃચ્છા સામાચારી	**૬૦–૬૬**
આપૃચ્છાસામાચારીનું લક્ષણ	૬૦
આપૃચ્છાથી થતા હિતનો ક્રમ	૬૧
આપૃચ્છા મંગલરૂપ છે	૬૩
વિહિત અનુષ્ઠાનોમાં ઉદ્યમશીલ રહેવું	૬૫
(૭) પ્રતિપૃચ્છા સામાચારી	**૬૭–૭૩**
પ્રતિપૃચ્છાનું લક્ષણ	૬૭
પ્રતિપૃચ્છાના કાર્યાન્તરાદિ કારણો	૬૭
પ્રતિપૃચ્છાનો અન્ય પ્રકાર	૬૯
પ્રતિપૃચ્છાનું પ્રયોજન	૭૦
પ્રતિપૃચ્છા સ્થળે માત્ર આપૃચ્છાથી કાર્યસિદ્ધિ ન થાય.	૭૧
પ્રતિપૃચ્છા આપૃચ્છારૂપ નથી	૭૩
(૮) છંદના સામાચારી	**૭૩–૮૦**
છંદના સામાચારીનું લક્ષણ	૭૪
છંદના સામાચારીના અધિકારી	૭૫
આજ્ઞાશુદ્ધભાવ વિપુલનિર્જરાનું કારણ	૭૫
છંદનાના અસ્વીકારમાં અનુમોદના જન્યફળાભાવ	૭૭
છંદક–છંદ્યને છંદનાથી લાભ કઈ રીતે?	૭૯
મોક્ષેચ્છા રાગરૂપ નથી	૮૦

વિષય	પાન
(૯) નિમન્ત્રણા સામાચારી	**૮૧-૮૯**
નિમન્ત્રણાનું લક્ષણ અને વિષય	૮૧
મોક્ષેચ્છુનું સાર્વદિક કર્ત્તવ્ય-અપ્રમાદ	૮૨
મોક્ષેચ્છુની ઉપાયેચ્છા અવિચ્છિન્ન હોય	૮૩
ચઢિયાતી વૈયાવચ્ચની ઈચ્છા ઊભી જ હોય	૮૪
નમુત્થુણંમાં ઉત્કૃષ્ટ નમસ્કારની પ્રાર્થના	૮૫
વૈયાવચ્ચેચ્છા યોગ્યતા વિના અહિતાવહ	૮૬
નિમન્ત્રણા વગેરેમાં ગુર્વાજ્ઞા આવશ્યક	૮૭
(૧૦) ઉપસંપદ્ સામાચારી	**૮૯-૧૧૨**
ઉપસંપદ્નું લક્ષણ અને વિભાગ	૮૯
જ્ઞાનોપસંપદ્ના ૪ ભાંગા	૯૧
ભાંગાઓમાં શુદ્ધત્વ-અશુદ્ધત્વ	૯૧
જ્ઞાનગ્રહણની વિધિ	૯૩
અર્થાનુયોગઃ રોગી ગુરુનું પણ કર્તવ્ય	૯૪
અલ્પબચેલી શક્તિને પણ ગોપવાય નહિ	૯૫

વિષય	પાન
અનુયોગપ્રારંભે મંગલ કર્ત્તવ્ય	૯૭
પૃથગ્ મંગલાચરણનું રહસ્ય	૯૯
અનુયોગદાતાને વંદન અંગે પૂર્વપક્ષ	૧૦૦
જ્ઞાનાધિકય પણ રત્નાધિકપણું છે-ઉત્તરપક્ષ	૧૦૧
અનુયોગ દાતા નાના હોય તો પણ વંદનીય	૧૦૧
જાતને નિર્ગુણ જાણનારે વંદન ન લેવાય	૧૦૨
જ્ઞાનદાતાને વંદન અંગે નિશ્ચય-વ્યવહાર	૧૦૪
વ્યવહારનયની વિરાધના અયોગ્ય	૧૦૬
ચારિત્રોપસંપદ્	**૧૦૮, ૧૦૯**
ચારિત્રોપસંપદ્ના ભેદ	૧૦૮
વૈયાવચ્ચ કરનાર અંગેની વ્યવસ્થા	૧૦૯
ક્ષપકોપસંપદ્	**૧૧૦**
ગૃહસ્થોપસંપદ્	**૧૧૨**
ઉપસંહાર	૧૧૩
રહસ્યભૂત ઉપદેશ	૧૧૪
પ્રશસ્તિ	**૧૧૬-૧૨૦**

આરાધકવિરાધક ચતુર્ભંગી

ચાર ભાંગાની ટૂંકી સમજણ	૧૨૧
પ્રથમ ભાંગો : દેશ આરાધક	**૧૨૨-૧૨૮**
સાધુસામાચારી પાલક દ્રવ્યલિંગી દેશ આરાધક-પૂ૦	૧૨૨
દેશઆરાધકપણામાં દ્રવ્યાજ્ઞાની આરાધના નિયામક-ઉ૦	૧૨૩
ઇતરમાર્ગસ્થ અપુનર્બંધકાદિ પણ દેશઆરાધક	૧૨૫
અવિરતસમ્યક્ત્વી દેશઆરાધક કેમ નહીં ?	૧૨૬
ચતુર્ભંગીની પ્રરૂપણા સ્વતંત્ર પરિભાષારૂપ છે	૧૨૭
બીજો ભાંગો : દેશવિરાધક	**૧૨૮-૧૩૬**
ભગ્ન કે અગૃહીત વ્રતવાળો જીવ દેશવિરાધક	૧૨૮
અપ્રાપ્તિમાત્રથી વિરાધકતા માનવામાં કલ્પિત આપત્તિઓ	૧૩૦
એ આપત્તિઓનું નિરાકરણ	૧૩૧
આરા૦વિરા૦અનારાધકની ત્રિરાશિ-શંકાસમાધાન	૧૩૨
દેશઆરાધના-વિરાધનાની આ પરિભાષામાં ક્રિયા જ પ્રધાન, શ્રુત નહિ	૧૩૩
દેશઆરાધના માટે માર્ગાનુસારી ક્રિયા આવશ્યક	૧૩૪
અનભિનિવિષ્ટ એકાકી પણ દેશઆરાધક સંભવે	૧૩૬
ત્રીજો ભાંગો : સર્વઆરાધક	**૧૩૭**
ચોથો ભાંગો : સર્વવિરાધક	**૧૩૭**

કૂપદૃષ્ટાન્તવિશદીકરણપ્રકરણ

વિષય	પાન
વૃત્તિગત મંગલ શ્લોક	૧૩૯
ગ્રન્થનો અભિધેયાર્થ	૧૪૦
કૂપદૃષ્ટાન્તનું અર્થઘટન	૧૪૧
કૂપદૃષ્ટાન્ત અંગે પંચાશકનો અધિકાર	૧૪૨
'કચિત્'નો મત	૧૪૩
અભયદેવસૂરિમહારાજકૃત અર્થઘટનનું તાત્પર્ય	૧૪૪
તે તાત્પર્યનું સૂચન કહંચિ શબ્દથી	૧૪૫
પૂજાદિભાવી દ્રવ્યહિંસાની અનુજ્ઞા કઈ રીતે ?	૧૪૬
નિષેધ અવિધિકૃતહિંસાનો, વિધિકૃતહિંસાનો નહિ	૧૪૭
અલ્પાયુષ્કતામાં પણ વિધિવિકલજિનપૂજાનું જ દૃષ્ટાન્ત	૧૪૭
અશુદ્ધદાન અંગે વિચારણા	૧૪૮
આગમાર્થઅવ્યુત્પન્નની પૂજામાં વિધિવિકલતાનો જ સંભવ	૧૪૯
અશુદ્ધદાન અંગે અન્ય આચાર્યનો મત	૧૫૧
ગ્રન્થકારકૃત અર્થઘટન અંગે સંભવિત શંકા	૧૫૨
અપિ શબ્દ સદોષત્વની સંભાવનાનો સૂચક	૧૫૩
ન चैतदागमानुपाति થી શેનું નિરાકરણ ?	૧૫૩
વિધિશુદ્ધ જિનપૂજામાં નિર્દોષતા અબાધિત	૧૫૩
નિષ્કર્ષ	૧૫૫
ભક્તિપરિણામ પ્રમાણ, છતાં અજયણાથી હિંસાદોષ લાગે	૧૫૬
દુર્ગતનારીનું દૃષ્ટાન્ત	૧૫૭
સ્નાનપૂજાદિમાં પાળવાની જયણા	૧૫૯
યોગાદિમાં શુદ્ધાશુદ્ધત્વ	૧૫૯
ભક્તિભાવ વગેરેની સતત ધારા ચાલે ત્યારે દ્રવ્યમાત્રહિંસાના કારણે દુષ્ટત્વ માનવામાં આપત્તિ	૧૬૦
	૧૬૨
આપેક્ષિક અલ્પાયુષ્કતા અધિકાર	૧૬૩
'જેટલો આરંભ એટલી હિંસા' એવું માનવામાં સ્થૂલ અસંગતિ	૧૬૪
કર્કશવેદનીયબંધની સૂક્ષ્મ અસંગતિ	૧૬૫
પૂજાભાવી આરંભ પણ અનારંભ	૧૬૬
કર્કશવેદનીય શું છે ?	૧૬૭
દેવોમાં એનો નિષેધ એ પ્રૌઢિવાદ	૧૬૭
આવા પ્રૌઢિવાદો ઉત્કૃષ્ટનિષેધના તાત્પર્યવાળા	૧૬૮
દ્રવ્યસ્તવીયહિંસામાં ધ્રુવબંધી પાપહેતુતા અયોગ્ય	૧૬૯
તે હિંસામાં વિશેષહેતુતા માનવામાં અન્યોન્યાશ્રય	૧૭૦
ધ્રુવબંધાદિ પ્રક્રિયા	૧૭૧
ધ્રુવબંધના અનાદિ અનંત વગેરે ભાંગા	૧૭૨
પૂજાદિકાલે પ્રણિધાન ન હોઈ અલ્પદોષ લાગે જ-શંકા	૧૭૪
પૂજાદિકાલે સામાન્ય પ્રણિધાનાદિ સંભવિત જ-સમા૦	૧૭૫
સ્તવની વ્યાખ્યા	૧૭૫
પ્રણિધાનાદિ પાંચ શુભાશયો	૧૭૬
અંતભાવી પ્રણિધાનાદિ વિશિષ્ટતર હોય	૧૭૭
પ્રણિધાન સ્તવફળની પ્રાર્થનારૂપ, છતાં નિયાણું નથી	૧૭૮
તીર્થંકરપણાંની પ્રાર્થના નિયાણારૂપ છે ?	૧૭૮
તીર્થંકરપણાંની પ્રાર્થના અંગે વાસ્તવિકતા	૧૭૯
નિરભિષ્વંગ પ્રાર્થના એ નિયાણું નથી.	૧૮૦
ઔદ૦ ક્ષાયિક ઉભયભાવાનુપરક્ત પ્રાર્થના કેવી છે ?	૧૮૧
પરિશિષ્ટ : ઉદ્ધૃતપાઠાંશો	૧૮૩

दोसा जेण निरुज्झंति जेण छिज्जंति पुव्वकम्माइं ।
सो सो मोक्खोवाओ रोगावत्थासु समणं व ॥

અર્થ :– રોગાવસ્થામાં જેના જેનાથી રોગ મટે એ જેમ ઔષધ બની જાય છે તેમ જેના જેનાથી રાગદ્વેષરૂપી દોષો ઘટતા આવે છે અને જેના જેનાથી પૂર્વબદ્ધ કર્મો છેદાતાં જાય છે તે તે બધું મોક્ષમાર્ગ રૂપ બની જાય છે.

ण वि किंचि अणुण्णायं पडिसिद्धं वा वि जिणवरिंदेहिं ।
एसा तेसिं आणा कज्जे सच्चेण होअव्वं ॥

અર્થ :– શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ કોઈ બાબતની સર્વથા અનુજ્ઞા નથી આપી, કે તેવું કારણ ઉપસ્થિત થએ કોઈ બાબતનો સર્વથાનિષેધ નથી કર્યો. તેઓની આજ્ઞા તો એ જ છે કે કોઈ પણ કાર્ય ઉપસ્થિત થયું હોય તો સત્ય=નિષ્કપટ રહીને તે કાર્ય પાર પાડવું.

મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ **યશોવિજયજી** મહારાજની
ત્રીજી સ્વર્ગારોહણ શતાબ્દીએ
વર્ધમાનતપોનિધિ પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતશ્રીની પ્રેરણાથી
ભાવાનુવાદ સહિત પ્રગટ થઈ ચૂકેલા કે થઈ રહેલા
ઉપાધ્યાયજી મહારાજના ગ્રન્થરત્નો––

ઉપદેશ રહસ્ય
નયરહસ્ય
અધ્યાત્મમત પરીક્ષા
જ્ઞાનબિન્દુ
ધર્મપરીક્ષા
પ્રતિમાશતક
સામાચારીપ્રકરણ
આરાધક–વિરાધક ચતુર્ભંગી
કૂપદૃષ્ટાન્તવિંશદ્વીકરણ

સમર્પણ અને વંદન

- જેઓશ્રી વર્ધમાનતપની ૧૦૮ ઓળીના આરાધક છે.
- જેઓશ્રીની નિશ્રામાં લગભગ ૨૦૦ મહાત્માઓ પવિત્ર જીવન જીવી રહ્યા છે.
- જેઓશ્રીએ ઉચ્ચપ્રકાશના પંથે (પંચસૂત્રવિવેચના), પરમતેજ (લલિતવિસ્તરાની વિવેચના) જેવા લોકલોગ્ય તાત્વિક ગ્રન્થોની શ્રીજિનશાસનને ભેટ ધરી છે.
- જેઓશ્રીએ દિવ્યદર્શન સાપ્તાહિક દ્વારા પોતાના શાસ્ત્રાનુસારી મૌલિક ઊંડા ચિંતનોને લોક સુધી પહોંચાડી લોકોને વૈરાગ્યરસના પાન કરાવ્યા છે.
- ધાર્મિક શિક્ષણ શિબિરો દ્વારા જેઓશ્રી હજારો યુવકોના જીવનનું ધાર્મિક ઉત્થાન કરનારા છે.
- જેઓશ્રીના અધ્યયન–અધ્યાપનાદિના કુશળ આયોજનના પ્રભાવે શ્રીજિનશાસનને એક પછી એક વિદ્વાન શિષ્યોની ભેટ મળતી જ રહે છે.
- કર્મવિષયક 'બંધવિધાન' મહાગ્રન્થના બે મુખ્યસૂત્રધાર મહાત્માઓ અને અનેક વૃત્તિકાર મહાત્માઓ જેઓશ્રીના શિષ્ય–પ્રશિષ્યાદિ છે.
- વર્ત્તમાન શ્રીસંઘમાં, હજારો યુવકોને આકર્ષીને જિનવાણીનું પાન કરાવી શકે એવા જે કાઉડપુલર ધર્મોપદેશક વક્તા મહાત્માઓ છે તેમજ જે સિદ્ધહસ્તલેખક મહાત્માઓ છે તેઓ મોટે ભાગે જેઓશ્રીનું શિષ્ય–પ્રશિષ્યાદિપણું. કે નિશ્રા પામેલા છે અને ધન્યતા અનુભવી રહ્યા છે.
- જેઓશ્રીએ સ્વયં સ્યાદ્વાદને જાણ્યો છે, યથાર્થ રીતે સમજ્યો છે અને જેઓશ્રી અન્યોને યથાર્થ રીતે સમજાવી રહ્યા છે.
- જેઓશ્રીએ સ્વજીવનમાં અને સ્વનિશ્રામાં સ્વાધ્યાયની ધૂણી ધખાવી છે.
- જેઓશ્રી પંચાચારના સ્વયં અપ્રમત્તપાલક છે, અને નિશ્રાવર્ત્તી મહાત્માઓને પંચાચારનું પાલન કરાવવામાં તત્પર છે.
- જેઓશ્રી તપ–ત્યાગ અને તિતિક્ષાની મૂર્ત્તિ છે.

તે,

વર્ધમાનતપોનિધિ ન્યાયવિશારદ સંઘહિતચિંતક
પૂજ્યપાદ ગુરુભગવંત આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્‌વિજય

ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજાના

કરકમલમાં
સાદર સમર્પણ, અને
ચરણકમલમાં
કોટિશઃ વંદન...

प्रवचन प्रभावक वर्धमान तपोनिधि पूज्यपाद

आचार्यदेव श्रीमद्

विजयभुवनभानुसूरीश्वरजी महाराज

सामाचारीप्रकरणगतमूलश्लोकानामकारादिक्रमः

श्लोकाद्यचरण/श्लोकाङ्कः
अज्झप्पज्झाणरयस्सेसा/९९
अणिगूहियबलविरएण/११
अणुओगदायगस्स/७९
अब्भत्थणाविहाणे/७
अब्भत्थणं वि कुज्जा/१२
अब्भत्थिएण वि इमो/१०
अह दो वि लद्धिमंता/९५
आगंतुगो य पुराणओ/९४
आणाबलाभिओगो/१५
आणाराहणजोगो/२२
आणासुद्धो भावो/५७
आभोगा पुणकरणे/२७
इच्छाकारं किच्चा/१९
इच्छामिच्छातहक्कारो/४
इच्छाऽविच्छेओ वि य/६७
इच्छाऽविच्छेदेण/६३
इयरम्मि विगप्पेणं/३२
इयरेसु वि भंगेसु/१६
इय संथुओ महायस/१०१
इहयं अत्थग्गहणे/७५
इहयं आपुच्छा खलु/५३
उच्चागोअविहाणं/८
उभयगहणा य णिय/९२
उवसंपया य काले/५
एएण णाणगुणओ/९०
एत्तो अववाएणं/८८
एत्तो चेइयसिहराइ/४३
एत्तो तिण्हा सद्धा/३५
एवं एयगुणाण/६१
एवं णिसीहिया कय/४१
एवं भूअणएणं/४९
एवं सामायारी/९८
एसा जमत्तलद्धिय/५६
एसा णिच्छायणयओ/३
कत्तिकडं मे पावं/२५
कप्पाकप्पंमि ठियस्सु०/३१
करणं पुण आणाए/१३
कारणजायं पप्प य/७४
कारेउ अ इअरो वि/६०
किं बहुणा इह जह जह/१००
खणमवि मुणीण कप्पइ/७९
खलणाइ पवित्तीए/५२
खेले य काइयाए/७७
गच्छंतस्सुवउत्तं/३६
गुरुआणाइजहरिहं/५५
गुरुपुच्छाइ मुणीणं/६२
घडणं च संघणा किर/७१
चरणोवसंपया पुण/९३
छुहिअस्स जहा खणमवि/६५
जइवि हु इच्छाकारो/५०
जइवि हु ण दाणगहण/५८
जइवि हु मंगलभूयं/८१
जह मुणिसामायारिं/१
जं णियणियकज्जंमी/६
जाणंतस्स वि अगुणं/८७
जेण गुरुविहिणाया/४७
जेणेवं ववहारो/११
जो जहवायं न कुणइ/२८
जो मिच्छत्ति पओगो/२०
जो सयमेव य भीओ/१८
ज्ञाणेणं ठाणेण वि/४४
णय एसा पुच्छ च्चिय/५४
णय केवलभावेणं/९
ण य दोसबहुलभावा/३८
ण य संकेयाहीणो/२६
णियहियकज्जपइण्णा/४६
णेयो णिज्जरहेऊ/२१
तत्तो इट्ठसमत्ती/४८
तम्हा अकरणयच्चि य/२९
तम्हा गुरुपुच्छाए/६८
तयहीण कज्जगहणे/६९
तावइया वि य सत्ती/७८
तीसे ण दोसलेसो/१७
दक्खस्सेय पओगे/२३
दढजत्तुवओगेणं/४२
दोन्नि निसिज्जाउ तओ/७६
नणु एगट्ठत्तणओ/३९
नणु जेट्ठे वंदणयं/८४
नणु सव्वं जिणवयणं/३४
नाणादुवग्गहस्सा०/५९
नाणेण जाणइच्चिय/३३
निच्छयणएण इहयं/८९
पज्जाएण वि लहुओ/८५
पढमो एत्थविसुद्धो/७३
पढमं इच्छाकारो/१६
पुच्छा किर पडिपुच्छा/५१
भन्नइ इहयं जेट्ठो/८६
माणुस्सं संसारे/६४
मि त्ति मिउमद्दवत्ते/२४
वक्खाणंमि समत्ते/८३
वत्तणसंघणगहणे/७०
वंदंति तओ सव्वे/८०
वंदिय तत्तो वि गुरु/८२
विहिए कज्जे कज्जो/५०
सच्चत्तपच्चयट्ठं/३०
संदिट्ठों संदिट्ठस्सेव/७२
सा य पइण्णा तीसे/३७
सावज्जजोगविरओ/२
सिद्धे मुणीण कज्जे/६६
होइ अगमणे इरिया/४०
होइ पइण्णाभंगे/४५

श्री नेमि-विज्ञान-कस्तूरसूरि
ज्ञानमंदिर-बोरा, सूरत

શુદ્ધિપત્રક

પૃ/પં	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩/૨	સમાચારી	સામાચારી
૩/૧૧	તેષામષિ	તેષામપિ
૧૯/૩	ऽકારન્તો	ऽકારાન્તો
૧૯/૬	નિષેધે	નિષેધે
૧૯/૨૭	બળાભિયોગ	બળાભિયોગના
૨૫/૧	વિશેષ;	વિશેષઃ
૨૭/૭	ऽચ્છાકાર	ઇચ્છાકાર
૨૯/૪	વિયાઊણ	વિયાણિઊણ
૩૪/૧૦	ઉભયબોધ	ઉભયઅર્થબોધ
૩૫/૧૪	કાऽન્યઃ	કોऽન્યઃ
૪૨/૩	વસાન દ	વાસાનાદ
૪૮/૧	અથા નાવ	અથાનાવ
૪૯/૨૮	છે "પણ	છે." પણ
૫૦/૨૬	નિર્વિષક=નિરર્થય	નિર્વિષય=નિરર્થક
૫૩/૭	ઈયણ	ઈરણં
૫૯/૧૫	વૃદ્ધિ	વૃદ્ધિ
૬૨/૧૧	ભ્રમર યિતં	ભ્રમરાયિતં
૬૬/૨૦	એને	એણે
૭૩/૮	નિરૂત્યતે	નિરૂપ્યતે
૯૩/૧૩	આત્તા	આત્તો

પૃ/પં	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૩/૨૭–૨૯	પસ દ્	પરું પદ્
૯૯/૩	શ્રોતણામ	શ્રોતૃણામ
૧૦૫/૩	ऽપ્યલય	ऽપ્યાલય
૧૦૫/૧૮	રાધાનમપિ	રાધનમપિ
૧૦૬/૭	સમ્ધાન	સન્ધાન
૧૧૫/૩૦	તેમાં જ	તેમજ
૧૨૪/૩૦	શ્રુત	શ્રુતની
૧૨૮/૨૫	આમ	આમ શ્રુતની અપેક્ષાવાળું
૧૩૪/૪	વ્રતપેમઙ્ગા	વ્રતભઙ્ગા
૧૪૭/૩૪	૧૪૯ 'વ્યાખ્યાય'	'વ્યાખ્યાય'
૧૪૭/૩૪	૧૮	૧૪૯
૧૪૭/૩૪	૯	૧
૧૪૯/૨૯	દાનાદિ જ	દાનાદિ ૪
૧૫૭/૧	ઢન્દનઃ	નન્દનઃ
૧૬૪/૬	દ્વિપયા	દ્વિષયા
૧૬૫/૩૦	સ્વલ્પ	સ્વલ્પ (અનલ્પ)
૧૬૮/૧૬	બંધ જઈ	બંધ થઇ
૧૭૦/૨	સ્થલાય	સ્થલીય
૧૭૯/૨૦	એવું	એનું
૧૮૧/૪	તીર્થકર	તીર્થકરત્વ

નોંધ : (૧) પૃ. ૧૨/૫. ૧૫ 'કેમ કે.....કહ્યો છે' ના સ્થાને આ પ્રમાણે વાંચવું—"કેમ કે આવશ્યકમાં સામાયિક અધ્યયનની ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિમાં જે કાલદ્વાર છે તેમાં ઉપક્રમ-કાલના પ્રથમ પ્રકારભૂત જે સામાચારી ઉપક્રમકાલ તેના અવસરે આ સામાચારી કહેવામાં આવી છે."

નોંધ : (૨) પૃ. ૧૬૨ પર કૂપદષ્ટાન્ત૦ના ૮ મા શ્લોકમાં 'जइ विहिजुयपूयाए' એવું પ્રથમપાદ છે. એની અવતરણિકામાં અવિધિયુતભક્તિકર્મ અંગે દ્રવ્યહિંસાથી મિશ્રત્વ માનવાની શંકા દેખાડી છે. વળી બન્ધના દીર્ઘકાલની અપેક્ષાએ મિશ્રતાની પ્રરૂપણા ગ્રન્થકારે જે કરી છે તે પણ અવિધિયુતભક્તિકર્મ અંગે કરી છે. એટલે ઉક્ત શ્લોકમાં પ્રથમપાદ જઇ અવિહિજુયપૂયાએ...હોવું પણ યોગ્ય લાગે છે. પ્રથમપાદ જો એવું લઇએ તો એની વૃત્તિમાં પણ વિધિયુત... ના સ્થાને અવિધિયુત... શબ્દ જાણવો.

આમાં એવી શંકા ન કરવી કે અવિધિયુત પૂજનમાં અલ્પદોષ હોવો તો ગ્રન્થકારને પણ માન્ય જ છે તો એવા પૂર્વપક્ષની શી જરૂર છે ? આવી શંકા એટલા માટે ન કરવી કે ગ્રન્થકારને અવિધિયુતમાં જે અલ્પદોષ માન્ય છે તે દ્રવ્યહિંસાના કારણે નહિ, પણ અજયણા—અવિધિ વગેરેના કારણે. વળી પૂર્વપક્ષીની ચાલ એવી છે કે અવિધિયુતમાં પણ જો ગ્રન્થકાર દ્રવ્યહિંસાના કારણે અલ્પદોષ સ્વીકારી લે તો દ્રવ્યહિંસા તો વિધિ-યુતમાં પણ રહી હોવાથી વિધિયુતમાં પણ અલ્પદોષ સિદ્ધ કરી શકાય. આવું ન થાય એટલા માટે ગ્રન્થકારે એવા પૂર્વપક્ષનું ઉક્ત ગાથાથી નિરાકરણ કર્યું છે.

श्री शङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः । श्री महावीरपरमात्मने नमः ।
श्रीप्रेमभुवनभानुसूरीश्वरपंन्यासधर्मजित्जशेखरगणिवर्येभ्यो नमः ।

न्यायविशारद–न्यायाचार्य–श्रीमदुपाध्याययशोविजयकृतं

सामाचारीप्रकरणम्

ऐँ नमः

[टीकाग्रन्थनुं मंगळाचरण]

ऐँकारकलितरूपां स्मृत्वा वाग्देवतां विबुधवन्द्याम् ।
सामाचारीप्रकरणमेष स्वकृतं सुविवृणोमि ॥ १ ।

इह हि भवार्णवे दुःखसहस्रवीचिनिचयभीषणे भव्यप्राणिनामाधारश्चारित्रमेव यानपात्रं, तच्च सम्यक्सामाचारीरूपानुकूलपवनप्रेरितमेव त्वरितं तन्निस्ताराय प्रभवतीति द्विगुणफलार्थितया भगवद्वर्धमानस्वामिस्तुति व्याजेन तत्स्वरूपं प्रतिपिपादयिषुः प्रतिजानीते—

जह मुणिसामायारिं संसेविय परमनिव्वुइं पत्तो ।
तह वद्धमाणसामिय ! होमि कयत्थो तुह थुईए ॥१॥

[यथा मुनिसामाचारीं संसेव्य परमनिर्वृतिं प्राप्तः । तथा वर्धमानस्वामिन् ! भवामि कृतार्थ स्तवस्तुत्या ॥१॥]

ऐंकारसंवलित स्वरूपवाळी अने देवो तेमज पंडितोने पण पूज्य एवी वाग्देवतानुं स्मरण करीने स्वकृत सामाचारी प्रकरण(मूळ)नुं हुं विशद विवरण करुं छुं. अथवा–

ऐंकारना जापथी अनुभवायेल स्वरूपवाळी अने देवोने पण पूज्य एवी श्रीजिनवचनस्वरूप देवतानुं स्मरण करीने स्वनिर्मित 'सामाचारी प्रकरण' मूळ ग्रन्थनुं विशद विवरण करुं छुं. आ बीजा अर्थथी श्रीजिनेश्वरदेवना चार अतिशयो सूचित थाय छे. 'वाग्देवता' शब्दथी साक्षात् वचनातिशयनुं सूचन कर्युं. तथा ते ज शब्दथी अपायापगमातिशय अने ज्ञानातिशयनुं अर्थतः सूचन करेलुं जाणवुं, कारणके त्रिकाळअबाधित सत्यवचनरूप वचनातिशय वीतरागता अने सर्वज्ञपणा विना असंभवित छे. तेमज 'विबुधवन्द्याम्' पदथी, परमात्मा साथेना वचनना अभेद उपचारथी पूजातिशय जणाव्यो.

हजारो दुःखरूपी मोजाओना समूहना कारणे भयंकर एवा आ संसारसमुद्रमां भव्यजीवोने चारित्ररूप वहाण ज आधारभूत छे. वळी आ चारित्र–वहाण पण सम्यक् सामाचारीरूप अनुकूल पवननी सहायथी ज संसारसमुद्रथी जीवने पार करावी शके छे. तेथी ए सामाचारीनी प्ररूपणा अने भगवाननी स्तुति ए बन्नेना फळनी इच्छावाळा होवाना कारणे ए बन्ने एकसाथे थई जाय ए माटे भगवान **श्री महावीरस्वामीनी** स्तुतिना बहाने सामाचारीना स्वरूपनुं प्रतिपादन करवानी इच्छावाळा ग्रन्थकार ग्रन्थना प्रतिपाद्य अर्थनो निर्देश करे छे—

हे महावीर प्रभु ! जे रीते इच्छाकारादिक्रियाओना समुहरूप साधुसामाचारीने सद्दा उपयोगवाळा रहीने=अप्रमत्तभावे आराधीने सकलसांसारिकसुख करतां चढियाता

जह त्ति । 'यथा' येन प्रकारेण 'मुनिसामाचारीं'=साधुसंबन्धीच्छाकारादिक्रियाकलापम्, ओघदशविधपदविभाग(च्छेद)रूपक्रियाकदम्बशक्तस्यापि 'सामाचारी'पदस्य प्रकरणमहिम्ना विशेषपर्यवसायित्वात्, 'संसेव्य' उपयुक्ततयाऽऽराध्य 'परमनिर्वृतिं'=सकलसांसारिकसुखातिशायिमोक्षसुखं प्राप्तस्त्वमितिगम्यम् । हे वर्धमानस्वामिन् ! तथा=तेन प्रकारेण 'तवस्तुत्या'=इच्छाकारादिभेदोपदर्शकभवत्स्तवनेन कृतार्थो भवामि । एतदेव हि स्तुतिकल्पलतायाः फलं यद्भगवद्गुणवर्णनमिति भक्तिश्रद्धाऽतिशयजनितादस्मादचिरादेवाजरामरत्वसिद्धेः ॥१॥

अथादौ प्रतिज्ञातनिरूपणां सामाचारीमर्थतो नयविभागेन विवेचयन् विशेषण-विशेष्यभावस्वरूपेण निरूपयति—

[1]सावज्जजोगविरओ तुज्झ तिगुत्तो सुसंजओ समए ।
आया सामाचारी समायरन्तो अ उवउत्तो ॥ २ ॥

[सावद्ययोगविरतस्तव त्रिगुप्तः सुसंयतः समये । आत्मा सामाचारी समाचरंश्चोपयुक्तः ॥२॥]

મોક્ષસુખને તું પામ્યો તે રીતે હું તારું, ઇચ્છાકારાદિભેદોને જણાવનાર તરીકે સ્તવન કરું છું. અને એ સ્તવનથી કૃતાર્થ થાઉં છું. 'સામાચારી' શબ્દ જોકે ઓઘ-દશવિધ-પદવિભાગ(છેદ) એ બધી ક્રિયાઓને જણાવવા સમર્થ=રૂઢ છે, છતાં પ્રસ્તુત-પ્રકરણના મહિમાથી અર્થાત્ અધિકારવશાત્ અહીં ઇચ્છાકારાદિ દશવિધ સામાચારીરૂપ સામાચારી વિશેષનો જ 'સામાચારી' શબ્દથી નિર્દેશ જાણવો 'ભગવાને આવી સામાચારીઓનું અખંડ પાલન કર્યું' એમ કહેવું એ ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન છે. સ્તુતિરૂપ કલ્પલતાનું આ જ ફળ છે કે ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરવું. કારણકે ઊંચા પ્રકારની ભક્તિ અને શ્રદ્ધાથી ઉત્પન્ન થયેલા એ ગુણવર્ણનથી જ શીઘ્ર અજરામરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. લોકમાં પણ કલ્પલતાનો એ પરિણામ જ ફળ કહેવાય છે જે વાંછિતને શીઘ્ર પમાડે. ॥૧॥

જેની પ્રરૂપણા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે એ સામાચારીનું જ અર્થથી નયવિભાગ કરવા પૂર્વક વિવેચન કરતાં ગ્રન્થકારશ્રી વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ સ્વરૂપે સામાચારીનું નિરૂપણ કરે છે—

[સામાચારી અંગે નયવિચાર]

હે પ્રભુ! તારા સિદ્ધાન્તમાં સાવદ્યયોગોથી અટકેલ, ત્રિગુપ્ત, સુસંયત, આચરણ કરતા, ઉપયુક્ત આત્માને સામાચારી કહ્યો છે. આમાંથી જુદાજુદા અંશને પકડીને તે તે નયો સામાચારીનું આવું આવું સ્વરૂપ કહે છે.

સંગ્રહનય—'આત્મા સામાચારી છે, નહિ કે આત્મભિન્ન કોઈગુણ' એવું સંગ્રહનય કહે છે. કારણ કે એ આત્મા રૂપ વિશેષ્યમાં વિશેષણભૂત સકલ સામાચારીનો સંગ્રહ કરે છે. અર્થાત્ વાસ્તવિક ઇચ્છાકારાદિ સામાચારીથી વિકલ અને અનિચ્છાકારાદિ આચારથી યુક્ત એવા આત્માઓને પણ, તેઓમાં રહેલ અનુપયોગ-અવિધિ આદિ દોષ દૂષિત સામાચારીને અનુલક્ષીને આ નય 'સામાચારી' માને છે. તેથી સર્વ આત્માઓમાં સઘળી સામાચારીનો સંગ્રહ કરતો હોવાથી એ સંગ્રહનય છે.

---

૧. सावज्जजोगविरओ तिगुत्तो छसु संजओ । उवउत्तो जयमाणो आया सामाइयं होई ॥
મૂળભાષ્યની આ ગાથા [શ્લો૦ ૧૪૯] સાથે સરખાવો.

सावज्जत्ति । तव समये=सिद्धान्ते आत्मा समाचारी न त्वनात्मा तद्व्यतिरिक्तो गुणः । इदं च **संग्रहनयमतं**, आत्मनि विशेष्ये सकलसमाचारीसंग्रहणात् । अथ **व्यवहारनयो** ब्रूते–न ह्यात्मा सामाचारीति व्यवहर्त्तुं शक्यते, एवं सति सर्वत्रात्मन्यविशेषे तद्व्यवहारप्रसङ्गात् । तन्नैवं निगाद्यम्, किन्त्वित्थं निगाद्यं यद्–"इच्छाकारादिकमाचारं **समाचरन्नात्मा** समाचारी" इति । एवं चाऽसमाचरत्यात्मनि नातिप्रसङ्ग इति । अथर्जुसूत्रनयो ब्रूते–एवं सत्यपि व्यवहारसमाचरणशालिनि द्रव्यलिङ्गिन्यतिप्रसङ्ग इति **'उपयुक्त'** इत्यपि विशेषणं देयम् । उपयुक्तो नाम ज्ञेयप्रत्याख्येयपरिज्ञापर इत्यर्थः । न च द्रव्यलिंग्येवंविध इति । एवमभिहिते **शब्दनयः** प्रत्यवतिष्ठते–नन्वेमप्यविरतसम्यग्दृष्ट्यादयोऽपि सामाचारीपरिणामं प्राप्ताः, तेषामप्येवम्प्रायत्वात्, अतः **सुसंयत** इत्यपि विशेषणीयम् । सुसंयतो नाम षट्सु जीवनिकायेषु सङ्घट्टनपरितापनादिविरत इति । एवं नोक्तदोषः । **समभिरूढस्त्वाह**–नन्वेवं प्रमत्तसंयतादयोऽप्येवंप्राया इति तेषामपि तत्प्रसङ्ग इति **'त्रिगुप्त'** इत्यपि विशेषणीयम् । तदर्थश्चाकुशलचित्तादिनिरोधित्वं कुशलचित्ताद्युदीरकत्वं च, 'एकग्रहणे तज्जातीयग्रहणम्' इतिन्यायात् **'पञ्चसमित'** इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

વ્યવહાર નય–'આત્મા સામાચારી છે' એવો વ્યવહાર કરી શકાતો નથી, કારણ કે એ રીતે તો દરેક આત્મા વિશે એક સરખી રીતે 'સામાચારી' વ્યવહાર કરવાની આપત્તિ આવે. તેથી 'ઇચ્છાકારાદિ આચારને આચરતો આત્મા સામાચારી છે' એવો વ્યવહાર કરવો જોઇએ જેથી ઇચ્છાકારાદિને ન આચરતાં આત્મામાં તે વ્યવહાર થવા રૂપ અતિપ્રસંગ આવે નહિ.

ઋજુસૂત્રનય–આ રીતે વ્યવહાર કરવામાં પણ દ્રવ્યથી જ ઇચ્છાકારાદિનું પાલન કરતાં દ્રવ્યલિંગીમાં અતિપ્રસંગ થાય છે. તેથી 'ઉપયુક્ત' એવું વિશેષણ પણ લગાડવું જોઇએ. અર્થાત્ ઇચ્છાકારાદિને ઉપયોગપૂર્વક આચરતો આત્મા સામાચારી છે. અહીં જ્ઞપરિજ્ઞા અને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાયુક્ત જીવને 'ઉપયુક્ત' જાણવો.

દ્રવ્યલિંગી આવો ન હોવાથી અતિપ્રસંગ આવતો નથી. કેમકે શ્રદ્ધા ન હોવાના કારણે તેને જ્ઞપરિજ્ઞા નથી અને ભાવથી વિરતિ ન હોવાથી પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા પણ નથી. સામાચારીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ જ્ઞપરિજ્ઞા છે અને પચ્ચક્ખાણ પૂર્વક અસમાચારથી અટકવું તે પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા છે.

શબ્દનય–આ રીતે ઉભય પરિજ્ઞાતત્પર આત્માને જ સામાચારી કહેવાના હોય તો [૧]અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ વગેરેને પણ 'સામાચારી' માનવાની આપત્તિ આવશે. કારણ કે બધા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો ઘણું કરીને ઇચ્છાકારાદિનું પાલન કરવામાં તત્પર હોય છે, તેઓ પણ બલાભિયોગાદિથી દૂર રહી સામાની ઇચ્છાદિને અનુકૂળ વર્ત્તતા હોય છે. તેથી તેઓમાં પણ 'સામાચારી' વ્યવહાર કરવાનો અતિપ્રસંગ ન થાય એ માટે 'સુસં-

---

૧ ટીકામાં અહીં "અવિરત સમ્યગ્ દૃષ્ટ્યાદયો" છે તેના બદલે "સાતિચાર સંયતાદયો" પદ હોવું વધુ યુક્ત લાગે છે કેમકે 'અવિરત...' પદ લઇને આ અર્થ પરાણે બેસાડવો પડે છે. 'સાતિચાર... પદ હોય તો એ તકલીફ નથી.

અથૈવંભૂતઃ સિદ્ધાન્તયતિ–નન્વેવમપ્રમત્તદયોઽપિ તથાભાવં પ્રાપ્તાઃ । ન ચ તત્ફલમવશ્યપરિક્ષયમન્તરા તત્સદ્ભાવો નિશ્ચીયતે, કુર્વદ્રૂપસ્યૈવ કારણસ્યાભ્યુપગમાત્, કુશૂલનિહિતબીજસ્યાઽબીજાદવિશેષાત્ । તદિદમભિપ્રેત્યોક્તમ્–"[1]निच्छयणयस्स चरणस्सुवघाए नाणदंसणवहो वि" इति । तत्त्वमत्रत्यमस्मत्कृताध्यात्ममतपरीक्षायामध्यवसेयम् । तत્(તઃ) સાવદ્યયોગવિરત ઇત્યાદિ વાચ્યમિતિ । 'સાવદ્યયોગવિરતઃ' ઇતિ-અવદ્યેન કારણીભૂતેન સહ વિદ્યત ઇતિ સાવદ્યઃ કર્મબન્ધઃ, "सावज्जो नाम कम्मबंधो' ઇતિ ચૂર્ણિકારવચનાત્, તેન સહ યોગો–વ્યાપારો–વીર્યં–સામર્થ્યમિત્યનર્થાન્તરમ્, ततो વિરતઃ પરિજ્ઞાતતત્ક ઇતિ યાવત્ । તદેવમ્ભૂતસ્યાયમાશયઃ–યદૈવાત્માઽભિહિતસકલવિશેષણવિશિષ્ટસ્તદૈવ સામાચારીપરિણામભાગ્, નાન્યદા । ચરમવિશેષણેનૈવ કૃતાર્થત્વેઽપિ તસ્યેતરસકલા(લ)વિશેષણાઽઽક્ષેપકત્વાત્ । નૈગમનયસ્ય પુનઃ શુદ્ધાઽશુદ્ધભેદેન દ્વૈવિધ્યાત્સકલવિશેષણવિશિષ્ટો દ્વિકત્રિકાદિસંયોગવિશિષ્ટો વાઽઽત્મા તથા પ્રસ્થકન્યાયદુર્નેયઃ ।

યત' વિશેષણ લગાડવું આવશ્યક છે. એટલે કે છએ જીવનિકાયોને સંઘટ્ટન–પરિતાપનાદિ કરવામાંથી વિરત થએલો અને ઉપયુક્ત થઈને સામાચારીને આચરતો આત્મા સામાચારી છે. અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ વગેરે કંઈ છ જીવનિકાયના સંઘટ્ટનાદિથી વિરત હોતા નથી.

સમભિરૂઢનય–'સુસંયત' વિશેષણ લગાડવા છતાં પ્રમત્તસંયતાદિમાં અતિપ્રસંગ ઊભો જ છે, કારણકે તેઓ પણ જીવવિરાધનાથી વિરત તો હોય જ છે. એ અતિપ્રસંગના વારણ માટે 'ત્રિગુપ્ત' વિશેષણ પણ લગાડવું જોઇએ. અહીં, અકુશલચિત્તાદિ (આદિ શબ્દથી અકુશલવચનાદિ)નો નિરોધ અને કુશલચિત્તાદિનું પ્રવર્ત્તન કરનાર જીવને 'ત્રિગુપ્ત' જાણવો. તેમજ 'એક વ્યક્તિનો શબ્દથી ઉલ્લેખ કરવામાં તજ્જાતીય અન્યવ્યક્તિઓનો પણ ઉલ્લેખ થઇ જાય છે' એવા ન્યાય મુજબ, અહીં 'ત્રિગુપ્ત' એવો જે ઉલ્લેખ છે તેના દ્વારા 'પંચસમિત' એવું વિશેષણ પણ જાણવું. નિષ્કર્ષ એ કે આ મતે સુસંયતાદિ વિશેષણ યુક્ત આત્મા પણ ત્રણ ગુપ્તિ અને પાંચ સમિતિનું સમ્યક્ પાલન કરનારો હોય તો જ સામાચારી છે, અન્યથા નહિ.

એવંભૂતનય :–ત્રિગુપ્ત–પંચ સમિત આત્માને સામાચારી કહેવામાં અપ્રમત્તસંયતાદિનો પણ 'સામાચારી' શબ્દથી વ્યવહાર કરવો પડે. પણ કરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે તેના [સામાચારીના] ફળભૂત પાપક્ષય વિના તેની હાજરીનો નિર્ણય જ થઇ શકતો નથી. જે કાર્ય કરતું હોય તેવું કુર્વદ્રૂપ જ કારણ છે. જે બીજ અંકુરાને ઉત્પન્ન કરતું નથી તે કોઠારાદિમાં રહેલ બીજ, ખરેખર બીજ જ નથી, અબીજ કરતાં તેમાં કોઈ વિશેષતા નથી. તેથી જો કારણ હાજર હોય તો કાર્ય અવશ્ય થવું જ જોઇએ. આ અભિપ્રાયથી જ કહ્યું છે કે 'નિશ્ચયનય મતે તો ચારિત્રના ઉપઘાતમાં જ્ઞાનદર્શનનો પણ અવશ્ય ઉપઘાત માનવો જ પડે. જો જ્ઞાન-દર્શનરૂપ કારણ હાજર હોય તો એના કાર્યરૂપ ચારિત્રનો ઉપઘાત થઈ જ ન શકે.' આ અંગેનું વિશેષ રહસ્ય અમે રચેલ શ્રી **અધ્યાત્મમત-**

१. अस्योत्तरार्धः ववहारस्सउ चरणेहयम्मि भयणाउ सेसाणं ॥ [पञ्चा० ११--४५]
निश्चयनस्य चरणस्योपघाते ज्ञानदर्शनवधोऽपि । व्यवहारस्य तु चरणे हते भजना तु शेषयोः ॥

अन्ये त्वाहुः–आत्मा सामाचारीति संग्रहः । सावद्ययोगविरत इति व्यवहारः । परिज्ञात-सावद्ययोगोऽपि चतुर्थगुणस्थानवर्त्ती न तथेति त्रिगुप्तस्तादृशस्तथा इति ऋजुसूत्रः । देशविरति-सामाचारीमनिच्छन् शब्दस्तु 'सुसंयत' इत्यपि देयमित्याह । प्रमत्तादारभ्य सूक्ष्मसंपरायं यावत्तामनिच्छन् समभिरूढस्तु 'उपयुक्त' इत्यपि विशेषयति । एवंभूतस्त्वाकेवलिनं(नो) न /७

પરીક્ષા ગ્રન્થ [પ્રલે૦ ૫૬]માં જોવું. અપ્રમત્ત સંયતાદિમાં પણ જો સામાચારી રૂપ કારણ હાજર હોય તો પાપક્ષયરૂપ કાર્ય થવું જ જોઇએ. પણ થતું નથી, કારણ કે પાપની સત્તા અત્રે પણ છે. તેથી જણાય છે કે તેઓ સમાચારી નથી. માટે તેઓ વિશેનો 'સામાચારી' વ્યવહાર અયુક્ત છે. આ અયુક્તતા દૂર કરવા માટે 'સાવદ્યયોગ વિરત' એવું વિશેષણ પણ લગાડવું. કારણીભૂત અવદ્ય સહિત જે હોય તે સાવદ્ય–અર્થાત્ જે પોતાના કારણભૂત પાપની સાથે વિદ્યમાન હોય તેવો કર્મબંધ 'સાવદ્ય' છે. **ચૂર્ણિકારે** પણ કહ્યું છે કે "સાવદ્ય એટલે કર્મબંધ..." કર્મબંધ સહિતનો યોગ તે સાવદ્યયોગ...અર્થાત્ કર્મબંધના કારણભૂત જે કોઇ યોગ હોય તે સાવદ્યયોગ. આ સાવદ્ય યોગથી વિરત હોય–સાવદ્યયોગની ઉભયપરિજ્ઞાવાળો હોય–તે આત્મા સામાચારી છે. આવું કહેનાર એવંભૂતનયનો આશય આ છે—જ્યારે આત્મા પૂર્વોક્ત સઘળા વિશેષણોથી યુક્ત હોય, એટલે કે ઇચ્છાકારાદિને ઉપયોગપૂર્વક આચરતો હોય–સુસંયત હોય–ત્રિગુપ્ત હોય. પંચસમિત હોય તેમજ સાવદ્યયોગ વિરત હોય ત્યારે જ સામાચારી પરિણામવાળો બને છે, એ સિવાય નહિ. આમ તો જોકે "સાવદ્યયોગવિરત આત્મા સામાચારી છે" એટલું જ કહીએ તો પણ કોઇ અવ્યાપ્તિ–અતિવ્યાપ્તિ દોષ રહેતો નથી, તો પણ એ વિશેષણ શેષ સઘળા વિશેષણોની હાજરીમાં જ સંભવિત બનતું હોવાના કારણે એ બધા વિશેષણોને ખેંચી જ લાવે છે.

નૈગમનય–આ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એમ બે ભેદવાળો હોવાથી સઘળા વિશેષણોથી યુક્ત આત્માને કે બે–ત્રણ વગેરે વિશેષણોથી યુક્ત આત્માને સામાચારી માને છે. આના જુદા જુદા અભિપ્રાયો પ્રસ્થકના દૃષ્ટાન્ત મુજબ જાણી લેવા. એટલે કે આ નય લાકડું લાવવાની, છોલવાની, પ્રસ્થક તરીકે તૈયાર બની ગયેલાની, તેનાથી ધાન્ય માપવાની વગેરે જુદી જુદી અવસ્થામાં પણ તેને જુદા જુદા અભિપ્રાયથી જેમ પ્રસ્થક માને છે તેમ આત્માને તે સામાચારીના કારણ હોવા રૂપે, ઇચ્છાકારાદિના આચરણકર્તારૂપે, સુસંયત હોવું, સાવદ્યયોગ વિરત હોવું વગેરે જુદી જુદી અવસ્થામાં પણ જુદા જુદા અભિપ્રાયથી 'સામાચારી' માને છે.

[સામાચારી વિશે અન્ય અભિપ્રાય]

વળી **બીજાઓ** કહે છે કે–'આત્મા સામાચારી છે' એવું કહેનાર **સંગ્રહનય** છે જ્યારે 'સાવદ્યયોગ વિરત આત્મા સામાચારી છે' એવો અભિપ્રાય **વ્યવહારનય**નો છે. અહીં અવદ્ય એટલે મોટામાં મોટા પાપરૂપ મિથ્યાત્વ. તેનાથી યુક્ત યોગ એટલે સાવદ્યયોગ. આવા સાવદ્યયોગની પરિજ્ઞાવાળો તો અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ હોય છે. પણ તે 'સામાચારી' રૂપ નથી. તેથી એમાં અતિપ્રસંગ ન થાય એ માટે 'ત્રિગુપ્ત' વિશેષણ

तामिच्छति । तत्रापि योगनिरोधाद्याख्यमहाप्रयत्नविरहकाले न तामिच्छतीति समाचरन्नित्यप्याह । तादृशश्च विशिष्टकेवली । इति पश्चानुपूर्वी पूर्वानुपूर्वीभ्यां व्याख्यातेयं गाथा । एवमनानुपूर्व्यापि व्याख्येयानि विशेषणानि नैयनिष्णातैः ॥२॥ अथ निश्चयव्यवहाराभ्यां दशविधसामाचारीलक्षणमाह—

एसा णिच्छयणयओ इच्छाकाराइगेज्झपरिणामो ।
ववहारओ अ दसविहसद्दपओगो मुणेअव्वो ॥३॥

(एषा निश्चयनयत इच्छाकारादिग्राह्यपरिणामः । व्यवहारतश्च दशविधः शब्दप्रयोगो ज्ञातव्यः ॥३।)

एस त्ति । **एषा**=दशविधसामाचारी **निश्चयनयतः** 'गम्ययपः कर्माधारे' (सि० १–२–७४) इत्यनेन पञ्चमीविधानान्निश्चयनयमाश्रित्येत्यर्थः, **इच्छाकारादिग्राह्यः**=इच्छाकारादिना लिङ्गेनानुमेयः **परिणामो**=विचित्रचारित्रावरणकर्मक्षयोपशमादिसमुत्थः परिणामविशेष इति यावत् । एवं चेच्छाकारादिकं विनाऽपि न तदनुपपत्तिः, लिङ्गं विनापि लिङ्गिनो दर्शनात्, जातवेदस इव धूमं विनाप्ययोगोलके, प्रशमादिव्यङ्ग्यसम्यक्त्वस्येव वा प्रशमादिकं विनाऽपि श्रेणिकादौ ।

પણ આવશ્યક છે, એવું **ઋજુસૂત્રનય** કહે છે. સામાયિક–પૌષધ વખતે શ્રાવકો પણ ત્રિગુપ્ત હોય છે. **શબ્દનય** દેશ વિરતિના આ આચારોને 'સામાચારી' વ્યવહારનું કારણ માનતો નથી. તેથી એ 'સુસંયત' વિશેષણને પણ જરૂરી માને છે. પ્રમત્તથી માંડીને સૂક્ષ્મ સંપરાય સુધીના જીવોને 'સામાચારી' ન માનતો **સમભિરૂઢનય** 'ઉપયુક્ત' એવું વિશેષણ પણ લગાડે છે. **એવંભૂતનય** ને કેવલી સુધીના કોઇ જીવો 'સામાચારી' તરીકે માન્ય નથી. કેવળીઓમાં પણ 'યોગ નિરોધાદિ' નામના મહાપ્રયત્નની ગેરહાજરીમાં તેને 'સામાચારી' સંમત નથી. તેથી 'સમાચરન્' એવું વિશેષણ પણ તે માને છે. એટલે કે તેના મતે યોગનિરોધાદિ મહાપ્રયત્નને આચરતો આત્મા 'સામાચારી' છે વિશિષ્ટ કેવળી જ આવા હોવાથી તેઓ જ સામાચારી છે.

અહીં ગાથાનો અન્વય આ રીતે છે–તમારા સિદ્ધાન્તમાં સાવદ્યયોગવિરત, ત્રિગુપ્ત, સુસંયત સામાચારીને આચરતો ઉપયુક્ત આત્મા સામાચારી છે. આ અન્વયવાકયમાં "આત્મા" વિશેષ્ય છે અને સાવદ્યયોગવિરત વગેરે પદો વિશેષણ છે. આ વિશેષણોની જુદા જુદા નયને આશ્રીને પશ્ચાનુપૂર્વી અને પૂર્વાનુપૂર્વાથી વ્યાખ્યા કરી. એ જ રીતે નયનિષ્ણાત વિદ્વાનોએ અનાનુપૂર્વીથી પણ વ્યાખ્યા કરવી ॥૨॥ હવે ગ્રન્થકાર નિશ્ચય અને વ્યવહારનયને આશ્રીને દશવિધ સામાચારીનું લક્ષણ કહે છે—

[દશવિધસામાચારીનું લક્ષણ]

નિશ્ચયનયને આશ્રીને, ઇચ્છાકારાદિથી જણાતો આત્મપરિણામ એ સામાચારી છે જ્યારે વ્યવહારનયને આશ્રીને ઇચ્છાકારાદિ દશ પ્રકારનો શબ્દપ્રયોગ એ 'સામાચારી' છે. 'गम्ययपः कर्माधारे' એ વ્યાકરણ સૂત્ર, 'જ્યાં સંબંધકભૂતકૃદન્તનો અર્થ ગમ્ય હોય (અર્થાત્ જણાતો હોવા છતાં શબ્દથી તેનો ઉલ્લેખ ન હોય) ત્યાં તેના કર્મ અને આધારને પંચમી વિભક્તિ લાગે' એવું વિધાન કરે છે. તેથી અહીં નિશ્ચયનયતઃ અને

अथ निश्चयनयत इति कथं ? व्यवहारनयेनापि तदाश्रयणात् इति चेत् ? न, उपसर्जनतयैव तेन तदाश्रयणात्, मुख्यतया तु व्यवहारक्षमस्येच्छाकारादिप्रयोगस्यैव तथात्वेनाभ्युपगमात् । न चेतरविषयतामात्रेण निश्चयविषयतातिक्रमः, तस्य सकलनयविषयताव्याप्यविषयताकत्वात्, यदभिहितं **भगवता भाष्यकारेण**–'[1]सव्वणया भावमिच्छंति' इत्यन्यत्र विस्तरः । अथेच्छाकारादिकं न तल्लिङ्गं, मातृस्थानादितोऽपि तत्संभवात्, न च भावपूर्वकमिच्छाकारादिकं तथा. भावस्य सामाचारीपर्यवसायित्वेन विशेषणग्रहं विना विशिष्टहेतोरग्रहेऽन्योन्याश्रयादिति चेत् ? न,

---

વ્યવહારતઃ એમ બે શબ્દોને પંચમી વિભક્તિ લગાડેલી છે, તેથી 'નિશ્ચયનયને આશ્રીને' એવો અર્થ ફલિત થયો. તાત્પર્ય, નિશ્ચયનયના આધારે વિચારીએ તો ઈચ્છાકારાદિ લિંગથી અનુમાન કરાતો અને વિચિત્ર એવા ચારિત્રાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમાદિથી પ્રકટ થએલો પરિણામવિશેષ સામાચારી છે. આમ ઈચ્છાકારાદિને સામાચારીના લિંગભૂત જ કહ્યા હોવાથી, (લક્ષણ રૂપે કહ્યા ન હોવાથી) ઈચ્છાકારાદિની ગેરહાજરીમાં પણ પરિણામરૂપ સામાચારી હોવામાં કોઈ અસંગતિ રહેતી નથી. કારણ કે લિંગ વિના પણ લિંગી રહી શકે છે, જેમકે (૧) લોખંડના ધગધગતા ગોળામાં ધૂમ ન હોવા છતાં અગ્નિ હોય છે. અથવા (૨) ઉપશમાદિ લિંગ ન હોવા છતાં તેના લિંગી સમ્યક્ત્વાદિ શ્રેણિકાદિમાં હાજર હતા.

શંકાઃ– વ્યવહાર નય પણ આવા પરિણામને સામાચારી તો માને જ છે, તો તમે 'નિશ્ચયનયને આશ્રીને' એમ કેમ કહો છો ?

સમાધાનઃ– તમારી શંકા યુક્ત નથી, કેમકે નિશ્ચયનયના વિષયભૂત આત્મપરિણામને તો એ ગૌણરૂપે જ સામાચારી માને છે. મુખ્યરૂપે તો વ્યવહારસમર્થ ઈચ્છાકારાદિ શબ્દ પ્રયોગને જ સામાચારી તરીકે સ્વીકારે છે. વળી આ રીતે આત્મપરિણામ સ્વરૂપ સામાચારી વ્યવહારનો ગૌણ વિષય બનતો હોવા માત્રથી કંઈ એમાંથી નિશ્ચયની વિષયતા ચાલી જતી નથી. કેમકે નિશ્ચયનયની વિષયતા સકલનય વિષયતાને વ્યાપ્ય છે. અર્થાત્ જે જે નિશ્ચયનયનો વિષય હોય તે તે શેષનયોનો પણ વિષય હોય જ છે. તેથી આત્મપરિણામમાં વ્યવહારનયની વિષયતા હોવા છતાં નિશ્ચયનયની વિષયતા પણ અબાધિત જ છે. ભાષ્યકાર ભગવાન્ શ્રી **જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ** મહારાજે પણ કહ્યું છે કે 'સર્વનયો ભાવને (નિશ્ચયનયના વિષયને) પોતાના વિષય તરીકે સ્વીકારે છે.' આ બાબતનો વિસ્તાર અન્યત્ર કરેલ છે.

શંકા–ઈચ્છાકારાદિ શબ્દપ્રયોગને આત્મ પરિણામાત્મક સામાચારીનું લિંગ માનવો યોગ્ય નથી, કારણકે તેવા પરિણામની ગેરહાજરીમાં પણ માયા વગેરેથી તેવો શબ્દપ્રયોગ સંભવિત હોઇ તે અનૈકાન્તિક છે. 'અમે શબ્દપ્રયોગ માત્રને લિંગ નથી કહેતાં, કિન્તુ ભાવપૂર્વકના શબ્દ પ્રયોગને લિંગ કહીએ છીએ. જે વ્યભિચારદોષદુષ્ટ નથી' એવું પણ કહેવું નહિ કેમકે એમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ છે. તે આ રીતે—'ભાવપૂર્વક શબ્દપ્રયોગ' સ્વરૂપ લિંગમાં ભાવ તાદૃશ આત્મપરિણામ વિશેષાત્મક હોઇ સામાચારી રૂપ જે

---

૧. सर्वनया भावमिच्छन्ति ।

માતૃસ્થાનાદ્યપૂર્વકત્વસ્યૈવોક્તહેતુવિશેષણત્વાત્, તદ્ભ્રમપ્રમાભ્યાં ચ સામાચાર્યનુમિતિભ્રમપ્રમાત્વોપપત્તેઃ । ઇત્થમેવ ચ સદાલયવિહારાદિલિઙ્ગેન સુવિહિતત્વાનુમિતિર્નિર્યુક્તિકૃદભિહિતા સઙ્ગચ્છત ઇતિ દિગ્ । વ્યવહારતઃ=ઇચ્છાકારાદિશબ્દપ્રયોગો મુણિતવ્યઃ= જ્ઞાતવ્યઃ । ન ચ લક્ષ્યલક્ષણયોરભેદઃ, ઓઘપદચ્છેદભિન્નસામાચારીં લક્ષ્યીકૃત્યેચ્છાકારાદ્યન્યતરત્વસ્ય તલ્લક્ષણવિધાનાત્ । અત્ર ચ ભાવપૂર્વકો દશવિધશબ્દપ્રયોગઃ શુદ્ધવ્યવહારનયેનાશ્રીયતે । અશુદ્ધવ્યવહારનયેન તુ વાઙ્માત્રમિતિ વિશેષઃ ॥૩॥ ઉક્તા દશવિધા એવ પ્રકટયતિ–

લિંગી તત્સ્વરૂપ હોવો જ ફલિત થાય છે, તેથી સામાચારી સાધક અનુમાનનો 'સામાચારી વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગ'એ હેતુ બન્યો. 'જ્યાં સુધી આત્મપરિણામાત્મક સામાચારી' રૂપ વિશેષણ જણાયું નથી ત્યાં સુધી એ વિશેષણવિશિષ્ટ હેતુ જાણી શકાતો નથી, અને જ્યાં સુધી એ હેતુ અજ્ઞાત છે ત્યાં સુધી એનાથી સામાચારીનું અનુમાન કરી શકાતું નથી. આમ અન્યોન્યાશ્રય દોષ સ્પષ્ટ છે.

સમાધાન–માયા વગેરે પૂર્વકનો ન હોય એવા જ ઇચ્છાકારાદિ શબ્દપ્રયોગને અમે લિંગ માન્યો હોવાથી વ્યભિચાર કે અન્યોન્યાશ્રય દોષ નથી. અનતિશયિત જ્ઞાનીને અપ્રત્યક્ષ એવી માયાનો અભાવ પણ અપ્રત્યક્ષ હોઈ તેનું અનુમાન જ કરવાનું રહે છે. આ અનુમાન જો પ્રમાત્મક થયું હોય તો તે વિશેષણયુક્ત હેતુથી સામાચારીની થએલ અનુમિતિ પ્રમાત્મક જાણવી અને જો તે અભાવની એ અનુમિતિ ભ્રમાત્મક થાય તો તેનાથી થએલ સામાચારીની અનુમિતિ પણ ભ્રમાત્મક જાણવી. **નિર્યુક્તિકારે** આલયવિહારાદિની પ્રવૃત્તિરૂપ લિંગથી સુવિહિતત્વની જે અનુમિતિ કહી છે તે પણ આ રીતે જ સંગત જાણવી. અર્થાત્ અનુમાતાને જ્યારે અધિકૃત વ્યક્તિની આલયવિહારાદિની પ્રવૃતિ નિર્દંભ લાગે ત્યારે એનાથી સુવિહિતત્વનું અનુમાન તો થઈ જ જાય. અધિકૃત જીવ માયાપૂર્વક તે પ્રવૃત્તિ કરતો હોય તો એટલા માત્રથી પણ એ અનુમાન કંઈ અટકી ન જાય. પણ એ વખતે નિર્દંભતાની થએલ અનુમિતિ ભ્રમાત્મક હોવાથી સુવિહિતત્વની થએલ અનુમિતિ પણ ભ્રમાત્મક જાણવી. એ જ રીતે એની પ્રમાત્મક અનુમિતિ અંગે પણ જાણવું.

વ્યવહારને આશ્રીને વિચારીએ તો દશ પ્રકારનો ઇચ્છાકારાદિ શબ્દ પ્રયોગ એ સામાચારી છે.

શંકા–અહીં પ્રકરણમહિમાથી દશવિધ ઇચ્છાકારાદિરૂપ સામાચારી પ્રસ્તુત છે એવું તમે કહી ગયા. હવે એ સામાચારીના લક્ષણ તરીકે પણ દશવિધ ઇચ્છાકારાદિ શબ્દપ્રયોગનો જ તમે ઉલ્લેખ કરો છો. તેથી લક્ષ્ય અને લક્ષણનો અભેદ હોવાની આપત્તિ આવે છે.

સમાધાન–આવી આપત્તિ આવતી નથી કેમકે ઓઘ સામાચારી અને પદ છેદ સામાચારીથી ભિન્ન સામાચારીને અહીં લક્ષ્ય તરીકે લઈ ઇચ્છાકારાદિ અન્યતરત્વને તેના લક્ષણ તરીકે કહ્યું છે. એમાં પણ શુદ્ધ વ્યવહારનય ભાવપૂર્વકના દશવિધશબ્દપ્રયોગને જ તેના લક્ષણ તરીકે સ્વીકારે છે, જ્યારે અશુદ્ધ વ્યવહારનય તેવા શબ્દપ્રયોગ માત્રને તેના લક્ષણ તરીકે સ્વીકારે છે એ જાણવું. ॥૩॥ કહેલ દશપ્રકારોનું જ પ્રરૂપણ કરતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

इच्छामिच्छातहक्कारो आवस्सिया य णिसीहिया ।
आपुच्छणा य पडिपुच्छा छन्दणा य णिमन्तणा ॥४॥

(इच्छामिथ्यातथाकार आवश्यकी च नैषेधिकी । आपृच्छा च प्रतिपृच्छा छन्दणा च निमन्त्रणा ॥४॥)

उवसंपया य काले सामायारी भवे दसविहा उ ।
एएसिं अयमट्ठो तुह सिद्धन्ते मए दिट्ठो ॥५॥

(उपसंपच्च काले सामाचारी भवेत् दशविधा तु । एतेषामयमर्थस्तव सिद्धान्ते मया दृष्टः ॥५॥)

इच्छ त्ति–उवसंपय त्ति । अत्र कारशब्दः प्रयोगाभिधायी, स च सर्वेषु द्वारेषु संबध्यते । इच्छाकारो यावदुपसंपदाकार इति । यदुक्तं भगवता चूर्णिकृता–"एत्थ कारसद्दो पओगाभिधाती दट्ठव्वो, सो य सव्वदारेसु संबज्झति । इच्छग्गहणाय इच्छकारग्गहणम् । सट्ठाणे इच्छकारप्पओगो दसविहसामायारीए पढमभेउ त्ति वुत्तं भवति । एवं मिच्छादुक्कडप्पओगो जाव उवसंपदाकारपओगो वि भासियव्वो" इति । न च 'कार' शब्दस्य प्रयोगाभिधायित्वमदृष्टपूर्वं, रणत्कार इत्यादौ तदर्शनात् । 'वर्णात् कारः' इत्यत्र वर्णैकयविवक्षायाः प्रयोजनवशादत्रैव संकोचात् । वस्तुतो नायं कारप्रत्ययः, किन्तु प्रयोगान्तरम् । अतएव 'कारशब्द' इति चूर्णावुक्तं न तु 'कारप्रत्यय' इति, तथात्वे प्रकृत्यर्थादन्यत्र तस्यानन्वयप्रसङ्गात् । एवं चात्र कारशब्दोऽसमस्त एव द्रष्टव्यः, समस्तत्वे सर्वद्वारेष्वनन्वयप्रसङ्गात् । एवं चानेन सहाभेदान्वयायेच्छादिपदानां शब्दपरत्वं द्रष्टव्यम् । समस्तत्वे च कारशब्दोऽन्यत्रानुवृत्य योज्यः, अन्यथा चूर्णिरनाराद्धा स्यात् ।

[સમાચારીના દસ ભેદ]

ઇચ્છાકાર, મિથ્યાકાર, તથાકાર, આવસ્સહી, નિસિહી, આપૃચ્છા, પ્રતિપૃચ્છા, છંદના, નિમન્ત્રણા અને યોગ્ય કાલે ઉપસંપદા એ દશપ્રકારની સામાચારી છે. આ દશે પદનો તારા પ્રવચનમાં મેં આવો (આગળની ગાથાઓમાં કહેવાશે તે મુજબનો) અર્થ જોયો છે (જાણ્યો છે).

અહીં 'કાર' શબ્દ પ્રયોગને જણાવે છે. ઇચ્છા વગેરે દરેક દ્વારોમાં એ શબ્દ લગાડવો. અર્થાત્ ઇચ્છાકાર–મિથ્યાકાર...યાવત્ ઉપસંપદાકાર એમ દશ દ્વારો જાણવા. ભગવાન્ ચૂર્ણિકારે પણ કહ્યું છે કે 'અહીં 'કાર' શબ્દ પ્રયોગાભિધાયી જાણવો. અને તેને દરેક દ્વારમાં લગાડવો. ઇચ્છાનું ગ્રહણ કરવા 'ઇચ્છાકાર' શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. યોગ્ય સ્થાને 'ઇચ્છાકાર' પ્રયોગ કરવો એ દશવિધસામાચારીનો પ્રથમભેદ છે. એમ મિથ્યાદુષ્કૃત પ્રયોગ યાવત્ ઉપસંપદાકારપ્રયોગ પણ જાણવો.

'કાર' શબ્દનો અર્થ 'પ્રયોગ' થાય છે એવું કયાંય જોયું કે સાંભળ્યું નથી એવું ન માનવું, કારણ કે 'રણકાર' વગેરે શબ્દમાં 'કાર'નો એવો જ અર્થ હોવો પ્રસિદ્ધ છે. 'वर्णात् कारः' 'અ' વગેરે વર્ણો સૂચવવા તેના ઉપર કાર પ્રત્યય લગાડવાના નિયમમાં જે વર્ણના એકત્વની વિવક્ષા છે (અર્થાત્ 'કાર' પ્રત્યય લાગીને બનેલા 'અકાર' વગેરે શબ્દોમાં તે 'અ' વગેરે એક એક વર્ણને જ લાગે પણ વર્ણસમુદાયરૂપ પૂરા શબ્દને નહિ એવી જે વિવક્ષા છે.) તેનો પ્રયોજન વિશેષના કારણે અહીં જ સંકોચ જાણવો. એટલે કે અહીં, પ્રયોગવાચક તરીકે 'કાર' શબ્દ વપરાયો હોવાથી એવી વિવક્ષા છે નહિ એ જાણવું.

परे तु 'इच्छामिथ्यातथाकार' इत्यत्र द्वन्द्वोत्तरश्रूयमाणस्य कारशब्दस्यैतेष्वेव प्रत्येकमभिसंबन्धादन्वयः, आवश्यक्यादिपदानां च शब्दपरत्वावश्यकत्वादेवानुपपत्तिविरहे तत्र 'कार'शब्द योजनमनतिप्रयोजनम् । अत एव **पञ्चाशकवृत्तावुक्तं**--"इच्छा-मिथ्या-तथा इत्येतेषां श्रद्धार्थ-व्यलीकार्थाऽवैतथ्यार्थानां शब्दानां कारः करणं यथास्वविषयं प्रयोग इच्छा-मिथ्या-तथाकारः। अथवाऽवयवे समुदायोपचाराद् 'इच्छा' इति 'इच्छाकारः' 'मिथ्या' इति च मिथ्यादुष्कृतम्, तथाशब्देन च 'तथेति' इत्येवभूतं पदमभिगृह्यते, ततश्चैतेषां कारः करणमिति समास इति।" युक्तं चैतदुत्तराध्ययनादिष्वेतेभ्योऽन्यत्र कारशब्दप्रयोगाऽदर्शनादित्याहुः । एतन्मते चूर्णिकृतोऽन्यत्र कारशब्दस्य पर्यवसितस्यैवाभिधानमिति मन्तव्यमित्यलमतिपल्लवेन ।

વસ્તુતઃ તો 'वर्णात्कारः'માં જે 'કાર' પ્રત્યયનો અધિકાર છે તે પ્રત્યયનો અહીં પ્રયોગ જ નથી. કિન્તુ બીજો જ સ્વતંત્ર કારશબ્દનો પ્રયોગ છે. તેથી જ ચૂર્ણિમાં તેનો 'કાર' પ્રત્યય તરીકે ઉલ્લેખ ન કરતાં 'કાર' શબ્દ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી એ 'કાર' જો પ્રત્યય જ હોય તો પ્રકૃતિ (જે શબ્દને તે પ્રત્યય લાગ્યો હોય તે શબ્દ)ના અર્થ સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થમાં તેનો અન્વય થઇ ન શકવાની આપત્તિ આવે. કેમકે પ્રત્યયનો અન્વય પ્રકૃતિના અર્થમાં જ હોય છે.

વળી સ્વતંત્ર પ્રકૃતિરૂપ આ 'કાર' શબ્દનો 'इच्छामिथ्यातथा' જોડે સમાસ કરેલો ન માનવો. કારણ કે સમાસ કર્યો હોય તો આવસ્સહી નિસિહી વગેરે રૂપ બીજા બધા દ્વારોમાં એનો અન્વય થઇ શકે નહિ. તેથી અસમસ્ત એવા 'કાર' શબ્દ સાથે ઇચ્છાદિ પદના અર્થોનો અભેદ અન્વય કરવા માટે તે ઇચ્છાદિ પદોને 'ઇચ્છા' વગેરે રૂપ ઉચ્ચારાતા શબ્દના જ વાચક માનવા, આત્મગુણરૂપ ઇચ્છા વગેરેના નહિ. શા માટે ? એટલા માટે કે (૧) નહિતર 'ઇચ્છાકાર' અર્થ અસંગત થઇ જાય, કારણ કે આત્મગુણાત્મક ઇચ્છા પ્રયોગરૂપ બની શકતી નથી. તેમજ એ આત્મગુણાત્મક ઇચ્છા સામાચારી નથી કિન્તુ 'ઇચ્છા' એવો શબ્દપ્રયોગ જ સામાચારી છે. અને (૨) 'ઇચ્છા' શબ્દના ઉચ્ચારાત્મક ઇચ્છાપ્રયોગ સુશકય છે. 'કાર' શબ્દને જો સામાસિક જ માનવો હોય તો આવસ્સહી આદિ દ્વારોમાં પણ તેની અનુવૃત્તિ કરી દરેકમાં એ લગાડવો. નહિતર ચૂર્ણિનો વિરોધ થાય, કેમ કે ચૂર્ણિમાં દરેકને 'કાર' શબ્દ લગાડ્યો છે.

કેટલાક આચાર્યો માને છે કે ઇચ્છા મિથ્યા અને તથા શબ્દના દ્વન્દ્વસમાસને અંતે વપરાયેલા 'કાર' શબ્દનો એ ત્રણ શબ્દ સાથે જ સંબંધ હોવાથી એ ત્રણમાં જ અન્વય છે. 'આવશ્યકી' વગેરે પદો 'આવશ્યકી' વગેરે રૂપે ઉચ્ચારાતા શબ્દોના જ વાચક હોવા આવશ્યક છે. તેથી 'કાર' શબ્દરહિત 'આવશ્યકી' પદ પણ શબ્દપ્રયોગ ને જ સામાચારી તરીકે જણાવવા સમર્થ હોઈ કોઈ અનુપપત્તિ રહેતી નથી. તેથી આવશ્યકી વગેરે પદને 'કાર' લગાડવાનું કોઇ વિશેષ પ્રયોજન પણ નથી, તેથી જ **શ્રી પંચાશકજીની** વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે

"શ્રદ્ધા અર્થવાળા 'ઇચ્છા' શબ્દને, વ્યલીક=મૃષા અર્થવાળા 'મિથ્યા' શબ્દને તેમજ અવૈપરીત્ય અર્થવાળા 'તથા' શબ્દને કરવો-ઉચ્ચારવો એ ઇચ્છાકાર, મિથ્યાકાર અને તથાકાર છે. અથવા

અક્ષરાર્થ ઉચ્યતે–એષણં=ઇચ્છા કરણં=કારઃ 'ઇચ્છયા મમેદં કુરુ' ઇત્યાદિપ્રયોગ ઇત્યર્થઃ। મિથ્યા=વિતથમનૃતમિત્યનર્થાન્તરં, મિથ્યાકરણં મિથ્યાકારઃ, દુષ્પ્રયુક્તેઃ મિથ્યાપ્રયોગ ઇત્યર્થઃ। તથાશબ્દોઽવૈતથ્યાર્થે, ગુરૂદિતેઽર્થે તથાકરણં તથાકારઃ। અવશ્યમિત્યર્થેઽવશ્યશબ્દોઽકારન્તોઽપ્યસ્તિ, ततोઽવશ્યસ્ય=અવશ્યં કર્ત્તવ્યસ્ય ક્રિયા આવશ્યકી। ચઃ સમુચ્ચયે। નિષેધેન નિર્વૃતા નૈષેધિકી। વિહારાદિગમનાર્થં ગુરોરાપ્રચ્છનં તથાવિધવિનયલક્ષણયા મર્યાદયા સર્વપ્રયોજનાભિવ્યાપ્તિલક્ષણેનાભિવિધિના વા પ્રચ્છનમાપૃચ્છા। એકશો નિષેધે પ્રયોજનવશાદ્ ગુરોઃ પ્રતિપ્રચ્છનં પ્રતિપૃચ્છા। પ્રાગ્ગૃહીતેનાશનાદિના મન્ત્રણા છન્દના। પ્રાગેવ ગ્રહણાદામન્ત્રણં નિમન્ત્રણા। તથોપસંપત્તિરુપસંપદ્, જ્ઞાનાદ્યર્થં ગુર્વન્તરાશ્રયણમિત્યર્થઃ। કાલપદમવસરાર્થકમુપસંપદિ સંબધ્યતે સર્વત્ર વા, 'સર્વમપિ હ્યનુષ્ઠાનં વિહિતકાલકૃતમેવ ફલવદ્ભવતિ નાન્યથે'તિ પ્રતિપાદનાર્થમ્। અથવા 'કાલે'=સામાચાર્યુપક્રમકાલેઽભિધાતવ્યે સતીત્યર્થઃ, ઉપોદ્ઘાતે તદવસર એતદ્ભણનાત્। 'સામાચારી' ઉક્ત-

---

'ઇચ્છા', 'મિથ્યા' અને 'તથા' રૂપ અવયવોમાં અનુક્રમે 'ઇચ્છાકાર', મિથ્યાદુષ્કૃત' અને 'તથા ઈતિ (તહત્તિ)' રૂપ સમુદાયનો ઉપચાર કરી 'ઇચ્છાકાર' વગેરેનો નિર્દેશ થયેલો હોવો જાણવો. 'ઇચ્છા' શબ્દ વાચ્ય તે ઇચ્છાકારાદિનો 'કાર' (=કરણ=પ્રયોગ=ઉચ્ચાર) એ ઇચ્છાકાર એવો ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ કરવો." વળી આ રીતે ત્રણ પદને જ 'કાર' લગાડવો યુક્ત છે, કારણકે શ્રી **ઉત્તરાધ્યયન** વગેરે સૂત્રમાં પણ એવું જ જોવા મળે છે. અન્ય આચાર્યોના આવા મત મુજબ વિચાર કરીએ તો ચૂર્ણિકારે આવશ્યકી વગેરેને પણ જે 'કાર' લગાડવાનું કહેલ છે તે અર્થથી ફલિત થઈ જતું, હોવાના કારણે જ કહેલ હોવું જાણવું. માટે આની વિસ્તૃત ચર્ચાથી સર્યું.

હવે અક્ષરાર્થ કહીએ છીએ—ઇચ્છા=એષણ, કાર=કરણ. 'ઇચ્છાપૂર્વક મારું આટલું કાર્ય કરો' ઇત્યાદિ શબ્દપ્રયોગ કરવો તે ઇચ્છાકાર. મિથ્યા=વિતથ=અનૃત=ખોટું, 'મારો તે દુષ્પ્રયોગ મિથ્યા થાઓ' એવું જણાવનાર 'મિચ્છામિ દુક્કડમ્' શબ્દપ્રયોગ એ મિથ્યાકાર. તથા=અવિતથ=સત્ય. ગુરુએ કહેલ વાત અંગે 'એ એમ જ છે' ઇત્યાદિ જણાવનાર 'તથેતિ' (તહત્તિ) શબ્દપ્રયોગ કરવો તે તથાકાર છે. અવશ્યં અર્થમાં અકારાન્ત 'અવશ્ય' શબ્દ પણ વપરાય છે. અવશ્ય કર્ત્તવ્ય ચીજની ક્રિયા તે આવશ્યકી. 'નિષેધ' શબ્દથી થએલ સામાચારી તે નૈષેધિકી. દેરાસર વગેરે જવા માટે, તેવા પ્રકારના વિનય રૂપ મર્યાદાને જાળવવા પૂર્વક ગુરુને પૂછવું તે આપૃચ્છના (આપૃચ્છા). અથવા સર્વ પ્રયોજનમાં (કાર્યોમાં) વ્યાપક હોવા રૂપ અભિવિધિથી પૃચ્છા કરવી તે આપૃચ્છા. એક વાર નિષેધ કરાએલ બાબત અંગે પણ તેવા વિશિષ્ટ પ્રયોજનના કારણે ફરીથી પૂછવું તે પ્રતિપૃચ્છા. પહેલાં લઇ આવેલ અશનાદિનો લાભ આપવા માટે મહાત્માઓને આમંત્રણ કરવું તે છંદના. અશનાદિ લાવ્યા પહેલાં જ આમંત્રણ આપવું કે 'હું તમારે માટે આવું આવું મળશે તો લાવીશ, મને લાભ આપશો' તે નિમંત્રણા. જ્ઞાનાદિ માટે બીજા ગુરુની નિશ્રા સ્વીકારવી તે ઉપસંપદ. ગાથામાં રહેલ 'કાલ' શબ્દનો અર્થ 'અવસર' છે. એ શબ્દ ઉપસંપદ દ્વારમાં લગાડવો અથવા દરેક અનુષ્ઠાન વિહિત કાલે=અવસરે કરાએલ હોય તો જ ફળ આપે છે, અન્યથા નહિ" એવું પ્રતિપાદન

लक्षणा भवेद्दशविधा, 'तुः' एवकारार्थे, दशविधैव न न्यूनाधिकेत्यर्थः । विभागवाक्यमहिम्नैतल्लाभेऽपि स्पष्टार्थमवधारणम् । एतेषां=उक्तपदानामयं वक्ष्यमाणोऽर्थो लक्षणविषयविभागादिरूपस्तव सिद्धान्ते मया दृष्टः । एवं च सिद्धान्तानुरोधिनि स्वाभिधानेऽनुपादेयत्वशङ्का परिहृता भवति ॥४॥ ॥५॥ इच्छाकारस्य लक्षणमाह—

जं णियणियकज्जंमी इच्छासंपच्चयत्थ विहिवक्कं ।
सो खलु इच्छाकारो तहा पइण्णा य परकज्जे ॥६॥

(यन्निजनिजकार्ये इच्छासंप्रत्ययार्थं विधिवाक्यम् । स खलु इच्छाकारस्तथा प्रतिज्ञा च परकार्ये ॥६॥)

जं णियत्ति । यन्निजनिजकार्ये इच्छासंप्रत्ययार्थं विधिवाक्यं, या च परकार्ये इच्छासंप्रत्ययार्था प्रतिज्ञा तदुभयमिच्छाकारः । एवं च स्वकार्यकर्मकेच्छाकरणकविधिवाक्यपरकार्यकर्मकेच्छाकरणकप्रतिज्ञावाक्यान्यतरत्वं तल्लक्षणं लभ्यते । विधिश्च कर्त्तव्यत्वप्रतिपादकप्रत्ययमात्रं न तु पञ्चम्येव, तेन तव्यादिघटिततथाप्रयोगे नाव्याप्तिः । प्रतिज्ञा च क्रियमाणत्वकरिष्यमाणत्वज्ञापकाऽस्मदर्थप्रत्ययः, तेने'दमिच्छया करोमी''दमिच्छया करिष्यामी'त्यादेरविशेषेण संग्रह इत्याद्यूह्यम् ॥६॥ अथेच्छाकारविषयोपदर्शनार्थमाह—

કરવા દરેક દ્વારમાં લગાડવો. અથવા કાલ એટલે સામાચારી ઉપક્રમ કાલ. એની પ્રરૂપણામાં આ સામાચારી કહેવાનો અવસર છે, કેમકે આવશ્યકના ઉપોદ્ઘાતમાં તેનો અવસર કહ્યો છે. સામાચારીના આ દસ જ પ્રકાર છે, ઓછા કે વધારે નહિ. વિભાજન દેખાડનાર વાક્યથી જ જો કે આ વાત જણાઇ જાય છે તો પણ સ્પષ્ટ અવધારણ કરવા માટે 'દશવિધા' શબ્દનો ઉપન્યાસ કર્યો છે. આ પદોનો હવે પછી કહેવાનાર અર્થ મારા વડે તારા સિદ્ધાન્તમાં જોવાયો છે, તેથી મેં કરેલ આ પ્રરૂપણા પણ સિદ્ધાન્તાનુસારી છે. માટે 'આ ગ્રન્થ સ્વકલ્પનાકલ્પિત હોઈ ભણવા જેવો નથી' એવી શંકાને અવકાશ રહેતો નથી. ॥૪॥૫॥ હવે **ઇચ્છાકારનું લક્ષણ** કહે છે–

પોતપોતાના કાર્ય અંગે સામાની ઇચ્છા છે કે નહિ એ જાણવા માટે જે વિધિવાક્ય બોલાય છે તે, તેમજ બીજાનું કાર્ય કરવાની પોતાની ઇચ્છા છે તે જણાવવા માટે જે પ્રતિજ્ઞા કરાય છે તે ઇચ્છાકાર છે. એટલે કે સ્વકાર્ય છે કર્મ જેમાં અને ઇચ્છા છે કરણ જેમાં એવું જે વિધિવાક્ય, તેમજ પરકાર્ય છે કર્મ જેમાં અને ઇચ્છા છે કરણ જેમાં એવું જે પ્રતિજ્ઞાવાક્ય એ બેમાંથી કોઇપણ એક રૂપ હોવું તે ઇચ્છાકાર, એવું ઇચ્છાકારનું લક્ષણ થયું. અહીં વિધિ તરીકે માત્ર પંચમી (विध्यर्थकाळ)ના પ્રત્યય અભિપ્રેત નથી, કિન્તુ કર્ત્તવ્યતાનાપ્રતિપાદક કોઇપણ પ્રત્યય અભિપ્રેત જાણવા. તેથી વિધ્યર્થ કૃદન્તના 'તવ્ય' વગેરે પ્રત્યયવાળા પદનો પ્રયોગ થયો હોય તો પણ અવ્યાપ્તિ દોષ રહેશે નહિ, વળી પ્રતિજ્ઞા એટલે વર્ત્તમાનમાં કરવા પણું કે ભવિષ્યમાં કરાનારપણું જણાવનાર પ્રથમ પુરુષ બોધક પ્રત્યય જાણવો. તેથી પરકાર્ય અંગે 'હું આ મારી ઇચ્છાથી કરું છું' કે 'હું આ મારી ઇચ્છાથી કરીશ' ઇત્યાદિ બધા વાક્યોનો એકસરખી રીતે સંગ્રહ થઈ જાય છે. ॥૬॥ ઇચ્છાકારનો વિષય જણાવવા માટે ગ્રન્થકાર કહે છે–

अब्भत्थणाविहाणे इच्छाकारो समुचिओ दोण्हं ।
आराहणमाणाए गुरूण ठिइपालणं च जओ ॥७॥

(अभ्यर्थना-विधाने इच्छाकारः समुचितः द्वयोः । आराधनमाज्ञाया गुरूणां स्थितिपालनं च यतः ॥७॥)

अब्भत्थणाविहाणे त्ति । अभ्यर्थना='त्वं ममेदं कार्यं कुरु' इति परप्रवर्त्तना, विधानं च परप्रयोजनस्य करणप्रतिज्ञा 'अहं तवेदं कार्यं करोमि' इति, ततः समाहारद्वन्द्वाद्देकवचनम् । तत्र 'इच्छाकारः'=इच्छयेति प्रयोगः । चकारस्याप्यर्थस्य भिन्नक्रमत्वाद् द्वयोरित्यत्र योजना । द्वयोरप्यभ्यर्थ्यमानकारकयोः समुचितः=सङ्गतः । कुतः ? यतो गुरूणामाज्ञाया[1] अभियोगपरिहारप्रधानोपदेशस्याराधनम् । अथ गुरुप्रतिपादितस्यार्थस्यानुष्ठानेनैव गुर्वाज्ञाराधनं न तु तत्करणप्रतिज्ञयाऽपि इति चेत् ? न, गुरुणा 'त्वमिदं कार्यं कुरु' इत्युक्ते शिष्येणे'दमिच्छया करोमी'ति-प्रतिज्ञायां गुरोः शिष्यस्येच्छापूर्वकाभ्युपगमज्ञानादतिशयितप्रमोदोत्पादाच्छिष्यस्य तथाविधपुण्यप्रकृत्यर्जनात् । इदं च फलं कारकस्य नत्वभ्यर्थकस्येति साधारणं फलमाह— 'स्थितिपालनं च' इति, स्थितिः संप्रदायस्तस्य पालनं तदनुकूलाचरणम् । 'अभ्यर्थनायां विधाने च साधव इच्छाकारं[2] प्रयुञ्जते' इति कदाचिदिच्छाकारं विना कृत्यकरणे संप्रदायभङ्गरूपबलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानादिच्छैव न भवति । तत्करणे च[3] शिष्टाचारपरिपालनजनिताया महत्या निर्जराया लाभः । तथा च[4] स्वविषये इच्छाकारप्रयोगस्य स्वातन्त्र्येणैव[5] हेतुत्वमिति पर्यवस्यति ॥ ७ ॥ एतस्यैव फलान्तरं समुच्चित्य दर्शयति—

અભ્યર્થના અને વિધાનમાં પ્રાર્થના કરનાર અને કાર્ય કરનાર બન્નેએ 'ઇચ્છાકાર' પ્રયોગ કરવો યુક્ત છે, કારણ કે એમાં ગુર્વાજ્ઞાનું આરાધન અને સ્થિતિ=મર્યાદાનું પાલન છે. 'તમે મારું આ કામ કરો' ઇત્યાદિ વચનથી બીજાને સ્વકાર્ય અંગે પ્રવર્ત્તાવવા એ 'અભ્યર્થના' છે. બીજાનું કાર્ય કરવાની 'હું આ તારું કાર્ય કરું' ઇત્યાદિરૂપ પ્રતિજ્ઞા એ વિધાન છે. આ બન્નેમાં ઇચ્છાકાર='ઇચ્છાથી' એવા શબ્દનો બન્નેએ પ્રયોગ કરવો યોગ્ય છે, કેમકે એ પ્રયોગ કરવામાં જ ગુરુએ કરેલ આજ્ઞાની='બળાત્કાર-દબાણના પરિહારપૂર્વક કરેલ ઉપદેશની' આરાધના થાય છે.

શંકા-ગુરુએ બતાવેલ કાર્ય કરવાથી જ ગુર્વાજ્ઞાની આરાધના થાય છે, નહિ કે 'હું એ કાર્ય ઇચ્છાથી કરીશ' એવી પ્રતિજ્ઞા કરવા માત્રથી.

સમાધાન-'તું આ કામ કર' એવું ગુરુના કહેવા પર શિષ્ય 'હું એ કામ ઇચ્છાપૂર્વક કરીશ' ઇત્યાદિરૂપ પ્રતિજ્ઞામાત્ર કરે તો પણ ગુરુને અત્યંત પ્રમોદ થાય છે, કેમકે 'શિષ્યે પોતાનું કાર્ય સ્વેચ્છાથી કરવા સ્વીકાર્યું છે, દબાણ-ભયલજ્જા વગેરેના કારણે નહિ' એવું ગુરુને જાણવા મળે છે. ગુરુને આવા પ્રમોદરૂપ શાતા આપવાથી શિષ્યને વિશિષ્ટ પ્રકારનું પુણ્ય બંધાય છે. તેથી આવા વાક્યપ્રયોગથી પણ ગુર્વાજ્ઞાની આરાધના થાય જ છે.

આ ગુર્વાજ્ઞાની આરાધના રૂપ ફળ અભ્યર્થના સ્વીકારનારને જ મળે છે, અભ્યર્થના કરનારને (ગુરુને) નહિ. એ બન્નેને સમાન રીતે મળતું ફળ સ્થિતિપાલન છે.

उच्चागोअविहाणं अभिओगणिमित्तकम्महाणी अ ।
सासणमाणो अहवे एत्तो च्चिय हंदि सुहभावा ॥८॥

(उच्चैर्गोत्रविधानमभियोगनिमित्तकर्महानिश्च । शासनमानोऽथवा इत एव हंदि शुभभावात् ॥८॥)

उच्चागोअविहाणं ति। उच्चैर्गोत्रस्य लोकपूज्यतानिदानस्य कर्मविशेषस्य विधानं बन्ध इत एवेच्छाकाराद् ःवेत् । मा भूत् परेषां बलाभियोगशङ्कया स्वल्पाऽपि पीडेति परपीडापरिहाराध्यवसायेनैव हि कृपापरीतचेतसः साधव इच्छाकारं प्रयुञ्जत इति कथं न तथाविधाध्यवसायेन तेषामुच्चैर्गोत्रबन्धः ? । न केवलं तद्बन्ध एव, किन्त्वभियोगनिमित्तस्य (अभिधो०) पारतन्त्र्यप्रयोजनस्य नीचैर्गोत्रादिकर्मणोऽभियोगाध्यवसायप्रतिपक्षतत्परिहाराध्यवसायेन हानिरपि=निर्जराऽपि । तथा शासनमानोऽपि—'अहो ! जैना निपुणार्थदर्शिनोऽल्पीयसोऽपि परखेदस्य परिहाराय प्रयतन्ते' इत्येवंरूपा प्रवचनश्लाघाऽपि, 'हंदि' इत्युपदर्शने 'शुभभावात्' प्रशस्ताध्यवसायात् ॥८॥ अथैवं भावमात्रादेव फलसिद्धौ किमिच्छाकारविधानेन ? इत्यत आह—

સ્થિતિ એટલે સંપ્રદાય=પરંપરાથી ચાલી આવેલી મર્યાદા. તેને જાળવી રાખતું આચરણ એ સ્થિતિપાલન 'અભ્યર્થના અને વિધાનમાં સાધુઓ ઇચ્છાકાર પ્રયોગ કરે છે' એવું જાણનારને 'કયારેક પણ ઇચ્છાકારપ્રયોગ કર્યા વિના જ કાર્ય કરવામાં સંપ્રદાયભંગ થવા રૂપ બળવાન અનિષ્ટ પેદા થાય છે' એવું જ્ઞાન હોવાથી એ રીતે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા જ થતી નથી. વળી ઇચ્છાકારપ્રયોગ કરવામાં શિષ્ટાચાર પરિપાલન થાય છે જેનાથી વિપુલ નિર્જરા થવાનો ફાયદો થાય છે. તેથી પોતાના વિષય અંગે કરાએલ ઇચ્છાકારનો પ્રયોગ સ્વતંત્ર રીતે જ કર્મનિર્જરાનું કારણ છે, માત્ર ગુરુ પ્રસન્નતા દ્વારા જ હેતુ છે એવું નથી. ॥૭॥ આ ઇચ્છાકારનું જ બીજું ફળ દેખાડતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

આ ઇચ્છાકાર પ્રયોગથી શુભભાવ પ્રવર્ત્તવા દ્વારા (૧) લોકમાં પૂજ્ય બનાવનાર ઉચ્ચગોત્ર કર્મનો બંધ થાય છે. 'કાર્ય દેખાડનાર વડીલ પરાણે મારી પાસે કામ કરાવવા માંગે છે' એવી શંકા પડવા દ્વારા સામાને અલ્પ પીડા પણ ન થાઓ એવા શુભઅધ્યવસાયથી જ કૃપાતત્પર સાધુઓ ઇચ્છાકાર પ્રયોગ કરે છે. તેથી તેઓને ઉચ્ચગોત્ર કર્મનો બંધ શા માટે ન થાય ? (૨) વળી ભવિષ્યમાં પરતંત્રતા વગેરે લાવી આપનાર અને અભિયોગના કારણે બંધાતા એવા નીચગોત્ર વગેરે કર્મોની નિર્જરા થાય છે, કેમકે અભિયોગઅધ્યવસાયના પ્રતિપક્ષભૂત તેનો પરિહાર કરવાનો અધ્યવસાય પ્રવર્ત્તે છે. (૩) "અહો ! જૈનો ખરેખર નિપુણ વિચારવાળા હોય છે જેથી અલ્પપણ પરપીડાનો પરિહાર કરવા પ્રયત્ન કરે છે" ઇત્યાદિરૂપ પ્રવચન પ્રશંસા પણ થાય છે. ॥૮॥

"પરપીડા પરિહારના શુભ ભાવમાત્રથી જ જો ઉચ્ચગોત્રબંધ વગેરે રૂપ ફળસિદ્ધિ થઇ જાય છે તો ઇચ્છાકાર પ્રયોગ કરવાની શી જરૂર છે ?" એવી શંકાનું નિરાકરણ કરતાં ગ્રન્થકાર કહે છે–

જે પરપીડા પરિહાર રૂપ હિતકાર્ય કરવાનો ભાવ=અધ્યવસાય માત્ર રાખે છે, પણ એ પરિહાર કરવા માટે ઇચ્છાકાર પ્રયોગ કરવા રૂપ વીર્યને ફોરવતો નથી તે વીર્યાચારના પાલનથી થનાર ચારિત્રશુદ્ધિ પામી શકતો નથી અને તેથી તેવા વિશુદ્ધ-

ण य केवलभावेणं हियकज्जे वीरिअं णिगूहंतो ।
विरियायारविसोहियचरणोचियणिज्जरं पावे ॥९॥

(न च केवलभावेन हितकार्ये वीर्यं निगूहयन् । वीर्याचारविशोधितचरणोचितनिर्जरां प्राप्नुयात् ॥९॥)

ण य त्ति । न च 'केवलभावेन' परपीडापरिहाराध्यवसायमात्रेण हितकार्ये=परपीडापरिहाररूपे वीर्यं=तद्धेत्विच्छाकारप्रयोगं निगूहयन्=आच्छादयन् वीर्याचारविशोधितचरणोचितां निर्जरां प्राप्नुयात् । एवं च प्रशस्ताध्यवसायवांस्तन्मात्रनिमित्तकफलभावेऽपि वीर्यमप्रयुञ्जानो वीर्याचारपरिपालननिमित्तकनिर्जरालाभेन वञ्चयत इति संपूर्णफलार्थिना साधुना भावतो यत्नो विधेयः ॥ ९ ॥

इत एवाभ्यर्थितेनेच्छाकारः सफलीकर्त्तव्योऽशक्तौ वा कारणं दीपनीयमित्याह—

अब्भत्थिएण वि इमो एत्तो च्चिय णेव णिप्फलो कज्जो ।
कारणदीवणयाए कज्जो व इमो असत्तीइ ॥१०॥

(अभ्यर्थितेनाप्ययमित एव नैव निष्फलः कार्यः । कारणदीपनया कार्यो वाऽयमशक्तौ ॥१०॥)

अब्भत्थिएण वित्ति । अत एव वीर्याच्छादने वीर्याचारपरिपालननिमित्तकनिर्जरालाभवञ्चनादेव 'अभ्यर्थितेनापि' विवक्षितकार्यकरणायोक्तेनापि 'अयं' इच्छाकारो निष्फलो न कार्यः, किन्त्वभ्यर्थितार्थकरणात्सफल एव विधेयः । अशक्तौ तु=असामर्थ्ये तु कारणदीपनया वा=कारणप्रकाशनेन वा अयं=इच्छाकारः कार्यः । 'अहमिदं भवदीयं प्रयोजनमिच्छाकारेण करोमि परं न तावच्छक्नोमि, गुरुभिर्वा कार्यान्तरमादिष्टमिति' । कारणाभावे त्वनुग्रहार्थमभ्यर्थयमानसाधुकृत्यमवश्यं कर्त्तव्यम्, यदागमः—[आ० नि० ६७५][1] तत्थ वि सो इच्छं से करेइ दीवेइ कारणं वा वि । इहरा अणुग्गहट्ठं कायव्वं साहुणो किच्चं । इति ।१०॥

ચારિત્રથી જેવી વિશિષ્ટ નિર્જરા થાય તેવી વિશિષ્ટ નિર્જરા કરી શકતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રશસ્ત અધ્યવસાય રાખનાર તે અધ્યવસાય માત્રનું ફળ મેળવવા છતાં શક્તિ વાપરતો ન હોવાથી વીર્યાચારપાલનથી થનાર નિર્જરાના લાભથી તો વંચિત જ રહે છે. તેથી સંપૂર્ણ ફળ મેળવવા ઇચ્છનારે ભાવપૂર્વક ઇચ્છાકાર પ્રયોગાદિનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. ॥૯॥

તેથી જ જેને પ્રાર્થના કરાય તે સાધુએ સામાના ઇચ્છાકારને સફળ કરવો જોઇએ, અને જો પોતે અસમર્થ હોય તો એ અંગેનું કારણ જણાવવું જોઇએ, એ વાત જણાવતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

અભ્યર્થિત=વિવક્ષિતકાર્ય કરવા માટે કહેવાએલ સાધુએ પણ, વીર્ય જો ગોપવવામાં આવે તો વીર્યાચાર પરિપાલન નિમિત્તક કર્મનિર્જરાના લાભથી ઠગાવાનું હોવાથી પ્રાર્થકસાધુના ઇચ્છાકારને નિષ્ફળ કરવો ન જોઇએ કિન્તુ અભ્યર્થિત કાર્ય કરી આપવા દ્વારા સફળ જ કરવો જોઇએ. તે કાર્ય કરવાની જો પોતાની શક્તિ ન હોય તો તેનું કારણ જણાવવા પૂર્વક 'હું તમારું આ કાર્ય ઇચ્છાપૂર્વક કરું તો ખરો...પણ હું તે માટે સમર્થ નથી તેથી, અથવા ગુરુદેવે મને સોંપેલા બીજા કામમાં પરોવાયેલો છું

१. तत्रापि स इच्छां तस्य करोति दीपयति कारणं वाऽपि । इतरथाऽनुग्रहार्थं कर्त्तव्यं साधोः कृत्यम् ॥

अथोत्सर्गतोऽभ्यर्थनैव साधुना न कार्येत्याह—

अणिगूहियबलविरए(विरिये)ण साहुणा ताव जेण होयव्वं ।
अब्भत्थणा ण कज्जा तेण विणा कज्जमुक्किट्ठं ॥११॥

(अनिगूहितबलवीर्येण साधुना तावद् येन भवितव्यम् । अभ्यर्थना न कार्या तेन विना कार्यमुत्कृष्टम् ॥११॥)

अणिगूहिय त्ति । साधुना तावदवश्यं 'येन कारणेनानिगूहितबलवीर्येण भवितव्यम्, बलं शारीरम् वीर्यं चान्तरः शक्तिविशेषः, अथवा बलं सामर्थ्यम् वीर्यमुत्साहः, यदाह चूर्णिकृत्—'बलं सामत्थं विरियं उच्छाहो" इति, ततोऽनिगूहितेऽनाच्छादिते बलवीर्ये येन–तेन कारणेनोत्कृष्टं कार्यं विनाऽभ्यर्थना न कार्या । यदि तु वस्त्रपरिकर्मादेरल्पीयसः स्वप्रयोजनात् पुरुषान्तराऽसाध्यं विशिष्टं ग्लानप्रतिचरणधर्मानुयोगादिकं स्वसाध्यमन्यप्रयोजनमवगच्छति तदा परं प्रत्येवं विशिष्टनिर्जरार्थितयेच्छाकारं कुर्यात् यदुत–'मदीयं वस्त्रसीवनादिकं त्वमिच्छाकारेण कुरु, अहं च ग्लानप्रतिचरणादिकं करोमि' इति । न हीयमभ्यर्थना वीर्यं निगूहयत उदेति, अपि त्वधिकतरं वीर्यं प्रयुञ्जानस्येति नेयमुत्सर्गविरोधिनी ॥११॥

તેથી કરી શકતો નથી,' ઇત્યાદિ રૂપ ઇચ્છાકાર કરવો જોઈએ. પણ જો આવું કારણ હાજર ન હોય તો સ્વ–પર અનુગ્રહ માટે પ્રાર્થકસાધુનું કાર્ય અવશ્ય કરવું જોઇએ. આગમમાં પણ કહ્યું છે કે—' કોઇએ પોતાને પ્રાર્થના કર્યે છતે ઇચ્છાકાર પ્રયોગ કરવો. ગુરુ ઉપદિષ્ટ કાર્યાન્તરાદિના કારણે જો પ્રાર્થકનું કામ કરી અપાય તેમ ન હોય તો કારણ જણાવવું. એવું કારણ ન હોય તો અનુગ્રહ માટે સાધુનું કામ અવશ્ય કરવું." ॥૧૦॥

ઉત્સર્ગથી તો સાધુએ અભ્યર્થના જ કરવી ન જોઇએ એ જણાવતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

સાધુએ હંમેશા બળ અને વીર્યને ગોપવ્યા વિના રહેવાનું હોય છે. તેથી ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય વિના તો અભ્યર્થના જ કરવી ન જોઇએ. શારીરિક શક્તિ એ બળ છે અને આંતરિકશક્તિ (વીલ પાવર) એ વીર્ય છે. અથવા **ચૂર્ણિકારના** વચન મુજબ–બળ એટલે સામર્થ્ય અને વીર્ય એટલે ઉત્સાહ. સાધુએ હંમેશા બળ અને વીર્યને ગોપવ્યા વિના જ વર્ત્તવાનું હોય છે. તેથી વિશિષ્ટ કાર્ય સિવાય આ અભ્યર્થના કરવાની હોતી નથી. પણ જો વસ્ત્ર સીવવું વગેરે રૂપ પોતાના મામૂલી પ્રયોજનના કારણે, બીજા સાધુ વગેરે ન કરી શકે–માત્ર પોતે જ કરી શકે એવું ગ્લાનસેવા–ધર્મકથા વગેરે રૂપ વિશિષ્ટ પરપ્રયોજન સીદાતું લાગે તો વિશિષ્ટનિર્જરાના લાભ માટે બીજા પાસે એ મામૂલી પ્રયોજનનો પણ આ રીતે ઇચ્છાકાર પ્રયોગ કરવો અનુજ્ઞાત છે કે 'મારું વસ્ત્ર સીવવા વગેરેનું કાર્ય તમે ઇચ્છાપૂર્વક કરો તો હું ગ્લાનવૈયાવચ્ચ વગેરે કરું !' આવી અભ્યર્થના વીર્યગોપવનારને હોતી નથી કિન્તુ અધિક વીર્ય ફોરવનાર ને જ હોય છે. તેથી એ 'સામાન્યથી અભ્યર્થના જ ન કરવી' એવા ઉત્સર્ગની વિરોધિની નથી. ॥૧૧॥

"આ રીતે તો અભ્યર્થના સંબંધી ઇચ્છાકારનો ઉપન્યાસ કરવાની કોઈ જરૂર જ રહેશે નહિ" એવી શંકા દૂર કરવા અપવાદ બતાવતાં ગ્રન્થકાર કહે છે–

જ્ઞાનાદિ સિવાયનું કાર્ય હોય તો માંદગી વગેરે કારણે રત્નાધિક સિવાયના સાધુ·

नन्वेवमभ्यर्थनाविषयकेच्छाकारोपन्यासोऽनर्थकः, अतोऽपवादार्थमाह—

अब्भत्थणं वि कुज्जा गेलन्नाईहिं कारणेहिं तु ।
रायणियं वज्जित्ता मोत्तुं नाणाइअं कज्जं ॥१२॥

(अभ्यर्थनामपि कुर्याद् ग्लानत्वादिभिः कारणैस्तु । रात्निकं वर्जयित्वा मुक्त्वा ज्ञानादिकं कार्यम् ॥१२॥)

अब्भत्थणं वि त्ति । ग्लानत्वादिभिः कारणैः 'तुः=अवधारणे' तैरेवाभ्यर्थनां कुर्यात्, मा भूद् ग्लानादेरशनाद्यभ्यर्थनां विना तदलाभे क्लिष्टाध्यवसायेन संयमफलवञ्चनेत्युत्सर्गसापेक्षस्यापवादस्याश्रयणात् । आगमोऽपि—[आव० नि० ६७०] [illegible]

[1] जइ होज्ज तस्स अत्तिलो कज्जस्स वियाणई न वावाणं । गेलन्नाईहिं वि होज्ज वावडो कारणेहि सो ॥

इति । अथैवं सर्वेषामभ्यर्थना प्राप्तौ संकोचमाह—रत्नैर्ज्ञानदर्शनचारित्रैरधिको रत्नाधिकस्तं, रत्नैश्चरतीति रात्निकस्तं वा वर्जयित्वा । रात्निकस्त्वभ्यर्थनायोग्यो न भवति, तं प्रति वस्त्रपरिकर्माद्यभ्यर्थनायामविनयप्रसङ्गात् । न च सोऽपि सर्वथाऽभ्यर्थनाऽयोग्य इत्याह—मुक्त्वा ज्ञानादिकं कार्यं, ज्ञानादीच्छायां तु सोऽपीच्छां कारणीयः ॥१२॥

नन्वभ्यर्थनावत्कर्णमप्युत्सर्गतो न भविष्यति ? इत्याशङ्क्याह—

करणं पुण आणाए विरियायारो त्ति णेव पडिसिद्धं ।
परकज्जत्थणणासे दट्ठूणं णिज्जरट्ठाए ॥१३॥

(करणं पुनराज्ञया वीर्याचार इति नैव प्रतिषिद्धम् । परकार्यार्थननाशे दृष्ट्वा निर्जरार्थाय ॥१३॥)

ओने अभ्यर्थना करे पण खरा. ग्लान वगेरे स्वयं तो भिक्षाअे जई शकता नथी. अेटले जो तेओ बीजाने अभ्यर्थना पण न करे तो अशनादि पामी न शकवाथी तेओने संक्लेश थाय. आ रीते संक्लेश थवा द्वारा संयमना फळभूत विशिष्ट कर्मनिर्जराथी भ्रष्ट न थई जवाय अे माटे उत्सर्ग सापेक्ष अपवादनो आश्रय कराय छे. **आगममां** पण कह्युं छे के– अधिकृत कार्य करवा असमर्थ होय, अकुशळ होय अथवा ज्ञानादिना कार्यमां व्यग्र होय तो आवा कारणे अवमरात्निकने (=नाना साधुने) इच्छाकार करे." आवा कारणे गमे ते साधुने अभ्यर्थना करी शकाय अेवुं फलित न थई जाय अे माटे अहीं व्यापकतामां संकोच जाणवो के ज्ञान–दर्शन–चारित्ररूप रत्नोथी जेओ अधिक होय छे ते रत्नाधिकने (=अर्थात् मोटा पर्यायवाळा साधुने) छोडीने बीजाने प्रार्थना करवी. रत्नाधिकने वस्त्रसीवनादिनी अभ्यर्थना करवामां अविनय थतो होवाथी रत्नाधिकने तेनी अभ्यर्थना करवी युक्त नथी. तेम छतां ज्ञानादि कार्य माटे तेमने इच्छा पेदा थाय अेवो इच्छाकार प्रयोग करवामां तेओनो अविनय थतो न होवाथी अे इच्छाकार अनुज्ञात छे. तेथी रत्नाधिक पण अभ्यर्थनाने सर्वथा अयोग्य नथी अे जाणवुं. ॥१२॥

'अभ्यर्थनानी जेम करण (=परकार्यसंपादन) पण उत्सर्गथी होतुं नथी' अेवी शंकानुं निराकरण करवा ग्रन्थकार कहे छे–

परकार्य प्रयोजननो नाश थतो जोई निर्जरा माटे, रत्नाधिकनी आज्ञा मुजब

---

१. यदि भवेत्तस्यानलः कार्यस्य विजानाति न वा (वा णं) । ग्लानात्वादिभिर्वा भवेद् व्यापृतः कारणैः स ॥

करणं पुणत्ति । करणं पुनर्वीर्याचार इति कृत्वा नैव प्रतिषिद्धमुत्सर्गतोऽपीति शेषः । न चात्ममात्रप्रतिबन्धविश्रान्तस्य श्रामण्यस्य परप्रतिबद्धवैयावृत्त्यकरणमप्यपवादाय, ज्ञानाचारस्येव वीर्याचारस्यापि चारित्रमूलत्वेन तन्निबन्धनवैयावृत्त्यस्य परप्रतिबन्धमात्रेणापवादाभावादपवादयोरेकार्थत्वे आशैलेश्यास्तत्प्रसङ्गादित्यन्यत्र विस्तरः । तच्च करणं रौग्लानिकाज्ञया परं प्रति परस्य कार्यप्रार्थनं, स्वयं कुर्वतः परस्याऽकौशलेन कार्यनाशं दृष्ट्वा निर्जरार्थं च, आह च—

[1]अहवा वि विणासंतं अब्भत्थंतं च अण्णं दट्ठूणं । अण्णो कोइ भणिज्जा तं साहूं णिज्जरट्ठीओ ॥

[2]अहयं तुब्भं एयं करेमि कज्जं तु इच्छकारेणं । [आव० नि० ६७२--६७३] इति ॥१३॥

બીજાનું એ કાર્ય કરવું એ વીર્યાચારના પરિપાલનરૂપ હોઈ ઉત્સર્ગથી પણ પ્રતિષિદ્ધ નથી.

પૂર્વપક્ષ :– આત્મમાત્ર દ્રવ્યના પ્રતિબંધમાં સંયમ વિશ્રાન્ત છે. અર્થાત્ જે અનુષ્ઠાનોમાં માત્ર પોતાના આત્મદ્રવ્યની જ ચિંતા હોય તે અનુષ્ઠાનરૂપ જ સંયમ છે. માટે જેમાં પરનો (સ્વાત્મદ્રવ્યભિન્ન ચેતન કે જડ દ્રવ્યનો) પ્રતિબંધ (=અલ્પાંશે પણ રાગ) હોય તેવા વૈયાવચ્ચાદિ કૃત્યો પણ ઉત્સર્ગ નથી, અપવાદરૂપ જ છે. તેથી બીજાનું કાર્ય કરવા વગેરે રૂપ વૈયાવચ્ચ, ઉત્સર્ગથી પ્રતિષિદ્ધ નથી એમ શી રીતે કહેવાય ?

ઉત્તરપક્ષ :– જ્ઞાનાચારની જેમ વીર્યાચાર પણ ચારિત્રનું મૂળ છે. તેથી પરદ્રવ્યપ્રતિબંધ યુક્ત હોવા માત્રથી એ વૈયાવચ્ચાદિકૃત્યો અપવાદરૂપ બની જતા નથી કે જેથી ઉત્સર્ગથી એનો નિષેધ કરવો આવશ્યક બને.

પૂર્વપક્ષ – જેમાં માત્ર સ્વાત્મ દ્રવ્યનો જ પ્રતિબંધ છે એવા પરમોપેક્ષા સંયમ કરતાં તો આ વૈયાવચ્ચાદિ અનુષ્ઠાનરૂપ સંયમ અપકૃષ્ટ (કંઈક હીનકક્ષાનું) જ છે, કારણકે એમાં પરદ્રવ્યપ્રતિબંધ બેઠેલો છે. તેથી શક્ય હોય ત્યાં સુધી તો એ પરમોપેક્ષારૂપ ઉત્કૃષ્ટ સંયમ જ ઉપાદેય છે. વૈયાવચ્ચ વગેરે અનુષ્ઠાનરૂપ સંયમ નહિ. માટે, એવી શક્તિના અભાવમાં સ્વીકારાતું વૈયાવચ્ચાદિ અનુષ્ઠાનાત્મક સંયમ તો અપવાદરૂપ જ છે.

ઉત્તરપક્ષ – આનો અર્થ એવો થાય કે જે જે ચઢિયાતું હોય તે ઉત્સર્ગ અને ઉતરતું હોય તે અપવાદ. આવું હોવામાં આપત્તિ એ આવશે કે શૈલેશી અવસ્થા સુધીની પૂર્વની બધી અવસ્થાઓ અપવાદરૂપ જ થઈ જશે, કેમકે સર્વસંવરરૂપ શ્રેષ્ઠસંયમ ત્યાં જ હોય છે. એ પૂર્વે તો એની અપેક્ષાએ કંઈક ને કંઈક હીનકક્ષાનું જ સંયમ હોય છે. આ અંગેનો વધુ વિસ્તાર **શ્રી અધ્યાત્મમતપરીક્ષા** ગ્રન્થ (ગાથા નં.-૨૨) માં જોઈ લેવો.

રત્નાધિકની આજ્ઞાથી, બીજા પાસે એનું કાર્ય પોતાને કરવા આપવાની પ્રાર્થના કરવી એ કરણ છે. પોતાની મેળે કાર્ય કરનારા બીજા સાધુમાં કુશળતાની ઊણપ હોવાથી

---

१. अथवाऽपि विनाशयन्तमभ्यर्थयन्तं चान्यं दृष्ट्वा । अन्यः कोऽपि भणेत् तं साधुं निर्जरार्थी ॥

२. अस्योत्तरार्धः– तत्थ वि सो इच्छं से करेइ मज्जायमूलियं ॥ मूलम् ।

अहं युष्माकमिदं करोमि कार्यं त्विच्छाकारेण । तत्रापि स इच्छां तस्य करोति मर्यादामूलाम् ॥

ननु भवतु परस्याप्यभ्यर्थनायामिच्छाकारः, यस्तु परमभ्यर्थयमानमुद्वीक्ष्य स्वयमेवेच्छां कुरुते तं प्रत्यभ्यर्थयमानस्य किमर्थमिच्छाकारः ? आज्ञाबलाभियोगशङ्कापरिहारार्थं खल्वयम्— "इच्छाकारपओगो णाम जं इच्छया करणं, न पुनः बलाभिओगाइणा, इच्चेयस्स अत्थस्स संपच्चयट्ठं जं इच्छकार-सद्दं पउंजंति" इति चूर्ण्युक्तेः । अत आह—

जइवि हु इच्छाकारो बलाभिओगस्स वारणट्ठाए ।
तहवि हु सा मज्जाया अण्णत्थ वि होइ कायव्वा ॥१४॥

(यद्यपि खलु इच्छाकारो बलाभियोगस्य वारणार्थम् । तथापि खलु सा मर्यादाऽन्यत्रापि भवति कर्त्तव्या ॥१४॥)

जइवि हु त्ति । यद्यपि 'हुः' वाक्यालङ्कारे, 'इच्छाकारो' बलेनाभियोगो=बलाभियोगो हठेन प्रेरणमित्यर्थस्तस्य वारणार्थमुक्त इति शेषः, तथापि सेच्छा मर्यादा=विहितार्थ इत्यन्यत्रापि स्वतोऽभियोगशङ्काविरहस्थलेऽपि भवति कर्त्तव्या । तदुक्तं निर्युक्तिकृता—[आ०नि० ६७३] [1]"तत्थ वि सो इच्छं से करेइ मज्जायमूलीयं" इति ॥ चूर्णिकृताऽपि विवृतं–तत्थ वि जस्स कज्जि-हिति सो भणति करेहि इच्छाकारेण । ननु किमिति सो वि इच्छाकारं करेइ ? मन्नति–मज्जादामूलीयं=साहूणं एस मज्जादामूलं" इति । अयं भावः– न खल्वत्राभियोगशङ्कापरिहारकाम एवेच्छाकाराधिकारी,

---

કાર્ય બગડતું જોઈને તેમજ પોતાને નિર્જરાનો લાભ મળે એ માટે આ કરણ હોય છે. કહ્યું છે કે 'વિવક્ષિત કાર્યનો અકુશળતાદિના કારણે નાશ કરતા અથવા કુશળ હોઈ વિનાશ ન કરતાં હોવા છતાં ગુરુતર કાર્યમાં વ્યાપૃત હોઈ બીજાને પ્રાર્થના કરતા સાધુને જોઈ તે કાર્ય કરવામાં સમર્થ બીજા નિર્જરાર્થી સાધુ કહે કે–'હું તમારું કાર્ય તમારી ઇચ્છા હોય તો કરું.' ॥૧૩॥

શંકા – બીજાનું કાર્ય કરવાની માંગણી માટે પણ ભલે ઇચ્છાકાર પ્રયોગ કરાય. કિંતુ જે સાધુ બીજાને પ્રાર્થના કરતા સાધુને જોઈને પોતાની મેળે જ તેનું તે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા કરે તે સાધુને કામ ભળાવવા માટે પ્રાર્થના કરનાર સાધુએ ઇચ્છાકાર પ્રયોગ કરવાની શી જરૂર છે ? "ઇચ્છાકારપ્રયોગ એટલે 'કાર્ય કરનાર સાધુ ઇચ્છાથી તે કાર્ય કરે છે, બળાભિયોગાદિથી નહિ' એવી વાતની ખાત્રી કરવા જે ઇચ્છાકાર શબ્દનો પ્રયોગ કરવો તે." ચૂર્ણિકારના આવા વચનથી જણાય છે કે ઇચ્છાકારપ્રયોગ આજ્ઞા–બળાભિયોગની શંકા દૂર કરવા માટે છે, અહીં તો સામાએ સ્વયં જ ઇચ્છા કરી છે. તેથી આવી કોઈ શંકા ન હોવાથી ઇચ્છાકારપ્રયોગ કરવો જરૂરી નથી.

સમાધાન – આવી શંકાનું સમાધાન કરતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

જો કે ઇચ્છાકારપ્રયોગ બળાભિયોગ (ધાકધમકીથી કરાવવું તેના) વારણ માટે કહ્યો છે તો પણ એ મર્યાદા=વિહિત પદાર્થરૂપ હોવાથી અન્યત્ર=જ્યાં સ્વતઃજ અભિયોગ શંકા હોતી નથી ત્યાં પણ કર્ત્તવ્ય જ છે. નિર્યુક્તિકારે કહ્યું છે કે "કામ કરાવનાર સાધુએ પણ મર્યાદાના મૂલભૂત ઇચ્છાકાર કરવો જોઈએ." ચૂર્ણિકારે આનું વિવેચન કરતાં કહ્યું છે કે "ત્યાં પણ, જેનું કાર્ય કરાય છે તે કહે કે ઇચ્છા હોય તો કરો. શંકા–એ શા માટે ઇચ્છાકાર પ્રયોગ કરે ? સમાધાન–મજ્જાદામૂલીયં–સાધુઓને આ મર્યાદામૂલરૂપ છે માટે." અહીં આવો અભિપ્રાય છે– 'માત્ર બળાભિયોગ શંકા દૂર કરવાને ઇચ્છતા સાધુઓ જ ઇચ્છાકાર પ્રયોગના અધિકારી છે.

---

१. तत्रापि स इच्छां तस्य करोति मर्यादामूलम् ।

येन स्वतस्तच्छङ्काविरहस्थलेऽनधिकारिकृतत्वेन कार्यवैफल्यापत्तिः, किन्तु निर्जराविशेषकाम एव तदधिकारी । तत्कामना चोक्तस्थलेऽपि निरपाया । उक्तशङ्कापरिहारस्तु विधिवाक्यान्तर्गतेच्छापदादेव श्रोतुः संभवति । उक्तशङ्कापरिहारस्य तत्प्रयोजनत्वाभिधानं तु प्रायिकं गौणं च । प्रवृत्तिस्तु तत्र निर्जराविशेषकामनयैव, '[1]एयं सामायारिं' (आ०नि० ७२३) इत्यादिना सामाचारीसामान्यस्य कर्मक्षपणफलत्वाभिधानादिति दिग् ॥१४॥ ननु गुरोः शिष्यस्याभ्यर्थनायां किमर्थमियं मर्यादा ? तत्र बलाभियोगस्यानौचित्याभावात्, इत्याशङ्क्याह—

आणाबलाभिओगो सव्वत्थ ण कप्पइ त्ति उस्सग्गो ।
अववायओ अ ईसिं कप्पइ सो आसणाएणं ॥१५॥

(आज्ञाबलाभियोगः सर्वत्र न कल्पत इति उत्सर्गः । अपवादतश्चेषत् कल्पते स अश्वज्ञातेन ॥१५॥)

आणा त्ति । आज्ञा भवतेदं कार्यमेवेति प्रयोगः, तदकुर्वतो बलात्कारो **बलाभियोगः**, तत आज्ञया सह बलाभियोग इति तत्पुरुषः । आज्ञाबलयोरभियोगो व्यापार इत्यन्ये । आज्ञैव बलाभियोग इत्यपरे । स **सर्वत्र** रात्निके शैक्षे वा सामान्यतः साधूनामिति शेषः, **न कल्पते** नोचितो भवति इत्ययमुत्सर्गः कारणापोद्यो नियमः । यदागमः—(आव०नि०६७७)

[2]आणाबलाभिओगो णिग्गंथाणं ण कप्पए काउं । इच्छा पउंजियव्वा सेहे रायणिए तह त्ति ॥

એવું નથી કે જેથી તેવી શંકા જ્યાં સ્વતઃ જ ન હોય ત્યાં ઇચ્છાકારનો અધિકાર ન હોઇ એ પ્રયોગ નિષ્ફળ થવાની આપત્તિ આવે. કિન્તુ વિશિષ્ટ પ્રકારની નિર્જરાની ઇચ્છાવાળા સાધુઓ જ તેના અધિકારી છે. ઉક્ત સ્થળમાં પણ તેવી ઇચ્છા તો અક્ષત હોય જ છે. તેથી ઇચ્છાકારપ્રયોગ શા માટે ન કરે ?

પ્રશ્ન :– જો ઇચ્છાકારપ્રયોગ નિર્જરા માટે જ છે તો એનાથી શંકાપરિહાર શી રીતે થાય ?

ઉત્તર :– નિર્જરાવિશેષની ઇચ્છાથી પ્રયોજાએલ વિધિવાક્યમાં અંતર્ગત 'ઇચ્છા' પદથી જ શ્રોતાને બળાભિયોગ શંકાનો પણ સાથે સાથે પરિહાર થઈ જાય છે. તેથી ઇચ્છાકારપ્રયોગના પ્રયોજન તરીકે ઉક્તશંકાપરિહાર જે કહેવાય છે તે પણ પ્રાયઃ કરીને અને ગૌણ રીતે જાણવું. મુખ્યતયા તો નિર્જરા જ તેનું પ્રયોજન છે. તેથી વિશેષ પ્રકારની નિર્જરાની ઇચ્છાથી જ ઇચ્છાકાર પ્રયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, કેમકે 'આ સામાચારી...' ઇત્યાદિ (આવ. નિ. ૭૨૩) ગાથામાં પણ સામાચારીનું ફળ કર્મક્ષપણ કહ્યું છે ॥ ૧૪ ॥

"ગુરુએ શિષ્યને કામ બતાવવામાં ઇચ્છાકાર પ્રયોગની શી જરૂર છે ? કેમકે તેઓ શિષ્યને બળાભિયોગ કરે તો પણ કોઇ અનુચિતતા નથી" એવી શંકાને મનમાં રાખીને ગ્રન્થકાર કહે છે—

આજ્ઞા–બલાભિયોગ કયાંય વાપરવો નહિ એ **ઉત્સર્ગ** છે. **અપવાદરૂપે** એ પણ થોડા પ્રમાણમાં કરવાનું અશ્વના ઉદાહરણથી કલ્પે છે. આમાં 'તમારે આ કાર્ય કરવાનું

---

१. एयं सामायारिं जुंजंता चरणकरणमाउत्ता । साहू खवंति कम्मं अणेगभवसंचियमणंतं ॥

२. आज्ञाबलाभियोगो निर्ग्रन्थानां न कल्पते कर्त्तुम् । इच्छा प्रयोक्तव्या शैक्षे रात्निके तथेति ॥

અપવાદતસ્તુ અપવાદપદમાશ્રિત્ય તુ ઈષત્ મનાગ્ મહતસ્તસ્ય પ્રાયઃ પ્રદ્વેષનિબન્ધનત્વાત્ કલ્પતેઽસાવાજ્ઞાબલાભિયોગઃ અશ્વજ્ઞાતેન અશ્વદૃષ્ટાન્તેન । સ ચાયમ્–યથા કિલૈકસ્ય જાત્યવાહ્યકાશ્વકિશોરસ્ય દમનાર્થમેકેન રાજ્ઞા સન્ધ્યાવેલાયાં તમધિવાસ્ય પ્રાતર્વાહ્યાયાં પુરતઃ કવિકમુપઢૌકિતં, તેન વિનૈવાભિયોગં સ્વયમેવ તદ્ગૃહીતમ્ । રાજા ચ તં સ્વયમધિરૂઢઃસત્કૃતશ્ચાહારદાનાદિના । એવં યો ગુરૂપદિષ્ટં કાર્યં સ્વયમેવ શિષ્યઃ કુરુતે ન તત્રાભિયોગઃ । અન્યઃ પુનર્મગધાદિજનપદજાતોઽશ્વકિશોરોઽધિવાસનવેલાયાં માતરમપૃચ્છત્–'કિં મમાર્યં કરિષ્યતિ ?' ઇતિ । તયોક્તં–' પ્રાતસ્ત્વાં વાહયિષ્યતિ, તત્સ્વયમેવ ખલીનમાદાય રાજ્ઞસ્તોષમુત્પાદયેઃ ' ઇતિ । તેન તન્માતૃવચનં પ્રતિશ્રુતં તથૈવ ચ કૃતમ્ । રાજ્ઞા ચ તસ્યાહારદાનાદિનોપચારઃ કૃતઃ । તેન તન્માતુરુપદિષ્ટમ્ । તયોક્તં–'વત્સ ! નિજગુણફલમેતત્ । અથ સા વ્યતિરેકતો દ્રઢયિતુમાહ–

જ છે' આવો વાકયપ્રયોગ કરવો એ આજ્ઞા છે. એ કાર્ય ન કરનારને (કરવાની ના પાડનારને) બળાત્કારે–વિશિષ્ટ સજાની ધમકી આપીને પણ એ કામ કરાવવું એ બળાભિયોગ છે. તેથી આજ્ઞાસહિત બળાભિયોગ એ આજ્ઞાબળાભિયોગ એવો તત્પુરુષ સમાસ જાણવો. અથવા બીજાઓ, આજ્ઞા અને બળનો અભિયોગ=વ્યાપાર એ આજ્ઞાબળાભિયોગ એવો દ્વન્દ્વઘટિત ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ કરે છે. વળી બીજા કેટલાક આચાર્યો 'આજ્ઞા એ જ બળાભિયોગ' એવો કર્મધારય સમાસ કરે છે. આ આજ્ઞાબળાભિયોગનો સર્વત્ર=નાના કે મોટા કોઈપણ સાધુ પ્રત્યે પ્રયોગ કરવો સામાન્યથી કલ્પતો નથી. એટલે કે ઉચિત નથી. આ ઉત્સર્ગ કહ્યો. સામાન્ય રીતે અવશ્ય પાલન કરાતો જે નિયમ પુષ્ટ કારણે છોડી દેવાય તે 'ઉત્સર્ગ' કહેવાય છે. આગમમાં પણ કહ્યું છે કે " નિર્ગ્રન્થોને આજ્ઞાબળાભિયોગ કરવો કલ્પતો નથી. તથા તેવા વિશિષ્ટ પ્રયોજનના અવસરે શૈક્ષ કે રત્નાધિકપ્રત્યે ઈચ્છાકારપ્રયોગ કરવો જોઈએ."

અપવાદપદને આશ્રીને વિચારીએ તો (એટલે કે એવા પુષ્ટકારણની હાજરીમાં) કંઈક=અલ્પાંશે આજ્ઞા–બળાભિયોગ કરવો અનુજ્ઞાત છે. વધુ પડતો આજ્ઞા–બળાભિયોગ પ્રાયઃ કરીને પ્રદ્વેષનું કારણ બનતો હોઇ તેની પણ અલ્પાંશે જ અનુજ્ઞા છે. આ અનુજ્ઞાના સમર્થનમાં અશ્વનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે જાણવું–એક રાજાએ એક જાતવાન તરુણ ઘોડાનું દમન કરવા માટે સંધ્યાકાળે અધિવાસિત કરી સવારે સવારી વખતે કવિક=ચોકડું તેની સામે મૂકયું. કોઇપણ જાતનો અભિયોગ કરાવ્યા વગર જ તેણે એ સ્વયં જ ગ્રહણ કરી લીધું. રાજા સ્વયં તેના પર આરૂઢ થયો અને તેનો ખોરાક આપવા વગેરે રૂપ સત્કાર કર્યો. એમ ગુરુએ કહેલ કાર્યને જે શિષ્ય સ્વયં કરી લે છે તેની પ્રત્યે અભિયોગ કરવાનો હોતો નથી. મગધાદિદેશમાં જન્મેલ બીજા કોઈ અશ્વકિશોરે અધિવાસન વખતે માતાને પૂછયું કે 'આ મને શું કરશે ?' ત્યારે માતાએ કહ્યું કે 'સવારે તારા પર સવારી કરશે. તેથી તું સ્વયં જ કવિકનું ગ્રહણ કરી રાજાને ખુશ કરજે.' તેણે માતાનું વચન સ્વીકાર્યું અને એ જ પ્રમાણે કર્યું. તેથી રાજાએ તેનો આહારદાન વગેરે દ્વારા સત્કાર કર્યો. અશ્વે તેની માતાને આ વાત કરી. માતાએ કહ્યું–'વત્સ ! માલિકને અનુસરવાના તારા પોતાના ગુણનું આ ફળ છે.' વ્યતિરેકથી (ન અનુસરવામાં

'श्वस्तया (त्या) न ग्राह्यं कविकम्' इति । तेन तथैव कृतम् । राज्ञा तस्य कशाप्रहारो दापितः, निषिद्धं च भोजनम्, वाहितश्च बलात्कारेणायम् । तेन मातुरुक्तम् । तयोक्तं-'दोषफलमिदम्' इति । 'तदुभयमार्गं दृष्टवानसि, यथा भव्यं जानीयास्तथा कुर्याः' । इत्येष दृष्टान्तः । अयमुपनयः- यः स्वयं वैयावृत्त्यादिकं न कुरुते स बलाभियोगेनापि कारणीय इति यदाह -(आव० नि० ६७८-६७९)

[1]जह जच्चवाहलाणं आसाणं जणवएसु जायाणं । सयमेव खलिणगहणं अहवावि बलाभिओगेणं ॥

[2]पुरिसज्जाए वि तहा विणीयविणयम्मि णत्थि अभिओगो । अन्नम्मि उ अभिओगो जणवयजाए जहा आसे ॥

इति ॥ १५ ॥ अथाऽयोग्येऽपि पूर्वमेव नाभियोगः प्रवर्त्तते, किन्त्विच्छाकारादिक्रमेण । योग्यस्यापि स्खलनायां च भर्त्सनमित्यनुशास्ति-

पढमं इच्छाकारो तत्तो आणा तओ अ अभिओगो ।
जोग्गे वि अणुवओगा खरण्टणा होइ खलियम्मि ॥१६॥

(प्रथममिच्छाकारस्तत आज्ञा ततश्चाभियोगः । योग्येऽप्यनुपयोगात्खरण्टणा (ना) भवति स्खलिते ॥१६॥)

થતું નુકશાન દેખાડીને) પણ આ વાત દૃઢ કરવા તેની માતાએ કહ્યું કે 'આવતીકાલે તારે ખલિનનું ગ્રહણ કરવું નહિ.' એણે બીજે દિવસે એવું જ કર્યું. રાજાએ તેને ચાબૂકનો પ્રહાર મરાવ્યો, એ દિવસે ચારો ન આપવાનું ફરમાવ્યું અને છતાં બળાત્કારે પણ સવારી તો કરી જ. તેને માતાને વાત જણાવી. માતાએ કહ્યું-'વત્સ! તારા માલિકને ન અનુસરવાના દોષનું આ ફળ છે. અનુસરવાનો અને ન અનુસરવાનો એ બન્ને માર્ગ તેં હવે જોઈ લીધા, જે માર્ગે હિત દેખાતું હોય તે આચરજે.'

આ દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય આવો જાણવો-જે સ્વયં વૈયાવચ્ચાદિ કરતો નથી તેની પાસે બળાત્કારે પણ કરાવવા. કહ્યું છે કે "જેમ બાહલાદિ દેશમાં ઉત્પન્ન થએલ જાત્ય અશ્વો સ્વયં જ ખલિન સ્વીકારી લેતા હોઈ તેઓ પર બળાભિયોગ કરાતો નથી. મગધાદિ દેશમાં ઉત્પન્ન થયલ જે અશ્વ તેને સ્વયં સ્વીકારતો નથી તેની પાસે તેનો બળાત્કારે પણ સ્વીકાર કરાવાય છે. તેમ મનુષ્યોમાં પણ વિનયયુક્ત શિષ્યો અંગે બળાભિયોગ હોતો નથી. મગધાદિદેશમાં ઉત્પન્ન થએલ અશ્વની જેમ અન્ય=અવિનીત શિષ્ય અંગે અભિયોગ પણ હોય છે." ॥૧૫॥

વળી અયોગ્ય શિષ્યને પણ પહેલેથી જ બળાત્કાર ન કરવો, કિન્તુ ઇચ્છાકારાદિ ક્રમે જ કરવો. તેમજ યોગ્ય શિષ્યની પણ સ્ખલના અંગે ભર્ત્સના કરવી એ વાત જણાવતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

સૌ પ્રથમ ઇચ્છાકાર, પછી આજ્ઞા અને પછી બળાભિયોગ કરવો. અનુપયોગથી સ્ખલના કરી હોય તો યોગ્યની પણ તર્જના કરવી. સામાન્યથી તો અયોગ્યની સાથે રહેવું જ નહિ એ ઉત્સર્ગ છે. પણ જો એ અયોગ્ય શિષ્યના ઘણા સ્વજનાદિ ગચ્છમાં હોય કે જેઓ પણ આ અયોગ્યને કાઢી મૂકવામાં ચાલી જવાનો ભય હોય તો એ અયોગ્યને કાઢી શકાતો નથી. આવા અયોગ્યને સૌપ્રથમ ઇચ્છાકારપૂર્વક કહેવું. તો

---

૧. यथा जात्यवाह्लीकानां अश्वानां जनपदेषु जातानाम् । स्वयमेव खलिनग्रहणमथवाऽपि बलाभियोगेन ॥

૨. पुरुषजातेऽपि तथा विनीतविनये नास्त्यभियोगः । अन्यस्मिंस्त्वभियोगो जनपदजाते यथाऽश्वे ॥

पढमं ति । अयोग्येन सह संवास एव न कर्त्तव्य इत्युत्सर्गः । यदि तु बहुस्वजनादिकारणप्रतिबद्धतया स परित्यक्तुं न शक्यते तदा तस्य **प्रथममिच्छाकारः कर्त्तव्यः** । ततोऽपि कार्यमकुर्वत **आज्ञा** । ततोऽप्यकुर्वतः पदैकदेशे पदसमुदायोपचारादभियोगो बलाभियोग इत्यर्थः 'कार्य' इति शेषः । तथा च **चूर्णिकृतोक्तम्**-"जो पुण खग्गूडो तंमि आणावि बलाभिओगो वि कीरइ, तंमि वि पढमं इच्छा पउज्जति जदि करेइ सुंदरं । अह ण करेइ ताहे बलामोडीए कारिज्जइ । तारिसा ण संवासेयव्वा । अह ते भायाभागिणेज्जादी वा ण तरंति परिच्चाएउं ताहे आणाबलाभिओगो वि कीरइ" इति । इयं च व्यवस्था यः स्वजनादिरयोग्योऽनिच्छन्नपि गुर्वादिभयेन बिभेति कुललज्जया वा प्रत्यावर्त्तते तं प्रति द्रष्टव्या । यस्त्वाज्ञाबलाभियोगेन न कथमपि प्रत्यावर्त्तते प्रत्युत प्रकामं प्रकोपभाग् भवति तं प्रति न तदौचित्यम् । उक्तं च **पञ्चाशके** "[1]गाढाजोग्गे उ पडिसेहो" इति । सूक्तमपि-

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये । पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ॥ इति ।

योग्येऽपि = गुणित्वादर्हेऽपि **अनुपयोगात्** = अज्ञानान्न पुनरभिनिवेशात् **स्खलिते** = साधुसामाचारात् प्रच्युते **खरण्टना** = दुर्वाक्यैर्भर्त्सना भवति । एतेन विनीतविनेये नास्त्यभियोग इत्यपोहितं भवति । अथ तस्यानुपयोगप्रतिपक्षोपयोगहेतवे इच्छाकार एव पुनः प्रयुज्यतां किं खरण्टनया ? इति चेत् ? न, तस्य समाचारप्रवृत्तिमात्रार्थत्वात्, असमाचारप्रवृत्तस्य तन्नि-

---

પણ જો કાર્ય ન કરે તો આજ્ઞા કરવી. છતાં જો કાર્ય ન કરે તો તેની પ્રત્યે બળાભિયોગ કરવો. **ચૂર્ણિકારે** પણ કહ્યું છે કે "વળી, જે ખગ્ગૂડ=ઉચ્છૃંખલ હોય તેને આજ્ઞા પણ કરાય છે કે બળાભિયોગ પણ કરાય છે. છતાં તેને વિશે પણ પ્રથમ તો ઇચ્છાકાર પ્રયોગ જ કરવો. જો કાર્ય કરે તો સારું. પણ જો ન કરે તો બળાત્કારે પણ કરાવવું. મુખ્યતયા તો તેવાઓને સાથે રાખવા જ નહિ, પણ તેના ભાઈ-ભાણિયા વગેરે ઘણા સ્વજનો દીક્ષિત હોઈ જો તેનો ત્યાગ કરી શકાતો ન હોય તો ત્યારે આજ્ઞાબળાભિયોગ પણ કરાય છે." આ રીતે આજ્ઞાબળાભિયોગ કરવાની વ્યવસ્થા પણ જે સ્વજનાદિ અયોગ્ય સાધુ અનિચ્છાએ પણ ગુરુ વગેરેના ભયથી બીતો હોવાના કારણે કે કુલની લજ્જા-આબરૂના કારણે અકાર્યથી પાછો ફરતો હોય તેવા અંગે જાણવી. જે આજ્ઞા-બળાભિયોગથી પણ કોઈપણ રીતે પાછો ન ફરે, ઉલ્ટું અત્યંત ગુસ્સે થઈ જાય તેના પ્રત્યે આજ્ઞા-બળાભિયોગ પણ ઉચિત નથી. **શ્રી પંચાશક** શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે 'અત્યંત અયોગ્ય અંગે ખરંટણા = તિરસ્કારનો પણ નિષેધ છે.' **અન્યત્ર સુભાષિત** પણ છે કે "મૂર્ખાઓને, ઉપદેશ પણ ગુસ્સો વધારનાર બને છે, શાંતિ કરનાર નહિ. જેમકે સાપોને દૂધ પીવડાવવાથી પણ ઝેર જ વધે છે."

ગુણી હોવાના કારણે યોગ્ય એવો પણ શિષ્ય જ્યારે અભિનિવેશથી નહિ, કિન્તુ અનુપયોગના કારણે સાધુ સામાચારીનું ઉલ્લંઘન કરવા રૂપ સ્ખલના કરે છે ત્યારે તેની પણ સાંભળવા ન ગમે એવા કડક શબ્દોથી તર્જના કરવી. 'વિનીતશિષ્યને અભિયોગ કરવો નહિ' એવો જે ઉત્સર્ગ બતાવ્યો હતો તેનો આ કથન દ્વારા અપવાદ દેખાડેલો જાણવો.

---

૧. પંચા૦ ૧૨-૯. गाढायोग्ये तु प्रतिषेधः ।

षेधार्थतया तु खरण्टनाया औचित्यात् । तदुक्तं-तस्या असमाचारनिषेधार्थत्वादिति । न च निषेधवाक्यमात्रादेव तदुपपत्तिः, स्तुतिवचनेन प्रवृत्ताविव निन्दावचनेन निवृत्तावप्यात्यन्तिकोत्साहोदयादिति दिक् । तदिदमभिप्रेत्योक्तं हरिभद्रसूरिभिः = "[1]जोग्गे वि अणाभोगा खलियंमि खरंटणावि उचिय त्ति इसिं पन्नवणिज्जा" इति ॥१६॥ अथ खरण्टनायामीषत्प्रद्वेषोऽपि न दोषावह इत्यनुशास्ति-

तीसे ण दोसलेसो नूणं दोसावहो पसत्थो त्ति ।
परिकम्मिओ ण जीवियघायकरो वच्छणागो वि ॥१७॥

(तस्यां न द्वेषलेशो नूनं दोषावहः प्रशस्त इति । परिकर्मितो न जीवितघातकरो वच्छनागोऽपि ॥१७॥)

तीसे त्ति । तस्यां = खरण्टनायां नूनं = निश्चितं द्वेषलेशोऽपि = इषद्द्वेषोऽपि न दोषावहः न श्रामण्यविरोधी प्रशस्त इति हेतोः प्रशस्तरागस्येव प्रशस्तद्वेषस्यापि श्रामण्यानुपघातित्वात्, यथा च द्वेषस्य प्राशस्त्यं तथा सप्रपञ्चमध्यात्ममतपरीक्षायां व्यवस्थापितम् ।

શંકા : યોગ્ય શિષ્યથી અનુપયોગ થઈ જવા પર તેના પ્રતિપક્ષભૂત ઉપયોગ રાખવાનું જણાવનાર ઇચ્છાકાર પ્રયોગ જ કરવો જોઈએ ને! તર્જના શા માટે કરવી ?

સમાધાન : ઇચ્છાકારપ્રયોગ માત્ર સામાચારીના પાલનમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે જ હોય છે, અસામાચારીની પ્રવૃત્તિથી અટકાવવા માટે નહિ. તેથી એ અટકાયત માટે તો ખરંટના જ ઉચિત હોઈ કરવી યોગ્ય જ છે. કહ્યું જ છે કે 'તે=ખરંટના અસામાચારનો નિષેધ કરવા માટે હોય છે.'

શંકા : 'જો આવું ન કરીએ હોં' ઇત્યાદિ કોમળ શબ્દ યુક્ત વાકયથી જ એ અસામાચારીનો નિષેધ થઈ જાય છે, તો તેવા તર્જનાભર્યા વાકયનો પ્રયોગ કરી યોગ્ય શિષ્યનું દિલ દુભાવવાની શી જરૂર ?

સમાધાન : જેમ સત્કાર્ય પ્રવૃત્તિમાં સ્તુતિવચનથી અત્યંત ઉત્સાહ જાગે છે એમ દુષ્કાર્યની નિવૃત્તિમાં નિંદાવચનથી જ અત્યંત ઉત્સાહ જાગે છે. તેથી એવા નિંદાવચન કહેવામાં કોઈ અનુચિતતા નથી. આવા અભિપ્રાયથી જ **શ્રી હરિભદ્રસૂરિ** મહારાજે કહ્યું છે-'યોગ્ય શિષ્યની અનુપયોગના કારણે સ્ખલના થઈ ગઈ હોય તો પ્રજ્ઞાપનીય એવા તેની પણ થોડી તર્જના કરવી, તેને આજ્ઞા-બળાભિયોગથી માર્ગમાં પ્રવર્તાવવો ઉચિત છે. ॥૧૬॥ વળી, ખરંટના કરવામાં કંઈક પ્રદ્વેષ થાય એ પણ દોષાવહ નથી એવું ગ્રંથકાર જણાવે છે—

જેમ સંસ્કાર કરાએલ વિષ જીવિતઘાતક નથી તેમ ખરંટનામાં થતો આંશિકદ્વેષ પ્રશસ્ત હોઈ દોષાવહ =શ્રામણ્યવિરોધી નથી એ વાત નિશ્ચિત છે, કેમકે પ્રશસ્તરાગની જેમ પ્રશસ્તદ્વેષ પણ સાધુપણાનો નાશક નથી. દ્વેષ પણ પ્રશસ્ત હોવો સંભવિત છે એ વાતનો વિચાર **અધ્યાત્મમતપરીક્ષા** (શ્લો૦ ૧૬) ગ્રન્થમાં કર્યો છે ત્યાંથી જાણી લેવો. સ્વરૂપે દુષ્ટ વસ્તુ પણ પરિકર્મ કરવા દ્વારા અદુષ્ટ બની શકે છે એમાં વત્સનાગ

---

૧. પઞ્ચા૦ ૧૨-૯. અંસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ ગાઢાજોગ્ગે હુ પડિસેહો ।
યોગ્યેऽप्यनाभोगात्स्खलिते खरंटणापि उचितेति ईषत्प्रज्ञापनीया ।

स्वरूपतो दुष्टस्याप्युपस्कारेणादुष्टत्वे दृष्टान्तमाह–वच्छनागोऽपि विषविशेषः; परिकर्मितः = औषधविशेषयोगेन रसायनीकृतो 'न जीवितघातकरः' = नायुरपायविधायी । स्वरूपतस्त-स्यायुःक्षयकरस्यापि यथा न परिकर्मणायां तथात्वं प्रत्युतारोग्यकान्त्यादिगुणाधायकत्वमेव, तथा स्वरूपतः संसारहेतोर्द्वेषस्य खरण्टनादौ प्रशस्ताध्यवसायपरिकर्मितस्य न तथात्वं प्रत्युत संयमप्रवर्त्तनादिगुणहेतुत्वमेवेति भावः ॥१७॥ अथ खरण्टनादिप्रद्वेषभयाद्य आचार्यः स्वयमेव वैयावृत्त्यं करोति तद्नौचित्यमुद्भावयन्नाह–

जो सयमेव य भीओ वेयावच्चं करेइ आयरिओ ।
तेण णियपाणिणच्चिय सीसा किज्जंति अविणीआ ।१८॥

(यः स्वयमेव च भीतो वैयावृत्त्यं करोत्याचार्यः । तेन निजपाणिनैव शिष्याः क्रियन्तेऽविनीताः ॥१८॥)

जो सयमेव य त्ति । यः **स्वयमेव** = आत्मनैव चस्त्वर्थः **भीतः** = परस्य वैयावृत्त्या-दिकारणे खरण्टनादिद्वेषप्रसङ्गादवाप्तभयः **वैयावृत्त्यं** = उपधिप्रतिलेखनाहाराद्यानयनादिकं **करोति आचार्यः** = आचार्यपदस्थः, **तेन निजपाणिनैव** = स्वहस्तेनैव शिष्या अविनीताः क्रियन्ते, गुरुणैव स्ववैयावृत्त्यकरणे तेषां तत्करणप्रयुक्तविनयोच्छेदात् । एवं च तेषां तत्करण-जन्यनिर्जरालाभेन वञ्चनम्, गुरोश्च तत्कारणजन्यनिर्जरालाभेनेति दोषः । इदमुपलक्षणम्–सूत्रा-र्थपलिमन्थो वादिनि राजादौ वा समागते वैयावृत्त्यपरे गुरौ 'अहो ! अनीश्वराः प्रव्रजिता एते' इति प्रवचनलाघवमप्युपजायते । तदुक्तं– [ ]

(એક પ્રકારનું ઝેર)નું ઉદાહરણ જાણવું. જીવિતનો નાશ કરવાના સ્વભાવવાળું એવું પણ ઝેર જેમ ઔષધવિશેષથી જ્યારે રસાયણરૂપ બનાવાય છે ત્યારે જીવિતનો નાશ તો નથી કરતું પણ ઉલટું આરોગ્ય–કાન્તિ વગેરેની વૃદ્ધિરૂપ ગુણ જ કરે છે. તેમ સંસારના કારણભૂત એવો પણ દ્વેષ ખરંટના વગેરેમાં પ્રશસ્ત અધ્યવસાયરૂપ ઔષધથી પરિકર્મિત હોઈ સંસારહેતુ તો બનતો નથી પણ ઉલટો સંયમમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા રૂપ ગુણકારી જ બને છે. ॥૧૭॥ તર્જના વગેરેથી સામાને પ્રદ્વેષ થશે એવા ભયના કારણે જે આચાર્ય તર્જનાદિ દ્વારા વૈયાવચ્ચ વગેરે કરાવવાને બદલે સ્વયં જ વૈયાવચ્ચાદિ કરવા માંડે છે તેઓ અનુચિત કરી રહ્યા છે એવું જણાવતાં ગ્રન્થકાર કહે છે–

વૈયાવચ્ચ વગેરે કરાવવા માટે ખરંટના કરવામાં અયોગ્ય શિષ્યને પ્રદ્વેષ થશે એવા ભયથી જે આચાર્ય ઉપધિનું પડિલેહણ–ગોચરી લાવવી વગેરે રૂપ વૈયાવચ્ચ સ્વયં કરે છે તે પોતાના હાથે જ શિષ્યોને અવિનીત પકવે છે, કેમકે તે વૈયાવચ્ચ કરવાથી જે વિનયસંપાદન થવાનું હતું તે હવે થતું નથી. તેથી શિષ્યો તે વિનય કરવાથી થનાર નિર્જરાનો લાભ ગુમાવે છે તેમજ ગુરુ પણ તે વિનય કરાવવા દ્વારા પોતાને થનાર નિર્જરાલાભથી વંચિત રહે છે. અહીં ઉપલક્ષણથી બીજા દોષો પણ જાણવા. દા. ત. ગુરુ વૈયાવચ્ચ કરવામાં રોકાય તો એટલો વખત શિષ્યોને સૂત્ર અર્થ ભણાવી ન શકવાથી સૂત્ર–અર્થની હાનિ થાય. તેમજ વાદી કે રાજા વગેરે આવે ત્યારે ગુરુને વૈયાવચ્ચમાં રોકાયેલા જોઈ 'અહો ! ખરેખર આ લોકોએ આજ્ઞા–ઐશ્વર્ય વિના જ દીક્ષા

[1]सुत्तत्थेसु अचिंतण आएसे वुड्ढसेहगगिलाणे । बाले खमणे वाई इड्ढीमाई अणिड्ढीआ ॥
[2]एएहिं कारणेहिं तुंबभूओ अ होइ आयरिओ । वेयावच्चं करणं कायव्वं तस्स सेसेहिं ॥
[3]जेण कुलं आयत्तं तं पुरिसं आयरेण रक्खिज्जा । ण हु तुंबंमि विणट्ठे अरया साहारया हुंति ॥

एवं चैतावद्दोषान् पर्यालोच्योक्तदोषाभासं च पर्यालोच्य स्वयमेव वैयावृत्त्यकरणमाचार्यस्यानुचितमिति भावः ॥१८॥

अथ 'अहं तव प्रथमालिकाद्यानयामि' इतीच्छाकारं कृत्वा लब्ध्यभावात्तदनानयने निर्जरावैकल्यं स्यादित्याशङ्कामपाकर्तुमाह–

इच्छाकारं किच्चा अदीणमणस्स लद्धिविरहे वि ।
विउलो णिज्जरलाभो होइ धुवं भावदाणेणं ॥१९॥

(इच्छाकारं कृत्वाऽदीनमनसो लब्धिविरहेऽपि । विपुलो निर्जरालाभो भवति ध्रुवं भावदानेन ॥१९॥)

॥ इच्छाकारो सम्मत्तो ॥१॥

इच्छाकारं ति । **इच्छाकारं** = 'अहं तवेच्छयाऽऽहारमानयामि' इत्यादिरूपं कृत्वा **लब्धिविरहेऽपि** = आहाराद्यलाभेऽपि **अदीनमनसः** = पश्चात्तापाक्रान्तचेतसः **भावदानेन ध्रुवं** = निश्चितं विपुलो निर्जरालाभो भवति । द्रव्यदानं हि आहारादिदानरूपमनैकान्तिकमनात्यन्तिकं च । भावदानं तु तत्प्रतिपक्षमिति न ततो निर्जराप्रच्यवः । न हि शक्त्यनिगूहन-

---

લીધી છે' ઇત્યાદિ વિચારે–બોલે. તેથી પ્રવચનલાઘવ થાય. કહ્યું છે કે સૂત્રાર્થની અવિચારણા, પ્રાધુર્ણક (મહેમાનસાધુ), વૃદ્ધ, શૈક્ષક, ગ્લાન, બાળ, ક્ષપક, વાદી, ઋદ્ધિમાન, જે આચાર્ય ઋદ્ધિરહિત હોય તો આ બધા સીદાય વગેરે કારણે આચાર્ય તુંબ જેવા હોય છે. માટે આચાર્યએ બીજાઓ પાસે વૈયાવચ્ચ કરાવવી જોઈએ. (કહ્યું છે કે) કુલ જેના ઉપર અવલંબિત હોય તે પુરુષની આદર સહિત રક્ષા કરવી જોઈએ. તુંબ નષ્ટ થયે ચક્રના આરા આધારવાળા રહેતા નથી." આમ આ બધા દોષો વિચારીને અને 'પ્રદ્વેષાદિરૂપ તો માત્ર દેખાવના જ દોષ છે, હકીકતમાં નહિ.' એ વિચારીને આચાર્યએ સ્વયં વૈયાવચ્ચ કરવી યુક્ત નથી એ જાણવું. ॥૧૮॥

'હું તમારી પ્રથમાલિકા લાવીશ' ઇત્યાદિ ઇચ્છાકાર પ્રયોગ પહેલાં કર્યો હોય પણ લબ્ધિ ન હોવાના કારણે કદાચ એ લાવી ન શકે તો નિર્જરા પણ થાય નહિ એવી શંકાને દૂર કરવા ગ્રન્થકાર કહે છે–

'હું ઇચ્છાથી તમારા આહારાદિ લાવીશ' ઇત્યાદિ ઇચ્છાકાર કરીને પછી આહારાદિ ન મળવા છતાં મનમાં 'આવો ઇચ્છાકાર પ્રયોગ કયાં કર્યો ?' આવો પશ્ચાત્તાપ ન કરનારને ભાવદાન તો થઈ જ જતું હોવાથી વિપુલ નિર્જરા થાય છે. આહાર વગેરે આપવા રૂપ દ્રવ્યદાન તો ફળ આપવામાં અનૈકાન્તિક અને અનાત્યન્તિક છે. ભાવદાન જ એકાન્તિક અને આત્યન્તિક છે. તેથી નિર્જરાથી વંચિત રહેવાનું થતું નથી. શક્તિનું અનિગૂહન અને ભાવ કયારેય ફળવ્યભિચારી હોતા નથી. તેમજ નિશ્ચયનયાનુસારી સામગ્રીમાં દ્રવ્યદાન સમાવિષ્ટ નથી, કેમકે તે પુદ્ગલપરિણામરૂપ હોઈ સ્વ=આત્માનું ઉપકારક

---

૧. सूत्रार्थयोरचिंतनमादेशे वृद्धशैक्षकग्लाने । बाले क्षपणे वादी ऋद्ध्यादयोऽनृद्धिकाः ॥
૨. एतैः कारणैस्तुंबभूतश्च भवत्याचार्यः । वैयावृत्त्यं करणं कर्तव्यं तस्य शेषैः ॥
૩. येन कुलमायत्तं तं पुरुषमादरेण रक्षेत् । न हु तुंबे विनष्टेऽरकाः साधारका भवन्ति ॥

भावयोः फलव्यभिचारित्वमस्ति । न च द्रव्यदानमपि निश्चयसामग्र्यां निविशते, तस्य पुद्गलपरिणामरूपस्य स्वानुपकारित्वात् इति प्रपञ्चितं निश्चयनयविचारावसरेऽध्यात्ममतपरीक्षायामस्माभिः । तदिदमभिप्रेत्य **निर्युक्तिकृतोक्तम्**— [आव० नि० ६८१]

[1]वेयावच्चे (? संजमजोए) अब्भुट्ठियस्स सद्धाए काउकामस्स । लाभो चेव तवस्सिस्स होइ अदीणमणस्स त्ति ॥१९॥

॥इति न्यायविशारदविरचिते सामाचारीप्रकरणे इच्छाकारः समाप्तोऽर्थतः ॥

इदाणिं मिच्छाकारो भन्नइ–

इदानीं मिथ्याकारनिरूपणानन्तरमवसरप्राप्ततया मिथ्याकारो भण्यते, तत्रादौ मिथ्याकारस्य लक्षणमाह–

जो मिच्छ त्ति पओगो नियसंजमजोगदुप्पउत्तंमि ।
सो खलु मिच्छाकारो तुह सिद्धंते समुवइट्ठो ॥२०॥

(यो मिथ्येति प्रयोगो निजसंयमयोगदुष्प्रयुक्ते । स खलु मिथ्याकारस्तव सिद्धान्ते समुपदिष्टः ॥२०॥)

जो मिच्छ त्ति त्ति । यो **निजसंयमयोगदुष्प्रयुक्तेः** स्वकृतसंयमयोगवितथाचरणे मिथ्येति प्रयोगः, सः 'खलु' निश्चये मिथ्याकारस्तव सिद्धान्ते **समुपदिष्टः** = सम्यक् प्रकारेण निरूपितः । 'स्वदुष्कृतार्थकपदविशेषणकवैतथ्यार्थकप्रयोगः स्वस्य मिथ्याकार' इत्यादि प्राति-

---

નથી. તેથી એની ગેરહાજરીમાં પણ નિર્જરાત્મક ફળ અટકી જતું નથી, એ તો ભાવદાનથી મળી જ જાય છે. આ વાત અમે **શ્રી અધ્યાત્મમતપરીક્ષા** ગ્રન્થમાં નિશ્ચયનયની પ્રરૂપણાના અવસરે કરેલી છે. આ અભિપ્રાયથી જ નિર્યુક્તિકારે કહ્યું છે કે–'વૈયાવચ્ચમાં (સંયમયોગમાં) ઉદ્યત બનેલા, શ્રદ્ધાપૂર્વક (નિરાશંસ ભાવે–મનના આદરપૂર્વક) તે કરવાની ઈચ્છાવાળા અદીનમનવાળા તપસ્વીને આહારાદિ ન મળે તો પણ નિર્જરાનો લાભ જ થાય છે. ॥૧૯॥ **ન્યાયવિશારદે વિરચિત સામાચારી પ્રકરણમાં ઈચ્છાકારની અર્થપ્રરૂપણા પૂરી થઈ. ॥**

[મિથ્યાકાર સામાચારી]

ઇચ્છાકારની પ્રરૂપણા કર્યા પછી હવે મિથ્યાકારનો અવસર હોવાથી તેનું નિરૂપણ કરાય છે. તેમાં સૌ પ્રથમ તેનું લક્ષણ જણાવતા ગ્રન્થકાર કહે છે–

સંયમયોગ અંગેના પોતે કરેલ વિતથ=ગલત આચરણ વિશે 'મિથ્યા' એવો વચન પ્રયોગ કરવો એ મિથ્યાકાર સામાચારી છે એવું (પ્રભુ !) તારા સિદ્ધાન્તમાં કહેલ છે. અર્થાત્ જેમાં સ્વદુષ્કૃતને જણાવનાર પદ વિશેષણ તરીકે હોય અને એનું વૈતથ્ય જણાવનાર પદ વિશેષ્ય તરીકે હોય એવો વચનપ્રયોગ એ પોતાની મિથ્યાકાર સામાચારી છે. આ રીતે સ્વપદ ગર્ભિત પોતપોતાના મિથ્યાકાર માટે સ્વતંત્ર લક્ષણ જાણવું. આ રીતે કરેલા મિથ્યાકાર સામાચારીના લક્ષણમાં 'સ્વદુષ્કૃત' પદ પણ અંતર્ગત હોઈ 'પરદુષ્કૃતમિથ્યા-થાઓ' ઇત્યાદિ વચનપ્રયોગ કે 'સ્વસુકૃત મિથ્યા થાઓ' ઇત્યાદિ વચનપ્રયોગ મિથ્યાકાર સામાચારી રૂપ થઈ જવાનો અતિપ્રસંગ આવશે નહિ. તેમજ 'સ્વદુષ્કૃતાર્થક પદ'

---

1. वैयावृत्त्येऽभ्युत्थितस्य श्रद्धया कर्तुकामस्य । लाभश्चैव तपस्विनो भवत्यदीनमनस इति ॥

स्विकं लक्षणं द्रष्टव्यम् । तेन न 'परदुष्कृतं मिथ्या' 'स्वसुकृतं मिथ्या' इत्यादिप्रयोगाति-व्याप्तिः, न वा 'मिथ्या मे दुष्कृतम्' इत्यादि प्रयोग इव 'वितथं मे दुराचरितं' इत्यादि-प्रयोगे तदव्यवहारापत्तिरिति ॥२०॥

इदं च व्यवहारौपयिकं लक्षणं, नैश्चयिकं तु निर्जरौपयिकं, तदाह-

णेयो णिज्जरहेऊ 'मिच्छामी दुक्कडं' इय पओगो ।
णिच्छयमिच्छाकारो तयट्ठसंपच्चयपउत्तो ॥२१॥

(ज्ञेयो निर्जराहेतुः 'मिच्छामीदुक्कड' इति प्रयोगः । निश्चयमिथ्याकारस्तदर्थसंप्रत्ययप्रयुक्तः ॥२१॥)

णेयो त्ति । **'मिच्छामी दुक्कडं' इति प्रयोग एव निश्चयमिथ्याकारो ज्ञेयः**, न तु तदर्थकप्रयोगान्तरमपीत्यवधारणफलत्वाद् वाक्यस्य लभ्यते । अत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह- **निर्जराहेतुरिति** मिथ्याचारसमर्जितपापकर्मक्षयकरत्वादयमेव नैश्चयिको मिथ्याकारो नान्यः, निश्चयेन फलकारिण एव कारणस्याभ्युपगमादिति भावः । अथायमेव कुतो विशेषः ? यदस्यैव प्रयोगस्य विशिष्टनिर्जराहेतुत्वं नान्यस्येत्यत्रापि हेतुगर्भं विशेषणमाह-**तदर्थसंप्रत्ययप्रयुक्तः** इति = तस्योक्तप्रयोगस्यार्थाः प्रत्येकाक्षरार्थपदार्थवाक्यार्थास्तत्संप्रत्ययेन प्रयुक्त उच्चरित इति । एवं च विशिष्टज्ञानपूर्वकत्वेन प्रयोगान्तरादस्य विशेष इत्यवधेयम् ॥२१॥ ततोऽपि किमित्याह-

---

એમ કહેવાથી અને 'વિતથ્યાર્થક પ્રયોગ' એમ કહેવાથી 'મારું દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ' ઇત્યાદિ પ્રયોગની જેમ 'મારું દુરાચરિત વિતથ થાઓ' ઇત્યાદિ પ્રયોગનો મિથ્યાકાર સામાચારી તરીકે વ્યવહાર ન થવા રૂપ અવ્યાપ્તિની આપત્તિ પણ રહેશે નહિ. ॥૨૦॥

મિથ્યાકાર સામાચારીનું આ લક્ષણ એનો વ્યવહાર કઇ રીતે કરવો એ જાણવા માટે ઉપયોગી છે. નિશ્ચયથી મિથ્યાકાર સામાચારી કોને કહેવાય ? એ નૈશ્ચયિક લક્ષણ જણાવતાં ગ્રન્થકાર કહે છે-

નિર્જરાનાહેતુભૂત તેમજ તદર્થસંપ્રત્યયયુક્ત 'મિચ્છામિ દુક્કડમ્' એવો પ્રયોગ જ નિશ્ચયથી 'મિથ્યાકાર' છે. કોઈપણ વાકય સામાન્ય રીતે અવધારણ ('જ'કાર) યુક્ત હોય છે તેથી અહીં પણ 'જ' કાર યુક્ત વાકય જાણવું. અર્થાત્ 'મિચ્છામિ દુક્કડમ્' પ્રયોગ જ નિશ્ચયથી મિથ્યાકાર છે, તેવા જ અર્થવાળો બીજો વાકયપ્રયોગ પણ નહિ, કેમકે ઉક્ત પ્રયોગ જ મિથ્યા આચરણથી બંધાએલ પાપકર્મનો નાશ કરે છે. અન્ય પ્રયોગો નહિ. નિશ્ચયનય ફળ લાવી આપનાર ચીજને જ કારણ માનતો હોઇ એના અભિપ્રાયે આ જ મિથ્યાકાર સામાચારી છે.

પ્રશ્ન :- 'મિચ્છામી દુક્કડમ્' પ્રયોગ જ વિશિષ્ટનિર્જરાનો હેતુ બને છે, અન્ય પ્રયોગો નહિ, એવી વિશેષતા કેમ છે ?

ઉત્તર :- આ પ્રયોગ જ તદર્થસંપ્રત્યયપ્રયુક્ત હોવાથી એવી વિશેષતા છે. અર્થાત્ તે પ્રયોગના મિ વગેરે પ્રત્યેક અક્ષરના અર્થભૂત પદાર્થને જણાવનાર વાકયના જે અર્થો હોય છે તે અર્થના સંપ્રત્યય=સંવેદનપૂર્વક માત્ર આ પ્રયોગ જ ઉચ્ચારાય છે, અન્ય-પ્રયોગો નહિ. તેથી આ પ્રયોગ જ વિશિષ્ટજ્ઞાનપૂર્વક હોઈ બીજા પ્રયોગો કરતાં વિશિષ્ટતા વાળો છે. ॥૨૧॥ તે વિશિષ્ટતાવાળો હોવાથી શું લાભ ? તે હવે કહે છે—

आणाराहणजोगो तत्तो पुण होइ तिव्वसंवेगो ।
अइविउलणिज्जरट्ठा अपुणकरणसंगओ एसो ॥२२॥

(आज्ञाराधनयोगस्ततः पुनर्भवति तीव्रसंवेगः । अतिविपुलनिर्जरार्थमपुनःकरणसंगत एषः ॥२२॥)

आण त्ति । ततः=उक्तप्रयोगार्थज्ञानादाज्ञाराधनयोगः [1]"मिच्छा एयं ति वियाऊण मिच्छुक्कडं देयं" इति विध्यर्थपरिपालनं कृतं भवति । अत्रैतदा मम दुष्कृतमित्यस्य परामर्शेन वाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वाभिधानस्याक्षरार्थज्ञानपूर्वकत्वोपलक्षणत्वात्(? त्वं), अन्यथाऽग्रे तदभिधानस्यानतिप्रयोजनत्वप्रसङ्गात् । 'उपयुक्ततयोक्तप्रयोग इष्टसाधनमि'ति हि विध्यर्थसर्वस्वम् । उपयोगश्चोक्तरीत्यैव संपूर्यत इति किमतिचर्चितेन? पुनस्तीव्रः=मिथ्याचाराध्यवसायापेक्षयाऽधिकतरः संवेगः=भववैराग्यात्मा स्वसंवेदनसिद्धः समुज्जीवति, योगिनां हि ज्ञानं संवेगफलमेवेति यदाह परिणतजिनप्रवचनतत्त्वः श्रीहरिभद्रसूरिः [2]एसो से अत्थनाणंमि" इति । अपुनःकरणसंगतः 'न पुनरकरणीयं करिष्यामि' इति निश्चयसमन्वितः एषः=उक्तप्रयोगः अतिविपुलतरनिर्जरार्थं=तथाविधप्रयोगान्तरजन्यनिर्जरापेक्षया विशिष्टनिर्जरार्थं भवति । उक्तं च-[3]"सुद्धेणं भावेणं अपुणकरणसंगएण तिव्वेणं । एवं तक्कम्मक्खओ" इति ॥२२॥

ઉક્તપ્રયોગના અર્થજ્ઞાનના પ્રભાવે આજ્ઞાની આરાધના એટલે કે આ 'આ મિથ્યા છે એવું જાણી મિચ્છામી દુક્કડમ્ દેવું' એવા વિધિવાકયના પરિપાલનરૂપ આરાધના થાય છે જેનાથી તીવ્રસંવેગ પ્રગટે છે. આ ઉક્ત વિધિવાકયમાં 'एतद्' શબ્દથી 'મારું દુષ્કૃત' એવો અર્થ ઉપસ્થિત થાય છે. તેથી 'વાકયાર્થજ્ઞાનપૂર્વક મિચ્છામી દુક્કડમ્ દેવું' એવું જે કહ્યું છે તે, અક્ષરાર્થજ્ઞાનપૂર્વક દેવું એવા અર્થના ઉપલક્ષણભૂત જાણવું. નહિતર एतद् આ મારું દુષ્કૃત મિથ્યા છે એવું જાણીને મિચ્છામીદુક્કડમ્ દેવું" એવા વિધિવાકયના કથન બાદ 'વાકયાર્થજ્ઞાનપૂર્વક તે દેવું' એવા કથનનું કોઈ વિશેષપ્રયોજન ન રહેવાની આપત્તિ આવે. કેમ કે 'ઉપયોગ સહિત કરાએલ ઉક્ત પ્રયોગ જ ઈષ્ટસાધન=વિશિષ્ટનિર્જરા કરાવનાર છે' એવો વિધિવાકયથી જે બોધ થાય છે તેમાં ઉપયોગ વાકયાર્થજ્ઞાન રૂપ છે. તેથી તે જ્ઞાન-પૂર્વક મિચ્છામી દુક્કડમ્ દેવામાં જ વિધ્યર્થનું પાલન થતું હોઈ 'વાકયાર્થજ્ઞાનપૂર્વક દેવું' એવું પૃથગ્ અભિધાન નિરર્થક બને છે. માટે એનો ઉપલક્ષણથી 'અક્ષરાર્થજ્ઞાનપૂર્વક મિચ્છામિદુક્કડમ્ દેવું' એવો અર્થ કરવો. "મારું દુષ્કૃત મિથ્યા છે એવું જાણીને મિચ્છામીદુક્કડમ્ દેવું" એવા વિધિવાકયમાં 'મિચ્છામીદુક્કડમ્' ના અક્ષરોના અર્થનો ઉપયોગ અંતર્ગત ન હોવાથી અક્ષરાર્થજ્ઞાનનું પણ પ્રતિપાદન કરનારા 'વાકયાર્થજ્ઞાનપૂર્વક' એવા શબ્દોનું પૃથગ્ અભિધાન નિરર્થક બનતું નથી. આમ એ શબ્દો ઉપલક્ષણાત્મક હોવામાં જ બધું સુસંગત થતું હોઈ વધુ ચર્ચાથી સર્યું.

---

१. मिथ्यैतदिति विज्ञाय मिथ्यादुष्कृतं देयम् ॥ २. पञ्चा० १२-११. एष तस्यार्थज्ञाने ॥

३. पंचाशक १२-११ अस्य चतुर्थपादः एसो से अत्थनाणंमि । शुद्धेन भावेनापुनःकरणसंगतेन तीव्रेण । एवं तत्कर्मक्षयः ।

नन्वेतादृशोपयोगं विनोक्तप्रयोगो निष्प्रयोजनः, तादृशोपयोगे तु प्रयोगान्तरमपि सम्यगेवेति को नामात्रैव पक्षपातः ? इत्याशङ्क्य विशेषमुपदर्शयन्नाह—

दक्खस्सेयपओगे णियमा उल्लसइ तारिसो भावो ।
अण्णपओगे भयणा तेणं अच्चायरो इह यो ॥२३॥

(दक्षस्यैतत्प्रयोगे नियमादुल्लसति तादृशो भावः । अन्यप्रयोगे भजना तेनाऽत्यादर इह यः ॥२३॥)

दक्खस्से त्ति । **दक्षस्य**=प्रत्येकसमुदायार्थव्युत्पन्नस्य एतत्प्रयोगे **नियमात्**= निश्चयतः **उल्लसति**= प्रतिसमयं वृद्धिमुपैति, तदैकाग्र्येण विषयान्तरसंचाराभावात्, **तादृशः** तत्तदर्थ-ज्ञानजन्यः **भावः**=संवेगः । **अन्यप्रयोगे**=एतत्प्रयोगातिरिक्तैतदर्थप्रयोगे तु तादृशभावस्य **भजना**= विकल्पः, तथाविधगुरूपदेशादिकपारतन्त्र्यतदभावाभ्यां फलभावाभावयोः संभवात् । **तेनेह**= 'मिच्छामि दुक्कडम्' इति प्राकृतशैलीशालिनि प्रयोगे **अत्यादरः**=गाढाग्रहो दक्षस्येति शेषः । अदक्षः पुनरत्राधिकरोत्येव नेति का तदपेक्षा ? इति भावः ॥२३॥

આ રીતે મિચ્છામી દુક્કડમ્ દેવાથી તીવ્ર સંવેગ ઉછળે છે અર્થાત્ મિથ્યા આચરણ કરતી વખતે જે મલિન અધ્યવસાય થયો હતો તેના કરતાં વધુ પ્રબળ એવો સંસારપ્રત્યેના વૈરાગ્યરૂપ શુભ અધ્યવસાયાત્મક સ્વસંવેદનસિદ્ધ સંવેગ પ્રગટે છે, કેમ કે યોગીઓનું જ્ઞાન સંવેગરૂપ ફળવાળું જ હોય છે. શ્રી જિનપ્રવચનના તત્ત્વોની પરિણતિવાળા **શ્રી હરિભદ્રસૂરિ** મહારાજે પણ કહ્યું છે કે " સ્ખલનાજનિત કર્મનો ક્ષય કરવામાં સમર્થ એવો તીવ્રભાવ 'મિચ્છામી દુક્કડમ્' શબ્દના અર્થના જ્ઞાનની હાજરીમાં જ પ્રકટ થાય છે"

વળી આ 'મિચ્છામી દુક્કડમ્' પ્રયોગ 'અકરણીય એવું આ દુષ્કૃત હું ફરીથી કરીશ નહિ' એવા નિશ્ચયાત્મક અપુનઃકરણથી યુક્ત હોય તો જ 'મારો દુરાચાર મિથ્યા થાઓ' ઇત્યાદિ બીજા પ્રયોગોથી થતી નિર્જરા કરતાં વધુ નિર્જરા કરાવે છે. કહ્યું છે કે 'અપુનઃકરણયુક્ત તીવ્રશુભભાવથી જ તે કર્મનો ક્ષય થાય છે.' ॥૨૨॥

શંકા :- 'મિચ્છામી દુક્કડમ્' ના અક્ષરાર્થનો ઉપયોગ એટલે 'મારું વિવક્ષિત આચરણ મિથ્યા હતું તેની હું નિંદા કરું છું' ઇત્યાદિરૂપ અક્ષરાર્થજ્ઞાનાત્મક સંવેદન. આવો ઉપયોગ ન હોય તો 'મિચ્છામી દુક્કડમ' પ્રયોગ નિષ્પ્રયોજન રહે છે=કર્મનિર્જરા કરાવી શકતો નથી. એવું તમે જ કહી ગયા. હવે, જો એવો ઉપયોગ હાજર હોય તો ગમે તે શબ્દોનો પ્રયોગ કરો, કર્મનિર્જરા થઇ જ જવાની છે, (કેમકે નિર્જરામાં તે ઉપયોગરૂપ ભાવ જ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.) તો પછી 'મિચ્છામી દુક્કડમ્' એવો જ શબ્દ પ્રયોગ કરવો જોઇએ એવો પક્ષપાત શા માટે રાખો છો ? આવી શંકાના **સમાધાન** માટે ગ્રન્થકાર કહે છે.

સમાધાન :- પ્રત્યેક શબ્દના અર્થને તેમજ સમુદાયના અર્થને સારી રીતે જાણનાર દક્ષ સાધુને આ પ્રયોગ કરવામાં તે તે અર્થના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલ તેવો ભાવ અવશ્ય ઉછળે છે-પ્રતિસમય વૃદ્ધિ પામે છે, કેમકે તે અર્થના ઉપયોગમાં એકાગ્રતા હોવાથી બીજા વિષયમાં મનનો સંચાર હોતો નથી. આ પ્રયોગ મુકીને બીજા પ્રયોગ કરવામાં આવે વિશિષ્ટ ભાવ પ્રગટ થવામાં ભજના છે. અર્થાત્ તે પ્રગટે પણ ખરો કે ન પણ પ્રગટે,

अथ यतः परमानन्दनिदानं विशिष्टसंवेगः समुल्लसति, कोऽयमुक्तप्रयोगस्याक्षरार्थः ? इत्याकाङ्क्षायामेतदर्थाभिधायकं निर्युक्तिगतमेव गाथाद्वयं लिखति—

मि त्ति मिउमद्दवत्ते छत्तिय दोसाण छायणे होइ ।
मि त्ति य मेराइठिओ दुत्ति दुगंच्छामि अप्पाणं ॥२४॥

(मीति मृदुमार्दवत्वे छेति च दोषाणां स्थगने भवति । मीति च मेरायां स्थित दुइति जुगुप्स आत्मानम् ॥२४॥)

कत्ति कडं मे पावं डत्ति य डेवेमि तं उवसमेणं ।
एसो मिच्छादुक्कडपयक्खरत्थो समासेण ॥२५॥

(केति कृतं मे पापं डेति च डीये तमुपशमेन । एषो मिच्छादुक्कडपदाक्षरार्थः समासेन ॥२५॥)

मि त्ति त्ति । क त्ति त्ति । 'मि त्ति' मि इत्येतदक्षरं मृदुमार्दवत्वे भवतीति योगः । भावप्रधाननिर्देशान्मृदुपदं मृदुत्वार्थम् । ततो मृदु च मार्दवं च मृदुमार्दवे कायनम्रताभाव-नम्रते, ते स्तोऽस्येति मत्वर्थीयोऽप्रत्ययः, तद्भावस्तत्त्वं तस्मिन्नित्येके । मृदुश्चासौ मार्दवश्चेति कर्मधारयात्त्वप्रत्यय इत्यपरे । मृदु सुकुमारं मार्दवं यस्य तद्भावस्तत्त्वमित्यप्याहुः । छ त्ति छ इत्येतदक्षरं 'दोषाणां' असंयमलक्षणानां स्थगने=अपुनरासेवने भवति। मि त्ति य= मि

કેમ કે તેવા પ્રકારના ગુરુના ઉપદેશાદિને પરતંત્ર રહેવામાં શુભભાવાદિરૂપ ફળનો સદ્ભાવ [=હાજરી] અને ન રહેવામાં અભાવ [ગેરહાજરી] થવો સંભવિત છે. તેથી દક્ષ સાધુઓ [આવો નિશ્ચિત રીતે શુભભાવ કમાવાનો મળતો હોવાથી] પ્રાકૃતશૈલીવાળો આ 'મિચ્છામી દુક્કડમ્' પ્રયોગ કરવાનો ઘણો આગ્રહ રાખે છે. અદક્ષવ્યક્તિ તો આ સામાચારીનો અધિકારી જ ન હોઇ તેની શી વાત કરવી ? [અહીં ઉપલક્ષણથી આ પણ સમજી લેવું કે દક્ષ સાધુઓએ દરેક અનુષ્ઠાનો વિધિપૂર્વક કરવાનો જ આગ્રહ રાખવો જોઇએ. વિધિ સાચવવાનો પૂરો ભાવ હોવા માત્રથી સંતોષ ન રાખવો] ॥૨૩॥

ઉક્ત પ્રયોગના અક્ષરોનો એવો કયો અર્થ છે જેનાથી પરમાનંદ (મોક્ષ)ના કારણભૂત વિશિષ્ટ સંવેગ પ્રગટે છે ? એવી જિજ્ઞાસા પૂરવા માટે **આવશ્યકનિર્યુક્તિની** જ તે અર્થને જણાવનાર બે ગાથાઓને ગ્રન્થકાર જણાવે છે–

'મિ' અક્ષર મૃદુમાર્દવત્વ અર્થમાં છે. આમાં મૃદુ શબ્દનો નિર્દેશ ભાવપ્રધાન હોઇ તેનો અર્થ મૃદુ ન કરતાં મૃદુપણું કરવો. (અહીં મૃદુ=મૃદુત્વ એટલે શારીરિક નમ્રતા અને માર્દવ એટલે ભાવનમ્રતા જાણવી.) પછી મૃદુ અને માર્દવ શબ્દનો દ્વન્દ્વસમાસ કરવો. તે બે જેમાં હોય તે વ્યક્તિ પણ મત્વર્થીય 'અ' પ્રત્યય લાગવાથી મૃદુમાર્દવ કહેવાય. તે બેવાળા હોવાપણું એ મૃદુમાર્દવત્વ. 'મિ' શબ્દ આવા શારીરિક નમ્રતા અને ભાવનમ્રતાવાળા હોવાપણારૂપ મૃદુમાર્દવત્વને જણાવે છે એવું કેટલાક આચાર્યો કહે છે.

મૃદુમાર્દવત્વ શબ્દમાં મૃદુ-માર્દવનો વિશેષણ-વિશેષ્ય કર્મધારય સમાસ થઇ તેના પર ભાવવાચક 'ત્વ' પ્રત્યય લાગ્યો છે એવું બીજા કેટલાક આચાર્યો કહે છે. વળી બીજા કેટલાક આચાર્યો મૃદુ(=સુકુમાર) છે માર્દવ જેનું તે વ્યક્તિ મૃદુમાર્દવ એવો બહુવ્રીહિસમાસ કરી એના પર ભાવવાચક 'ત્વ' પ્રત્યય (મૃદુમાર્દવત્વ શબ્દમાં) લાગ્યો

इत्येतदक्षरं च मेरायां=चारित्रमर्यादायां स्थितोऽहमित्येतदर्थाभिधायकं भवति । दु त्ति=दु इत्येतदक्षरं जुगुप्से= निन्दामि आत्मानं=दुष्कृतकर्मकारिणमित्येतदर्थकम् । क त्ति=(क इत्येतदक्षरं) कृतं मया पापं नान्येनेत्यर्थकम् । ड त्ति=ड इत्येतदक्षरं डीये=लङ्घयामि तत्=पापं उपशमेन करणभूतेनेत्येतदर्थकम् । एषः=अनन्तरोक्तः 'मिच्छामि दुक्कड' इति प्राकृतशैल्यागाथानुलोम्येन च 'मिथ्या मे दुष्कृतमि'त्यत्र पदे ये वर्णास्तेषामर्थोऽभिधेयः समासेन=संक्षेपेण । अत्र चतुर्णामक्षराणां संभूयैकवाक्यतयाऽन्वयबोधजनकत्वम् । द्वयोस्तु तात्पर्यवशात्स्वातन्त्र्येण मुख्यवाक्यस्यापि पार्थक्येनेति बोध्यम् ॥२४॥२५॥

ननु पदवाक्ययोरर्थवत्ता दृष्टा, न तु पदैकदेशस्यापि तत्कथमयमर्थविभागः ? इत्याशङ्कां निरसितुमाह--

णय संकेयाहीणो अत्थो इट्ठो ण वण्णमित्तस्स ।
दिट्ठो य णिरपवायं मनणा ताणा य मन्तो त्ति ॥२६॥

(न च संकेताधीनोऽर्थ इष्टो न वर्णमात्रस्य । दृष्टश्च निरपवादं मननात् त्राणाच्च मन्त्र इति ॥२६॥)

णयत्ति । न च वर्णमात्रस्य = अक्षरमात्रस्य पदैकदेशस्येति यावत् संकेताधीनः = संकेतयित्रभिप्रायाधीनोऽर्थो नेष्टः नाभिप्रेतः अस्मात्पदादयमर्थो बोध्यव्य इत्यभिप्रायेणेदमस्मादक्षरादयमर्थो बोद्धव्य इत्यभिप्रायस्य दण्डानिवार्यत्वात् । न केवलमिष्ट एव, निरपवादं = निर्बाधं दृष्टश्च = अनुभूतश्च, मननात् = ज्ञानात् त्राणात् = पालनाच्च मन्त्र इति । यथा हि मन्त्रपदं मन्त्रवाचकं तदक्षरद्वयं चोक्तार्थद्वयवाचकं, तथा प्रकृतेऽपि प्रत्येकसमुदायार्थोभयभेदो नासंभवीतिभावः । ननु पङ्कजादिपदवन्मन्त्रादिपदानामस्तु योगरूढिभ्यामुभयार्थबोधकत्वं,

---

હોવાનું કહે છે.

'છા' અક્ષર અસંયમરૂપ દોષોના છાદન=સ્થગન=ફરીથી ન કરવાપણાને જણાવે છે. બીજો 'મિ' અક્ષર 'હું મેરા=ચારિત્રમર્યાદામાં રહેલો છું' એવો અર્થ જણાવે છે. 'દુ' અક્ષર 'દુષ્કૃતકર્મ કરનાર મારા આત્માની હું જુગુપ્સા–નિંદા કરું છું' એવા અર્થનો વાચક છે. 'ક' અક્ષર 'પાપ મારા વડે કરાયું છે, નહીં કે બીજા વડે' એવા તાત્પર્યનો સૂચક છે. 'તે પાપને ઉપશમાત્મક સાધન વડે આળંગી જાઉં' એવા અર્થને 'ડ' શબ્દ જણાવે છે. 'મિથ્યા મે દુષ્કૃતમ્' એવા શબ્દના પ્રાકૃતશૈલીથી તેમજ ગાથાનુસારે બનેલા 'મિચ્છામિ દુક્કડમ્' શબ્દમાં જે વર્ણો વપરાયા છે તેઓનો સંક્ષેપમાં આ અર્થ જાણવો. આ અર્થમાં પહેલા ચાર અક્ષરો ભેગા થઈને એક વાકચરૂપે અન્વયબોધ કરાવે છે જ્યારે 'ક' અને 'ડ' એ બે અક્ષરો તેવા તાત્પર્યવશાત્ સ્વતંત્રરીતે–મુખ્યવાકચના પણ પાર્થકચથી અર્થ બોધ કરાવે છે એ જાણવું. તાત્પર્ય, પહેલા ચાર અક્ષરોનો અર્થ મળીને એક વાકચનું નિર્માણ કરે છે. તે આ રીતે–મૃદુમાર્દવ એવો હું દોષો ફરી ન થાય એ રીતે સંયમાત્મક મર્યાદામાં રહી દુષ્કૃતકારી મારા આત્માને નિંદુ છું. છેલ્લા બે અક્ષરોમાં ક અક્ષર સ્વતંત્ર વાકચાર્થનો બોધક આ રીતે છે કે "આ પાપ મેં કર્યું છે નહિં કે બીજાએ" આ રીતે પાપની કબૂલાતસૂચક સ્વતંત્ર વાકચાર્થ રૂપ છે. ડ અક્ષર પણ "ઉપશમવડે તે પાપને શમાવું છું" આવા સ્વતંત

પ્રકૃતે તુ નૈવમિતિ ચેત્ ? નનુ તથાપિ માંસ ઇતિ પદાત્ * "પ્રેત્ય માં સ ભક્ષયિતા યસ્યાઽહં માંસમદ્મિ" ઇતિ અસ્યાર્થસ્ય કથમુપસ્થિતિઃ ? ન હ્યત્ર યોગરૂઢિઃ, યોગાર્થાવચ્છિન્નરૂઢ્યર્થાભાવાત્ । 'સ્માર્ત્તનિરુક્તવશાત્તથાબોધોઽપી(સ્તી)તિ ચેદ્ ? આર્ષનિરુક્તવશાદસ્માકમપ્યુક્તબોધો નાનુપપન્ન ઇતિ દિક્ । સ્યાદેતત્-પદજ્ઞાનસ્યૈવ શાબ્દબોધં પ્રતિ હેતુત્વાત્ કથમપદાદર્થોપસ્થિતિઃ ? ઇતિ ચેત્ ? ન, એકવર્ણસ્યાપિ પદસ્ય દર્શનેન 'વર્ણસમુદાયઃ પદમ્' ઇતિ નિયમાભાવાત્ । 'શક્તિમત્ પદમ્' ઇત્યભ્યુપગમે તુ ન ક્ષતિઃ, અભિપ્રાયવિશેષરૂપાયા અર્થાન્તરરૂપાયા વા તસ્યા વર્ણમાત્રેઽપ્યનપાયાત્ । અથ પ્રત્યેકમક્ષરાણામર્થવત્ત્વે પ્રત્યેકં સ્યાદુત્પત્તિપ્રસઙ્ગઃ,ધાતુવિભક્તિવાક્યવર્જાર્થવત્ત્વેન તસ્ય નામત્વાદિતિ ચેત્ ? ન, તત્રાર્થવત્પદસ્ય યોગાર્થવત્પરત્વાદિતિ, અધિકમસ્મત્કૃતાઽધ્યાત્મમતપરીક્ષાયામવસેયમ્ ॥૨૬॥

વાક્યાર્થને મુખ્ય વાક્યથી પૃથક્પણે સૂચિત કરનારો છે. ॥૨૪॥૨૫॥

'અરે ! પદો કે વાક્યો અર્થને જણાવે છે એવું જોવા મળે છે પણ પદના એકદેશભૂત અક્ષર પણ અર્થબોધક છે એવું તો ક્યાંય જોયું નથી. તો તમે શી રીતે આવો તે તે અક્ષરોનો જુદો જુદો અર્થ કહો છો ? એવી આશંકાને દૂર કરવા ગ્રન્થકાર કહે છે–

પદના એકદેશભૂત વર્ણમાત્રનો સંકેતાધીન અર્થ 'અભિપ્રેત નથી' એવું નથી. અર્થાત્ સંકેત કરનારનો 'આ પદથી આ અર્થનો બોધ કરવો' એવો અભિપ્રાય જેમ માની શકાય છે તેમ 'આ અક્ષરથી આ અર્થનો બોધ કરવો' એવો અભિપ્રાય કોઈ રીતે અટકાવી શકાતો નથી. તેથી તે તે અક્ષરમાત્રનો પણ અર્થ હોવાનું સ્વીકારવું જ પડે તેમ છે. વળી આવી યુક્તિથી માત્ર અમને જ આવું અર્થબોધકત્વ ઈષ્ટ છે એવું નથી, કિન્તુ પ્રાચીન શિષ્ટ પ્રયોગમાં નિર્બાધ રીતે એ દૃષ્ટ પણ છે જ, જેમ કે– 'મન્ત્ર' શબ્દમાં 'મન્' અક્ષરરૂપ પદૈકદેશનો અર્થ મનન=જ્ઞાન અને 'ત્ર' અક્ષરરૂપ પદૈકદેશનો અર્થ ત્રાણ=પાલન છે. તાત્પર્ય એ છે કે– જેમ આખું 'મન્ત્ર' પદ મન્ત્રને જણાવતું હોવા સાથે તેના બે અક્ષરો જ્ઞાન અને પાલનને પણ જણાવે જ છે તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ આખો 'મિચ્છામી દુક્કડમ્' પ્રયોગ તેના સમુદાયાર્થને, તેમજ 'મિ' વગેરે પ્રત્યેક અક્ષરો મૃદુમાર્દવત્વ વગેરે પૃથગ્ પૃથગ્ અર્થને જણાવી શકે છે.

શંકા – જેમ યોગરૂઢ 'પંકજ' એવું આખું પદ અવયવના યોગથી 'કાદવમાં ઉત્પન્ન થએલ' એવા અર્થને અને રૂઢિથી માત્ર 'કમલ' રૂપ અર્થને જણાવે છે. અર્થાત્ યોગ અને રૂઢિથી ભિન્ન ભિન્ન બે અર્થનું વાચક છે તેમ 'મંત્ર' પદ પણ ભલે એવા ભિન્ન ભિન્ન બન્ને અર્થનું વાચક હોય, પણ પ્રસ્તુતમાં 'મિચ્છામિ દુક્કડમ્'માં તો 'મિ' વગેરે અક્ષરોનો કોઇ અર્થ ન હોઈ એવું ઉભયાર્થબોધકત્વ શી રીતે મનાય ?

સમાધાન – તો એ રીતે તો 'માંસ' શબ્દથી 'જેનું માંસ હું ખાઉં છું તે મને ભવિષ્યમાં ખાશે' એવા મનુસ્મૃતિમાં પ્રતિપાદિત અર્થની ઉપસ્થિતિ શી રીતે થશે ? કેમ કે યોગાર્થ વિશિષ્ટ રૂઢિ અર્થનો અભાવ હોવાથી અહીં કોઈ યોગરૂઢિ છે નહિ.

---

* માં સ ભક્ષયિતાઽમુત્ર યસ્ય માંસમિહાદ્મ્યહમ્ । એતન્માંસસ્ય માંસત્વં પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ [મનુ સ્મૃતિ]

અથ યદુક્તમપુનઃકરણસઙ્કલ્પસ્યાસ્ય ફલહેતુત્વમિતિ, તદ્વ્યતિરેકતો દ્રઢયિતુમાહ—

आभोगा पुणकरणे नूणं मिज्छुक्कडे भवे मिच्छा ।
माया नियडी य तओ मिच्छत्तं पिय जओ भणियं ॥२७॥

(आभोगात् पुनःकरणे नूनं मिथ्यादुष्कृतं भवेन्मिथ्या । माया निकृतिश्च ततो मिथ्यात्वमपि च यतो भणितम् ॥२७॥

आभोगत्ति । **आभोगात्**= उपयोगात् **पुनःकरणे** = मिथ्यादुष्कृतदानानन्तरं पापाचरणे **नूनं** = निश्चितं **मिच्छुक्कडं** इति प्राकृतशैलीवशान्मिथ्यादुष्कृतं (भवेत् मिथ्या) मृषावादो व्यलीकभाषणं, 'न पुनः करिष्यामि' इति प्रतिज्ञाय तदतिक्रमात् । तथा पुनरासेव्य क्षुल्लककुलालज्ञातेन मिथ्यादुष्कृतदाने

'સ્મૃતિ'માં નિર્દેશેલ નિરુક્તિ (શબ્દવ્યુત્પત્તિ)ને અનુસરીને આવો અર્થ જણાય છે એવું જો કહેશો તો અમે પણ કહીશું કે અમને પણ **શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી** વગેરે ઋષિઓએ કરેલ નિરુક્તિને અનુસરીને 'મિચ્છામિ દુક્કડમ્' શબ્દથી આવો ઉભયબોધ થાય છે. 'મિ' વગેરે દરેક શબ્દો પૃથગ્ અર્થવાચક છે એનું આ જ રીતે સ્વબુદ્ધિથી વધુ સમર્થન કરવું: "શાબ્દબોધ પ્રત્યે પદજ્ઞાન હેતુ છે. 'મિ' વગેરે અક્ષરો પદરૂપ ન હોઈ પદજ્ઞાન દ્વારા શાબ્દબોધ શી રીતે કરાવે?" એવી શંકા થાય તો સમાધાન એ સમજવું કે 'માત્ર એક વર્ણવાળા પણ પદ જોવા મળતા હોવાથી વર્ણસમુદાય જ પદરૂપ હોય છે' એવો નિયમ નથી. તેથી 'મિ' વગેરે પણ નિર્બાધરીતે પદરૂપ હોવા સંભવિત હોઈ શાબ્દબોધ અનુપપન્ન નથી. એ માટે 'પદ'નું લક્ષણ આવું કરવું કે 'જે વર્ણ કે વર્ણ-સમુદાય શક્તિમત્ હોય તે પદ! અભિપ્રાયવિશેષ રૂપ કે અન્ય કોઈ પદાર્થરૂપ આ શક્તિ વર્ણમાત્રમાં પણ અબાધિત જ છે.

શંકા – 'મિ' વગેરે પ્રત્યેક અક્ષરો પૃથગ્ પૃથગ્ અર્થવાળા હોય તો એ દરેકને 'સિ' વગેરે વિભક્તિઓ લાગવી જોઈએ, કેમકે ધાતુ, વિભક્તિ અને વાક્ય સિવાયના જે વર્ણ કે વર્ણસમુદાય અર્થવાળા (સાર્થક) હોય છે તે નામ છે અને નામને 'સિ' વગેરે વિભક્તિઓ લાગે છે.

સમાધાન – નામના લક્ષણમાં જે 'અર્થવત્' (અર્થવાળું) પદ છે તે 'યોગાર્થવત્' અર્થ જણાવવાના તાત્પર્યમાં છે. 'મિ' વગેરે અક્ષરો 'અર્થવત્' હોવા છતાં અવ્યુત્પન્ન હોવાથી 'યોગાર્થવત્' નથી. માટે તેઓને 'સિ' વગેરે લાગવાની આપત્તિ નથી. આ અંગેની વધુ વિચારણા **શ્રી અધ્યાત્મમતપરીક્ષા** (શ્લો. ૧૭૮) ગ્રન્થમાં જોવી. ॥૨૬॥

"અપુનઃકરણસંગત જ આ પ્રયોગ વિશિષ્ટનિર્જરા રૂપ ફળનો હેતુ બને છે" એવું જે કહ્યું તેને વ્યતિરેકથી પણ દૃઢ કરવા ગ્રન્થકાર કહે છે–

'મિચ્છામિ દુક્કડમ્' દીધા પછી આભોગથી=જાણી જોઈને તે પાપ ફરી આચરવામાં આવે તો દીધેલ મિચ્છામિદુક્કડમ્ મિથ્યા બને છે, અર્થાત્ મૃષાવાદ રૂપ બને છે, કેમકે 'છા' શબ્દથી 'ફરીથી આ દુષ્કૃત કરીશ નહિ' એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને તેનો એજ દુષ્કૃત કરવા રૂપે પાછો ભંગ થાય છે. 'આ રીતે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવાથી થએલ દુષ્કૃતનું પુનઃ મિચ્છામિ દુક્કડમ્ દઈ દેશું. તેથી કોઇ દોષ રહેશે નહિ' એવી શંકાનું નિવારણ કરવા ગ્રન્થકાર કહે છે કે ફરીથી તે દુષ્કૃત આચરીને ક્ષુલ્લકમુનિ–કુંભારના

ततो= मिथ्यादुष्कृतदानात् मायैव= कपटमेव निकृतिः= परवञ्चनम्, स हि दुष्टान्तरात्मा निश्चयतश्चेतसाऽनिवृत्त एव गुर्वादिरञ्जनार्थं मिथ्यादुष्कृतं प्रयच्छतीति । न हि ज्ञात्वा प्रतीपाचरणे निःशूकतया प्रतिबद्धः संवेगः समुत्थातुमुत्सहते । न च तं विना तद्दानं फलवदित्युक्तम् । एवं च तत्र दुर्निवारा माया । उक्तं च-[आव० नि० ६८५]

[1]जं दुक्कडं ति मिच्छा तं चेव निसेवए पुणो पावं । पच्चक्खमुसावाई माया नियडी पसंगो य ॥ इति । एवं च तस्य रुचिविपर्यासान्मिथ्यात्वमपि भवति ।अपिः समुच्चये, चः पुनरर्थे । स्वोक्तेऽर्थे श्रुतकेवलिसम्मतिमाह-यतो भणितमिति । यतः= यस्मात् कारणात् भणितं उपदिष्टमुपदेशमालादौ ॥ २७ ॥ भणितमेवाह—

जो जहवायं न कुणइ मिच्छदिट्ठी तओ हु को अन्नो ।
वड्ढेइ य मिच्छत्तं परस्स संकं जणेमाणो ॥२८॥

(यो यथावादं न करोति मिथ्यादृष्टिस्ततः खलु कोऽन्यः । वर्धयति च मिथ्यात्वं परस्य शङ्कां जनयन् ॥२८॥)

जो जह त्ति । यः प्राणी यथावादं प्रतिज्ञानतिक्रमेण न करोति= न विधत्ते संयताचारमिति शेषः । मिथ्यादृष्टिः=विपर्यस्तरुचिः, अतएव मिथ्याज्ञानी च, ततः= तस्मादयथावादकारिणः हुः=वाक्यालङ्कारे कोऽन्यः=कोऽपरो न कोऽपीत्यर्थः, स एव मिथ्यादृष्टिर्यथावादाननुष्ठायित्वेन तज्ज्ञानदर्शनयोः सतोरपि वैफल्येनाऽसत्त्वात् । न केवलं स्वयमेवासौ मिथ्यादृष्टिः

દૃષ્ટાન્તમુજબ 'મિચ્છામિ દુક્કડમ્' દેવામાં માયા(=કપટ) અને નિકૃતિ (=બીજાને ઠગવું તે) જ લાગે છે, કારણકે એ રીતે મિચ્છામિ દુક્કડમ્ દેતાં દુષ્ટ અન્તરાત્માવાળા જીવો, નિશ્ચયનયાનુસારે એ દુષ્કૃતથી ભાવથી અટક્યા વિના જ ગુર્વાદિને ખુશ કરવા મિચ્છામિ દુક્કડમ્ દેતા હોય છે. જાણીને વિપરીત આચરણ કરવામાં નિઃશૂકતા (સૂગ ન રહેવાપણું) આવતી હોઇ મિથ્યાદુષ્કૃત દાન દેતી વખતે સામાન્યથી જે સંવેગ આવે છે તેવો સંવેગ આવતો નથી. અને તેવા સંવેગ વિના તો એ મિથ્યાદુષ્કૃતદાન વિશિષ્ટનિર્જરાત્મક ફળવાળું બનતું જ નથી. તેથી એમાં માયા લાગે જ છે. કહ્યું જ છે કે-"દુષ્કૃત તરીકે જાણીને જેનું મિચ્છામિ દુક્કડમ્ દીધું તે પાપને જ જે પુનઃ સેવે છે તે સ્પષ્ટ મૃષાવાદી છે અને તેને માયાનિકૃતિ લાગે છે." વળી આભોગથી તે દુષ્કૃત પુનઃ કરવામાં દુષ્કૃત ન કરવાની રુચિથી વિપરીત રુચિ થતી હોઈ તેને મિથ્યાત્વ પણ લાગે છે. પોતે કહેલ આ વાતમાં શ્રુતકેવલી શ્રી ધર્મદાસગણિ મહારાજની પણ સંમતિ છે એવું જણાવવા ગ્રન્થકાર કહે છે કે—કારણકે **શ્રી ઉપદેશમાલા** ગ્રન્થમાં પણ કહ્યું છે-॥૨૭॥ એ જે કહ્યું છે તે જ ગાથાનો ઉતારો કરતાં ગ્રન્થકાર કહે છે-

જે પ્રાણી પોતે જેવું બોલ્યો હોય તેવું સંયત આચાર પાલન વગેરે કરતો નથી તેના કરતાં જુદો બીજો કયો માણસ વધુ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે? અને તેથી જ બીજો કોણ મિથ્યાજ્ઞાની પણ છે? અર્થાત્ વચન મુજબ ન કરનાર તેવા જીવો જ મિથ્યાદૃષ્ટિ અને મિથ્યાજ્ઞાની છે બીજા નહિ, કેમકે તેઓ જેવું બોલે છે તેવું કરતાં ન હોવાથી તેઓના હાજર એવા પણ જ્ઞાન અને દર્શન નિષ્ફળ રહેતા હોઇ પરમાર્થથી તો ગેરહાજર જ

---

१. यद्दुष्कृतमिति मिथ्या तमेव निसेवते पुनः पापम् । प्रत्यक्षमृषावादी मायानिकृतिप्रसङ्गश्च ॥

किन्तु वर्धयति च= वृद्धिं नयति च मिथ्यात्वं=विपर्यासं परस्य= आत्मनोऽन्यस्य शङ्कां= सन्देहं किमयमेवानुचितं करोति उत आप्तोपदेश एवायम् ? इत्येवं रूपां जनयन्= विदधानः। इयं हि शङ्का तत्र तथाविधमायावशादनाचारित्वनिश्चयमनास्कन्दन्ती तदाचारे आप्तोपदिष्टत्व-निश्चयमादायैव पर्यवस्यतीति कथं न ततः परस्य विपर्यासः ? इदं च निश्चयनयमतम् । व्य-वहारतस्त्वभिनिवेशेन यथावादाननुष्ठानेऽश्रद्धया सम्यक्त्वपरिक्षयान्मिथ्यात्वम् । अनभिनिवेशात्त्व-नाभोगादिना प्रतिषिद्धाचरणे ज्ञानकार्यपश्चात्तापाद्युपलम्भान्न तदभावः । तदुक्तं पञ्चाशके—
[११/४७-४८]

[1]एवं च अहिणिवेसा चरणविघाए न णाणमाईआ । तप्पडिसिद्धसेवणमोहासद्दहणभावेहिं ॥

[2]अणभिणिवेसाउ पुण विवज्जया होंति तव्विघाए वि । तक्कज्जुवलंभाओ पच्छायावाइभावेणं ॥ इति ॥२८॥

अथोक्तदोषाऽकलङ्कितमेकान्तहितावहमुत्सर्गं व्यतिरेकप्रदर्शनमुखेन विधिशुद्धमपवादं च दर्शयन्नाह—

છે. વળી એ એકલો જ મિથ્યાત્વી બને છે એટલું જ નથી કિન્તુ 'આ પોતે જ આવું અનુચિત કરે છે કે આપ્ત ઉપદેશ જ આવું કરવાનો હોઇ આવું કરે છે ?' એવી બીજાઓને શંકા પાડતો તે તેઓનું પણ મિથ્યાત્વ વધારે છે.

વળી વિપરીત આચરણ કરતો તે પણ ભેગી એવી માયા કરતો હોય છે કે જેથી જોનારને પડેલી ઉપરોક્ત શંકા અનાચારના નિશ્ચયમાં પરિણમતી નથી. અર્થાત્ જોનારને 'આ પોતેજ અનાચાર કરી રહ્યો છે, આપ્તોપદેશ એવો નથી' એવો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. તેથી એ શંકા તેના મિથ્યા આચારને વિશે પણ 'આ આચાર આપ્તપુરુષોએ જ બતાવ્યો હશે' એવા આપ્તોપદિષ્ટત્વના નિશ્ચયમાં જ ફેરવાઈ જાય છે. માટે આવો વિપર્યાસ થતો હોવાથી બીજાનું પણ મિથ્યાત્વ કેમ ન વધે ? આ નિશ્ચયનય મુજબ વાત કરી. વ્યવહારનય મુજબ તો અભિનિવેશથી બોલવા મુજબ ન કરવામાં, આપ્તોપદિષ્ટ આચારોમાં અશ્રદ્ધા થઈ જતી હોવાથી સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થવાનાં કારણે મિથ્યાત્વ લાગે છે. અભિનિવેશ ન હોવા છતાં અનાભોગાદિના કારણે થઈ જતા પ્રતિષિદ્ધ આચરણ અંગે પશ્ચાત્તાપાદિ દેખાય છે. આ પશ્ચત્તાપાદિથી, તેઓ જ્ઞાનના કાર્યભૂત હોવાથી જ્ઞાનની હાજરીનું અનુમાન થાય છે. તેથી તેવા જીવોમાં જ્ઞાનનો સમ્યક્ત્વનો અભાવ હોતો નથી. **શ્રી પંચાશકજી**માં પણ કહ્યું છે કે –એમ અભિનિવેશથી ચારિત્રનો વિઘાત થવામાં ચારિત્રમાં જેનો નિષેધ છે તેનું આચરણ, મોહ=અજ્ઞાન અને અશ્રદ્ધા વગેરે થવાના કારણે જ્ઞાનાદિ પણ ટકતા નથી. અનભિનિવેશથી થએલા બોધ વિપર્યાસ (ભ્રમાત્મક–અજ્ઞાનાત્મક નહિ) ના કારણે અકૃત્યનું જે આસેવન થાય છે તેનાથી ચારિત્રભંગ થવા છતાં સમ્યક જ્ઞાનાદિ અખંડિત રહે છે. (અથવા 'વિવજ્જયા' શબ્દ આગળ અકાર પ્રશ્લેષ કરવો. અનભિનિવેશ અવસ્થામાં બોધનો અવિપર્યાસ હોવાથી ચારિત્રનો નાશ થવા છતાં જ્ઞાનાદિ હાજર રહી શકે છે) પ્રશ્ચાત્તાપાદિરૂપ કાર્ય દેખાતું હોવાથી જ્ઞાનાદિ કારણની હાજરી અનુમાનથી જાણી શકાય છે." ॥૨૮॥

---

१ एवं चाभिनिवेशाच्चरणविघाते न ज्ञानादयः । तत्प्रतिषिद्धासेवनमोहाश्रद्धानभावैः ॥

२ अनभिनिवेशात्पुनर्विपर्ययाद् भवन्ति तद्विघातेऽपि । तत्कार्योपलंभात् पश्चात्तापादिभावेन ॥

तम्हा अकरणयच्चिय कहियं नु तए पए पडिक्कमणं ।
नो पुण उवेच्च करणे असइ करणे य पडिक्कमणं ॥२९॥

(तस्मादकरणतैव कथितं नु त्वया पदे प्रतिक्रमणम् । न पुनरुपेत्यकरणेऽसकृत्करणे च प्रतिक्रमणम् ॥२९॥)

[मिच्छकारो सम्मत्तो]

तम्ह त्ति । तस्मात् = उक्तदोषभयात् अकरणमेवाकरणता सैव नु इति वितर्के, वितर्कश्च निश्चयनयपर्यालोचनरूपः तए इति त्वया पदे=उत्सर्गपदे प्रतिक्रमणं कथितम् । पए त्ति पढमं सुतरामिति चूर्णिकारः, पापं कृत्वा प्रतिक्रमणापेक्षया तदकरणस्यैव न्याय्यत्वात्, " प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् । " इति न्यायात् । अत एवाह निर्युक्तिकारः [आव० नि० ६८३]

१ जइवि पडिक्कमियव्वं अवस्स काउण पावयं कम्मं । तं चेव ण कायव्वं तो होइ पए पडिक्कंतो इति ॥

ઉક્તદોષથી નહિ ખરડાએલ અને એકાન્તે સુખાવહ એવા ઉત્સર્ગને દેખાડતાં તેમજ વ્યતિરેક દેખાડવા દ્વારા વિધિશુદ્ધ અપવાદને દેખાડતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

આમ વિતથઆચરણ કરવામાં મિથ્યાત્વાદિ દોષો થવાનો ભય હોઇ (હે પ્રભો !) તમે અકરણતાને જ નિશ્ચયનયાનુસારે ઔત્સર્ગિક પ્રતિક્રમણરૂપ કહી છે. પાપ કરીને પછી પ્રતિક્રમણ કરવું એના કરતાં પહેલેથી જ પાપ ન કરવું એ "કાદવથી હાથને ખરડીને પછી ધોવા એના કરતાં કાદવને અડકવું જ નહિ એ વધુ સારું છે" એવા ન્યાય મુજબ વધુ યુક્ત છે. તેથી જ નિર્યુક્તિકારે કહ્યું છે 'પાપ કર્મ કરીને પણ જો એનું પ્રતિક્રમણ અવશ્ય કરવાનું જ છે તો બહેતર છે કે એ પાપ જ ન કરવું. આમ કરવામાં જ પદે=ઉત્સર્ગપદે પ્રતિક્રમણ કર્યું કહેવાય."

શંકા :– અહીં મિચ્છાકારના અધિકારમાં પ્રતિક્રમણ સંબંધી કોઈ આકાંક્ષા ન હોઈ તેની વાત અનાકાંક્ષિત છે; અર્થાત્ અત્યંત અસંબદ્ધ છે.

સમાધાન :– 'મિથ્યાદુષ્કૃત' પ્રયોગનો પદાર્થ પ્રતિક્રમણ જ છે. અર્થાત્ એ પ્રયોગથી પ્રતિક્રમણ જ કરવામાં આવે છે તેથી પ્રતિક્રમણની વાત અહીં અનાકાંક્ષિત નથી. **ચૂર્ણિકારે** પણ કહ્યું છે કે 'મિચ્છામિ દુક્કડમ્' પ્રયોગ વડે પ્રતિક્રમણ કરવું.'

શંકા :– પ્રતિક્રમણથી જીવને ઘણા ગુણો થાય છે. પાપથી અટકી પ્રતિક્રમણ ન કરવામાં આ લાભો ગુમાવવા પડે છે. તેથી દુષ્કૃતથી અટકી જઈ પ્રતિક્રમણ ન કરવું એના કરતાં દુષ્કૃત સેવીને પ્રતિક્રમણ કરવામાં જ ફાયદો છે.

સમાધાન :– પ્રતિક્રમણથી આનુષંગિક રીતે જે બીજા ગુણો થાય છે તે પણ પરિણામે તો પ્રાક્કૃત દુષ્કૃતનો ક્ષય માત્ર કરે છે એવી વિવક્ષાથી પ્રતિક્રમણ ઉક્ત પ્રક્ષાલનાદ્ધિ...' ન્યાયનો વિષય બને છે. અર્થાત્ બીજા ગુણો પણ ઊભા થયેલા દુષ્કૃતનો નાશ કરનાર જ છે તેવી અહીં વિવક્ષા છે. તેથી પ્રતિક્રમણ કરીને ગુણો પેદા કરવા દ્વારા દુષ્કૃતનો ધ્વંસાત્મક અભાવ ઊભો કરવો એના કરતા. પહેલેથી દુષ્કૃત ન કરીને તેનો અત્યંતાભાવ જ જાળવી રાખવો એ વધુ હિતાવહ છે. તેમજ પ્રતિક્રમણનું વિધાન

---

१ यद्यपि प्रतिक्रान्तव्यमवश्यं कृत्वा पापकं कर्म । तच्चैव न कर्त्तव्यं ततो भवति पदे प्रतिक्रान्तः ।

प्रतिक्रमणपदार्थो मिथ्यादुष्कृतप्रयोगस्तेन नानाकाङ्क्षिताभिधानम्। उक्तं च चूर्णिकृता— "मिच्छादुक्कडप्पओगेण पडिक्कमियव्वं" इति। स्यादेतत्–प्रतिक्रमणं विना तत्प्रत्ययगुणाभावादकरणापेक्षया कृत्वा प्रतिक्रमणं सम्यगिति! मैवं, एतेषां गुणानां प्राक्कृतदुष्कृतक्षयमात्रकरत्वेनोक्तन्यायावतारात्, फलान्तरार्जनस्य विहितत्वेनाकरणेऽप्यनपायाच्च। आह चूर्णिकारः-- "स्यान्मतिरेवम्–पडिक्कमणवत्तिया गुणा ण हवंति त्ति। भन्नति–जदि तं चेव ण करेइ पए पडिक्कंतो" इति। उपेत्यकरणे=सकृदपि ज्ञात्वा करणे 'असकृत्' पौनःपुन्येन करणे च प्रतिक्रमणं न भवति। एवं च यथावत्प्रयतमानस्यैवानाभोगात्पुनरासेवने पापान्तराचरणे च पुनः पुनः प्रतिक्रमणमपवादतोऽपि व्यवस्थितं, न ह्यनाभोगादुपेत्य करणं, व्याघातात्, नाप्यसकृत्करणं, तत्रानाभोगस्याऽप्रयोजकत्वात्, अभिनिवेशादेवासकृत्करणसंभवात्, अनाभोगस्य तु कादाचित्कत्वात्। तदिदमभिप्रेत्योक्तमावश्यकवृत्तौ—" संयमयोगविषयायां च प्रवृत्तौ वितथासेवने मिथ्यादुष्कृतं दोषापनयायालम्, न तूपेत्य करणगोचरायां नाप्यसकृत्करणगोचरायाम्" इति ॥२९॥

॥ इति न्यायविशारदविरचिते सामाचारीप्रकरणे मिथ्याकारः समाप्तोऽर्थतः ॥

इयाणिं तहक्कारो भन्नइ–

તે બીજા ગુણો રૂપ ફળ માટે નથી, મુખ્યતયા દુષ્કૃતનાશ માટે છે. તેથી પાપક્ષયાત્મક ફળથી ભિન્ન એવા તે ગુણોરૂપ ફળ માટે એ ન કરાય તો પણ કોઈ નુકશાન નથી. (અથવા 'પાપનું અકરણ વિહિત હોઈ ફળાન્તરની પ્રાપ્તિ અટકતી નથી.' એવો અર્થ કરવો) **ચૂર્ણિકારે** પણ કહ્યું છે કે "કદાચ એમ વિચાર આવે કે આ રીતે પહેલેથી પાપ જ ન કરવામાં પ્રતિક્રમણ પ્રત્યયિક લાભથી વંચિત રહેવાનું થાય. તો એનો જવાબ એ જાણવો કે એ રીતે પાપ જ ન કરવામાં ઉત્સર્ગપદે પ્રતિક્રમણ થઈ જ જાય છે!"

વળી જાણીજોઈને એકવાર પણ કરેલ દુષ્કૃતનું તેમજ વારંવાર કરેલ એના એ દુષ્કૃતનું મિચ્છામિ દુક્કડમ્ દેવા છતાં પ્રતિક્રમણ થતું નથી. એટલે કે જયણાપૂર્વક પ્રવર્ત્તનારને જ અનાભોગથી તે પાપ પુનઃ સેવાઈ જવામાં કે બીજા પાપના આચરણમાં આપવાદિક પ્રતિક્રમણ થાય છે. (ઔત્સર્ગિક પ્રતિક્રમણ તો પાપ ન કરનારને જ હોય છે એ કહી ગયા છીએ) જાણી જોઈને થતું પાપ અનાભોગથી થયેલ હોતું નથી, કેમકે જાણી જોઈને કરવું અને અનાભોગ એ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. એમ વારંવાર થતાં પાપમાં પણ અનાભોગ હોતો નથી, કારણકે એ એમાં અપ્રયોજક છે. પાપનું વારંવાર સેવન તો અભિનિવેશથી જ થાય છે જ્યારે અનાભોગ તો ક્યારેક જ હોય છે. તેથી અનાભોગને પાપના અનેકશઃ સેવનમાં પ્રયોજક માની શકાય નહિ. આ અભિપ્રાયથી **આવશ્યક વૃત્તિમાં** કહ્યું છે કે "સંયમયોગવિષયક પ્રવૃત્તિ અંગે થઈ ગયેલ વિતથ આસેવનથી થયેલ દોષને મિથ્યાદુષ્કૃતદાન દૂર કરી શકે છે, નહિ કે જાણી જોઈને કરેલ પ્રવૃત્તિમાં કે વારંવાર કરેલ પ્રવૃત્તિમાં થઈ ગયેલ વિતથ આસેવનથી થએલ કર્મબંધાદિરૂપ દોષને." ॥ ૨૯ ॥

॥ ન્યાયવિશારદવિરચિત સામાચારી પ્રકરણમાં મિથ્યાકારની અર્થ-પ્રરૂપણા સમાપ્ત થઈ. ॥

મિથ્યાકારના નિરૂપણ પછી હવે **તથાકારની** પ્રરૂપણા કરાય છે–

इदानीं=मिथ्याकारनिरूपणानन्तरं तथाकारो भण्यते—

सच्चत्तपच्चयट्ठं जं अट्ठे किर गुरूवइट्ठम्मि ।
रुइपुव्वं अभिहाणं लक्खिज्जइ सो तहक्कारो ॥३०॥

(सत्यत्वप्रत्ययार्थं यदर्थे किल गुरूपदिष्टे । रुचिपूर्वमभिधानं लक्ष्यते स तथाकारः ॥३०॥)

सच्चत्त त्ति । यत्किल गुरूपदिष्टेऽर्थे **रुचिपूर्वं**= श्रद्धापूर्वं **सत्यत्वप्रत्ययार्थम्**= अवैतथ्यप्रतिपादकमभिधानं स **तथाकारो लक्ष्यते**=लक्ष्यीक्रियते । तेन [1]तथार्थकप्रयोगान्तरे नाऽव्याप्तिः, न वा [2]स्वभणिते [3]वक्ष्यमाणलक्षणाऽगुरुभणिते वा 'तथेति' प्रयोगेऽतिव्याप्तिः, न वा [4]रुच्यपूर्वे च तत्र सा इत्यादि द्रष्टव्यम् । अत्र [5]यदा प्रसिद्धमनूद्य [6]तदाऽप्रसिद्धविधानं लक्ष्यलक्षणयोरुद्देश्यत विधेयभावस्य कामचारात् द्रष्टव्यम् । व्यवस्थितं चेदं **स्याद्वादरत्नाकरे** । तदिदमाशया—**चूर्णिकृतोक्तम्**—'तहत्ति पओगो णाम जं एवमेतं अवितहमेयं जहेयं तुब्भे वदह इच्चेयस्स अट्ठस्स संपच्चयट्ठं सविसए तहत्ति सद्दं पउंजंति ॥३०॥ अथैतद्विषयमेवाह—

कप्पाकप्पंमि ठियस्सुवओगे सव्वगुणवओ जइणो ।
वायणमाइम्मि हवे अविगप्पेणं तहक्कारो ॥३१॥

(कल्पाकल्पे स्थितस्योपयोगे सर्वगुणवतो यतेः । वाचानादौ भवेदविकल्पेन तथाकारः ॥३१॥)

ગુરુએ ઉપદેશેલ પદાર્થ વિશે 'એ પદાર્થો એવા જ છે' એવા અભિપ્રાયને જણાવનાર કથન શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવું એ તથાકાર છે. [1]'तहत्ति' સિવાયના પણ એવા અર્થવાળા બીજા પ્રયોગોમાં 'તથાકાર' સામાચારીનું લક્ષણ જતું હોઇ અવ્યાપ્તિ નથી. તેમજ [2]પોતે કહેલ પદાર્થ વિશે કે [3]જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાના છીએ તેવા અગુરુ (गुरुभिन्नव्यक्ति) એ કહેલ પદાર્થ વિશે કરાએલ 'तहत्ति' પ્રયોગમાં અતિવ્યાપ્તિ નથી. [4]એ જ રીતે રુચિ વગર જ કરાએલા તેવા પ્રયોગમાં પણ અતિવ્યાપ્તિ નથી એ પણ જાણવું. અહીં 'यत्' શબ્દથી પ્રસિદ્ધનો ઉલ્લેખ કરી 'तत्' શબ્દથી અપ્રસિદ્ધનું વિધાન કરેલું હોવું જાણવું. અર્થાત્ લક્ષ્ય કે લક્ષણ એ બન્નેમાં ઉદ્દેશ્યતા કે વિધેયતા એ બન્ને હોવા સંભવિત છે. અભિપ્રાય એ છે કે જ્યારે લક્ષ્ય પ્રસિદ્ધ હોય અને લક્ષણ અપ્રસિદ્ધ હોય ત્યારે લક્ષ્યને ઉદ્દેશીને લક્ષણનું વિધાન હોય છે. એમ જ્યારે લક્ષણ પ્રસિદ્ધ હોય અને લક્ષ્ય અપ્રસિદ્ધ હોય ત્યારે લક્ષણને ઉદ્દેશીને લક્ષ્યનું વિધાન જાણવું. આ અંગેની વધુ ચર્ચા **શ્રી સ્યાદ્વાદ રત્નાકર** ગ્રન્થમાંથી જોઇ લેવી. આવા આશયથી જ **શ્રી ચૂર્ણિકારે** કહ્યું છે કે "तहत्ति પ્રયોગ એને કહેવાય કે જે 'આ એવું જ છે' 'આ અવિતથ છે જેવું આપે કહ્યું' ઇત્યાદિ અર્થને જણાવવા માટે તથાકારના વિષય વિશે 'तहत्ति' શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે. ॥૩૦॥ 'તથાકાર'નો વિષય જણાવતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

"કલ્પાકલ્પમાં સ્થિત સર્વગુણયુક્ત સાધુએ ઉપયોગપૂર્વક આપેલ વાચના વગેરેમાં નિશ્ચિતરીતે તથાકાર પ્રયોગ કરવો." અહીં કલ્પ એટલે વિધિ–આચાર અને અકલ્પ એટલે અવિધિ, અથવા કલ્પ એટલે જિનકલ્પ–કે સ્થવિરકલ્પ વગેરે અને અકલ્પ એટલે ચરકપરિવ્રાજકાદિ, અથવા કલ્પ્ય એટલે ગ્રાહ્ય અને અકલ્પ્ય એટલે અગ્રાહ્ય. આ કલ્પ

---

५ 'यद्' इत्यनेन शब्देन ६. 'तद्' इत्यनेन शब्देन

कप्पाकप्पंमित्ति । कल्पो=विधिराचार इत्यर्थः, अकल्पश्च=अविधिः, अथवा कल्पो जिनस्थविरकल्पिकादिः, अकल्पश्चरकपरिव्राजकादिः, अथवा कल्प्यं ग्राह्यमकल्प्यमितरत्, ततः समाहारद्वन्द्वादेकवचनं, तत्र स्थितस्य=ज्ञाततद्रहस्यस्येति यावत् । एतेन ज्ञानसंपदुक्ता, '[1]कप्पाकप्पे परिणिट्ठियस्स' [आव० नि० ६८८] इति च व्याख्यातम् । तथा सर्वगुणवतः=मूलोत्तरगुणवतः यतेः=साधोः, अनेन संपूर्णचारित्रसंपत्तिरुक्ता, 'ठाणेसु पंचसु ठियस्स संजमतवड्ढगस्स' इति च व्याख्यातम् । उपयोगे=आभोगे सति एतादृशगुणोऽप्यनुपयोगादतथाभाषेतेत्युपयोगग्रहणम् । अयं च निर्युक्तिगाथागत'तु'शब्दार्थः । उक्तं च चूर्णिकृता–"तुसद्दा एसो वि जइ उवउत्तो आयणि य उवधारितं" इति । पञ्चाशकवृत्तौ तु तुशब्द एवकारार्थ इति व्याख्यातम्, तत्रापीदमुपलक्षणाद्द्रष्टव्यम् । तस्य वाचना=सूत्रदानलक्षणा, तस्यां, मकारोऽत्राऽलाक्षणिकः आदिशब्दाच्चक्रवालसामाचारीप्रतिबद्धे सामान्योपदेशेऽर्थव्याख्यानविधौ प्रतिपृच्छोत्तरकालं गुरुभणिते च अविकल्पेन=निश्चयेन तथाकारो भवेदावश्यक इति शेषः । तदुक्तम्–

(કે કલ્પ્ય) અને અકલ્પ (કે અકલ્પ્ય)નો સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસ કર્યો હોવાથી એકવચન લગાડેલ છે. આવા કલ્પાકલ્પમાં સ્થિત એટલે કલ્પ તેમજ અકલ્પ બન્નેના રહસ્યોના જાણકાર. આ વિશેષણથી વાચનાદિદાતા ગુરુની જ્ઞાનસંપદ્ જણાવી તેમજ નિર્યુક્તિની ગાથામાં રહેલ 'કપ્પાકપ્પે પરિણિટ્ઠિયસ્સ' અંશની વ્યાખ્યા થઇ ગએલ જાણવી. તથા સર્વગુણયુક્ત એટલે મૂળ-ઉત્તરગુણવાળા. આ વિશેષણથી સંપૂર્ણચારિત્ર સંપત્તિ જણાવી તેમજ નિર્યુક્તિગાથાના 'ઠાણેસુ.....' અંશની વ્યાખ્યા કરી. આવા ગુણવાળા મહાત્માથી પણ અનુપયોગના કારણે કયારેક અવિતથ બોલાઇ જાય. તેથી એ વચનો વિશે પણ 'તથાકાર' પ્રયોગ કરવો આવશ્યક ન થઇ જાય એ માટે ગ્રન્થકારે 'ઉપયોગ' શબ્દ લીધો છે. આવશ્યક નિર્યુક્તિની ગાથામાં 'ઉપયોગ' શબ્દ છે નહિ, પણ જે 'તુ' શબ્દ છે તેનો અર્થ આ ઉપયોગ જાણવો. **ચૂર્ણિકારે** પણ કહ્યું છે કે " 'તુ' શબ્દથી એ પણ જાણવું કે આવા ગુણયુક્ત મહાત્મા પણ જો આય-વ્યયનો વિચાર કરી ઉપયુક્ત રીતે બોલતા હોય તો જ અવશ્ય તથાકાર કરવો." **શ્રી પંચાશકજીની** વૃત્તિમાં તો 'તુ' શબ્દનો અર્થ 'જ' કાર કર્યો છે. અર્થાત્ ઉપયોગનું સૂચન નથી કર્યું. તેમ છતાં ત્યાં પણ ઉપલક્ષણથી ઉપયોગનું સૂચન કરેલું જાણવું.

હવે આ સામાચારીનો વિષય બતાવે છે.–"કપ્પાકપ્પપરિનિષ્ઠિત" આદિ વિશેષણયુક્ત આવા મહાત્માની સૂત્ર આપવા રૂપ વાચના અંગે, [શ્લોકગત 'મ' કાર અલાક્ષણિક છે] ચક્રવાલ સામાચારી અંગેના સામાન્ય ઉપદેશ વિશે, સૂત્રાર્થ વ્યાખ્યા વિધિમાં તેમ જ શિષ્યે કરેલ પ્રતિપૃચ્છાના તેઓએ આપેલ જવાબ અંગે કોઈ પણ જાતના વિકલ્પ [શંકા] વગર અવશ્ય તથાકાર પ્રયોગ કરવો જોઇએ. કહ્યું છે કે "ગુરુની વાચના સાંભળવામાં, સામાચારી સંબંધી ઉપદેશ [સૂચનાઓ] આપે ત્યારે, સૂત્રની વ્યાખ્યા કરે ત્યારે, તેમજ પ્રતિશ્રવણ=ગુર્વાજ્ઞાનો સ્વીકાર કરતી વખતે શિષ્યે 'આ અવિતથ છે' ઇત્યાદિ જણાવનાર તથાકાર કરવો" આવશ્યક નિર્યુક્તિના તથાકારનો વિષય દેખાડનાર આ શ્લોકના 'तहपडिसुणणाए' અંશમાં

१. कल्पाकल्पे परिनिष्ठितस्य, स्थानेषु पञ्चसु स्थितस्य संयमतपआद्यक्तस्य ।

[1]वायण पडिसुणणाए उवएसे सुत्तअत्थकहणाए । अवितहमेयं ति तहा पडिसुणणाए तहक्कारो ॥ इति । अत्र 'तहा पडिसुणणाए' इत्यत्र प्रतिश्रवणा 'अमुकं कुरु' इति गुर्वाज्ञाग्रहणं चूर्णौ दृश्यते । अयं चेच्छाकारसामाचारीविषय इत्याशङ्क्य तथाशब्दं 'एतद्' इत्यत्र योजयित्वा तदुत्तरप्रतिश्रवणापदमुपदेशादिपदसंबंधशालीत्यन्ये व्याचक्षत इति तत्रैवोक्तम् । तदन्ये पुनर्यथोक्तमेवार्थं व्याचक्षत इत्यपि तत्रैव । पञ्चाशके पुनरत्र चतुर्थपादस्यादौ 'अविगप्पेणं' इति परावृत्त्या लिखितमिति द्रष्टव्यम् ॥३१॥ नन्वेतादृशे वक्तरि क्रियतां नियमेन तथाकारोऽन्यत्र तु कथम् ? इत्याशङ्कायामाह—

इयरम्मि विगप्पेणं सो य विगप्पो ववट्ठिओ एसो ।
संविग्गे गीयम्मि य तहेव अण्णत्थ जुत्तिखमे ॥३२॥

(इतरस्मिन् विकल्पेन स च विकल्पो व्यवस्थित एषः । संविग्ने गीतार्थे तथैवान्यत्र युक्तिक्षमे ॥३२॥)

રહેલ 'પડિસુણણાએ' [પ્રતિશ્રવણા] શબ્દનો "અમુક કર" ઇત્યાદિ પ્રકારની ગુર્વાજ્ઞાનું જે ગ્રહણ કરવું તે...એવો અર્થ ચૂર્ણિમાં કહ્યો છે. તેથી ફલિતાર્થ એ થાય કે વાચનાદિમાં તેમજ ગુર્વાજ્ઞા ગ્રહણ કરવામાં તથાકાર કરવો. (તહત્તિ કહીને સ્વીકાર કરવો.) ગુર્વાજ્ઞાનો તો ઇચ્છાકારથી સ્વીકાર કરવાનો હોય છે. તેથી આ સ્વીકાર ઇચ્છાકાર સામાચારીનો વિષય છે, તથાકાર સામાચારીનો નહિ એવી શંકા ઊઠાવીને (તેનું નિરાકરણ કરવા) કેટલાક આચાર્યો "तहा पडिसुणणाए' ની વ્યાખ્યામાં એમ કહે છે કે 'તથા' શબ્દને 'एतत्' શબ્દ પછી મૂકી એના પછી રહેલ 'પ્રતિશ્રવણા' પદને ઉપદેશ–પ્રતિશ્રવણા સૂત્રાર્થકથનપ્રતિશ્રવણા ઇત્યાદિરૂપે ઉપદેશાદિ પદ સાથે જોડવું, (વાચના શબ્દ સાથે તો પડિસુણણાએ' શબ્દ છે જ. તેથી વાચનાદિ ન કહેતાં ઉપદેશાદિ કહ્યું છે.) અર્થાત્ જેમ વાચના સાંભળતી વખતે 'તહત્તિ' 'આ અવિતથ છે' તે પ્રમાણે કહેવાનું હોય છે તેમ સામાચારી સંબંધી ઉપદેશ શ્રવણ વખતે અને સૂત્રની અર્થવ્યાખ્યા સાંભળતી વખતે પણ 'આ અવિતથ છે' એ પ્રમાણે કહેવું. આવી એ આચાર્યોની વ્યાખ્યા પણ ચૂર્ણિમાંજ કહી છે. વળી બીજા આચાર્યો તો तहापडिसुणणाए' એ શબ્દની વ્યાખ્યા તરીકે પૂર્વોક્ત અર્થજ કહે છે. અર્થાત્ 'અમુક કર' ઇત્યાદિ ગુરુ આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરતી વખતે પણ વાચના–શ્રવણાદિની જેમ તથાકાર કરવો એમ કહે છે. એવું પણ ચૂર્ણિમાં જ કહ્યું છે. શ્રી પંચાશકજીમાં અહીં ચોથા પાદની શરૂઆતમાં 'पडिसुणणाए ने બદલે अविगप्पेण" શબ્દ લખ્યો છે એ જાણવું. 'તેથી અર્થ એવો થાય છે કે "વાચના શ્રવણ ઉપદેશ, સૂત્રાર્થકથનાદિ અવસરે આ (આપ કહો છો તે) અવિતથ છે' એવું જણાવવા નિઃશંકપણે તથાકાર કરવો." ॥ ૩૧ ॥

ઉપરોક્ત ગુણયુક્ત મહાત્માના વચનમાં ભલે અવશ્ય તથાકારપ્રયોગ કરવાનો હોય, પણ બીજાઓના વચન અંગે શું કરવું ? એવા પ્રશ્નને મનમાં રાખીને ગ્રન્થકાર કહે છે–

ઉપર કહેલ સંવિગ્નગીતાર્થ સિવાયની વ્યક્તિના વચન વિશે વિકલ્પે તથાકાર કરવો.

१ वाचनाप्रतिश्रवणायामुपदेशे सूत्रार्थकथनायाम् । अवितथमेतदिति तथा प्रतिश्रवणायां तथाकारः ॥

इयरम्मित्ति। **इतरस्मिन्**=उक्तलक्षणादन्यत्र विकल्पेन तथाकारः कर्त्तव्यः। एक विशेष-विधिनिषेधयोस्तदितरविशेषविधिनिषेधफलकत्वादुक्तलक्षणेऽविकल्पेन तथाकारविधावन्यत्र विशिष्ट-निषेधलाभात्तत्रापि तथाकारस्य स्वविषयप्राप्ततया विशेषणभावमादायैव तत्पर्यवसानादन्यत्र विकल्पो लभ्यत इति द्रष्टव्यम्। तदिदमभिप्रेत्योक्तं **चूर्णिकृता**="अण्णस्स पुण विभासाए" इति। **एवं च गीतार्थसाधुव्यतिरिक्ते** सर्वस्मिन्नेवाविशेषेण तथाकाराऽतथाकारौ प्राप्नुत इत्याशङ्कायामाह-**स च विकल्पो व्यवस्थित** इति। तथा च **चूर्णौ** विभाषापदं व्यवस्थितविकल्पार्थं ज्ञेयमिति भावः। व्यवस्थामेवाह-**एषः**=तथाकारः संविग्ने पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् [1]सुद्धं सुसाहु-धम्मं कहेइ' (उप० माला-५१५) इत्यादिलक्षणलक्षिते संविग्नपाक्षिके, ज्ञात्वोत्सूत्रभाषणप्रति-पन्थिपरिणामविशेषशालिनि वा, उक्तन्यायादेव च **गीते**=गीतार्थे च **तथैव**=निश्चयेनैव। अयं चापवाद इत्येके, फलितविध्यन्तरमेवेत्यन्ये। **अन्यत्र**=असंविग्नगीतार्थे-संविग्नागीतार्थेऽसंविग्ना-गीतार्थे च वक्तरि सतीति शेषः। **युक्तिक्षमे**=युक्तिसहेऽर्थे तथाकार इत्यनुषङ्गः। तथा चाह **जिनप्रवचनपारदृश्वा हरिभद्रसूरिः**—[पंचाशक-१२-१६]

[2]इयरम्मि विगप्पेणं जं जुत्तिखमं तहिं ण सेसंमि। संविग्गपक्खिए वा गीए सव्वत्थ इयरेण ॥३२॥

એક વિશેષ અંગેનો વિધિ કે નિષેધ બીજા વિશેષ અંગેના નિષેધ કે વિધિમાં ફલિત થાય છે. પ્રસ્તુતમાં કલ્પાકલ્પસ્થિત ઇત્યાદિ વિશેષણયુક્ત પુરુષના વચન રૂપ એક વિશેષમાં અવિકલ્પે (અવશ્ય) તથાકાર પ્રયોગ કરવો એવું વિધાન કર્યું છે. તેથી ઉક્ત વિશેષણશૂન્ય પુરુષના વચનરૂપ ઇતરવિશેષ અંગે અવિકલ્પે (વિકલ્પ શૂન્ય રીતે) તથાકાર પ્રયોગનો નિષેધ ('નિશ્ચિત રૂપે તથાકાર પ્રયોગ કરવો જ' એવું ન હોવા રૂપ વિશિષ્ટ નિષેધ) ફલિત થઈ જાય છે. વિશિષ્ટ નિષેધ ત્રણ રીતે હોઈ શકે છે-માત્ર વિશેષ્યના નિષેધના કારણે થએલ, માત્ર વિશેષણના નિષેધ દ્વારા થએલ કે તે બન્નેના નિષેધથી થએલ. પ્રસ્તુતમાં ઇતરપુરુષવચન પણ તથાકારનો વિષય હોવાનું સંભવિત હોઇ (અર્થાત્ તેઓના વચન અંગે પણ ક્વચિત તથાકાર કરવાનો તો હોય છે, તેથી) વિશેષ્યનો નિષેધ બાધિત છે. તેથી ઉક્ત વિશિષ્ટ નિષેધ (આવશ્યકત્વવિશિષ્ટ તથાકાર પ્રયોગનો નિષેધ) માત્ર વિશેષણના નિષેધ દ્વારા જ હોઇ આ વિકલ્પ (આવશ્યકત્વ) રૂપ વિશેષણના નિષેધમાં જ ફલિત થાય છે. એટલે કે અન્યત્ર કરાતા તથાકાર પ્રયોગમાં આવશ્યકત્વ વિશેષણનો જ નિષેધ ફલિત થાય છે. તેથી અન્યત્ર, તથાકારપ્રયોગ 'અવશ્ય કરવો' એવું નથી, કિન્તુ 'વિકલ્પે કરવો' એવું ફલિત થાય છે. આ અભિપ્રાયથી જ ચૂર્ણિકારે કહ્યું છે કે 'અન્યના વચનમાં કરાતા તથાકારની વિભાષા જાણવી.'

શંકા :- 'વિકલ્પે તથાકાર કરવો' એવું ફલિત કરવામાં તો એવો અર્થ નીકળશે કે ગીતાર્થસાધુભિન્ન કોઈપણ વ્યક્તિના વચન અંગે એકસરખી રીતે ઇચ્છા મુજબ તથાકાર કરવો અથવા ન કરવો. (અતથાકાર કરવો.)

સમાધાન :- આનું સમાધાન આપવા ગ્રન્થકાર કહે છે કે 'स च विकल्प...'

---

१. 'सुद्धं सुसाहुधम्मं कहेइ निंदइ य निययमायारं। सुतवस्सियाणं पुरओ होइ य सव्वोमरायणीओ॥

२ इतरस्मिन् विकल्पेन यद्युक्तिक्षमं तत्र न शेषे। संविग्नपाक्षिके वा गीते सर्वत्रेतरेण॥

अथ संपूर्णचारित्रस्यापि साधोरक्षीणरागादिमत्त्वेन संविग्नपाक्षिकस्य चाऽसत्क्रियत्वेन कथं न तयोर्वितथोपदेशसंभव इत्यारेकामपचिकीर्षुराह—

नाणेण जाणइ च्चिय संवेगेणं तहेव य कहेइ ।
तो तदुभयगुणजुत्ते अतहक्कारो अभिणिवेसा ॥३३॥

(ज्ञानेन जानात्येव संवेगेन तथैव च कथयति । तस्मात्तदुभयगुणयुक्तेऽतथाकारोऽभिनिवेशात् ॥३३॥)

नाणेण त्ति । ज्ञानेन=कल्पाकल्पाद्यभिधायकागमेन **जानात्येव**=ज्ञाननिष्ठाभाग्भवत्येव, एवं

અન્યત્ર પ્રાપ્ત થએલ આ વિકલ્પ વ્યવસ્થિત (અસ્વૈચ્છિક) છે અર્થાત્ આડેધડ નથી કિન્તુ પદ્ધતિસરનો છે–વિશેષ પ્રકારની વ્યવસ્થાવાળો છે. આવું જણાવવા જ ચૂર્ણિમાં વ્યવસ્થિત વિકલ્પ અર્થવાળું વિભાષાપદ વાપર્યું છે એ જાણવું. એની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે જાણવી–સંવિગ્નપાક્ષિક અને ગીતાર્થ વિશે એ રીતે જ (અવિકલ્પે) તથાકાર કરવો. અર્થાત્ તેમના વચનો અંગે તથાકાર પ્રયોગ અવશ્ય કરવો જ જોઇએ અહીં સંવિગ્ન પાક્ષિક એટલે શ્રી ઉપદેશમાળા શાસ્ત્રમાં કહેલ 'નિર્દોષ સાધુ ધર્મની પ્રરૂપણા કરે, પોતાના શિથિલ આચારની નિંદા–ઘૃણા કરનાર, ઉત્તમ સાધુઓની આગળ સહુથી નાનો થઈને રહે' ઇત્યાદિ લક્ષણવાળા ચારિત્રશિથિલ પુરુષો અથવા 'જાણીને બોલાતા ઉત્સૂત્ર'ના વિરોધી પરિણામ વિશેષવાળા (એટલે કે ઉત્સૂત્ર બોલાઇ ન જાય એની કાળજી રાખવાના પરિણામવાળા) પુરુષો જાણવા. અહીં 'સંવિગ્ન પાક્ષિક' એવા પદસમુદાયના એક ભાગરૂપ 'સંવિગ્ન' પદ કે જેનો ગાથામાં ઉલ્લેખ છે તેમાં 'સંવિગ્ન પાક્ષિક' પદસમુદાયનો ઉપચાર કરી સંવિગ્ન પદના પદાર્થ તરીકે 'સંવિગ્ન પાક્ષિક' એવો અર્થ લેવો. એ જ રીતે પદના એકદેશમાં પદસમુદાયનો ઉપચાર કરી 'ગીત' પદનો અર્થ 'ગીતાર્થ' કરવો. આવા સંવિગ્ન પાક્ષિક ગીતાર્થ પુરુષો અંગે પણ જે અવિકલ્પે તથાકાર કહ્યો તે આપવાદ છે એવું કેટલાક આચાર્યો માને છે જ્યારે બીજા કેટલાક આચાર્યોનું માનવું એવું છે કે એ પૂર્વપ્રતિપાદિત વિધિ પરથી જ ફલિત થયેલ અન્ય વિધિ છે.

સંવિગ્નગીતાર્થ અને સંવિગ્નપાક્ષિક ગીતાર્થ સિવાયના પુરુષો (એટલે કે અસંવિગ્ન-ગીતાર્થ અથવા સંવિગ્નઅગીતાર્થ તેમજ અસંવિગ્ન–અગીતાર્થ વ્યક્તિઓ) જ્યારે વક્તા તરીકે હોય ત્યારે તેઓના વચન જો યુક્તિસંગત હોય તો તથાકાર કરવો, નહિતર નહિ. શ્રી જિનપ્રવચનરૂપ સમુદ્રનો પાર પામેલા **શ્રી હરિભદ્રસૂરિ** મહારાજે પણ કહ્યું છે કે– "કલ્પાકલ્પમાં પરિનિષ્ઠિત વગેરે વિશેષણશૂન્ય ગુરુના વચન વિશે વિકલ્પે તથાકાર કરવો. અર્થાત્ યુક્તિસંગત વચનમાં તથાકાર કરવો, શેષવચનમાં નહિ અથવા ગીતાર્થસંવિગ્નપાક્ષિક પાસત્થાદિના સર્વ વચનોમાં ઇતરેણુ=અપવાદરૂપે તથાકાર કરવો." અથવા 'ઇતરે ણુ' શબ્દની બીજી વ્યાખ્યા–ઇતરે=અગીતાર્થ પ્રજ્ઞાપક હોય ત્યારે ણુ=તથાકાર કરવો નહિ." ॥૩૨॥

પરિપૂર્ણ ચારિત્રવાળા સાધુનો ઉપદેશ રાગનો સંપૂર્ણક્ષય થયો ન હોવાના કારણે તેમજ સંવિગ્નપાક્ષિકનો ઉપદેશ અસત્ક્રિયાઓ હાજર હોવાના કારણે વિતથ હોવો કેમ ન સંભવે? એવી શંકાને દૂર કરવાની ઇચ્છાથી ગ્રન્થકાર કહે છે—

च तस्याऽज्ञाननिमित्तकमृषावादो न भवतीत्युक्तं भवति । अनेनैव च सामर्थ्यादुपयोगा(द्य)दनुपयोग-निमित्तकमपि मृषाभाषणं तत्प्रत्याख्यातम् । तथा संवेगेन=भवभीरूतापरिणामेन तथैव च=यथा-वस्थितमेव च कथयति=भाषते । एतेन जानतेऽप्यभिनिवेशनिमित्तको मृषावादो निरस्तः । तत्= तस्मात्कारणात् तदुभयगुणयुक्ते=ज्ञानसंवेगोभयगुणशालिनि विषयेऽतथाकारः अभिनिवेशात्= असद्ग्रहात्, नान्यथेत्यवधारणम् । न ह्यज्ञानाऽसंवेगव्यतिरेकेण वितथोपदेशः संभवति, राग-द्वेषयोस्तद्विशेष एव हेतुत्वात् । न च जानतेऽपि तथाभूतेऽतथाकारोऽसद्ग्रहं विनेति भावः । अत्र तथेदमित्यप्रयोगे तु विध्युक्तार्थानाराधनात् फलाऽयोग इत्यनुक्तमपि सामर्थ्यादुद्रष्टव्यम् । न चैवमपि मिथ्यात्वमेवेति वाच्यम्, प्रमादेनाऽकरणे तदभावाद्, अभिनिवेशेनाऽकरणे पुन-रिष्टापत्तिरेव । तदिदमाह-[पंचाशक १२/१७]

[1]संविग्गोणुवएसं ण देइ दुब्भासियं कडुविवागं । जाणंतो तंमि तहा अतहक्कारो हु मिच्छत्तं ॥इति॥३३॥

ઉપરોકત વિશેષણયુક્ત સાધુઓ તેમજ સંવિગ્નપાક્ષિકગીતાર્થો કલ્પ-અકલ્પ આદિનું પ્રતિપાદન કરનાર આગમથી વિધિ-અવિધિને જાણતા જ હોય છે. તેથી અજ્ઞાનના કારણે બોલાતું મૃષાવચન તેઓને હોતું નથી. જ્ઞાન હોવાનું આ કથન જ સામર્થ્યથી ઉપયોગને પણ જણાવે છે. તેથી અનુપયોગનિમિત્તક મૃષાવચન પણ તેઓને હોતું નથી એ વાત પણ પ્રતિપાદિત જાણવી. તેમજ ભવભીરૂતાપરિણામરૂપ સંવેગના કારણે તેઓ યથાવસ્થિત જ બોલે છે. અર્થાત્ સાચું જાણવા છતાં અભિનિવેશના કારણે જે જૂઠ બોલાય છે તે પણ સંવેગના કારણે તેઓ બોલતા નથી. માટે જ્ઞાન અને સંવેગ ઉભયગુણ યુક્ત પુરુષનો ઉપદેશ અવિતથ જ હોય એ નિશ્ચિત થાય છે, કારણ કે અજ્ઞાન અને અસંવેગ વિના વિતથ ઉપદેશ સંભવતો નથી. વળી રાગદ્વેષ પણ વિશેષપ્રકારના અજ્ઞાન કે અસંવેગના જ હેતુ છે. એટલે કે એ એવા અજ્ઞાનઅસંવેગ કરાવવા દ્વારા જ વિતથ ઉપદેશ કરાવી શકે છે, એ વિના નહિ. ઉપરોકત ગુણયુક્ત પુરુષના ભેળા પડેલા રાગદ્વેષ તેવા વિશેષ પ્રકારના (હાજર રહેલ જ્ઞાન-સંવેગના પ્રતિપક્ષભૂત) અજ્ઞાન-અસંવેગને ઉત્પન્ન કરી શકતા ન હોવાથી વિતથોપદેશ પણ કરાવી શકતા નથી. તેથી આવા પુરુષ વિશે, તેઓને યથાવસ્થિત ઉપદેશ દેનારા તરીકે જાણવા છતાં થતો અતથાકાર અભિનિવેશ=કદાગ્રહથી જ હોય છે, એ વિના નહિ.

આવા પુરુષના વચન વિશે મનમાં શ્રદ્ધા કરવા છતાં 'એ એમજ છે' ઇત્યાદિ પ્રયોગ જો કરવામાં ન આવે તો વિધિ તરીકે બતાવેલ અનુષ્ઠાનની આરાધના ન થવાથી તથાકાર સામાચારી પાલનનું ફળ મળતું નથી એ વાત શ્લોકમાં કહી ન હોવા છતાં અર્થાપત્તિથી જાણી લેવી. પણ, આટલો પ્રયોગ ન કરવા માત્રમાં મિથ્યાત્વ જ આવી જાય એવું ન માનવું, કેમકે પ્રમાદના કારણે તેવો પ્રયોગ ન થવામાં મિથ્યાત્વ લાગતું નથી. અભિનિવેશથી તેવો પ્રયોગ ન કરવામાં આવે તો મિથ્યાત્વ લાગી જાય છે એ તો અમને પણ સંમત જ છે. આ જ વાત શ્રી પંચાશકજીમાં કહી છે-" અનાગમિક ઉપદેશરૂપ દુર્ભાષિત કટુવિપાકવાળું હોય છે એવું જાણતો સંવિગ્ન અનુપદેશ દેતો નથી. તેથી તેના વચનમાં તથાકાર ન કરવો એ મિથ્યાત્વ છે" ॥૩૩॥

---

१ संविग्नोऽनुपदेशं न ददाति दुर्भाषितं कटुविपाकम् । जानानस्तस्मिंस्तथाऽतथाकारः खलु मिथ्यात्वम् ॥

ननु कोऽयं विभागः ? यत्संविग्नगीतार्थस्य युक्तिक्षमेऽयुक्तिक्षमे वा तथाकारः कार्यः, इतरस्य तु युक्तिक्षम एव, यतो(? ऽ)गीतार्थसंविग्नोऽपि जिनप्रवचनमेव भाषिष्यते, तच्च सकलं युक्तिक्षममेवेत्येकैव गतिरास्तामित्याशङ्क्य समाधत्ते—

नणु सव्वं जिणवयणं जुत्तिखमं तेण को विसेसोऽयं ।
भन्नइ आणागेज्झे पडुच्च अत्थे विसेसोऽयं ॥३४॥

(ननु सर्वं जिनवचनं युक्तिक्षमं तेन को विशेषोऽयम् । भण्यते आज्ञाग्राह्यान् प्रतीत्यार्थान् विशेषोऽयम्)

नणु त्ति । ननु इति प्रत्यवस्थाने **सर्वं**=अशेषं **जिनवचनं युक्तिक्षमं**=तर्कसहं **तेन** हेतुनाऽयं यदेकस्य युक्तिक्षमाऽयुक्तिक्षमयोस्तथाकारः, अन्यस्य तु युक्तिक्षम एवेति **विशेषः**= विभागः कः ? **न** कोऽपीत्यर्थः । एवं प्रत्यवस्थाने कृते **समाधानमाह**–**भण्यते**=अत्रोत्तरं दीयते– **आज्ञाग्राह्यान्** अर्थान् **प्रतीत्य**=आश्रित्यायं विशेषः यदयुक्तिक्षमेऽपि तथाकार इति : द्वये खलु प्रवचनेऽर्थाः–युक्तिग्राह्या आज्ञाग्राह्याश्च । तत्र युक्तिग्राह्या युक्तिपूर्वमेव निरूपणीया आज्ञाग्राह्याश्चान्यथैव । अन्यथा व्याचक्षाणस्यार्थकथनाशातना । उक्तं च– (पंचवस्तु-९९४)

[1]आणागेज्झो अत्थो आणाए चेव सो कहेयव्वो । दिट्ठंति उ दिट्ठंता कहणविहिविराहणा इहरा ॥

इति । उपलक्षणं चेदं, युक्तिक्षमेऽपि युक्त्यनवतारदशायां विशेषावकाशात् । तदयं परमार्थः–शब्दप्रामाण्यं निश्चित्यैव तत्र तथाकारः कार्यः । तन्निश्चयश्च क्वचिदाप्तोक्ततत्वलिङ्गेन क्वचिच्च युक्त्यन्तरेणेति ॥३४॥ एतत्फलकदम्बकमाह–

'આ વળી કેવો વિભાગ કે સંવિગ્નગીતાર્થના યુક્તિસંગત કે અસંગત ગમે તે વચન વિશે તથાકાર કરવાનો જ્યારે અગીતાર્થસંવિગ્નના યુક્તિયુક્ત વચન વિશે જ તથાકાર કરવાનો ? કારણ કે અગીતાર્થસંવિગ્ન પણ બોલવાના તો જિનવચન જ છે જે સંપૂર્ણ યુક્તિયુક્ત જ છે. માટે બન્નેના વચનો વિશે સમાન વિધિ હોવો જોઈએ' એવી પૂર્વાર્ધથી શંકા કરીને ઉત્તરાર્ધથી સમાધાન કરતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

શંકા:– સંપૂર્ણ જિનવચન દાખલા–દલીલથી યુક્ત જ છે તો એકના યુક્તિક્ષમ કે અક્ષમ બન્ને વચન વિશે તથાકાર કરવો અને બીજાના માત્ર યુક્તિક્ષમ વિશે જ તથાકાર કરવો એવો ભેદ કેમ ?

સમાધાન:– આજ્ઞાગ્રાહ્ય પદાર્થોને આશ્રીને આ વિશેષ=ભેદ છે કે ગીતાર્થના અયુક્તિક્ષમ વચન અંગે પણ તથાકાર કરવો. શ્રી જિનપ્રવચનમાં પ્રરૂપાએલા પદાર્થો બે પ્રકારે છે (૧) યુક્તિગ્રાહ્ય અને (૨) આજ્ઞાગ્રાહ્ય. આમાંથી યુક્તિગ્રાહ્ય પદાર્થોની પ્રરૂપણા યુક્તિપૂર્વક જ કરવાની હોય છે જ્યારે આજ્ઞાગ્રાહ્ય પદાર્થોની પ્રરૂપણા અન્યથા જ હોય છે. અર્થાત્ એની પ્રરૂપણામાં યુક્તિ દેખાડવાની હોતી નથી કિન્તુ આજ્ઞાથી જ કરવાની હોય છે, એટલે કે 'શ્રીતીર્થંકરોએ અને ગણધરોએ આ પદાર્થો આવા કહ્યા છે માટે આવા છે' ઇત્યાદિરૂપે જ પ્રરૂપણા કરવાની હોય છે. આ બે જાતના પદાર્થોની પ્રરૂપણા કરવામાં ફેરફાર કરનારને અર્થકથન(વિધિ)ની આશાતના લાગે છે. કહ્યું જ છે કે– 'આજ્ઞાગ્રાહ્ય અર્થ આજ્ઞાથી જ કહેવા જોઈએ અને યુક્તિગ્રાહ્ય પદાર્થ દૃષ્ટાન્તથી કહેવા જોઈએ.

---

[1] आज्ञाग्राह्योऽर्थ आज्ञया चैव स कथयितव्यः । दृष्टमिति तु दृष्टान्तात्कथनविधि विराधनेतरथा ॥

एत्तो तिव्वा सद्धा तीए मिच्छत्तमोहकम्मखओ ।
अण्णेसिं पि पवित्ती विणओ तित्थंकराणा य ॥३५॥
॥ तहक्कारो सम्मत्तो ॥

(इतस्तीव्रा श्रद्धा तया मिथ्यात्वमोहकर्मक्षयः । अन्येषामपि प्रवृत्तिर्विनयस्तीर्थंकराज्ञा च ॥३५॥)

एत्तो त्ति । **इतः**=तथाकारादुगुरूक्तेऽर्थे **तीव्रा** श्रद्धा भवति, तद्भावेन कृतायाः क्रियायास्तद्भाववृद्धिकरत्वात् । तदुक्तम्-"[1]तब्भावेण कया पुण किरिया तब्भाववुड्ढिकरी ।" इति । **तया**=तीव्रया श्रद्धयाऽसद्ग्रहैकजीवनस्य मिथ्यात्वमोहकर्मणः क्षयः प्रदेशपरिहानिर्भवति । न ह्येकप्रतिपक्षोत्कर्षेऽपरस्य न विनाशः, जलप्राग्भारेण ज्वालाजालजटिलस्यापि ज्वलनस्य परिक्षयदर्शनात् । **तथाऽन्येषामपि**=श्रोतृणां मुग्धानामपि प्रवृत्तिर्भवति, निश्चिताप्तभावेन तथा क्रियमाणे उपदेशे प्रामाण्यनिश्चयस्यावश्यकत्वेन श्रद्धापूर्वकनिष्कम्पप्रवृत्तेरनपायात् । तथा **विनयो**=गुरुभक्ति-

---

આમાં ફેરફાર કરનારને શાસ્ત્રકથનવિધિનો ભંગ કરવાનું પાપ લાગે છે.' આ વાત ઉપલક્ષણભૂત જાણવી. અર્થાત્ યુક્તિક્ષમ પદાર્થની પણ જ્યારે યુક્તિ બતાવવામાં કે જાણવામાં આવી ન હોય ત્યારે એટલી વિશેષતા કે એ પણ આજ્ઞાગ્રાહ્ય બની જાય છે. તેથી આવી પરિસ્થિતિમાં એની પણ આજ્ઞાથી જ પ્રરૂપણા કરવાનું વિધાન ઉપલક્ષણથી જાણવું. સંવિગ્નગીતાર્થના અયુક્તિક્ષમ વચનો આજ્ઞા ગ્રાહ્ય પદાર્થ વિષયક હોય છે, માટે 'તહત્તિ' કરવા પરમાર્થ આ છે-બોલાતા શબ્દો પ્રમાણભૂત છે એવો નિશ્ચય કરીને જ તથાકાર પ્રયોગ કરવો. એ નિશ્ચય કયારેક આપ્તોક્તત્વરૂપ (આપ્ત વડે બોલાએલ હોવાપણા રૂપ) લિંગથી થાય છે જ્યારે કયારેક બીજી યુક્તિઓથી. ॥૩૪॥ તથાકાર સામાચારી પાલનના લાભો બતાવતાં ગ્રન્થકાર કહે છે-

આ તથાકાર પ્રયોગ કરવાથી ગુરુએ કહેલ પદાર્થ વિશે તીવ્ર શ્રદ્ધા પેદા થાય છે, કેમકે શ્રદ્ધાદિરૂપ તે તે ભાવથી કરાએલ ક્રિયા તે તે ભાવને વધારનારી હોય છે. કહ્યું છે કે-'તે ભાવથી કરાએલ ક્રિયા પુનઃ તે ભાવને વધારનારી બને છે.' પ્રકટ થએલ આ તીવ્ર શ્રદ્ધાથી, અસદ્ગ્રહરૂપ એકમાત્ર પાયા પર જીવન ટકાવી રહેલા મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મનો ક્ષય થાય છે. એક વિરોધીનો ઉત્કર્ષ થાય ત્યારે બીજા મજબૂત પણ વિરોધીનો નાશ ન જ થાય એવું બનતું નથી, કેમકે પાણીના જોરદાર મારાથી ભડભડતી જ્વાલાઓવાળા અગ્નિનો નાશ થતો દેખાય જ છે.

વળી શિષ્ટપુરુષને તથાકારપ્રયોગ કરતાં જોઈને બીજા મુગ્ધજીવો પણ એ પ્રયોગ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. જેઓને પોતાના કરતાં હોંશિયાર અને શિષ્ટ માને છે તેવા પણ પુરુષો જેઓના વચન વિશે તથાકાર પ્રયોગ કરે છે તેઓ અંગે 'આ આપ્ત છે' એવો નિશ્ચય મુગ્ધજીવોને થઈ જ જાય છે. આ રીતે જેઓના આપ્તપણાનો નિશ્ચય થઈ ગયો છે તેઓના ઉપદેશમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય (તે ઉપદેશ પ્રમાણ છે એવો નિશ્ચય) અવશ્ય થઈ જ જતો હોવાથી તથાકારપ્રયોગની શ્રદ્ધાપૂર્વક નિષ્કંપ પ્રવૃત્તિ પણ થઈ જ જાય છે.

---

१. तद्भावेन कृता पुनः क्रिया तद्भाववृद्धिकरी ।

व्यञ्जकक्रियाविशेषः। तीर्थकराज्ञा = भगवदुपदेशश्चेति। इदमुपलक्षणं-सुकृतानुमोदनाद्यपि यथौचित्येन द्रष्टव्यम्। उक्तं च चूर्णौ—'तह त्ति सुकताणुमोदणादि" इति ॥३५॥

इति न्यायविशारदविरचिते सामाचारीप्रकरणे तथाकारः समाप्तोऽर्थतः ॥३॥

इआणिं आवस्सिआ भन्नइ-

इदानीं = तथाकारनिरूपणानन्तरमावश्यकी भण्यते, तत्र पूर्वं तस्या लक्षणमाह—

गच्छंतस्सुवउत्तं गुरूवएसेण विहियकज्जेण।
आवस्सिय त्ति सद्दो णेया आवस्सिया णाम ॥३६॥

(गच्छत उपयुक्तं गुरूपदेशेन विहितकार्येण। आवश्यकी इति शब्दो ज्ञेयाऽऽवश्यकी नाम ॥३६॥)

गच्छंतस्स त्ति। गुरूपदेशेन = धर्माचार्यानुज्ञया विहितकार्येण = उक्तकार्यहेतुना उपयुक्त = ईर्यासमित्यादिसंशुद्धिपूर्वकं यथा स्यात्तथा गच्छतः = गमनपरिणामभाजः आवश्यकीति शब्द आवश्यकी नाम सामाचारी ज्ञेया। तेन न [1]गुर्वनुपदेशेन [2]कार्यं विना वाऽनुपयुक्ततया[3] वा गच्छतोऽगच्छतो[4] वा तत्प्रयोगे [5]गच्छतोऽपि केवलक्रियायां वाऽतिव्याप्तिः। अत्र च विहितकार्येणे'त्युक्त्या यत्किञ्चित्कार्यमात्रमवलम्ब्य गच्छतो नावश्यकी शुद्धा भवतीत्युक्तं भवति। तथा च हारिभद्रं वचः—[पञ्चाशक-१२/१९]

[1]कज्जं पि नाणदंसणचरित्तजोगाण साहणं जं तु। जइणो सेसमकज्जं ण तस्स आवस्सिया सुद्धा इति ॥॥३६॥

તેમજ તથાકારપ્રયોગ કરવાથી ગુરુપ્રત્યેની ભક્તિને વ્યક્ત કરનાર વિશેષપ્રકારની ક્રિયારૂપ વિનયનું પાલન થાય છે. ઉપલક્ષણથી સુકૃત અનુમોદના વગેરે રૂપ લાભો પણ (તથાકાર સામાચારી પાલનના) જાણવા. ચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે 'તથા સુકૃત અનુમોદનાદિનો લાભ મળે છે.' ॥૩૫॥

॥ આમ ન્યાયવિશારદવિરચિત સામાચારી પ્રકરણમાં તથાકાર સામાચારીની અર્થ પ્રરૂપણા પૂરી થઈ. ॥૩॥

[આવશ્યકી સામાચારી-લક્ષણો]

તથાકારનું નિરૂપણ કર્યા પછી હવે આવશ્યકી સામાચારી પ્રરૂપાય છે તેમાં સૌ પ્રથમ તેનું લક્ષણ કહેતાં ગ્રન્થકાર કહે છે-

ગુરુની અનુજ્ઞાપૂર્વક વિહિતકાર્ય કરવા માટે ઈર્યાસમિતિ વગેરેની સંશુદ્ધિ જાળવવા રૂપ ઉપયોગ રાખીને ગમન કરવાના પરિણામવાળા સાધુ 'આવશ્યકી' (આવસ્સહી) શબ્દનો જે પ્રયોગ કરે છે તે આવશ્યકી સામાચારી છે. આ સામાચારીનું લક્ષણ આવું હોવાથી [1]ગુરુની અનુજ્ઞા વગર જનારના, [2]વિહિતકાર્ય વિના જનારના, [3]અનુપયુક્તપણે જનારના કે [4]ગમન જ ન કરનારના તેવા શબ્દપ્રયોગમાં અતિવ્યાપ્તિ નથી. તેમજ [5]ઉપરોક્ત સંપૂર્ણ શરતોના પાલનપૂર્વક આવસ્સહી શબ્દપ્રયોગ વિના કરાતી માત્ર ગમનક્રિયામાં પણ અતિવ્યાપ્તિ નથી. અહીં 'વિહિતકાર્ય માટે જતાં' એવું જે કહ્યું તેનાથી એ નિશ્ચિત થાય છે કે 'ગમે તે કાર્ય માટે જનારનો તેવો શબ્દપ્રયોગ શુદ્ધ આવસ્સહી સામાચારીરૂપ બનતો નથી.' શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે પણ કહ્યું છે કે

---

१. कार्यमपि ज्ञानदर्शनचारित्रयोगानां साधनं यत्तु। यतेः शेषमकार्यं न तस्य आवश्यकी शुद्धा॥

अथाऽनावश्यककार्यकरणे कुतो नैतत्सामाचारीपरिपालनम् ? इति स्पष्टयितुमाह—

सा य पइण्णा तीसे भंगे किर पायडो मुसावाओ ।
ण य तं विणावि किरिया सुद्धाणंगं पहाणं ति ॥३७॥

(सा च प्रतिज्ञा तस्या भंगे किल प्रकटो मृषावादः । न च तां विनापि क्रिया शुद्धाऽनङ्गं प्रधानमिति ।३७।)

सा य त्ति । चः पुनरर्थे **सा** = आवश्यकीतिप्रयोगो विधेयलिङ्गत्वात्स्त्रीत्वनिर्देशः **प्रतिज्ञा**= 'इदमहमवश्यं करोमि' इत्यभिधानम् । **तस्याः** = प्रतिज्ञायाः **भङ्गे** = अनावश्यके कर्मणि तत्करण इत्यर्थः, **किल** इति सत्ये **पायडो** इति प्रकटो **मृषावादः** = अनृतभाषणम् । **नन्वेवं** प्रतिज्ञातिक्रमस्य दुरन्ताहितावहत्वात्तां विनैवावश्यकं कर्म क्रियतां, तत्करणे हि तन्निदाना निर्जराऽभ्युदयेत्, अकरणे तु न मृषावाददोषाधिक्यम् इति **चेत्** ? नूनमिदं यूकापरिधानभिया

'સાધુઓને ભિક્ષાટન વગેરે તે કાર્ય જ કર્તવ્યરૂપ છે જે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર યોગોના સાધનભૂત હોય. એ સિવાયનું કાર્ય અકાર્ય રૂપ જ હોઇ તે માટે જનારનો આવસ્સહી શબ્દપ્રયોગ શુદ્ધ સામાચારીરૂપ બનતો નથી. ॥૩૬॥ **અનાવશ્યક કાર્ય કરવામાં આ સામાચારીનું પરિપાલન કેમ હોતું નથી એ સ્પષ્ટ કરવા ગ્રન્થકાર કહે છે–**

'सा'=આવસ્સહી એવો જે શબ્દપ્રયોગ તે આવશ્યક ક્રિયાની 'આ હું અવશ્ય કરીશ' એવા અભિપ્રાયવાળી પ્રતિજ્ઞારૂપ છે. (અહીં 'આવસ્સહી' શબ્દપ્રયોગરૂપ ઉદ્દેશ્યના વિધેયભૂત 'પ્રતિજ્ઞા' એ સ્ત્રીલિંગક શબ્દ હોવાથી તે શબ્દપ્રયોગનો પણ સ્ત્રીલિંગક 'સા' શબ્દથી ઉલ્લેખ કર્યો છે.) તે પ્રતિજ્ઞાનો અનાવશ્યક કાર્ય કરવારૂપ ભંગ કરવામાં સ્પષ્ટ મૃષાવાદ લાગે છે.

શંકા :– આ રીતે થતો પ્રતિજ્ઞાભંગ દુરન્ત અહિત કરનાર હોઈ તે પ્રતિજ્ઞા કર્યા વિના જ આવશ્યક કાર્ય કરવું જોઇએ. અર્થાત્ જ્યારે આવશ્યક કાર્ય ઊભું થયું હોય ત્યારે પણ તેવા શબ્દપ્રયોગરૂપ પ્રતિજ્ઞા કર્યા વિના જ એ કાર્ય કરવું જોઈએ. આ રીતે એ કાર્ય કરવામાં આવશ્યકી સામાચારીના પાલનથી થનાર લાભ કે જે બહુ મુખ્ય નથી (ગૌણ છે) તેનાથી વંચિત રહેવાનું હોવા છતાં એ આવશ્યક કાર્ય નિમિત્તે થનાર કર્મનિર્જરારૂપ મુખ્ય લાભ તો પ્રાપ્ત થાય જ છે. તેમજ કદાચ એ આવશ્યક કાર્ય ન થાય તો જે પ્રતિજ્ઞાભંગ થવાના મૃષાવાદરૂપ મોટા દોષનો સંભવ હતો તેનું જોખમ રહેતું નથી.

સમાધાન :– આ તો, 'કપડા પહેરવામાં જૂ થઈ જવાનો સંભવ છે માટે કપડા જ ન પહેરવા' એવું કરવા જેવું તમે કહ્યું. અર્થાત્ સાવધાની વગેરેથી જેનો પરિહાર કરવો શકય છે તેવા સંભવિત નાના દોષના ભયથી નિશ્ચિત રીતે લાગનાર મોટા દોષનો આશ્રય લેવા જેવું કર્યું. તે આ રીતે—કારણસામગ્રીમાં અન્તર્ગત, અને કાર્યોત્પત્તિમાં મુખ્ય ભાગ ભજવનાર મુખ્ય ઘટક 'પ્રધાન' કહેવાય છે અને શેષ ઘટકો અંગ કહેવાય છે. શેષ ઘટકો ગૌણ ભાગ ભજવતા હોવા છતાં એટલું તો નિશ્ચિત જ હોય છે કે તેઓની ગેરહાજરીમાં પ્રધાન પણ કાર્યોત્પત્તિ કરી શકતું નથી. પ્રસ્તુતમાં આવશ્યકક્રિયા એ પ્રધાન છે જ્યારે પ્રતિજ્ઞા વગેરે અંગ છે. માટે પ્રતિજ્ઞા

वसनपरिहारचेष्टितमायुष्मत इत्याह–**न च**=नैव चः अवधारणे **तां**=प्रतिज्ञां विनाऽपि **क्रिया**= आवश्यकी **शुद्धा**=फलाऽव्यभिचारिणी, **अनङ्गं**=अङ्गविकलं **प्रधानमिति** हेतोः । प्रतिज्ञा खल्वङ्गं क्रिया च प्रधानमिति कथं तां विना तया फलनिष्पत्तिः ? एवं चाऽकरणप्रत्यवायभिया प्रतिज्ञैव न त्याज्या, किन्तु प्रतिज्ञापालन एव यतितव्यमिति रहस्यम् ॥३७॥

अथानुपयुक्तं गच्छत ईर्यासमितिभङ्ग एव, गुरोरनुपदेशे चेच्छाकारभङ्ग एव, अनावश्यककर्मणे गच्छतश्च मृषावाद एव, आवश्यकीतिप्रयोगं कृत्वा गच्छत आवश्यकीसामाचारी (एव), (सामाचारी)भङ्गस्तु कथम् ? इति मुग्धाशङ्कां परिहर्त्तुमाह–

ण य दोषबहुलभावा सामाचारीणिमित्तकम्मखओ ।
वयमेत्तं णिव्विसयं इच्चाइ सतंतसिद्धमिणं ॥३८॥

(न च दोषबहुलभावात् सामाचारीनिमित्तकर्मक्षयः । वचोमात्रं निर्विषयमित्यादि स्वतंत्रसिद्धमिदम् ॥३८॥)

ण य त्ति । न च = नैव **दोषबहुलभावात्** = दोषप्राचुर्यात् **सामाचारीनिमित्तः** = सामाचारीहेतुकः **कर्मक्षयः** = कर्महानिर्भवतीति शेषः । सामाचारी खलु विचित्रकर्मक्षयजनकः परिणामविशेषः, तत्संसूचिका वा क्व (? क्रिया) । न चैतावद्दोषबाहुल्ये वाङ्मात्रेण कर्मक्षयः संभ-

---

વિનાની ક્રિયા અંગશૂન્ય પ્રધાનરૂપ હોઈ ફળને અવ્યભિચારી હોતી નથી. અર્થાત્ પોતાનું મુખ્ય ફળ આપતી નથી. આમ પ્રતિજ્ઞા જ ન કરવામાં આવે તો શુદ્ધ ફળની પ્રાપ્તિ જ ન થવા રૂપ અત્યંત મોટો દોષ નિશ્ચિત જ છે. માટે પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તેનું પાલન ન થવામાં સંભવતા દોષની બીકથી પ્રતિજ્ઞાનો જ ત્યાગ કરવો એ ઠીક નથી, કિન્તુ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવામાં જ પ્રયત્નશીલ બનવું એ યોગ્ય છે. આ રહસ્ય છે. ॥૩૭॥

શંકા :–'આવસ્સહી' એવો શબ્દપ્રયોગ કરીને જવું એ આવશ્યકી સામાચારી છે આટલું જ લક્ષણ માનવું યુક્ત છે, કારણ કે ઉપયુક્ત વગેરે જે વિશેષણો તમે લગાડ્યા છે તેઓની અપરિપૂર્ણતામાં કંઈ સામાચારીભંગ થઈ જતો નથી, માત્ર નીચેના દોષો લાગે છે. (૧) અનુપયુક્ત જનારને ઈર્યાસમિતિનો ભંગ, (૨) ગુરુની અનુજ્ઞા વગર જનારને ઈચ્છાકાર સામાચારી ભંગ (૩) અનાવશ્યક કાર્ય અંગે જનારને મૃષાવાદ. "ઉપયોગાદિથી યુક્ત એ શબ્દપ્રયોગનું જે ફળ મળે છે તેના કરતાં ઉપયોગાદિ શૂન્ય એ શબ્દપ્રયોગનું ફળ અત્યંત અલ્પ હોય છે." આ વાતને આગળ કરીને તમે એમ કહો છો કે "ઉપયોગાદિની ગેરહાજરીમાં આ સામાચારીનું પાલન જ પરિપૂર્ણ ન હોવાથી ફળ નાનું મળે છે. તેથી સામાચારીના લક્ષણમાં ઉપયુક્ત વગેરે વિશેષણો આવશ્યક છે "પણ એ બરાબર નથી, કેમકે ઉપયોગાદિની ગેરહાજરીમાં પણ સામાચારીનું તો પૂર્ણ ફળ જ મળે છે પણ ઉપયોગાદિની હાજરીમાં ઈર્યાસમિતિપાલનાદિના જે ફળ મળતાં હતા તે હવે ન મળતાં હોઈ એ ફળ નાનું લાગે છે. તેથી આવસ્સહી સામાચારીના લક્ષણમાં એ વિશેષણો નિરર્થક છે. મુગ્ધની આવી આશંકાનું **સમાધાન** આપવા ગ્રન્થકાર કહે છે–

વિશેષપ્રકારનો કર્મક્ષય કરનાર પરિણામવિશેષ કે તેને જણાવનાર બાહ્યક્રિયા એ સામાચારી છે. અનુપયોગાદિ દોષપ્રાચુર્યની હાજરીમાં તાદૃશવચન માત્રથી કંઈ વિશેષપ્રકારનો કર્મક્ષય સંભવતો નથી. તેથી ઉપયોગાદિશૂન્ય શબ્દપ્રયોગ તો સામાચારી રૂપ

वतीति नेयं सामाचारी, तत उक्तमेव संपूर्णं लक्षणं श्रेयः । अथावश्यकीजन्यकर्मक्षये इच्छाकारादिकमपि सहकारीति न तद्व्यतिरेके फलोदय इति किमर्थं[1] तद्गर्भं लक्षणम् ? इति चेत् ? न, तावत्सहकारिकल्पनापेक्षया विशिष्ट एव आवश्यकीत्वकल्पनौचित्यादिति दिग् । न चेदं स्वमनीषिकामात्रविजृम्भितमित्याह–इदं = प्रागुक्तं 'वयमेत्त णिव्विसय' इत्यादिना स्वतन्त्रेण = स्वागमेन सिद्धं = प्रतिष्ठितम् । तच्चेदं तन्त्रं हरिभद्रोपज्ञम्–[पंचाशक ३२/२०–२१]

[1]वयमेत्तं णिव्विसयं दोसा य मुस त्ति एव विण्णेयं । कुसलेहिं वयणाओ वइरेगेणं जओ भणियं ॥
[2]आवस्सियाओ आवस्सएहिं सव्वेहि जुत्तजोगिस्स । एयस्स एस उचिओ इयरस्स ण चेव णत्थि त्ति ॥

अत्र हि स प्रयोगो निरर्थकमनर्थकारि च वाङ्मात्रमित्युक्तम्, ततश्चायं न द्रव्यावश्यकी, भावावश्यक्यां संभवन्त्यामेव तद्धेतुत्वेन तस्यास्तथात्वौचित्यात्, न चोक्तदोषबहुलस्य भावावश्यकी-संभवोऽपि, तस्या गुणविशेषव्यङ्ग्यत्वात् । अप्राधान्यार्थकं द्रव्यपदमाश्रित्य तु तत्र द्रव्यावश्यकीति व्यवहारोऽपि भवतीति बोध्यम् ॥३८॥

જ નથી તો આવશ્યકી સામાચારીરૂપ તો શી રીતે બને ? માટે આવા શબ્દપ્રયોગમાત્રને આવશ્યકી સામાચારીનું લક્ષણ મનાય નહિ. તેથી સંપૂર્ણલક્ષણ જ માનવું હિતાવહ છે.

શંકા :– આવશ્યકી સામાચારીથી વિશેષપ્રકારના કર્મક્ષયરૂપ કાર્ય થવામાં ઇચ્છાકારાદિ પણ સહકારી છે. તેથી માત્ર શબ્દપ્રયોગ કરનારને તો તે સહકારીની વિકલતા હોવાના કારણે જ વિશિષ્ટ કર્મનિર્જરારૂપ કાર્ય થતું નથી, સામાચારી અપરિપૂર્ણ રહેવાના કારણે નહિ. તેથી વિશિષ્ટ નિર્જરા ન થઈ હોવા છતાં સામાચારી પરિપાલન થઈ જ ગએલ હોઈ એ વખતે સામાચારીરૂપ લક્ષ્ય હાજર જ હોય છે. માટે સામાચારીના લક્ષણમાં ઉપયુક્તતા વગેરે વિશેષણોની જરૂર નથી.

સમાધાન :– ઉપયુક્તતા, આવશ્યકકાર્યકર્તૃત્વ વગેરે રૂપ જુદા જુદા અનેક સ્વતંત્ર સહકારીઓ માનવા તેના કરતાં તે બધાથી વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગને જ આવશ્યકી સામાચારી તરીકે માની એને વિશિષ્ટકર્મનિર્જરારૂપ કાર્યનું કારણ કલ્પવી યુક્ત છે. આ પણ અમે માત્ર અમારી કલ્પનાથી જ નથી કહેતાં, કિન્તુ 'વયમેત્ત...' ઇત્યાદિ સ્વઆગમથી પણ આ વાત સિદ્ધ જ છે. **શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે** રચેલ એ શાસ્ત્ર વચન આ છે—
"ઉપયુક્તતાદિ શૂન્ય માત્ર 'આવસ્સહી' શબ્દપ્રયોગ નિર્વિષક=નિરર્થક છે, તેમજ મૃષાવાદ રૂપ હોઇ કર્મબંધાત્મક દોષ માટે થાય છે. એ વાત કુશળ પુરુષોએ આગમવચનથી જાણવી. કેમકે આગમમાં કહ્યું છે. શું કહ્યું છે ? આ–પ્રતિક્રમણાદિ–આવશ્યકયોગયુક્ત સાધુને જ આવશ્યકી સામાચારી હોય છે, તે વગરના સાધુને નહિ, કેમકે આવશ્યકયોગયુક્ત સાધુને જ આવશ્યકીનો અન્વર્થયોગ હોવો ઉચિત છે, ઇતરને નહિ, કારણ કે એને એ અન્વર્થ હાજર હોતો નથી."

અહીં તે 'આવશ્યકી' એવા શબ્દપ્રયોગને નિરર્થક અને અનર્થકારી વચનમાત્રરૂપ કહ્યો છે તેથી જણાય છે કે એ દ્રવ્યઆવશ્યકી રૂપ પણ નથી, કેમકે ભાવઆવશ્યકી સંભવિત હોય તો જ તેના હેતુ તરીકે એ વચનપ્રયોગ દ્રવ્ય આવશ્યકી રૂપ બને છે.

---

१ वचोमात्रं निर्विषयं दोषश्च मृषेति एव विज्ञेयम् । कुशलैः वचनाद् व्यतिरेकेण यतो भणितम् ॥
२ आवश्यकी आवश्यकैः सर्वैः युक्तयोगिना । एतस्य एष उचित इतरस्य न चैव नास्तीति ॥

नन्वावश्यकीस्थाने कुतो न नैषेधिकीप्रयोगः इत्याशङ्क्य समाधत्ते—

नणु एगट्ठत्तणओ कह एत्थ णिसीहियाइ ण पओगो ।
भन्नइ एस विभागो गमणागमणप्पओअणओ ॥३९॥

(नन्वेकार्थत्वात् कथमत्र नैषेधिक्या न प्रयोगः । भण्यत एष विभागो गमनाऽगमनप्रयोजनतः ॥३१॥

नणुत्ति । ननु इत्यक्षमायां **एकार्थत्वात्** = एकगोचरत्वादावश्यकीनैषेधिक्योरिति शेषः । आवश्यकी ह्यवश्यकर्त्तव्यगोचरा, नैषेधिकी च पापकर्मनिषेधक्रियागोचरा, अवश्यकर्मपापनिषेधक्रिययोश्चैक्यादनयोरेकार्थत्वम् । तदुक्तं **निर्युक्तिकृता**–[आव० नि० ६९२]

[1]आवस्सइं च णिंतो जं च अइंतो णिसीहियं कुणइ । वंजणमेयं तु दुहा अट्ठो पुण होइ सो चेव ॥इति॥

चूर्णिकृताप्युक्तम्—"आवस्सिया णाम अवस्सकायव्वकिरिया इति पावकम्मनिसेहकिरिय त्ति वा अवस्सकम्मं त्ति वा अवस्सकिरिय त्ति वा एगट्ठ त्ति" । **एवं च कथमत्रावश्यकीस्थले नैषेधिक्या लक्षणया नैषेधिकीपदस्य न प्रयोगः ? भण्यते** अत्रोत्तरं दीयते–**एष विभागस्तत्रावश्यकीशब्दप्रयोग** एव शय्यादिप्रवेशे च नैषेधिकीप्रयोग एवेत्येवंरूपो, **गमनाऽगमनप्रयोजनतः** = गमनाऽगमनयोः

જ્યારે ઉક્ત અનુપયોગાદિ ઘણા દોષોવાળા જીવને તો ઘણા વિશેષપ્રકારના ગુણોથી પ્રકટ થનાર એવી ભાવઆવશ્યકીનો સંભવ પણ હોતો નથી. તેમ છતાં, એ જીવના શબ્દપ્રયોગનો પણ અપ્રાધાન્યાર્થક 'દ્રવ્ય' પદને આશ્રીને દ્રવ્ય આવશ્યકી તરીકે વ્યવહાર કરી શકાય છે એ જાણવું. ॥૨૮॥

[આવસ્સહીના સ્થાને નિસિહી કેમ નહીં ?]

આવસ્સહીના સ્થાને નિસિહી શબ્દપ્રયોગ કેમ કરાતો નથી ? એવી શંકા કરીને સમાધાન આપનારા ગ્રન્થકાર કહે છે—

શંકા :- 'આવસ્સહી' અવશ્યકર્ત્તવ્ય અંગે હોય છે અને 'નૈષેધિકી' પાપકર્મની નિષેધક્રિયા અંગે હોય છે. વળી જે આવશ્યક ક્રિયા હોય છે તેમાં પાપકર્મનો નિષેધ પણ સમાવિષ્ટ હોય છે તેથી આવશ્યક ક્રિયાનું અને પાપકર્મનિષેધક્રિયાનું ઐક્ય છે. માટે આવશ્યકી અને નૈષેધિકીનો વિષય એક જ છે. **નિર્યુક્તિકારે** પણ કહ્યું છે કે, "બહાર નીકળતી વખતે જે આવસ્સહી કરે છે અને અવગ્રહમાં પેસતી વખતે જે નિસિહી કરે છે તે બે શબ્દ તરીકે જ જુદા જુદા છે અર્થ તો બંનેનો એ જ (એક જ) છે." ચૂર્ણિકારે પણ કહ્યું છે કે, "આવશ્યકી, અવશ્યકર્તવ્ય ક્રિયા, પાપકર્મનિષેધક્રિયા, અવશ્યકર્મ અને અવશ્યક્રિયા એ બધા એકાર્થક શબ્દો છે." માટે આવસ્સહીના સ્થાને નૈષેધિકીનો=નિસિહીપદનો (નૈષેધિકીનો લક્ષણાથી 'નિસિહીપદ' અર્થ કરવો) પ્રયોગ કેમ ન કરાય ?

સમાધાન :- ગમન અને અગમન (સ્થિતિ) રૂપ ભિન્ન ભિન્ન પ્રયોજનના કારણે આ બે ક્રિયાનો આવો વિભાગ છે, કે આવશ્યકકાર્ય અંગે બહાર જતી વખતે 'આવસ્સહી' શબ્દપ્રયોગ જ કરવો અને શય્યાદિમાં પ્રવેશ કરતી વખતે 'નિસિહી'નો જ પ્રયોગ કરવો. અહીં આ તાત્પર્ય છે—પોતાની (નિસિહી શબ્દપ્રયોગની) પૂર્વે પ્રવર્તેલ અનાભોગ વગેરેના કારણે જે પ્રત્યપાય સંભવિત હતો તેનો પરિહાર કરવા

---

१. आवश्यकी च निर्यन् यच्चायन् नैषेधिकीं करोति । व्यञ्जनमेतत्तु द्विधाऽर्थः पुनर्भवति स चैव ॥

प्रयोजने आश्रित्येत्यर्थः । अयं भावः–नैषेधिकीप्रयोगः खलु स्वप्राग्भाव्यनाभोगादिनिमित्तक-प्रत्यवायपरिहारार्थमेवेष्यते । न च गमनात्प्राक् संवृतगात्रतया स्थितस्य साधोः प्रत्यवायो भवति यत्परिहारार्थं नैषेधिकीं प्रयुञ्जीत । एवं नैषेधिकीप्रयोगकाले आवश्यकीप्रयोगोऽपि नापादनीयः । तदानीमावश्यकक्रियाव्यापारेऽप्युत्तरकालं व्यापारपरित्यागाभिप्रायेणैव तत्प्रयोगादन्यतस्त-दनिर्वाहात् । तदिदमभिप्रेत्योक्तं **मलयगिरिचरणैः** 'आह यद्येवं, भेदेनोपन्यासः किमर्थः ? उच्यते–गमनस्थितिक्रियाभेदादिति ।'

यत्त्वावश्यकीनैषेधिकयोर्नैकार्थता, 'एवं वा व्याख्या 'जो आवस्सयम्मि जुत्तो सो णिसिद्धो, जो पुण णिसिद्धप्पा सो आवस्सए जुत्तो वा ण वा, जतो समितो णियमा गुत्तो, गुत्तो समियत्तणंमि भयणिज्जो इति ।' **इत्यावश्यकचूर्ण्युक्तेरेकपदव्यभिचारेण वृक्षशिंशपापदयोरिव तयोर्नानार्थत्वादिति तदसत्**, शय्यानैषेधिक्यां नैषेधिक्या(यं)भिमुखो हि नैषेधिकीं प्रयुङ्क्ते, तदा च गुर्वनुज्ञात-शय्यास्थानाद्यावश्यकक्रियापरिणतत्वेनैकार्थत्वानपायात् । अत एवैतदपि संभाव्यते–"जहा जो णिसिद्धप्पा सो णियमा आवस्सए जुत्तो" इति **चूर्णिकार एव पक्षान्तरं व्याचचक्षे** । किञ्चैवम्–[१]'अट्ठो पुण होइ सो चेव' इति सूत्रोल्लङ्घनादुत्सूत्रापत्तिः "[२]आवस्सियं च णिंतो" [भाष्य–६२०] इत्यादिभाष्यकाराभिप्रायपरित्यागश्चेति किंमतिपीडनया ॥३९॥

જ નિસિહી પ્રયોગ કરાય છે. બહાર ગમન કરતાં પહેલાં ઉપાશ્રયમાં શરીરને ગોપવીને રહેલા સાધુને કોઈ પ્રત્યપાયનો સંભવ હોતો નથી જેનો પરિહાર કરવા નિસિહી પ્રયોગ કરવો પડે. એમ નિસિહી શબ્દપ્રયોગ કરવાના અવસરે આવસ્સહી શબ્દપ્રયોગ કરવાની આપત્તિ પણ આપવી નહિ, કેમકે એ વખતે (ઉપાશ્રયાદિમાં પ્રવેશ કરતી વખતે) આવશ્યકક્રિયાનો વ્યાપાર હોવા છતાં ઉત્તરકાળમાં તે વ્યાપાર બંધ કરવાનો અભિપ્રાય હોવાથી જ નિસિહી શબ્દપ્રયોગ થાય છે. આવસ્સહી શબ્દપ્રયોગથી એવા અભિપ્રાયનો નિર્દેશ થઇ શકતો નથી. તેમજ 'આવશ્યકકાર્ય અંગે ગમન કરું છું' એવા જે અભિપ્રાયથી 'આવસ્સહી' શબ્દપ્રયોગ થાય છે તે અભિપ્રાય પણ એ વખતે હોતો નથી. તેથી એ વખતે આવસ્સહી પ્રયોગ કરવાની આપત્તિ નથી. આવા અભિપ્રાયથી જ **શ્રી મલયગિરિ મહારાજે** કહ્યું છે કે–"**શંકા**–જો અ.મ એ બન્ને એકાર્થક છે તો એ બેનો જુદો જુદો ઉપન્યાસ કેમ કર્યો છે ? **સમાધાન**–ગમન અને સ્થિતિરૂપ ક્રિયાના ભેદના કારણે તે બેનો પૃથગ્ ઉપન્યાસ છે."

શંકા–ચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે–અથવા આવી વ્યાખ્યા કરવી.–જેમ સમિતિથી સમિત જીવ અવશ્ય ગુપ્ત હોય જ, પણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત જીવ સમિત હોય જ એવો નિયમ નથી, એટલે કે હોય કે ન પણ હોય. એમ જે આવશ્યક ક્રિયામાં યુક્ત છે તે અવશ્ય પાપનિષેધથી યુક્ત હોય જ છે પણ જે નિષિદ્ધાત્મા હોય છે તે આવશ્યક વ્યાપારમાં યુક્ત હોય કે ન પણ હોય.' **ચૂર્ણિકારના આવા વચ-નોથી જણાય છે કે વૃક્ષ અને શિંશપાની જેમ તે બેમાંથી એક પદ વ્યભિચારવાળું છે. અર્થાત્ જે શિંશપા હોય છે તે અવશ્ય વૃક્ષ હોય જ છે. તેથી શિંશપા વૃક્ષને અન્ય-**

१. आव० नि० ६९२–अर्थः पुनर्भवति स चैव ।

२. आवस्सियं च णिंतो जं च अइंतो निसीहियं कुणइ । सेज्जा णिसीहिया ए णिसीहिया अभिमुहो होई ।

अथ गमनागमनयोरेतन्निदानयोरुत्सर्गापवादाभ्यां व्यवस्थितत्वादनयोरपि तथा शील-त्वाद्भेद इत्याविर्भावयति—

होइ अगमणे इरियाविसोहिसज्झायझाणमाइगुणा ।
कारणियं पुण गमणं तेण वि भेओ भवे आसिं ॥४०॥

(भवत्यगमने ईर्याविशोधिस्वाध्यायध्यानादयो गुणाः । कारणिकं पुनर्गमनं तेनापि भेदो भवेदनयोः ॥४०॥)

॥ आवस्सिया सम्मत्ता ॥

होइ त्ति । **भवति अगमने**=अटनाभावे ईयणं ईर्या, ततो विशुद्धिस्तन्निमित्तककर्मबन्धा-भावः=इति यावत्, तथा **स्वाध्यायो** वाचनादिः, **ध्यानं** धर्मध्यानादि, मकारोऽलाक्षणिकः, तान्यादौ येषां ते गुणाः परिणामविशोधिविशेषाः । गुणाभिधाने चात्मसंयमविराधनादयो दोषा

ભિચારી છે. પણ જે વૃક્ષ હોય તે અવશ્ય શિંશપા હોય જ એવો નિયમ નથી. તેથી વૃક્ષ, શિંશપાને વ્યભિચારી છે. માટે વૃક્ષ અને શિંશપા સર્વથા એક નથી. એ રીતે નિષેધક્રિયા, આવશ્યકક્રિયાને વ્યભિચારી હોઈ તે બે સર્વથા એક નથી. તેથી આવસ્સહી અને નિસિહી સામાચારીનો વિષય એક છે એ વાત બરાબર નથી.

સમાધાન–તમારી શંકા યોગ્ય નથી. શય્યામાં પ્રવેશ કરતી વખતે નિષેધ ક્રિયાને અભિમુખ જીવ જ નિસિહી પ્રયોગ કરે છે. એ વખતે પણ એ ગુરુથી અનુજ્ઞાત એવી, શય્યામાં બેસવા વગેરે રૂપ આવશ્યક ક્રિયાના પરિણામવાળો હોય છે. તેથી નિષેધક્રિયા, આવશ્યકક્રિયાને વ્યભિચારી ન હોવાથી તે બન્નેનું ઐકય અક્ષત જ છે. માટે આ બન્ને સામાચારીનો વિષય એક છે એ વાતમાં કોઈ દોષ નથી. તેથી જ આવી પણ સંભાવના કરી શકાય છે કે 'જે નિષિદ્ધાત્મા હોય તે અવશ્ય આવશ્યકમાં યુકત હોય જ' ઈત્યાદિ કહેનાર **ચૂર્ણિકારે** જ એકપદ વ્યભિચારી ભાવ વગેરે જે વાત કહી છે તે પક્ષાન્તર વ્યાખ્યા રૂપે કહી હોય.

વળી આ બેને ભિન્નાર્થક માનવામાં તો 'अट्ठो पुण होई सो चेव' ઈત્યાદિસૂત્રનું ઉલ્લંઘન થતું હોઈ ઉત્સૂત્રદોષની પણ આપત્તિ છે. તેમજ 'आवस्सियं च णिंतो...' એવા **ભાષ્યકારના** અભિપ્રાયનો પણ પરિત્યાગ થઈ જાય છે. તેથી આવી અનેકાર્થતા માનવામાં હવે બીજા વધારે દોષો બતાવવારૂપ અતિપીડાથી સર્યું. ॥૩૯॥

[અગમન–ગમન ઉત્સર્ગ–અપવાદરૂપ]

આવસ્સહી–નિસિહીના કારણભૂત ગમન–અગમન ઉત્સર્ગ–અપવાદરૂપ છે. તેથી પણ એ બે સામાચારીનો ભેદ છે એવું દેખાડતાં ગ્રન્થકાર કહે છે–

મુખ્યતયા તો ગમન જ ન કરવામાં ઈર્યાપાલન થાય છે જેનાથી, ગમન નિમિત્તે થનાર કર્મબંધ ન થવા રૂપ વિશુદ્ધિ થાય છે તથા બહાર ન જવાના કારણે વાચનાદિ સ્વાધ્યાય, ધર્મધ્યાન વગેરે વિશુદ્ધ પરિણામરૂપ ગુણો થાય છે. અહીં સામાન્યથી ગમન ન કરવામાં ગુણો થાય છે એવું જે કહ્યું એનાથી જ તાત્પર્યથી 'આત્મવિરાધના-સંયમ-વિરાધના વગેરે વગેરે દોષો થતા નથી' એવું પણ સૂચન જાણી લેવું. "અગમનમાં આ

न भवन्तीति सामर्थ्यादुक्तं भवति। नन्वेवमगमनमेव श्रेय इत्यत उत्सर्गसापेक्षमपवादमाह— 'कारणिकं पुनर्गमनं' कायिक्युच्चारभक्तपानगुरुनियोगादिकारणोपनिपातसंभवि च गमनं, तदानीमप्यगमने तन्निमित्तकगुणाभावादाज्ञाविप्लवेन प्रत्युत दोषप्रसङ्गाच्च। तथा चागमः- [आव० नि० ६९३]

[1]एगग्गस्स पसंतस्स ण हुंति इरियादओ गुणा हुंति। गंतव्वमवस्सं कारणंमि आवस्सिया होइ ॥ इति।

तेनापि=गमनागमनयोरुत्सर्गापवादक्रोडीकृतत्वेनापि अपिः पूर्वोक्तहेतुसमुच्चये, अनयोः= आवश्यकीनैषेधिक्योर्भवेत् भेद =विशेषः, उत्सर्गानुरुद्धा हि नैषेधिकी अपवादानुरुद्धा चावश्यकीति। तदेवं भिन्नत्वेऽप्यनयोरेकाधिकारत्वमिति व्यवस्थितम्, अधिकं विस्तरभियोपेक्ष्यते ॥४०॥

॥ इति न्यायविशारदविरचिते सामाचारीप्रकरणे आवश्यकी समाप्ता(ऽर्थतः) ॥४॥

इयाणिं निसीहिया भन्नइ

इदानीं = आवश्यकीभणनानन्तरं नैषेधिकी निरूप्यते—

एवं णिसीहिया कयपडिसेहस्सोग्गहप्पवेसम्मि।
हंदि णिसीहियसद्दो उचिओ अण्णत्थ जोगेणं ॥४१॥

(एवं नैषेधिकी कृतप्रतिषेधस्यावग्रहप्रवेशे। हंदि नैषेधिकी शब्दः उचितोऽन्वर्थयोगेन ॥४१॥)

રીતે લાભ જ લાભ હોય તો કયારે ય ગમન ન કરવારૂપ ઉત્સર્ગ જ હિતાવહ છે" એવી શંકાને ઉત્સર્ગ સાપેક્ષ અપવાદ જણાવવા દ્વારા દૂર કરતા ગ્રન્થકાર 'कारणियं पुण...' ઇત્યાદિ ઉત્તરાર્ધ કહે છે. કાયિકી=લઘુનીતિ, ઉચ્ચાર=વડીનીતિ, ભોજન, પાણી, ગુરુનું વિશેષકાર્ય વગેરે રૂપ કારણ આવી પડે ત્યારે ગમન અવશ્ય કરવાનું હોય છે, કેમકે એ વખતે પણ જો અગમનરૂપ ઉત્સર્ગને પકડી રાખવામાં આવે તો, એ વિશેષકાર્યરૂપ કારણનું સંપાદન કરવામાં થનાર લાભથી વંચિત રહેવાનું થાય છે. તેમજ 'આવા કારણોએ ગમન કરવું' ઇત્યાદિરૂપ જિનાજ્ઞાનો ભંગ કરવાનો વધારાનો દોષ લાગે છે– **આગમમાં** પણ કહ્યું છે કે–"એકાગ્ર અને પ્રશાંતસાધુને ગમન ન કરવામાં ઈર્યા=ગમન નિમિત્તક કર્મબંધ, આત્મવિરાધના, સંયમવિરાધના વગેરે દોષોથી બચાય છે તેમજ સ્વાધ્યાય-ધ્યાન વગેરેનો લાભ થાય છે. છતાં ગુરુ-ગ્લાન વગેરેના કારણે અપવાદપદે અવશ્ય જવું પડે ત્યારે આવશ્યકી સામાચારી હોય છે."

આમ અગમન-ગમન ઉત્સર્ગ-અપવાદની કોટિમાં સમાવિષ્ટ હોવાથી પણ આવશ્યકી-નૈષેધિકીનો ભેદ દેખાઈ આવે છે. નિસિહી ઉત્સર્ગ સાથે સંકળાએલ છે જ્યારે આવસ્સહી અપવાદ સાથે સંકળાએલ છે. આમ આ બે પ્રયોગો ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં એક જ અધિકારવાળા છે એ પણ નિશ્ચિત થયું. ગ્રન્થ વિસ્તૃત થઈ જવાના ભયથી અમે આ અંગેની વધુ ચર્ચાને ઉપેક્ષિત કરીએ છીએ. ॥४०॥

આમ ન્યાયવિશારદવિરચિત સામાચારી-પ્રકરણમાં આવશ્યકીની અર્થપ્રરૂપણા સમાપ્ત થઈ. ॥४॥

---

१ एकाग्रस्य प्रशान्तस्य न भवन्तीर्यादयो गुणा भवन्ति। गंतव्यमवश्यं कारणे आवश्यकी भवति ॥

एवं ति । एवं गुरूपदेशेनोपयोगपूर्वकं च कृतप्रतिषेधस्य = निषिद्धपाप्मनः अवग्रहप्रवेशे = शय्याद्यभिमुखमागमने हंदि इत्युपदर्शने 'नैषेधिकी'ति प्रयोगो नैषेधिकीसामाचारी भवति । तेन न [1]गुर्वनुज्ञातस्यानुपयुक्तस्या[2]ऽ[3]निषिद्धपाप्मनोऽवग्रहप्रवेशे [4]तत्प्रयोगेऽवग्रहाऽप्रवेशे वा [5]तत्प्रयोगे (तदप्रयोगेन) प्रवेशमात्र एव वाऽतिव्याप्तिः । कीदृशोऽयं शब्दः ? इति स्वरूपविशेषणमाह–अन्वर्थयोगेन शब्दार्थस्य घटमानतया उचितो = यथास्थानप्राप्तः ॥४१॥

अथावग्रहप्रवेशे किमर्थं नैषेधिकी ? इत्यत्र हेतुमाह–

दढजत्तुवओगेणं गुरुदेवोग्गहमहीपवेसंमि ।
इट्ठं इहराणिट्ठं तेण णिसेहो इह पहाणो ॥४२॥

(दृढयत्नोपयोगेन गुरुदेवावग्रहमहीप्रवेशे । इष्टमितरथाऽनिष्टं तेन निषेध इह प्रधानः ॥४२॥)

दृढ त्ति । दृढः=प्राक्तनयत्नातिशायी यत्नः=आशातनादिपरिहारप्रयत्नस्तत्रोपयोगः= अनाभोगनिमित्तकाऽयत्नपरिहारोपायः, तेन, दृढयत्नश्चेति समाहारद्वन्द्वादेकवचनम् । गुरुदेवयोः= धर्माचार्यार्हतोरवग्रहमध्यां प्रवेशे=अन्तरागमने इष्टं=कर्मक्षयरूपं भवति । अत्र गुर्ववग्रहः–

આવશ્યકી સામાચારીની પ્રરૂપણા પછી હવે **નૈષેધિકી સામાચારી**નું નિરૂપણ કરાય છે–

એવં=ગુરુની અનુજ્ઞાપૂર્વક તેમજ ઉપયોગપૂર્વક જેણે પાપકર્મનો નિષેધ કર્યો છે તેવા મહાત્માએ અવગ્રહ=શય્યા વગેરેમાં પ્રવેશ કરતી વખતે કરેલ 'નિસિહી' શબ્દપ્રયોગ તે નૈષેધિકી સામાચારી છે. આ સામાચારીના લક્ષણમાં ગુરુની અનુજ્ઞાપૂર્વક તથા ઉપયોગપૂર્વક એમ કહ્યું હોવાથી [1]ગુરુની અનુજ્ઞા વગર કે [2]ઉપયોગ વગર આ ક્રિયા કરનારનો 'નિસિહી' શબ્દપ્રયોગ નૈષેધિકી સામાચારી બની જવાનો અતિપ્રસંગ નહીં આવે. [3]એમ પાપ કર્મનો નિષેધ લક્ષણપ્રવિષ્ટ હોવાથી પાપનો નિષેધ કર્યા વગર પ્રવેશ કરનારના તેવા પ્રયોગમાં અતિવ્યાપ્તિ નહીં આવે. [4]તેમજ લક્ષણમાં અવગ્રહ પ્રવેશ કહ્યો હોવાથી અવગ્રહ પ્રવેશ કર્યા વગર જ કરાયેલ તેવા પ્રયોગમાં અતિવ્યાપ્તિ નથી. એજ રીતે [5]નિસિહી શબ્દપ્રયોગ પણ લક્ષણાન્તર્ગત હોવાથી એનો પ્રયોગ કર્યા વગર જ પ્રવેશ કરવામાં પણ અતિવ્યાપ્તિ નથી. વળી આ નિસિહી શબ્દ તદ્દન તાંત્રિક છે એવું નથી કિન્તુ સાન્વર્થ છે–અર્થાત્ વ્યાકરણના આધારે એનો જે અર્થ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા ફલિત થાય છે તેવા અર્થમાં જ અહીં વપરાતો હોવાથી બિલકુલ ઉચિત છે, એટલે કે એનો પ્રયોગ બરાબર યોગ્ય સ્થાને છે. ॥૪૧॥

અવગ્રહપ્રવેશ કરતી વખતે નિસિહી શબ્દપ્રયોગ શા માટે કરવાનો હોય છે એ જણાવતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

શ્રી તીર્થંકરદેવ અને ગુરુની અવગ્રહભૂમિમાં પ્રવેશ કરતી વખતે, આશાતના વગેરેના પરિહારના પૂર્વપ્રયત્ન કરતાં ચઢિયાતા પ્રયત્નપૂર્વક તેમજ એમાં અનાભોગ નિમિત્તે થનાર અયતનાના પરિહારના ઉપાયભૂત ઉપયોગપૂર્વક 'નિસિહી' શબ્દપ્રયોગ કરવો તે કર્મક્ષયજનક હોઈ ઇષ્ટ છે. અહીં 'ચારે દિશામાં આત્મપ્રમાણ જેટલો ગુરુનો અવગ્રહ હોય છે' ઇત્યાદિ આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં કહ્યા મુજબનો ગુરુનો અવગ્રહ જાણવો. દેવનો

"[1]आयप्पमाणमेत्तो चउद्दिसिं होइ उग्गहो गुरुणो" [प्रव०सारो० १२६] इति आवश्यकनिर्युक्त्यादावुक्तः। देवावग्रहश्चैवं श्रूयते-

"[2]तत्थवग्गहो तिविहो उक्कोसजहन्नमज्झिमो चेव। उक्कोस सट्ठिहत्थो जहन्न नव सेस विच्चालो॥ [ ] इति। इतरथा=उक्तरीतिविपर्यासेन तत्र प्रवेशे च अनिष्टं=कर्मबन्धलक्षणं भवति। तेन हेतुना इहावग्रहप्रवेशे निषेधः प्रधानं=अव्यभिचारिफलहेतुत्वेन कामनाविषयः। एवं चावश्यकर्त्तव्येऽप्यत्र पापनिषेधत्वेनैव तत्कामना। तत्काम्यार्थमेव चावश्यकीविषयापेक्षयाऽत्यन्तमुपयुञ्जानः फलं लभते। इत्थं चैतत्पर्यवसितं—देवाद्यवग्रहप्रवेशे नैषेधिकीप्रयोगो विचित्रकर्मक्षयहेतुः, स्वप्राग्भाविप्रयत्नापेक्षयाऽधिकप्रयत्नश्च तत्सहकारी, उपयोगातिशयश्च तदतिशयार्थमुपयुज्यत इति दिग्। तदिदमुक्तम्-

[3]गुरुदेवोग्गहभूमीइ जत्तओ चेव होइ परिभोगो। इट्ठफलसाहगो सइ अणिट्ठफलसाहगो इहरा॥ [पंचा० १२/२३] इति। अथानाभोगेन तत्राऽऽशातनापरिहारेऽपि कथमनिष्टम्? इति चेत्? तदानीमप्रयत्नस्य निषिद्धतया तदाचरणस्याऽनिष्टहेतुत्वात्। इष्टाऽप्राप्तिः पुनर्विध्यनाराधनादेवेति दिक्॥४२॥

अत्र प्रयत्नपरिभोग्यतामेव समर्थयितुमाह— = १७अप्रयत्नपूर्वकाऽऽचरणस्य।

અવગ્રહ શાસ્ત્રોમાં આવો સંભળાય છે— "અવગ્રહ ત્રણ પ્રકારે છે-ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્ય. એમાંથી ઉત્કૃષ્ટ ૬૦ હાથ, જઘન્ય ૯ હાથ અને એ બેની વચમાંનો બધો મધ્યમ."

ઇતરથા=દૃઢપ્રયત્ન અને ઉપયોગપૂર્વકના 'નિસિહી' શબ્દપ્રયોગ વિના એ અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરવામાં કર્મબંધરૂપ અનિષ્ટ થાય છે. તેથી અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરતી વખતે કરાતા નિસિહી શબ્દપ્રયોગમાં અવશ્ય કર્તવ્યપણું હોવા છતાં પાપકર્મનિષેધ જ પ્રધાન છે. એટલે કે આશાતનાના પરિહારના પૂર્વકાલીન શિથિલ પ્રયત્ન વગેરે રૂપ પાપ ન થાઓ એવો અભિપ્રાય હોય તો જ એ ફળનો અવ્યભિચારી મુખ્ય હેતુ બનતો હોઈ એ રીતે જ ઇચ્છાનો વિષય છે. અર્થાત્ 'નિસિહી' પ્રયોગ અવશ્યકર્તવ્યરૂપ હોવા છતાં પણ પાપનિષેધરૂપ હોવા રૂપેજ ઇચ્છાનો વિષય બને છે. તેથી આવસ્સહીના વિષયરૂપે (અવશ્યકર્તવ્ય રૂપે) તેનો ઉપયોગ રાખવા કરતા પાપનિષેધ રૂપે જ તેમાં અત્યંત ઉપયોગ રાખનાર વ્યક્તિ વિશિષ્ટ ફળ મેળવે છે. આમ ફલિત એ થાય છે કે દેવ-ગુરુના અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરતી વખતે કરાતો 'નિસિહી' પ્રયોગ વિશિષ્ટ કર્મક્ષયનું કારણ છે, અને પાપકર્મના નિષેધ અંગેના પૂર્વપ્રવૃત્ત પ્રયત્ન કરતાં તે વખતનો ચઢિયાતો પ્રયત્ન એનું સહકારી કારણ છે, તેમજ એ કર્મક્ષય રૂપ ફળને (અથવા અધિક પ્રયત્નને) વધુ પુષ્ટ કરવા માટે કુશળ ઉપયોગ જરૂરી છે. કહ્યું જ છે કે "ગુરુ અને દેવની અવગ્રહ ભૂમિનો આશાતનાના પરિહારના પ્રયત્નપૂર્વક જ કરાતો પરિભોગ સદા ઇષ્ટફળસાધક બને છે, અન્યથા અનિષ્ટફળજનક બને છે"

શંકા :- આ તમારી વાતમાં પ્રશ્ન થાય છે કે પ્રવેશ કરતી વખતે તેવો વિશેષ ઉપયોગ ન હોવા છતાં પણ જો અનાભોગથી (કુદરતી રીતે જ આશાતના થવાનો પ્રસંગ

---

૧. आत्मप्रमाणमात्रश्चतुर्दिक्षु भवत्यवग्रहो गुरो :।

૨. तत्रावग्रहस्त्रिविध उत्कृष्टजघन्यमध्यमश्चैव। उत्कृष्टः षष्टीहस्तो जघन्यो नव शेषो मध्यमः॥

૩ गुरुदेवावग्रहभूमेः यत्नतश्चैव भवति परिभोगः। इष्टफलसाधकः सदाऽनिष्टफलसाधक इतरथा॥

एत्तो चेइयसिहराइदंसणे च्चिय गयाइओसरणं ।
सड्ढाण वि साहूणं किमंग पुण एत्थ वत्तव्वं ॥४३॥

(इतश्चैत्यशिखरादिदर्शन एव गजाद्यवसरणम् । श्राद्धानामपि साधूनां किमंग पुनरत्र वक्तव्यम् ॥४३॥)

एत्तो त्ति । इतो=ततः प्रयत्नपरिभोगादेवावग्रहभूप्रवेश इष्टसाधनं, (ततः) चैत्यशिखरादिदर्शन एव, आदिशब्दात्कलशध्वजादिग्रहणं तथा समवसरणमहेन्द्रध्वजचामरतोरणादिपरिग्रहः, गजादेरपसरणं=अवतरणम्, आदिशब्दादश्वस्विबिकादिपरिग्रहः, श्राद्धानामपि=योगरूढ्या श्रद्धाशालिनामपि श्रावकाणाम्, एतेनैतद्विधिविपर्ययकारिणोऽश्राद्धाकलङ्कितत्वमुपलक्षणात्प्रमादं चाह, 'चैत्यादौ प्रवेष्टुकामानां श्रूयते' इति शेषः । यद्येवं तथाऽयोगोलकल्पानां श्रावकाणामप्याशातनाभङ्गभीरूणामत्र विषय इयान् प्रयत्नः, किमङ्ग पुनः साधूनां=सर्वदैव दृढप्रयत्नशालिनामत्र विषये वक्तव्यम् ? आशातनभङ्गभीरूतोऽभावविजृम्भितमेवात्र प्रयत्नवैकल्यमिति भावः । तदिदमभिप्रेत्याह हरिभद्रसूरिः-[पंचवस्तु-८५६]

[1]एत्तो ओसरणादिसु दंसणमेत्ते गयाइओसरणं । सुव्वइ चेइयसिहराइएसु सुस्सावयाणं पि ॥ इति ॥४३॥

न બનવાથી) ગુરુ કે દેવની કોઇ આશાતના થઇ ન હોય તો કર્મબંધરૂપ અનિષ્ટ શી રીતે થાય ?

સમાધાન :- એ પ્રવેશ કરતી વખતે 'અપ્રયત્ન=અનુપયોગ' નિષિદ્ધ છે. (અર્થાત્ દેવ-ગુરુના અવગ્રહમાં આશાતનાના પરિહારના ઉપયોગ વિના પ્રવેશ કરવો નિષિદ્ધ છે.) માટે ઉપયોગ શૂન્ય જે પ્રવેશ થાય છે તે નિષિદ્ધ આચરણરૂપ બને છે. તેથી એ કર્મબંધરૂપ અનિષ્ટનું કારણ બને છે. એવે વખતે આશાતનાના જાણતાં અજાણતાં પણ થઇ ગએલ પરિહારથી યુક્ત જે એ અવગ્રહ ભૂમિભોગ તેનાથી પણ કર્મનિર્જરારૂપ ઈષ્ટની પ્રાપ્તિ એટલા માટે જ થતી નથી કે એમાં ઉપયોગાદિ વિધિનું પાલન થયું હોતું નથી. ॥ ૪૨ ॥

ગુરુ-દેવની અવગ્રહભૂમિ પ્રયત્નથી જ પરિભોગ કરવા યોગ્ય છે એ વાતનું સમર્થન કરવા ગ્રન્થકાર કહે છે—

અવગ્રહભૂમિમાં કરેલ પ્રવેશ પ્રયત્નપૂર્વકના પરિભોગથી જ ઇષ્ટસાધનરૂપ બનતો હોઈ દેરાસરનું શિખર, કળશ, ધ્વજ, સમવસરણ, મહેન્દ્રધ્વજ, ચામર, તોરણ વગેરે દેખાવા માત્રથી હાથી, ઘોડા, રથ પાલખી વગેરે પરથી, ચૈત્યાદિમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાવાળા શ્રાવકોનું પણ નીચે ઉતરી જવું વગેરે સંભળાય છે. અર્થાત્ આનાથી 'વિપરીત કરવામાં (ન ઉતરવામાં) અશ્રદ્ધાનું કલંક તેમજ પ્રમાદરૂપ દોષ લાગે છે' એ સૂચિત થાય છે. જેમ ધગધગતો લોખંડનો ગોળો જ્યાં જાય ત્યાં જીવોની વિરાધના કરતો જાય છે તેમ ગૃહસ્થો પણ સામાન્યથી પૃથ્વીકાયાદિ જીવોની વિરાધના વગેરે રૂપ પ્રમાદ સેવ્યા કરતા જ હોય છે. આત્મહિતમાં શિથિલપ્રયત્નવાળા આવા શ્રાવકો પણ આશાતના-વિધિભંગ વગેરેના ભયવાળા હોઇ અવગ્રહભૂમિમાં પ્રવેશ કરતી વખતે જો આવો પ્રયત્ન કરે છે (ઉપયોગ રાખે છે) તો આત્મહિતમાં સર્વદા દૃઢપ્રયત્નવાળા સાધુઓની

---

१ इतोऽवसरणादिषु दर्शनमात्रे गजाद्यवसरणम् । श्रूयते चैत्यशिखरादिकेषु सुश्रावकाणामपि ॥

ननु जिनगृहप्रवेशादौ जिनवन्दनादौ बाढं प्रवृत्त्यां भवतु यत्नोत्कर्षो नैषेधिक्याः, यत्र तु तां प्रयुज्य शय्यादावेव ध्यानेन स्थेयं तत्र नासौ ? इत्याशङ्कां निरसितुमाह—

झाणेणं ठाणेण वि णिसीहियाए परो हवइ जत्तो ।
अणिसिद्धस्स णिसीहिय वायमित्तं ति वयणाओ ॥४४॥

(ध्यानेन स्थानेनापि नैषेधिक्यां परो भवति यत्नः । अनिषिद्धस्य नैषेधिकी वाङ्मात्रमिति वचनात् ॥४४॥)

झाणेणं ति । ध्यानेन=एकाग्रतालक्षणेन स्थानेन=अवश्यकर्त्तव्याय गमनाभावेनापि नैषेधिक्याः परः=प्रकृष्टो यत्नो भवति, न हि तदानीं मनोयोगस्यातिशयशालियत्नं विना ध्यानसंभवः । कुत एतत्सिद्धम् ? इत्यत आह-अनिषिद्धस्य=अनिरुद्धाऽसद्व्यापारस्य नैषेधिकी

તો આ અંગે વાત જ શી કરવી ? તેથી આના પ્રયત્નમાં જે ઉપેક્ષા-પ્રમાદ થાય છે એ આશાતના-વિધિભંગનો ભય ન હોવાના કારણે જ જાણવો. આ અભિપ્રાયથી જ **શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે** કહ્યું છે કે " ગુરુ વગેરેની અવગ્રહભૂમિનો પ્રયત્નપરિભોગ જ ઈષ્ટસાધક હોવાથી સમવસરણાદિ તેમજ દેરાસરના શિખર વગેરેનું દર્શનમાત્ર થવામાં હાથી વગેરે પરથી સુશ્રાવકો પણ ઉતરી જતા હતા એવું સંભળાય છે." ॥૪૩॥

[ઉપાશ્રયપ્રવેશે નિસિહી શા માટે ?]

દેરાસરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે કે જિનવંદનની શરૂઆત વગેરે રૂપ અગત્યની પ્રવૃત્તિમાં (કે જેમાં ઉત્તરકાળમાં અધિકૃતભિન્નક્રિયા અનુચિત હોઈ વિશેષ પ્રયત્નથી વર્જવાની હોય છે તેમાં) નૈષેધિકીનો વિશેષ પ્રયત્ન ભલે કરાય ! પણ તે પ્રયોગ કરીને જ્યારે શય્યા વગેરેમાં ધ્યાન માત્ર જ કરવાનું છે ત્યારે પણ એટલો બધો પ્રકૃષ્ટ પ્રયત્ન શો માટે ? એવી શંકાનું નિરાકરણ કરવા ગ્રન્થકાર કહે છે—

શય્યાદિમાં પ્રવેશ કર્યા પછી, અવશ્યકર્તવ્ય માટેનું ગમન ન હોવાના કારણે સ્થિર રહેવાનું હોવા છતાં એકાગ્રતારૂપ ધ્યાનથી જ રહેવાનું હોય છે. મનોયોગના અતિશયિત પ્રયત્ન વિના ધ્યાન સંભવતું નથી, તેથી એ વખતે પણ બીજા વિચારો ન આવી જાય એની પ્રયત્નપૂર્વક કાળજી રાખવાની હોય છે. માટે એ ઇતર વિચાર વગેરે રૂપ અનુચિત પ્રવૃત્તિનો નિષેધ અભિપ્રેત હોવાથી નૈષેધિકીનો વિશેષ પ્રયત્ન આવશ્યક છે.

પ્રશ્ન :- આ વાત તમે શેના આધારે કહો છો ?

ઉત્તર :- 'જેણે અસદ્વ્યાપારોનો નિરોધ કર્યો નથી તેની નૈષેધિકી વચનમાત્રરૂપ હોય છે, સામાચારીરૂપ નહિ.' આવું જણાવનાર શાસ્ત્રવચનથી આ વાત સિદ્ધ છે. તાત્પર્ય એ છે કે સાધુએ સંયમયોગ વિષયનો દૃઢપ્રયત્ન વિના એક ક્ષણમાત્ર પણ નવરા રહેવાની અનુજ્ઞા નથી. તેથી શય્યાદિમાં પણ તેવા પ્રયત્નપૂર્વક જ રહેવાનું હોય છે. એટલે એ વખતે પ્રયત્ન શિથિલ ન થઈ જાય એની સાવધાની લાવવા પ્રવેશ કરતી વખતે જ અતિશયિતપ્રયત્નયુક્ત નિસિહી પ્રયોગ કરવો આવશ્યક બને છે. તેમજ એ વખતે નિસિહીપ્રયોગ કરવો એ પણ સંયમયોગરૂપ હોઈ એમાં શિથિલ પ્રયત્ન રાખનારને તો નૈષેધિકી શુદ્ધ જ બનતી નથી. દૃઢપ્રયત્નપૂર્વક તેવો પ્રયોગ કરનારનો તેમજ શય્યા-

वाङ्मात्रमितिवचनात् । अयं भावः—साधोः संयमयोगे दृढप्रयत्नं विना क्षणमपि स्थातुमननुज्ञानात् तथा तिष्ठतः शुद्धैव न नैषेधिकी । दृढप्रयत्नेनावस्थाने (नं) पुनरिष्टमेव, सहकारिसंपन्नया तया फलजनने विलम्बाऽभावात् । अत एवैतत्पालनाय स्वाध्यायाद्यशक्तानां "आयावयंति गिम्हेसु" इत्याद्युद्यमो भणितः । व्यक्तं चैतद्यतिदिनचर्यायाम् ॥४४॥ नन्विदं भावनैषेधिक्याः फलं, 'नैषेधिकी' इति शब्दरूपप्रतिज्ञायाः पुनः किमायातम् ? इत्यत आह—

होइ पइण्णाभंगे भीरुअ-भावा अओ दढो जत्तो ।
तप्पुव्विया य किरिआ फला य (फलया ?) तब्भाव वुड्ढिकरी ॥४५॥

(भवति प्रतिज्ञाभंगे भीरुकभावादतो दृढो यत्नः । तत्पूर्विका च क्रिया फला (फलदा) तद्भावबृद्धिकरी ॥४५॥)

॥ णिसीहिया सम्मत्ता ॥

होइ त्ति । भवति प्रतिज्ञाभङ्गे भीरुकभावात् = भयशीलस्वाभाव्यात् अतो=नैषेधिकी' शब्दात् दृढः=अतिशयशाली यत्नः=उद्यमः । 'नैषेधिकी' इति प्रयोगो हि प्रतिज्ञा, तस्यां च सत्यां नियमादुल्लसति–'एतद्भङ्गोऽनिष्टसाधनं' इति भीरुताऽध्यवसायः । स च प्रतिकूलप्रवृत्तिप्रतिपन्थी सन्ननुकूलप्रवृत्तावत्यन्तमुत्साहमाधत्ते । ततश्चोपपत्तिमांस्ततो दृढो यत्नः । 'तत्पूर्विका'=दृढयत्नपूर्विका च क्रिया येन क्षायोपशमिकभावेन सा क्रिया क्रियते तद्भावस्य वृद्धिकरी भवति । एवं चोक्तप्रतिज्ञायाः पारंपर्येण क्षायोपशमिकभाववृद्धिहेतुत्वमित्युक्तं, तद्वृद्धिश्चाऽऽक्षयिकभावफलिका । स च भावः परमपदनिदानमित्यनुक्तमपि द्रष्टव्यम् । आवश्यकीति प्रतिज्ञाफलमप्यनयैव दिशा भावनीयमिति दिग् ॥ ४५ ॥

॥ इति न्यायविशारदविरचिते सामाचारीप्रकरणे नैषेधिकी समाप्ता (अर्थतः) ॥५॥

દિમાં રહેનારનો તો એ પ્રયોગ સામાચારીરૂપ બનવો અમને ઇષ્ટ જ છે, કારણકે દૃઢપ્રયત્નાત્મક સહકારીથી યુક્ત તે વિના વિલંબે ફળોત્પત્તિ કરે જ છે. દૃઢપ્રયત્નપૂર્વક રહેવાની આજ્ઞાનું નિરાબાધ પાલન થઈ શકે એ માટે તો સ્વાધ્યાયાદિમાં અશક્ત સાધુઓને 'ઊનાળામાં આતાપના કરવી' ઇત્યાદિ ઉદ્યમ **શ્રી દશવૈકાલિકાદિ** સૂત્રમાં કહ્યો છે. આની વિશેષ સ્પષ્ટતા **યતિદિનચર્યા** ગ્રન્થમાં કરી છે. ॥ ૪૪ ॥

આ તો ભાવનૈષેધિકીનું ફળ હોઈ એમાં ઉદ્યમ કરવાનું સમર્થન થયું, 'નિસિહી' શબ્દરૂપ પ્રતિજ્ઞાને એમાં શું લાગેવળગે ? આવા સંભવિત પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં ગ્રન્થકાર કહે છે–

જો પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તો, 'કરેલ પ્રતિજ્ઞા ભાંગી ન જાય' એવા ભયવાળો સ્વભાવ હોવાના કારણે, પછી એનો ભંગ ન થઈ જાય એ માટે દૃઢ પ્રયત્ન થાય છે, 'નિસિહી' એવો શબ્દપ્રયોગ પ્રતિજ્ઞા રૂપ છે, તેથી એ કર્યા પછી, 'આનો ભંગ મારું ઘોર અહિત કરનાર છે' એવો ભાવ અવશ્ય ઊભો થાય છે, જે તે પ્રતિજ્ઞાને પ્રતિકૂળ બનતો થકો અનુકૂળ પ્રવૃત્તિનો ઉત્સાહ જગાડે જ છે. તેથી આ શબ્દપ્રયોગથી પણ દૃઢપ્રયત્ન થાય એ વાત યુક્તિસંગત જ છે. વળી દૃઢપ્રયત્નપૂર્વકની ક્રિયા જે ક્ષાયોપશમિક ભાવથી

---

૧ શ્રીદશવૈકા૦ ૩–૧૨ આતાપયન્તિ ગ્રીષ્મેષુ । અસ્ય શેષઃ ભાગઃ હેમંતેસુ અવાઉડા, વાસાસુ પડિસંલીણા સંજયા સુસમાહિયા ॥

इयाणिं आपुच्छणा भन्नइ--

इदानीमवसरप्राप्ततयाऽऽपृच्छा निरूप्यते; तत्रादावाऽऽप्रच्छनाया लक्षणमाह—

णियहियकज्जपइण्णाणिवेअणं पइ गुरुं विणयपुव्वं ।
आपुच्छणं त्ति णेया सेयं तप्पुव्वयं कम्मं ॥ ४६ ॥

(निजहितकार्यप्रतिज्ञानिवेदनं प्रति गुरुं विनयपूर्वम् । आपृच्छेति ज्ञेया श्रेयस्तत्पूर्वकं कर्म ॥४६॥)

णिय त्ति । **गुरुं**=धर्माचार्यं प्रति **विनयपूर्वं**=गुरुभक्त्यभिमुखमनःपरिणामपूर्वं **निजहितकार्यप्रतिज्ञानिवेदनमापृच्छेति** भणिता, इतिः लक्षणकथनपरिसमाप्तौ ।[1] तेन गुरुभिन्नं प्रति, [2]तं प्रत्यपि विनयं विना वा स्वहितकार्यप्रतिज्ञानिवेदने, [3]गुरुं प्रति विनयपूर्वं परहितस्य स्वाऽहितस्य वा प्रतिज्ञानिवेदने, [4]स्वहितकृतत्वादिनिवेदने वा, [5]उक्तनिवेदनविरहितक्रियामात्रे वा नाऽऽपृच्छाव्यवहारः । तत्पूर्वकं=उक्तलक्षणलक्षिताऽऽप्रच्छनापूर्वकं **कर्म** कार्यं **श्रेयः**=वक्ष्यमाणरीत्या यतिहितकरम् । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायादाप्रच्छनापूर्वमेव कर्म श्रेयो नान्यथा, आज्ञाविराधनादितिभावः ॥४६॥ अथ यया परिपाट्याऽऽप्रच्छनापूर्वककर्मणि हितमुत्पद्यते तामेव परिपाटीं दर्शयति—

કરાએલ હોય છે તે ભાવની વર્ધક હોય છે. તેથી ઉક્ત પ્રતિજ્ઞા પરંપરાએ ક્ષાયોપશમિકભાવવૃદ્ધિની પણ હેતુ છે એ વાતનું સૂચન થએલ જાણવું. ક્ષાયોપશમિકભાવવૃદ્ધિ ક્ષાયિકભાવ સુધીનું ફળ આપે છે જે ક્ષાયિકભાવ મોક્ષનું કારણ છે. માટે આ પ્રતિજ્ઞા આ રીતે પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ છે એ વાત કહી ન હોવા છતાં સમજી લેવી. 'આવસ્સહી' પ્રતિજ્ઞાનું ફળ પણ આ રીતે જ વિચારવું. ॥ ૪૫ ॥ **ન્યાયવિશારદ-વિરચિત સામાચારીપ્રકરણમાં નૈષેધિકીની અર્થપ્રરૂપણા પૂરી થઈ. ॥ ૫ ॥**

[આપૃચ્છાસામાચારીનું લક્ષણ]

હવે આપૃચ્છાનો અવસર હોઇ તેનું પ્રરૂપણ કરાય છે તેમાં સૌ પ્રથમ એનું લક્ષણ જણાવતાં ગ્રન્થકાર કહે છે–

ગુરુભક્તિના વલણવાળા મનઃપરિણામરૂપ વિનયપૂર્વક ગુરુને પોતાના હિતકર કાર્યની 'હું આ કાર્ય કરું છું,' એવી પ્રતિજ્ઞાનું નિવેદન કરવું એ આપૃચ્છા સામાચારી છે. આ સામાચારીનું લક્ષણ આવું હોવાથી નીચેના પ્રસંગો સામાચારીના પરિપાલનરૂપ બની જવાની અતિવ્યાપ્તિ આવતી નથી એ જાણવું. (૧) ગુરુભિન્નવ્યક્તિને પ્રતિજ્ઞાનું નિવેદન કરવું. (૨) ગુરુને વિનય વિના સ્વહિતકાર્યના પ્રતિજ્ઞાનું નિવેદન કરવું (૩) ગુરુને વિનયપૂર્વક પરહિતકાર્યની કે સ્વના અહિતકાર્યની પ્રતિજ્ઞાનું નિવેદન કરવું (૪) સ્વહિતકાર્ય કરાઇ ગયું છે એવું નિવેદન કરવું. (૫) નિવેદન કર્યા વગર માત્ર હિતકાર્ય જ કરવું. તેથી આવી પ્રવૃત્તિઓનો આપૃચ્છા સામાચારી તરીકે વ્યવહાર થતો નથી. કોઇપણ કાર્ય ઉપર કહ્યા મુજબના લક્ષણવાળી આપૃચ્છાપૂર્વક હોય તો જ વક્ષ્યમાણક્રમે હિતાવહ બને છે, એ વિના નહિ. "બધા વિધાન વાક્યો સામાન્યથી અવધારણયુક્ત ('જ'કાર ગર્ભિત) હોય છે" એવા ન્યાયને અનુસરીને અહીં ફલિત એ થાય છે કે તપ–સ્વાધ્યાય–આતાપનાદિ

जेण गुरू विहिणाया दाएइ विहिं खु तस्स आणाए ।
तत्तो विहिपडिवत्ती सुहभावा तत्थ विग्घखओ ॥ ४७ ॥

(येन गुरुर्विधिज्ञाता दर्शयति विधिं खलु तस्याऽऽज्ञायाम् । ततो विधिप्रतिपत्तिः शुभभावात्तत्र विघ्नक्षयः ॥४७॥)

तत्तो इट्ठसमत्ती तयणुबंधो अ पुण्णपावखया ।
सुगइगुरुसंगलाभा परमपयस्सवि हवे लद्धी ॥ ४८ ॥

(तत इष्टसमाप्तिस्तदनुबंधश्च पुण्यपापक्षयात् । सुगतिगुरुसंगलाभात्परमपदस्यापि भवेल्लब्धिः ॥४८॥)

जेण त्ति । तत्तो त्ति । येन कारणेन गुरुः=धर्माचार्यः विधिज्ञाता=शास्त्रोक्तविधिज्ञः 'खु' इति निश्चये तस्य= वस्त्रधावनाद्याप्रच्छकस्य आज्ञायां= 'विधिना वस्त्रधावनादिकं कुरु' इत्युपदेशे विधिं="अच्छोडपिट्टणासुहणधुवे धोए पयावणं न करे" इत्याद्यागमोक्तं दर्शयति । अयं भावः—शिष्यप्रतिज्ञया हि गुरुर्वस्त्रधावनादौ शिष्यसाध्यत्वं ज्ञात्वा सूत्रेऽविधिना तद्धावनेऽपि शिष्येष्टसाधनताज्ञानेन तत्र शिष्यप्रवृत्तेः स्वाऽनिष्टानुबन्धित्वज्ञानात्, तद्विघाताय विधिना वस्त्रधावनादौ तत्प्रवृत्तेः स्वेष्टसाधनत्वं प्रतिसन्धाय तादृशतत्प्रवृत्त्यनुकूलविधिज्ञापनाय च विधिवाक्यं प्रयुङ्क्त इति । ततश्च विधिप्रदर्शनाद्विधेः=आचारस्य प्रतिपत्तिः=शाब्दो बोधस्तस्येत्यनुषज्यते । तत्रापि=विधिबोधेऽपि सति 'अहो ! सकलसत्त्वानुपघातकं भगवतां वचनमिति विधिनिर्देष्टरि

અનુષ્ઠાનો પણ આપૃચ્છાપૂર્વક જ હિતકર બને છે અન્યથા નહિ, કેમ કે એમાં આજ્ઞાની વિરાધના છે. ॥૪૬॥

આપૃચ્છાપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવામાં જે ક્રમે જીવનું હિત થાય છે તે ક્રમ દેખાડતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

વસ્ત્ર ધોવા વગેરેનું કાર્ય કરતાં પહેલાં, શાસ્ત્રોક્ત વિધિના જાણકાર ગુરુને નિવેદન કરવામાં તેઓ 'વિધિપૂર્વક આ કાર્ય કર' એવી અનુજ્ઞારૂપ આજ્ઞા આપવાની સાથે વિધિનો પણ નિર્દેશ કરે છે. વિધિ આ કે વસ્ત્રાદિને શિલા વગેરે પર પટકવા નહિ, ધોકાથી પીટવા નહિ, તડકામાં સૂકવવા નહિ, ઇત્યાદિ. 'અહીં' આ તાત્પર્ય છે—ગુરુ શિષ્યે કરેલા પ્રતિજ્ઞાના નિવેદનથી 'તે વસ્ત્ર ધોવા વગેરેમાં સમર્થ છે' એવું જાણીને વિધિ વાક્ય કહે છે. * શાસ્ત્રમાં કહ્યા સિવાયની રીતથી કપડાં ધોવામાં કર્મનિર્જરાના બદલે કર્મબંધ થાય છે તે, તેમજ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબ કપડાં ધોવાથી કપડાંનો મેલ દૂર થવા સાથે વિપુલ કર્મનિર્જરા પણ થાય છે તે આ બન્નેને ન જાણતો શિષ્ય તો ગમે તે રીતે કપડાં ધોવાની ક્રિયાને 'મેલ દૂર કરવા' રૂપ સ્વઇષ્ટનું સાધન માનીને કરે છે. પણ આવી ક્રિયાથી આશ્રિતને (તેને) અયતનાના કારણે થનાર કર્મબંધરૂપ અહિતમાંથી આગમોક્ત વિધિ દેખાડવા દ્વારા અટકાવીને કર્મનિર્જરારૂપ હિતમાં જોડવાની પોતાની ફરજ ચૂકી જવાતી હોઇ ગુરુને શિષ્યની આવી પ્રવૃત્તિથી પોતાનું અનિષ્ટ થતું હોવું

---

* અથવા આટલો સંદર્ભ આ રીતે લગાડવો—શિષ્ય અવિધિથી વસ્ત્ર ધોશે તો પણ મલાપનયનરૂપ ઇષ્ટની સિદ્ધિ એને થઈ જશે એવું જાણતા ગુરુને તેની એ પ્રવૃત્તિથી પોતાનું અનિષ્ટ થવાનું છે એવું સૂત્રમાંથી જાણવા મળે છે કારણ કે પોતે વિધિ દર્શાવવાની પોતાની ફરજ બજાવી નથી...ઇત્યાદિ...

तीव्रश्रद्धालक्षणात् शुभात्=प्रशस्तद्रव्यलेश्योपरञ्जितचित्तप्रसूताद्भावाद्=अध्यवसायात् विघ्नस्य=चिकीर्षितकार्यप्रतिबन्धकदुरितस्य क्षयो=नाशो भवतीति शेषः । आन्तरालिकविघ्नानुत्पादस्यापीदमुपलक्षणं, न हि शुभभावे प्रावृषेण्यघनाघनसलिलवर्षसमाने समुल्लसति कारीषाग्निनिचयसोदरोऽपि विघ्नसन्तानः स्थातुमुत्पत्तुं वा समुत्सहते ॥४७॥

ततः शुभभावेन विघ्नक्षयादिष्टस्येच्छाविषयस्य कार्यस्य निष्प्रत्यूहतया समाप्तिः=सामस्त्येन प्राप्तिः । ततः तदनुबन्धः=इष्टसन्तानाऽविच्छेदश्च भवति । कुतः ? इत्याह–पुण्यं च शुभप्रकृतिरूपं, इह पुण्यपदं पुण्यबन्धे लाक्षणिकं द्रष्टव्यम्, पापक्षयश्च=अशुभप्रकृतिहानिश्च ततः पुण्येन सहितः पापक्षयस्तस्मादिति वा । अयं भावः–विधिवत्प्रवृत्तिप्रसूता हि पुण्यप्रकृतिरबाधाकालपरिपाकात् स्वस्थित्यनुसारेण पापक्षयादसुखाऽसंवलितं सुखसन्तानं सन्धत्त इति कुतो न ततस्तदनुबन्धः ?! एवं च लघुकर्मताशालिनोऽस्य सुगतिर्मानुष्यकरूपा गुरुसङ्गश्च धर्माचार्यचरणारविन्दभ्रमरायितं, तयोर्लाभात् प्राप्तेः, उपलक्षणमेतद् आमुत्रिकश्रवणज्ञानविज्ञानादिक्रमस्य, परमपदस्यापि=सकलप्रयोजनोपनिषद्भूतस्य मोक्षस्यापि भवेत् लब्धिः=प्राप्तिः । तदिदमाह–– [पंचा० १२/२७–२८]

શાસ્ત્રમાં દેખાય છે. તેમજ શિષ્ય વસ્ત્રધોવનાદિ વિધિપૂર્વક કરે તો તેમાં ગુરુને પોતાનું પણ ઇષ્ટ થાય એવું પણ શાસ્ત્રમાં દેખાય છે. તેથી ગુરુ પોતાના અનિષ્ટને અટકાવવા માટે, ઇષ્ટને કરવા માટે તેમજ જેનાથી એ બે થાય એવી શિષ્યની પ્રવૃત્તિને અનુકૂલ વિધિ જણાવવા માટે વિધિવાક્ય કહે છે. એ વિધિવાક્યથી શિષ્યને પોતાના આચારનું શાબ્દબોધ રૂપ જ્ઞાન થાય છે. આ રીતે અયતનાવારક નિરવદ્યવિધિનો બોધ થએ છતે શિષ્યને અહોભાવ થાય છે કે "અહો ! ભગવાનનું વચન ખરેખર સકલ જીવોનું અનુપઘાતક છે." વિધિ બતાવનાર આપ્તપુરુષ પરની આવી તીવ્ર શ્રદ્ધારૂપ આ શુભ અધ્યવસાય કે જે પ્રશસ્તદ્રવ્યલેશ્યાથી રંગાયેલા ચિત્તથી પ્રગટેલો છે તેનાથી, ઇચ્છિત કાર્યના પ્રતિબંધક પાપકર્મનો નાશ થાય છે. ઉપલક્ષણથી એ પણ જાણી લેવું કે વચમાં પણ વિઘ્નરૂપ નવા પાપકર્મો બંધાતા નથી, કેમકે ઘનઘોર વાદળામાંથી વરસતા મુશળધાર વરસાદ જેવો શુભભાવ પ્રવર્તે છતે કારીષાગ્નિનિચય (છાણાના અગ્નિના ઢગલા) જેવું પણ વિઘ્ન ટકી શકતું નથી કે નવું ઉત્પન્ન થતું નથી. ॥૪૭॥

આમ શુભભાવથી વિઘ્નક્ષય થવાના કારણે ઇચ્છિત કાર્યની નિર્વિઘ્ન પરિસમાપ્તિ થાય છે જેના કારણે કર્મક્ષયાદિ રૂપ ઇષ્ટની ચાલતી પરંપરાનો વિચ્છેદ થતો નથી, કેમકે પુણ્યબંધ ('પુણ્ય' શબ્દનો લક્ષણાથી પુણ્યબંધ અર્થ કરવો) અને પાપક્ષય થયા હોય છે, તાત્પર્ય એ છે કે વિધિપૂર્વકની પ્રવૃત્તિથી બંધાએલ પુણ્યકર્મ અબાધાકાળ પાકી જવાથી પોતાની સ્થિતિ મુજબ સુખની પરંપરા જોડી આપે છે જે, પાપકર્મો પણ ક્ષીણ થઇ ગયા હોવાથી દુઃખમિશ્રિત હોતી નથી. તેથી ઇષ્ટની પરંપરા શા માટે ન ચાલે ? અર્થાત્ ચાલે જ છે. આ રીતે લઘુકર્મી થએલા શિષ્યને મનુષ્યપણારૂપ સદ્ગતિની અને ધર્માચાર્યના ચરણકમલની ભ્રમરવત્ ઉપાસના કરવારૂપ ગુરુસંગની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમજ પરલોકમાં પણ જિનવાણી શ્રવણ–જ્ઞાન–વિજ્ઞાનાદિ ક્રમની પ્રાપ્તિ થાય છે

[1]सो विहिणाया तस्साहणम्मि तज्जाणणा सुणायं ति । सन्नाणप्पडिवत्ती सुहभावो मङ्गलं तत्थ ॥
[2]इट्ठपसिद्धणुबंधो धण्णो पावक्खयपुन्नबंधाओ । सुहगइगुरुलाभाओ एवं चिय सव्वसिद्धि त्ति ॥४८॥

ननु सिद्धिलक्षणकार्यं प्रति विहितकर्मैव प्रवृत्तिपुण्यार्जनादिक्रमेणोपयुज्यताम्, आपृच्छा तु न सर्वत्रोपयुज्यते, विधिप्रदर्शनस्य तत्फलस्य विधिज्ञमाप्रच्छकं प्रत्यफलत्वात्, निमेषोन्मेषादौ बहुवेलकार्ये आज्ञां दत्ता गुरुणा स्वभ्यस्ततया विधेरनुपदेशाच्च इत्यत आह—

एवंभूअणएणं मंगलमापुच्छणा हवे एवं ।
बहुवेलाइक्कमेणं सव्वत्थवि सा तओ उचिया ॥४९॥

(एवंभूतनयेन मंगलमाप्रच्छना भवेदेवम् । बहुवेलादिक्रमेण सर्वत्रापि सा तत उचिता ॥४९॥)

एवंभूअ त्ति । एवं=शुभभावनिबन्धनतयाऽऽप्रच्छना एवंभूतनयेन=व्युत्पत्त्यर्थमात्रग्राहिणा नयविशेषेण मङ्गलं भवेत् । मङ्गं=कल्याणं लातीति मङ्गलम्, मां गालयति पापादिति वा मङ्गलमिति । युक्तो ह्ययमर्थ आपृच्छायां, विधिज्ञापनद्वाराऽन्यथाऽपि वा तस्याः शुभभावनिबन्धनत्वात्, न हि "गुरूपदिष्टमिदं कार्यं ततोऽवश्यमायतिहितनिबन्धनं ततः सुदृढमत्र प्रयतितव्यम्" इति सामान्यापृच्छयापि न हितकार्ये परमोत्साहः समुल्लसति, श्रद्धावतो हि

એ ઉપલક્ષણથી જાણી લેવું. આ બધી પ્રાપ્તિઓથી ક્રમે કરીને સકલપ્રયોજનના ઉપનિષદ્ = રહસ્યભૂત મોક્ષની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. કહ્યું છે કે–"તે ગુરુ ગીતાર્થ હોઈ વિધિજ્ઞાતા હોય છે. તેઓએ વિધિ કહે છતે શિષ્યને પણ વિધિની જાણકારી મળે છે જેનાથી 'અહો ! શ્રી તીર્થંકરોએ તેમજ ગુરુઓએ સુંદર વિધિ જાણ્યો છે' ઈત્યાદિ જ્ઞાન થાય છે જેનાથી 'શ્રી જિન કે ગુરુ જ આપ્ત છે' એવી પ્રતિપત્તિ થાય છે જે શુભભાવરૂપ હોઈ ચિકીર્ષિત કાર્ય માટે મંગળરૂપ બની જાય છે, તેનાથી પાપક્ષય અને પુણ્યબંધ થવા દ્વારા ઈષ્ટસિદ્ધિની પરંપરા ચાલે છે અને શિષ્ય ધન્ય બને છે. તેમજ સુમનુષ્યરૂપ શુભગતિ, શ્રી તીર્થંકર વગેરે ધર્માચાર્યની પ્રાપ્તિ વગેરે દ્વારા પરંપરાએ સર્વસિદ્ધિ (મોક્ષ) થાય છે" ॥૪૮॥

શંકા – સિદ્ધિરૂપકાર્ય માટે તો વિહિત અનુષ્ઠાન જ તેની પ્રવૃત્તિ–પુણ્યપ્રાપ્તિ વગેરે ક્રમે ઉપયોગી છે, આપૃચ્છા કંઈ **સર્વત્ર**=બધા શિષ્યોને બધી વખતે ઉપયોગી હોતી નથી, કારણ કે તે નિવેદનનું "ગુરુ વિધિ દેખાડે અને શિષ્યને વિધિ જાણવા મળે" એવું જે ફળ કહ્યું છે તે 'પહેલેથી વિધિના જાણકાર' શિષ્ય માટે નિરર્થક છે. તેમ જ આંખના પલકારા વગેરે આદેશ માગવા રૂપ આપૃચ્છા વખતે આજ્ઞા આપતાં ગુરુ, એ કાર્ય સ્વભ્યસ્ત હોઈ એની વિધિ કંઈ દેખાડતાં નથી. માટે વિધિની જાણકારી વગેરે રૂપ ફળ દરેક કાર્ય વખતે અપેક્ષિત ન હોઈ દરેક કાર્ય વખતે આપૃચ્છા આવશ્યક નથી.

સમાધાન – આવી શંકાનું સમાધાન આપતાં ગ્રન્થકાર કહે છે–

આમ શુભભાવના કારણભૂત હોઈ આપૃચ્છા વ્યુત્પત્તિ અર્થ માત્રને સ્વીકારનાર એવંભૂત નયને અનુસરીને મંગલરૂપ બને છે, કારણકે 'મંગ=કલ્યાણને જે લાવે તે મંગલ

१. स विधिज्ञाता तत्साधने तज्ज्ञापना सुज्ञातमिति । सज्ज्ञानप्रतिपत्तिः शुभभावो मङ्गलं तत्र ॥
२. इष्टप्रसिद्धानुबंधो धन्यः पापक्षयपुण्यबंधात् । शुभगतिगुरुलाभादेवमेव सर्वसिद्धिरिति ॥

विनेयस्य गुरूपदेशमात्रमेव शुभभावनिदानमिति न किञ्चिदनुपपन्नम्। ततः=तस्मात् कारणात सर्वत्रापि कार्ये बहुवेलादिक्रमेण, यत्कार्यं प्रतिवेलं प्रष्टुं न शक्यते तद्बहुवेलेत्यभिधीयते, तदादिर्यः क्रमः=व्यवस्था तया सा=आपृच्छा ज्ञेया=ज्ञातव्या। यत्कार्यं साक्षादाप्रष्टुं शक्यते विशेषप्रयोजनं च तत्र साक्षादापृच्छा, यत्तु मुहुर्मुहुः संभवितया प्रष्टुमशक्यं तत्रापि बहुवेलसन्देशनेनापृच्छावश्यकीति। तदिदमुक्तम्-[पंचा० १२/२९]

[1]इहरा विवज्जओ खलु इमस्स सव्वस्स होइ जं तेणं। बहुवेलाइकमेणं सव्वत्थापुच्छणा भणिया ॥४९॥

तदेवं शुभभावनिबन्धनत्वेन सामान्यापृच्छा समर्थिता, इदानीं मर्यादामूलत्वेन तां समर्थयति—

विहिए कज्जे कज्जो अहवा णिस्संकियं परमजत्तो।
इय बहुवेलापुच्छा दिट्ठा सामण्णकज्जे वि ॥५०॥

(विहिते कार्ये कार्योऽथवा निःशङ्कितं परमयत्नः। इति बहुवेलापृच्छा दृष्टा सामान्यकार्येऽपि ॥५०॥)

॥ आपुच्छणा सम्मत्ता ॥

અથવા મને પાપમાંથી ગાલે-દૂર કરે તે મંગલ' એવી મંગલ શબ્દની જે વ્યુત્પત્તિ છે તે આપૃચ્છામાં પણ સમાએલી છે. તે પણ એટલા માટે કે વિધિની જાણકારી આપવા દ્વારા કે એ વિના પણ તે (આપૃચ્છા) શુભભાવે પ્રગટાવે છે. "આ કાર્યની ગુરુએ પણ રાજીખુશીથી અનુજ્ઞા આપી છે તેથી એ અવશ્ય ભવિષ્યમાં હિત કરનાર છે. માટે મારે આમાં સુદૃઢ રીતે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ" આવો પરમ ઉત્સાહ સામાન્ય આપૃચ્છાથી (સામાન્ય કાર્ય અંગેની આપૃચ્છાથી) પ્રવર્તી ન શકે એવું નથી. બાકી શ્રદ્ધાળુ શિષ્યોને તો ગુરુની અનુજ્ઞા માત્ર જ 'ઓહો! ગુરુદેવે મને રાજીખુશીથી અનુજ્ઞા આપી!' ઇત્યાદિ રૂપ શુભભાવ પ્રગટાવે છે. તેથી દરેક કાર્ય વખતે આપૃચ્છા મંગલરૂપ બનતી હોવામાં કોઈ અસંગતિ નથી. માટે દરેક કાર્ય અંગે બહુવેલાદિ ક્રમે આપૃચ્છા કરવી આવશ્યક છે એ જાણવું. જે કાર્યની આપૃચ્છા દરેક વખતે કરવી શક્ય હોતી નથી તેવા કાર્યને બહુવેલ કહેવાય છે. જે કાર્ય સાક્ષાત્ પૂછી શકાય એવું હોય છે તેમ જ વિશેષ પ્રયોજન વાળું હોય છે તે કાર્ય અંગે સાક્ષાત્ આપૃચ્છા કરવાની હોય છે. વારંવાર ઉપસ્થિત થનાર બહુવેલ કાર્ય અંગેની આપૃચ્છા એકી સાથે 'બહુવેલ સંદિસાહુ' ના પ્રાતઃકાલીન આદેશથી કરવાની હોય છે, કહ્યું છે કે "ઈતરથા=ગુરુને ન પૂછવામાં આપૃચ્છાજન્ય આ સર્વગુણોનો વિપર્યાસ જ થઈ જાય છે. તેથી જ વારંવાર કરાતા કાર્ય અંગે પણ બહુવેલાદિ ક્રમ બતાવી સર્વકાર્ય અંગે આપૃચ્છાની વિધિ કહી છે." ॥४९॥

આમ શુભભાવના કારણભૂત હોવા રૂપે સામાન્ય આપૃચ્છાનું સમર્થન કર્યું. હવે એનું મર્યાદા પાલનના મૂળભૂત હોવા તરીકે સમર્થન કરતાં કહે છે-

અથવા શ્રીવીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ ઉપદેશેલ કાર્યમાં નિઃશંકપણે દૃઢ પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે. નાના પણ વિહિત કાર્યમાં આળસ કરવાની હોતી નથી. તેમાં પણ વિહિત નિત્ય કાર્ય ન કરવામાં તો કર્મબંધાદિ રૂપ વિશેષ પ્રત્યપાય સંભવિત હોઈ

[1] इतरथा विपर्ययः खल्वस्य सर्वस्य भवति यत्तेन। बहुवेलादिक्रमेण सर्वत्राऽऽपृच्छा भणिता ॥

વિહિએ ત્તિ । અથવા इति प्रकारान्तरद्योतने, विहिते=भगवदुपदिष्टे कार्ये=कर्मणि निःशङ्कितं=शङ्कारहितं यथास्यात्तथेति क्रियाविशेषणं परमयत्नः= अतिशयितोद्यमो विधेयः । अल्पेऽपि हि विधिविषये कर्मणि नालस्यं विधेयं, तत्रापि नित्याऽकरणे प्रत्यवायप्रसङ्गात् । न च निर्जराकामनामात्रेणाऽस्य नित्यत्वहानिः, कामनां विना कार्यमात्र एव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या कर्ममात्रस्य काम्यत्वप्रसङ्गात् । तस्मादभिष्वङ्गलक्षणकामनयैव काम्यत्वं कर्मणो नेच्छामात्रेणेति बोध्यम् । अथ नित्याऽकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वे तत्करणात् पूर्वमकरणस्य नियतत्वात् प्रत्यवायापत्तिरिति चेत् ? न, नित्यकरणकालस्यैवाकरणसहायस्य तद्धेतुत्वादिति दिग् । एवं चाज्ञाया लेशतोऽपि भङ्गस्य महाऽनर्थहेतुत्वात्तद्भङ्गभीरुणा सर्वत्राऽपि प्रयत्नवता भाव्यम् । अत एव तनीयसोऽपि भङ्गस्य वारणार्थं प्रत्याख्यानेऽपि विचित्राकारप्रकारा भगवदागमे व्यव-

---

દૃઢ પ્રયત્ન નિઃસંદેહપણે કરવો જ જોઇએ. તેથી દરેક કાર્ય અંગે આપૃચ્છારૂપ નિત્ય વિહિત અનુષ્ઠાનનો પણ પ્રયત્ન કરવો જ જોઇએ.

શંકા :– * જે વિહિત અનુષ્ઠાનો કોઇપણ જાતની કામના વિના હંમેશા કરવાના હોય છે તે નિત્ય કહેવાય છે. કેમકે જે અનુષ્ઠાન પુત્રાદિની કામનાથી કરાય છે તે તો તેવી કામના ન હોય ત્યારે કરવાના ન હોવાથી 'નિત્ય' શી રીતે બને? કામનાથી કરાતા અનુષ્ઠાનો તો 'કામ્ય' હોઈ કામનાની હાજરીમાં જ કરાય છે. આપૃચ્છા પણ કર્મનિર્જરાની કામનાથી કરવાની કહી હોવાથી 'કામ્ય' જ છે, નિત્ય નથી.

સમાધાન :– નિર્જરાની કામનાથી કરાતી હોય એટલામાત્રથી કંઈ આપૃચ્છારૂપ કર્મમાંથી નિત્યત્વ ચાલ્યું જતું નથી કે કામ્યત્વ આવી જતું નથી,. કેમકે 'કામના માત્રથી કરાતી પ્રવૃત્તિ એ કામ્યકર્મ' એવી એની વ્યાખ્યા નથી. નહિતર તો, કામના વિના તો કોઇપણ કાર્યની પ્રવૃત્તિ જ અશક્ય હોઈ કાર્યમાત્ર 'કામ્ય' બની જવાનો કારણે કોઇ કાર્ય 'નિત્ય' રહે જ નહિ. માટે કાર્ય, ઇચ્છા માત્રના કારણે 'કામ્ય' બની જતું નથી પણ અભિષ્વંગાત્મક કામનાથી જ કામ્ય બને છે એ જાણવું. કર્મનિર્જરાની ઇચ્છા અભિષ્વંગાત્મક ન હોઈ તે ઇચ્છાથી કરાતી આપૃચ્છા કામ્યકર્મરૂપ બની જતી નથી કે નિત્ય કર્મરૂપે મટી જતી નથી.

શંકા :– નિત્યનું અકરણ જો પ્રત્યપાયનો હેતુ હોય તો એ નિત્ય કરવા પૂર્વે અવશ્ય અકરણ હોઈ પ્રત્યવાય અવશ્ય થશે જ.

સમાધાન :– નિત્યકર્મનું અકરણ પ્રત્યપાયનો હેતુ નથી કિન્તુ જે કાળમાં એ કર્મ કરવાનો શાસ્ત્રમાં નિર્દેશ હોય તે કાળમાં તે કર્મ ન કરાય તો તેવા નિત્ય કર્મના અકરણરૂપ સહકારી વાળો નિત્યકર્મ કરવાનો તે કાળ એ પ્રત્યપાયનો હેતુ છે,

---

* વૈદિક કર્મકાંડમાં બેજાતના કર્મો દર્શાવાયા છે–

(૧) **કામ્ય કર્મ** :– જે કોઈ ફલવિશેષની કામનાપૂર્વક કરાય છે તે, દા. ત. કારીરી યજ્ઞ કે જે વૃષ્ટિની કામનાથી કરાય છે

(૨) **નિત્યકર્મ** :– જે કર્મનું દૃષ્ટ કોઇ ફલ ન હોય પણ તે કર્મ ન કરવાથી પ્રત્યવાય (નુકસાન) ની સંભાવના હોય તેવું કર્મ. દા. ત. સન્ધ્યાઉપાસના વગેરે નિત્યકર્મ કહેવાય છે. આ વિભાગને મનમાં રાખીને અહીં શંકાકારે શંકા રજૂ કરી છે.

स्थिताः । तदिदमभिप्रेत्याऽऽह—इति= सामान्यानापृच्छायामप्याज्ञाभङ्गाद्धेतोः सामान्यकार्येऽपि निमेषोन्मेषादौ बहुवेलाऽऽपृच्छा=बहुवेलसन्देशनरूपाऽऽपृच्छा दृष्टा समयवेदिभिरिति शेषः । ''[1]आपुच्छणाओ कज्जे'' [आव० नि० ६९७] इति निर्युक्तिवचनेन, ''जया किंचि साहू काउमणो हवह तदा आपुच्छ त्ति'' इति चूर्ण्युक्त्या च कार्यमात्र एवापृच्छाविधिः । क्वाचित्कसंभवाश्च गुणविशेषा उत्साहोत्कर्षाय प्रतिपाद्यमाना न विविच्य स्वाऽदर्शनेऽपि क्वचित्प्रवृत्तिं प्रतिबध्नन्तीति रहस्यम् ॥५०॥

॥ इति न्यायविशारदविरचिते सामाचारीप्रकरणे आपृच्छा समाप्ताऽर्थतः ॥६॥

એટલે જે કાળે આપૃચ્છાનો અવસર ન હોય તે કાળે તેના અકરણમાત્રથી પ્રત્યપાય થવાનો કોઇ સંભવ નથી.

આમ ભગવદાજ્ઞાનો નાનો પણ ભંગ મોટા અનર્થનું કારણ હોઇ તે ભંગથી બીનારે દરેક વિહિત અનુષ્ઠાનમાં ઉદ્યમશીલ રહેવું જોઇએ. અલ્પ પણ ભંગ મહા અનર્થનું કારણ હોવાથી જ તેવા ભંગથી બચવા માટે શ્રી જિનાગમમાં તપ વગેરેના પચ્ચક્ખાણો જાતજાતના આગારોથી યુક્ત બતાવ્યા છે. અલ્પ પણ આજ્ઞાભંગ મહાઅનર્થનું કારણ બને છે એવા અભિપ્રાયથી જ ગ્રન્થકાર ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે કે સામાન્ય અનાપૃચ્છામાં પણ આજ્ઞાભંગ હોઇ પાંપણ મીંચવી, ઉઘાડવી વગેરે રૂપ બહુવેળા કરવા પડે એવા નાના નાના કાર્યો વારંવાર પૂછીને કરવા શક્ય ન હોવાથી તે માટે પ્રાતઃકાલે જ 'બહુવેલ સંદિસાહૂ' વગેરે આદેશ માંગીને તેની એક સામટી આપૃચ્છા કરી લેવી આવશ્યક છે એવું સિદ્ધાન્તના જાણકારોએ (પોતાના જ્ઞાનમાં) જોયું છે. 'આપુચ્છણાઓ કજ્જે' ઇત્યાદિ **નિર્યુક્તિ વચનથી** અને "જ્યારે સાધુ કોઇપણ કાર્ય કરવાની ઇચ્છાવાળો હોય ત્યારે એને આપૃચ્છા કરવી" ઇત્યાદિ **ચૂર્ણિના** વચનથી પણ કાર્યમાત્રમાં આપૃચ્છાનું વિધાન કર્યું છે.

શંકા :– વસ્ત્ર ધોવા વગેરેની આપૃચ્છાથી વિધિજ્ઞાપકારી, વિધિની નિરવદ્યતા વગેરે જાણીને થતો ભાવોલ્લાસ વગેરે રૂપ જેવા લાભો થાય છે તેવા લાભો આંખ ઉઘાડવી–મીંચવી વગેરે સુઅભ્યસ્ત કાર્યોની આપૃચ્છા કરવાથી તો કાંઇ થતા નથી તો પછી એ કાર્યો અંગે આપૃચ્છા આવશ્યક ન હોઇ તેના વિધાનની જરૂર જ શી છે ?

સમાધાન :– (ઘણા કાર્યો અંગેની) ઘણી આપૃચ્છાઓમાંથી કોઇક કોઇક (વસ્ત્ર ધોવા વગેરે કાર્યોની) આપૃચ્છામાં સંભવિત વિધિજ્ઞાપકારી વગેરે રૂપ લાભોનું તો સર્વત્ર આપૃચ્છા સામાચારીના પાલનનો ઉત્સાહ વધારવા જ પ્રતિપાદન કરાય છે. તેવા લાભો સર્વત્ર થાય જ છે એવો નિયમ જણાવવા નહિ. તેથી આંખ મીંચવી વગેરે કોઇક કાર્યની આપૃચ્છામાં તેવા લાભો પૃથક્ રૂપે સ્પષ્ટ ન દેખાતાં હોય તો પણ કાંઇ સામાચારી પાલન રૂપ–પ્રવૃત્તિનો પ્રતિબંધ થઇ જતો નથી. અર્થાત્ તે પ્રવૃત્તિ કાંઇ અનાવશ્યક બની જતી નથી. તેથી તેનું વિધાન કર્યું છે. માટે જ મોક્ષાર્થીઓએ તેનું પાલન કરવું જ જોઇએ એ રહસ્યભૂત અર્થ છે. ॥૫૦॥

આમ ન્યાયવિશારદવિરચિત સામાચારી પ્રકરણમાં આપૃચ્છાસામાચારીનું અર્થનિરૂપણ પૂર્ણ થયું. ॥૬॥

---

[1] आपुच्छणा उ कज्जे पुव्वनिसिद्धेण होइ पडिपुच्छा । पुव्वगहिएण छंदण णिमंतणा होअगहिएण ॥

इयाणिं पडिपुच्छणा भन्नइ –

इदानीमवसरप्राप्ततया प्रतिपृच्छा प्रदर्श्यते, तत्रादौ तल्लक्षणमाह—

पुच्छा किर पडिपुच्छा गुरुपुव्वणिवेइयस्स अट्ठस्स ।
कज्जंतराइजाणणहेउं धीराण किइसमए ॥ ५१ ॥

(पृच्छा किल प्रतिपृच्छा गुरुपूर्वनिवेदितस्यार्थस्य । कार्यान्तरादिज्ञानहेतुर्धीराणां कृतिसमये ॥५१॥)

पुच्छ त्ति । किल इति सत्ये, गुरुणा पूर्वनिवेदितस्यार्थस्य पृच्छा प्रतिपृच्छा 'भण्यते' इति शेषः ; पृच्छा चोक्तलक्षणैव निवेदनं च विधिनिषेधान्यतर(रो)उपदेशः । तेन न [1]गुरुणा पूर्वमनिवेदितस्यार्थस्य पृच्छायां [2]पूर्वनिवेदितस्यापि पृच्छागुणविरहितकथनमात्रे वाऽतिव्याप्तिः, [3]अपवादतो निषिद्धप्रतिपृच्छायामव्याप्तिर्वेत्यादि भाव्यम् । अथ केषां कदा किंनिमित्तं वैषा भवति ? इत्याह—धीराणां=गुर्वाज्ञापालनबद्धकक्षाणां साधूनामिति शेषः, कृतिसमये=कार्यविधानकाले कार्यान्तरं विवक्षितकार्यादन्यत्कार्यं तदादिर्येषां तन्निषेधादीनां तेषां जाणण इति ज्ञानं सैव हेतुरतस्माद् , द्वितीयायाः पञ्चम्यर्थत्वात् । कार्यान्तरादीनि चामूनि–

[4]कज्जन्तरं, ण कज्जं तेणं, कालंतरेण कज्जंति अण्णो वा तं काहिति, कयं च एमाइआ हेऊ ॥

[पंचा० १२–३१] इति गाथाप्रतिपादितान्यवसेयानि । अस्याश्चायमर्थः–प्रतिपृष्टो हि गुरुः

[પ્રતિપૃચ્છાનું લક્ષણ]

હવે અવસર પ્રાપ્ત પ્રતિપૃચ્છાનું નિરૂપણ કરાય છે. તેમાં સૌ પ્રથમ તેનું લક્ષણ ગ્રન્થકાર કહે છે–

ગુરુએ પૂર્વે નિવેદન કરેલ કાર્ય અંગે પૃચ્છા કરવી એ પ્રતિપૃચ્છા છે. આમાં જે પૃચ્છા કહી એનું લક્ષણ તો પૂર્વે (આપૃચ્છા સામાચારીમાં) કહી જ ગયા છીએ. નિવેદન એટલે વિધાન કે નિષેધમાંથી એકનો ઉપદેશ, તેથી નીચે જણાવેલ આપત્તિઓ નથી. (૧) ગુરુએ પૂર્વે જેનું નિવેદન કર્યું નથી તેવા કાર્યની પૃચ્છામાં અતિવ્યાપ્તિ. (૨) પૂર્વ નિવેદિત કાર્ય અંગેના પણ આપૃચ્છા માટેની આવશ્યક શરતો વિનાના કથન માત્રમાં અતિવ્યાપ્તિ. કે (૩) અપવાદથી નિષિદ્ધ કાર્ય અંગેની પુનઃપૃચ્છામાં અવ્યાપ્તિ.

પ્રશ્ન– આ પ્રતિપૃચ્છા કોણે, કયારે અને કયા કારણે કરવાની હોય છે ?

ઉત્તર– ગુર્વાજ્ઞાપાલન અવશ્ય કરવું જ એવાં દૃઢ નિર્ધારવાળા ધીર સાધુઓએ કાર્ય કરતી વખતે તે વિવક્ષિત કાર્ય સિવાયના બીજા કાર્ય વગેરેની (આદિ શબ્દથી વિવક્ષિત કાર્યનો નિષેધ વગેરેની) જાણકારી માટે પ્રતિપૃચ્છા કરવાની હોય છે. અહીં બીજું કાર્ય વગેરે જે કહ્યું તેનાથી આ પંચાશકની ગાથામાં કહેલ ચીજો જણાવી– (૧) કાર્યાન્તર, (૨) તે કાર્યની જરૂર નથી, (૩) કાલાન્તરે કરાશે, (૪) અન્ય તેને કરશે, (૫) કરાઈ ગયું છે ઇત્યાદિ (આપૃચ્છાના) હેતુઓ જાણવા. ' આ ગાથાનો અર્થ આ છે–ફરી પૂછાએલ ગુરુ મહારાજ કયારેક (૧) પૂર્વે કહેલ કાર્ય કરતાં કોઈ બીજું જુદું જ કાર્ય બતાવે, (૨) અથવા તે પૂર્વકાર્યનું હવે પ્રયોજન નથી એમ કહે, (૩) અથવા કાલાન્તરે કે બીજા અવસરે તે કાર્ય કરવું એવી અનુજ્ઞા આપે, (૪) અથવા બીજો કોઇ શિષ્ય એ

---

[1] गुरुणा पूर्वमनिवेदितस्यार्थस्य पृच्छायां

[2] पूर्वनिवेदितस्यापि पृच्छागुणविरहितकथनमात्रे

[3] अपवादतो निषिद्धप्रतिपृच्छायामव्याप्तिर्वेत्यादि

[4] कार्यान्तरं, न कार्यं तेन, कालान्तरेण कार्यमिति । अन्यो वा तत्करिष्यति, कृतं चैवमादिका हेतवः ॥

कदाचित् (१) प्रागादिष्टकार्यादन्यत्कार्यमादिशेत्, (२) तेन प्रागादिष्टेन कार्येण न कार्यं=न प्रयोजनमिति वा ब्रूयात्, (३) कालान्तरेण=अवसरान्तरेण वा कार्यमिति वाऽनुजानीयात्, (४) अन्यो वाऽधिकृतभिन्नः शिष्यस्तत्करिष्यतीत्यभिदध्यात्, (५) कृतं वेदं केनचिदिति प्रतिपादयेत्, (६) आदिशब्दात्तस्यैव वा कार्यस्य विशेषं ब्रूयात्। तदेतत्कार्यजिज्ञासया प्रतिपृच्छौचित्यमिति भावः। न चैतादृशजिज्ञासां विनैव पूर्वगुरूपदेशपालनादेवेष्टसिद्धेः किं प्रतिपृच्छया ? इति वाच्यम्, गुरूपदेशात्कियच्चिरविलम्बे प्रतिपृच्छाया अवसरप्राप्ततया तदकरणे प्रत्यवायप्रसङ्गादिति दिग् ॥५१॥ प्रतिपृच्छायामेव प्रकारान्तरं प्रदर्शनार्थमाह—

खलणाइ पवित्तीए तिक्खुत्तो अहव विहिपओगेवि।
पुव्वनिसिद्धे अण्णे पडिपुच्छमुवट्ठिए बिंति ॥५२॥

(स्खलनायां प्रवृत्तौ त्रिःकृत्वोऽथवा विधिप्रयोगेऽपि। पूर्वनिषिद्धेऽन्ये प्रतिपृच्छामुपस्थिते ब्रुवते ॥ ५२ ॥)

खलणाइत्ति। अथवा, इति प्रकारान्तरद्योतने, प्रवृत्तौ=चिकीर्षितकार्यव्यापारे त्रिःकृत्वः=त्रीन् वारान् स्खलनायां=दुर्निमित्तादुपपाते सति विधिप्रयोगेऽपि= दुर्निमित्तादिप्रतिबन्धकविहितकार्याराधनेऽपि, तद्विधानं चैवम्—प्रथमस्खलनायामष्टोच्छ्वासमानः कायोत्सर्गो द्वितीयायां तदूद्विगुणः तृतीयायां सङ्घाटकज्येष्ठस्य पश्चात्करणमित्यादि विधिप्रयोगे पुनः पुनः स्खलनैव (प्रायः) न भवतीत्यपिशब्दार्थः। तथा सति प्रतिपृच्छा कार्येत्युत्तरगाथातोऽनुषङ्गः। अथ कथं विधिप्रयोगेऽपि स्खलना ? किं वा तस्यां सत्यां प्रतिपृच्छया ? इति चेत् ?, तथाविधविघ्नक्षयं

કાર્ય કરશે એવું કહે, (૫) અથવા કોઇએ એ કાર્ય કરી લીધું છે એવું જણાવે..., (૬) 'આદિ' શબ્દથી—એ જ કાર્યની બીજી કોઈ વિશેષ વાત જણાવે... આ બધાની જિજ્ઞાસાથી પ્રતિપૃચ્છા થતી હોવાથી તે ઉચિત છે.

શંકા– આવી જિજ્ઞાસા વિના પણ, ગુરુએ પૂર્વે કરેલ ઉપદેશનું પાલન કરવાથી જ ઈષ્ટસિદ્ધિ તો થઈ જવાની છે. તો પ્રતિપૃચ્છાની શી જરૂર છે ?

સમાધાન– ગુરુએ કાર્ય ફરમાવ્યા પછી કેટલોક કાળ પસાર થઇ ગયો હોય તો, દેશકાળાદિની પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઇ હોવાથી હવે ગુરુને એ કાર્યનું પ્રયોજન છે કે નહિ ? ઇત્યાદિ જાણવા માટે પ્રતિપૃચ્છા કરવી આવશ્યક બને છે. તેથી એ ન કરવામાં વિશેષ નુકશાન થાય છે. ॥૫૧॥ પ્રતિપૃચ્છાની જ બીજા પ્રકારે પ્રરૂપણા કરવા ગ્રન્થકાર કહે છે–

ઇચ્છિત કાર્યની શરૂઆતમાં અપશુકન વગેરે રૂપ સ્ખલના થએ છતે તે અપશુકનને દૂર કરનાર વિધિ કરવા છતાં (ઉત્તરોત્તર ત્રણવાર સ્ખલના અને વિધિ કરવાં છતાં) ફરી ફરી સ્ખલના થાય ત્યારે પ્રતિપૃચ્છા કરવી. દુર્નિમિત્તાદિને દૂર કરનાર વિધિ નીચે પ્રમાણે જાણવો– પહેલી વાર સ્ખલના થાય ત્યારે આઠ શ્વાસોશ્વાસ પ્રમાણ (એક નવકારનો) કાઉસ્સગ્ગ કરવો. બીજીવાર અપશુકન થાય તો એના કરતાં બમણો કાઉસ્સગ્ગ કરવો. ત્રીજીવાર થાય તો રત્નાધિક સંઘાટકે પાછળ રહેવું. (અર્થાત્ કાર્ય માટે પહેલી, બીજી અને ત્રીજી વાર ઉપાશ્રયાદિની બહાર નીકળતી વખતે રત્નાધિક આગળ ચાલતા હતા અને અવમરાત્નિક પાછળ ચાલતા હતા. પણ હવે ચોથી વાર

प्रति विधिप्रयोगहेतुत्वस्याऽल्पीयसस्तस्यबहुतरविघ्नपरिक्षयाऽशक्तत्वेऽप्यनपायात्, न खलु जलकणिकामात्रस्य ज्वलनज्वालाविध्यापनाऽक्षमत्वेऽपि धाराधरविमुक्तनीरधारायास्तत्र तथात्वम्, इति विधिप्रयोगेऽपि स्खलनायां विघ्नबाहुल्यकल्पनात्। दुर्निमित्तोपनिपातस्तु तज्ज्ञापकोऽदृष्टवशादेवोपतिष्ठते, पुण्यवत एवाऽनिष्टज्ञानेनानिष्टप्रवृत्तिप्रतिरोधसंभवात्। यत्तु दुर्निमित्तस्यापि विघ्नकारकत्वेन कारणोच्छेदद्वारा विधिप्रयोगस्य विघ्नक्षयहेतुत्वमिति तन्न, तस्य निषिद्धकर्मत्वाभावेन पापाऽहेतुत्वात्।

प्रतिपृच्छायां तु गुरुरुत्तरविघ्नाभावज्ञानेन प्रतिप्रच्छकं तत्र प्रवर्त्तयेत्, पुनः शकुनादिशुद्धौ वा तत्र प्रवर्तेथा इत्युपदिशेत्, तथा च शकुनादिशुद्धौ पुनरपि तत्र प्रवृत्तिरुचिता। एतेन त्रिवारस्खलनायां न तत्प्रवृत्तिरित्यपोदितं भवति। तदिदमाह--[पंचा० १२/३२]

[1]अहवावि पयट्टस्सा तिवारखलणाइ विहिपओगे वि। पडिपुच्छणत्ति णेया तहिं गमणं सउणसुद्धीए ॥ इति।

બહાર નીકળતી વખતે નાના સાધુ આગળ રહે અને રત્નાધિક પાછળ રહે.) 'વિધિપ્રયોગ કરવાથી પ્રાયઃ કરીને સ્ખલના થતી જ નથી' એવું 'અપિ' શબ્દ સૂચન કરે છે. આ રીતે ત્રણ વાર વિધિપ્રયોગ કરવા છતાં સ્ખલના થાય તો પ્રતિપૃચ્છા કરવી--આટલું ઉત્તર (? પૂર્વ) ગાથામાંથી સમજી લેવું.

શંકા– વિઘ્ન દૂર કરનાર વિધિ કરવા છતાં સ્ખલના કેમ થાય? અથવા તે થએ છતે પણ પ્રતિપૃચ્છાનું શું પ્રયોજન છે?

સમાધાન– વિધિપ્રયોગ વિઘ્નક્ષયનો હેતુ તો છે જ. પણ જેમ પાણીના બિંદુથી, ભડભડતો અગ્નિ ઓલવાતો ન હોવા છતાં મુશળધાર વરસાદથી તો તે ઓલવાતો જ હોવાથી પાણીમાં અગ્નિને ઓલવવાની હેતુતા તો મનાય જ છે. જ્યારે પાણીના બિન્દુ વગેરેથી અગ્નિ ઓલવવાનું કાર્ય થતું નથી ત્યારે પણ પાણીમાં અગ્નિ ઓલવવાની આ હેતુતા અખંડિત રાખવા, જેમ અગ્નિની પ્રબળતાને જ તે ન ઓલવવામાં જવાબદાર મનાય છે, કિંતુ પાણીમાં અગ્નિ ઓલવવાની કારણતા જ ન હોવાને નહિ. તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ, જ્યારે વિધિપ્રયોગ કરવા છતાં વિઘ્નક્ષય થતો નથી ત્યારે પણ વિધિપ્રયોગમાં તેની કારણતા તો અખંડિત જ હોવી મનાય છે તેમ છતાં વિઘ્નક્ષય થતો નથી તેમાં વિઘ્નનું બાહુલ્ય જ જવાબદાર હોવાનું કલ્પી શકાય છે, વિધિપ્રયોગમાં વિઘ્નક્ષયની કારણતા જ ન હોવાને નહિ.

જે દુર્નિમિત્ત (અપશુકનાદિ) થાય છે તે પોતે કંઈ વિઘ્નરૂપ કે વિઘ્નના કારક હેતુરૂપ નથી કિન્તુ એતો માત્ર વિઘ્નોને જણાવનાર યાને સૂચક (જ્ઞાપક હેતુરૂપ) જ છે અને તે પણ તેવા પ્રકારના (શુભ) અદૃષ્ટવશાત્ જ ઉપસ્થિત થઇ જાય છે, વિઘ્નની હાજરી માત્રથી નહિ, કેમકે સંભવિત ભાવિ અનિષ્ટના સૂચક ચિન્હો પુણ્યશાળીને જ મળે છે જેના દ્વારા એ અનિષ્ટને જાણીને અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિથી અટકીને અનિષ્ટથી બચી શકે છે. મંદ પુણ્યવાળા તો વિઘ્ન હોવા છતાં જ્ઞાપક હેતુ ન જણાવાથી તે અનિષ્ટ પ્રયોજક પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થતા જ નથી અને પરિણામે અનિષ્ટ

---

१ अथवाऽपि प्रवृत्तस्य त्रिवारस्खलनायां विधिप्रयोगेऽपि। प्रतिपृच्छेति ज्ञेया तत्र गमनं शकुनशुद्धौ ॥

अन्ये आचार्याः पूर्वनिषिद्धे=पूर्वं गुरुणा निवारिते कार्य इति शेषः, उपस्थितेऽव्यवहितसामग्रीके सति प्रतिपृच्छां ब्रुवते । पूर्वनिषेधवाक्येन जनितमनिष्टसाधनताज्ञानमपोद्योत्तरविधिवाक्यजन्येष्टसाधनताज्ञानद्वारा तयैव तत्रेच्छाप्रवृत्त्यादिक्रमेण प्रतिप्रच्छकस्य कार्यजननसंभवादिति । अथानुचितत्वज्ञानेन तदेव कार्यं निषेद्धा गुरुः कथं पुनस्तदेवानुजानीयाद् ? विरोधादिति चेत् ? न, एकत्रैव कार्ये उत्सर्गापवादाभ्यां विधिनिषेधसंभवात् । तदेवमाह—

[१]पुव्वणिसिद्धे अण्णे पडिपुच्छा किर उवट्ठिए कज्जे । एवं पि णत्थि दोसो उस्सग्गाईहिं धम्मठिई ॥

[पंचा० १२/३३] इति । निर्युक्तिकृताऽप्युक्तम्— "[२]पुव्वणिसिद्धंमि (? द्धेण) होइ पडिपुच्छा" [आव०नि०६९७] इति ॥५२॥

પામે છે. "દુર્નિમિત્તો પણ વિઘ્નના (અશુભ અદૃષ્ટના) કારકહેતુ જ છે અને વિધિપ્રયોગ તે દુર્નિમિત્ત રૂપ કારણોને દૂર કરવા દ્વારા જ વિઘ્નક્ષય કરે છે" એવું જે કોઇનું કથન છે તે યુક્ત નથી. કેમકે દુર્નિમિત્તો શાસ્ત્રનિષિદ્ધ અનુષ્ઠાનરૂપ ન હોવાના કારણે પાપના હેતુભૂત નથી અને તેથી વિઘ્નકારક હોવાનું માની શકાય નહિ.

પ્રતિપૃચ્છાની શી જરૂર છે? એવા બીજા પ્રશ્નનો જવાબ :- શિષ્ય ફરીથી પૂછે એટલે ગુરુ પોતાના જ્ઞાનથી હવે ભવિષ્યમાં વિઘ્નો છે કે નહિ એ જુએ છે. જો વિઘ્નોનો અભાવ જણાય તો શિષ્યને પ્રવર્ત્તાવે છે અને વિઘ્નાભાવને જાણી ન શકાય તો 'શુભ શુકન થાય ત્યારે ફરીથી પ્રવૃત્તિ કરજે' ઇત્યાદિ કહે છે. તેથી શુભશુકન થયા પછી પુનઃ પ્રવૃત્તિ કરવી ઉચિત બને છે, એટલે કે 'ત્રણવાર સ્ખલના થાય તો પછી પ્રવૃત્તિ ન કરવી' એવા નિયમનો આ અપવાદ જાણવો. કહ્યું છે કે "અથવા ઇચ્છિત કાર્ય કરવા જતાં સાધુને વિધિપ્રયોગ કરવા છતાં જો ત્રણવાર સ્ખલના થાય તો પ્રતિપૃચ્છા સામાચારીનો અવસર જાણવો. શુભશુકન થએ છતે ગમન કરવું." આમ પુનઃ પુનઃ થએલી સ્ખલનાથી પ્રતિબંધ પામેલ કાર્યની ઉત્પત્તિ માટે પ્રતિપૃચ્છા જરૂરી બને છે.

"જે કાર્યનો ગુરુએ પહેલાં નિષેધ કર્યો હોય તે સંપૂર્ણ સામગ્રીની હાજરી હોવા સાથે પુનઃ ઉપસ્થિત થાય તો તેની ગુરુ પાસે ફરીથી અનુજ્ઞા માંગવી એ પ્રતિપૃચ્છા છે" એવું કેટલાક આચાર્યો માને છે. પ્રતિપૃચ્છાના ઉત્તરરૂપે ગુરુએ કહેલ વિધિવાક્યથી, ગુરુએ પૂર્વે કહેલ નિષેધવાક્યથી 'આ મારું અનિષ્ટ કરનાર છે' એવું જે અનિષ્ટ સાધનતા જ્ઞાન થયું હતું તે દૂર થઈને ઇષ્ટસાધનતા જ્ઞાન થાય છે. આમ પ્રતિપૃચ્છાથી આ જ્ઞાન દ્વારા પછી ઇચ્છા-પ્રવૃત્તિ આદિના ક્રમે કાર્યોત્પત્તિ થાય છે. આ રીતે પણ કાર્યોત્પત્તિરૂપ પ્રયોજન સરતું હોઈ પ્રતિપૃચ્છા નિષ્ફળ નથી.

શંકા :-પહેલાં અનુચિત જાણીને જે કાર્યનો ગુરુએ નિષેધ કર્યો હતો તેની જ પછી અનુજ્ઞા શી રીતે આપે ? કેમકે અનુચિતત્વ અને ઉચિતત્વ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી તે બેના કારણે થતા નિષેધ અને અનુજ્ઞા પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે.

સમાધાન :-તમારી શંકા અયુક્ત છે કારણકે એક જ કાર્ય અંગે પણ ઉત્સર્ગ-

---

१ पूर्वनिषिद्धेऽन्ये प्रतिपृच्छा किलोपस्थिते कार्ये । एवमपि नास्ति दोष उत्सर्गादिभिः धर्मस्थितिः ॥

२ आपुच्छणा उ कज्जे पुव्वनिसिद्धेण होइ पडिपुच्छा । पुव्वगहिएण छंदण णिमंतणा होअगहिए णं ॥

अथ कथमप्यापृच्छोपदिष्टकार्याऽकरणे प्रतिपृच्छाऽवसरे तां विनैव तत्करणे प्रतिपृच्छाजन्यफलाऽभावेऽप्यापृच्छाजन्यं फलं कथं न भवति ? इत्यनुशासितुमाह—

इहयं आपुच्छा खलु पडिपुच्छाए करेइ उवयारं ।
फलमिट्ठं साहेउं णेव सतंतत्तणं वहइ ॥५३॥

(इहापृच्छा खलु प्रतिपृच्छायाः करोत्युपकारम् । फलमिष्टं साधयितुं नैव स्वतन्त्रत्वं वहति ॥५३॥

इहयं त्ति । इह=प्रतिपृच्छास्थले आपृच्छा प्रतिपृच्छायाः पूर्वोपकारं कुरुते, तां विना तदनुदयात् । इष्टं=अभिलषितं फलं=कार्यं साधयितुं=कर्त्तुं नैव स्वतन्त्रत्वं=स्वप्रधानतां वहति=बिभर्त्ति । न ह्यारब्धबहुक्रियात्मकप्रधानस्यैकक्रियामात्रकरणेऽपि फलसिद्धिः, अन्यथा प्रारब्धप्रतिक्रमणस्य चैत्यवन्दनैककायोत्सर्गमात्रकरणेऽपि फलसिद्धिप्रसङ्गात् । न चाऽऽपृच्छा तत्र प्रधानं, गौणभावाद्, उपदेशाऽविलम्बितकालसभ्रीचीनाया एव तस्या फलहेतुत्वादिति दिग् ॥५३॥

અપવાદને આશ્રીને વિધિ-નિષેધ સંભવી શકે છે. અર્થાત્ ઉત્સર્ગથી જે કાર્યનો નિષેધ કર્યો હોય તેની પણ અપવાદરૂપે અનુજ્ઞા સંભવે છે. શ્રી પંચાશકજીમાં આ જ વાત કહી છે કે– "પૂર્વે નિષિદ્ધ કરેલ કાર્ય કરવાનો અવસર પુનઃ પ્રાપ્ત થએ છતે 'પૂર્વે જેની ના પાડી છે તેની પણ કદાચ રજા આપી દે' એવી ઈચ્છા હોય તો પ્રતિપૃચ્છા કરવી. નિષિદ્ધની આ રીતે અનુજ્ઞા આપવામાં પણ કોઇ દોષ નથી, કેમકે ધર્મ ઉત્સર્ગ-અપવાદરૂપે ગોઠવાએલો છે." **નિર્યુક્તિકારે** પણ કહ્યું છે કે "પૂર્વે નિષેધ કરાએલ કાર્ય અંગે પ્રતિપૃચ્છા કરવી. ॥૫૨॥

[પ્રતિપૃચ્છાસ્થળે માત્ર આપૃચ્છાથી કાર્યસિદ્ધિ ન થાય]

આપૃચ્છા વખતે ઉપદેશાએલ કાર્ય કોઇક કારણે ન કરવામાં અને પછી પ્રતિપૃચ્છાના અવસરે પ્રતિપૃચ્છા કર્યા વગર જ તે કાર્ય કરવામાં પ્રતિપૃચ્છાજન્ય ફળ ભલે ન મળે, પણ આપૃચ્છાજન્ય ફળ કેમ મળતું નથી ? એ જણાવવા ગ્રન્થકાર કહે છે—

પ્રતિપૃચ્છાસ્થળે (પ્રતિપૃચ્છાના અવસરે) આપૃચ્છા, સ્વતંત્રસામાચારીરૂપ રહેતી નથી કિન્તુ પ્રતિપૃચ્છાનો જ પૂર્વ ઉપકાર કરીને ચરિતાર્થ થઇ જાય છે. અર્થાત્ આપૃચ્છા તો પ્રતિપૃચ્છાનો અવસર ઊભો થાય એવી ભૂમિકા જ ઊભી કરી આપે છે, કેમકે આપૃચ્છા વિના પ્રતિપૃચ્છા હોતી નથી. તેથી આપૃચ્છા પોતે ઇષ્ટકાર્યને સિદ્ધ કરવામાં સ્વતંત્ર=પ્રધાન=મુખ્ય કારણ બનતી નથી. વળી જ્યાં ઇષ્ટફળની સિદ્ધિ કરનાર મુખ્ય કારણરૂપ પ્રધાન, શરૂ કરેલ ઘણી ક્રિયાના સમુદાય રૂપ હોય (અર્થાત્ જ્યાં ઇષ્ટફળની સિદ્ધિ માટે ઘણી ક્રિયાઓ મુખ્યતયા વ્યાપૃત હોય) ત્યાં કોઇ એક ક્રિયા માત્ર કરવામાં ફળસિદ્ધિ થતી નથી. નહિતર તો શરૂ કરેલ પ્રતિક્રમણનું ચૈત્યવંદન-એક કાઉસ્સગ્ગ માત્ર કરવામાં પણ ફળ પ્રાપ્ત થઇ જાય. પ્રસ્તુતમાં પ્રતિપૃચ્છાસ્થળે પણ ઇષ્ટફળ સિદ્ધિ માટે પ્રતિપૃચ્છા જ પ્રધાન છે, આપૃચ્છા નહિ, કેમકે એ ગૌણ છે. તેથી પ્રતિપૃચ્છારૂપ પ્રધાન કારણની ગેરહાજરીમાં માત્ર આપૃચ્છારૂપ ગૌણકારણ શી રીતે ફળ પ્રાપ્તિ કરાવે ?

શંકા:-પ્રતિપૃચ્છાશૂન્ય આપૃચ્છા ફળનો હેતુ બનતી ન હોય તો આપૃચ્છા સામાચારી તો નિષ્ફળ જ બની જશે.

अथ निजहितकार्यनिवेदनात्मकापृच्छालक्षणाक्रान्तत्वात् प्रतिपृच्छाया आपृच्छातो न भेदः, विषयभेदमात्रेण भेदस्वीकारे त्वापृच्छानामप्यनन्तकार्यविषयिणीनामानन्त्यप्रसङ्गादिति परस्य विभ्रममपासितुमाह—

ण य एसा पुच्छ च्चिय उवाहिभेया य कज्जभेयवसा ।
अण्णह कहं ण पविसे इच्छाकारस्स कुच्छिंसि ॥५४॥ (मि)

(न चैषाऽऽपृच्छैव उपाधिभेदाच्च कार्यभेदवशात् । अन्यथा कथं न प्रविशेदिच्छाकारस्य कुक्षौ ॥ ५४ ॥)

॥ पडिपुच्छा सम्मत्ता ॥

ण य त्ति । न च= न पुनः एषा=प्रतिपृच्छाऽऽपृच्छैव कुतः ? उपाधिभेदात्= लक्षणभेदात् । व्यवह्रियते च स्वरूपाभेदेऽपि प्रमाणप्रमेययोरिव लक्षणभेदाद् भेदः । न चानयोर्विषयसाङ्कर्याल्लक्षणत्वमपसिद्धान्ताय—"जीवे भंते ! णेरइए णो णेरइए जीवे ? गोयमा ! जीवे सिया णेरइए सिया णो णेरइए, णेरइए पुण णियमा जीवे" इतिवदेकपदव्यभिचारिलक्षणत्वात् । 'अनयोरप्येवं सामान्यविशेषभाव एव प्राप्तः, तथा चानयोर्भेदप्रतिपादनं किंप्रयोजनम् ?' इत्यत आह—कार्यभेद-

---

સમાધાન :—ગુરુએ કાર્ય માટે કરેલા નિર્દેશ પછીના વિલંબ રહિત કાળથી સહકૃત આપૃચ્છા ફળ પ્રત્યે હેતુ છે. અર્થાત્ ગુરુએ અનુજ્ઞા આપ્યા પછી જ્યાં વિના વિલંબે કાર્ય થવાનું (કરવાનું) હોય ત્યાં કરવામાં આવેલ આપૃચ્છા ફળોત્પત્તિ કરે છે. પ્રતિપૃચ્છા સ્થળે અવિલંબિત કાળરૂપ સહકારી હાજર ન હોઈ આપૃચ્છાથી ફળોત્પત્તિ થતી નથી, જ્યારે આપૃચ્છાસ્થળે તે હાજર હોઇ ફળોત્પત્તિ થાય છે. ॥૫૩॥

શંકા :— સ્વહિતકાર્યનું નિવેદન કરવું એ આપૃચ્છા છે. પ્રતિપૃચ્છા પણ એવા નિવેદન રૂપ હોવાથી આપૃચ્છારૂપ જ છે, આપૃચ્છાથી જુદી નથી. 'આપૃચ્છાનો વિષય પૂર્વે જેનું નિવેદન કર્યું ન હોય તેવું અપૂર્વ કાર્ય જ છે જ્યારે પ્રતિપૃચ્છાનો વિષય પૂર્વનિવેદિત કાર્ય છે. આમ બન્નેના વિષય જુદા જુદા હોઇ એ બન્ને જુદી જુદી જ છે' એવું પણ કહેવું નહિ, કેમકે એમ માત્ર વિષયભેદના કારણે ભેદ માનવાનો હોય તો તો, આપૃચ્છાના વસ્ત્રસીવન, વસ્ત્રધોવન વગેરે કાર્યરૂપ જુદા જુદા અનંતા વિષયો હોવાથી આપૃચ્છાના પણ અનંતભેદ હોવાની આપત્તિ આવે.

સમાધાન :— આવા વિભ્રમનું નિવારણ કરવા ગ્રન્થકાર કહે છે—

આ પ્રતિપૃચ્છા 'આપૃચ્છા' રૂપ નથી, કેમકે આપૃચ્છા કરતાં ભિન્ન ઉપાધિ=લક્ષણવાળી છે. સ્વરૂપથી અભેદ હોવા છતાં લક્ષણના ભેદથી વસ્તુના ભેદનો વ્યાવહાર થાય છે. જેમકે પ્રમાણ અને પ્રમેયનો. " આપૃચ્છા અને પ્રતિપૃચ્છા નો વિષય સંકીર્ણ હોવાથી તે બેનું આવું પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણ માનવું અપસિદ્ધાન્તરૂપ છે" એવું કહેવું નહિ, કેમકે આ બે એકપદવ્યભિચારી લક્ષણરૂપ છે. જેમકે "**પ્રશ્ન**— હે ભગવાન્ ! જીવ નારક હોય છે કે નહિ ? **ઉત્તર** :— હે ગૌતમ ! જીવ નારક હોય કે ન પણ હોય, પણ નારક તો અવશ્ય જીવ હોય છે" ઇત્યાદિ એકપદવ્યભિચારી લક્ષણરૂપ છે. અર્થાત્ એકપદવ્યભિચારી એવા પણ જીવ અને નારકનું શાસ્ત્રમાં કરેલ જુદું જુદું પ્રતિપાદન જેમ અપસિદ્ધાન્તરૂપ નથી તેમ આ બેનો પણ જુદો જુદો ઉપન્યાસ વગેરે અપસિદ્ધાન્તરૂપ નથી.

वशात्=विधिशिक्षादिकार्यान्तरज्ञानादिप्रयोजनभेदेन खल्वनयोर्भेदेनोपन्यास इति न किञ्चिदनुपपन्नम्। अन्यथा=उक्तगतिमन्तरेणेच्छाकारस्य कुक्षौ=स्वरूपे कथं न प्रविशेत्?=कुतो नान्तर्भवेदेषेत्यनुषङ्गः। 'इदं भदन्तोपदिष्टं कार्यमहमिच्छया करोमि, परं शकुनादिस्खलना प्रतिषेधतीति हि प्रतिपृच्छा, सा चेच्छाकारलक्षणाक्रान्तैवेत्युपधेयसाङ्कर्येऽप्युपाध्योरसाङ्कर्यमेवात्र समाधानम्, तच्चान्यत्रापि समानमिति भावः ॥५४॥

॥ इति न्यायविशारदविरचिते सामाचारीप्रकरणे प्रतिपृच्छा समाप्ताऽर्थतः ॥७॥

इयाणिं छंदणा भन्नइ–

इदानीमवसरप्राप्ततया छन्दना निरूप्यते, तत्रादौ तल्लक्षणमाह—

गुरुआणाइ जहरिहं दाणं साहूण पुव्वगहिअस्स ।
छंदणसामायारी विसेसविसया मुणेयव्वा ॥५५॥

(गुर्वाज्ञया यथार्हं दानं साधूनां पूर्वगृहीतस्य । छंदनासामाचारी विशेषविषया मुणितव्या ॥ ५५ ॥)

गुरुआणाइ त्ति । **पूर्वगृहीतस्य**=पूर्वानीतस्याऽशनादेः **गुर्वाज्ञया**=रत्नाधिकादेशेन **यथार्हं**=बालग्लानादियोग्यतानतिक्रमेण **साधूनां**=यतीनां दानं दीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ग्रहणनिमन्त्रणं छन्दना **सामाचारी** भवति। तेनागृहीतस्य[1] [2]गृहीतस्यापि गुर्वाज्ञां विना वा[3] व्यत्ययेन निमन्त्रणायां,[4] [5]दानमात्रे वा नातिव्याप्तिः। इयं च वक्ष्यमाणरीत्या **विशेषविषया मुणितव्या**, न साधुसामान्यविषया ॥५५॥ विशेषविषयत्वमेव स्पष्टयति—

શંકા – એકપદવ્યભિચારી વસ્તુઓ પરસ્પર સામાન્ય વિશેષ ભાવવાળી હોય છે (અર્થાત્ એક સામાન્ય હોય છે અને બીજી એના જ કોઈ એક વિશેષપ્રકાર રૂપ હોય છે) પણ તે બેમાં ભેદ હોતો નથી; જેમકે જીવ અને નારક. તેથી આપૃચ્છા અને પ્રતિપૃચ્છા વચ્ચે પણ સામાન્ય–વિશેષ ભાવ જ છે, ભેદ નહિ. માટે આ બેનું જુદી જુદી સામાચારી રૂપે પ્રતિપાદન કરવાની શી જરૂર છે?

સમાધાન – આ બન્નેના વિધિશિક્ષાદિ અને કાર્યાન્તરજ્ઞાનાદિરૂપ કાર્ય જુદા જુદા હોવાથી એ બેનો જુદી જુદી હોવા રૂપે ઉપન્યાસ કર્યો છે. તેથી કોઈ અયુક્તતા નથી. નહિતર તો એ ઇચ્છાકાર સામાચારીમાં પણ અંતર્ગત શા માટે ન થઇ જાય? કેમકે 'આપે જણાવેલ કાર્યને હું ઇચ્છાપૂર્વક કરું છું, પણ અપશુકનો મને તે કરતાં અટકાવે છે.' આવું કથન કરવું એ પ્રતિપૃચ્છા છે, જેમાં ઇચ્છાકારનું લક્ષણ પણ ગએલું જ છે. છતાં ઇચ્છાકાર અને પ્રતિપૃચ્છાના લક્ષણ ભિન્ન ભિન્ન જ મનાય છે તેમજ એ માન્યતાને સંગત બનાવવા 'ઉપધેયનું સાંકર્ય હોય તો પણ ઉપાધિનું અસાંકર્ય સંભવિત છે' એવું સમાધાન કરવું જ પડે છે. તો એ જ રીતે આપૃચ્છા–પ્રતિપૃચ્છા અંગે પણ એ સમાધાન સુકર છે. અર્થાત્ એ બેનો વિષય સંકીર્ણ હોવા છતાં એ બેના લક્ષણમાં અસાંકર્ય સંભવિત હોઇ એ બંને સ્વતંત્ર લક્ષણ રૂપ હોવામાં અપસિદ્ધાન્ત નથી. ॥૫૪॥

॥ ન્યાયવિશારદવિરચિત સામાચારી પ્રકરણમાં પ્રતિપૃચ્છાની અર્થપ્રરૂપણા પૂર્ણ થઈ. ॥૭॥

एसा जमत्तलद्धियविसिट्ठतवकारगाइजइजुग्गा ।
अहियगहणं च तेसिं अणुग्गहट्ठं अणुण्णायं ॥५६॥

(एषा यदात्मलब्धिकविशिष्टतपःकारकादियतियोग्या । अधिकग्रहणं च तेषामनुग्रहार्थमनुज्ञातम् ॥ ५६ ॥)

एसा त्ति । एषा=छन्दना यत्=यस्मात् कारणात् आत्मनैव=स्वार्जितलाभान्तरायकर्मक्षयोपशमेप्ये(? नै)व, न तु परसाहाय्यादिना लब्धिः=भक्तादिलाभो यस्यासावात्मलब्धिकः, आत्ता=स्वीकृता लब्धिर्भक्तादिप्राप्त्यनुकूला शक्तिर्येन स आत्तलब्धिको वा, आप्ता=प्राप्ता लब्धिर्येन स आप्तलब्धिको वा, तथा विशिष्टमष्टमादितपः करोतीति विशिष्टतपःकारकस्तौ आदिर्येषां, ते च ते यतयश्च, तेषां योग्या=उचिता । अयं भावः- य आत्मलब्धिसंपन्नो विशिष्टतपस्वी वा पारणे मण्डल्या बहिर्भोजनकारी तस्यैतदौचित्यम् । इतरेषां तु यतीनां मण्डलीभोग एकभक्तं च नियमेनैवेति पूर्वगृहीतभक्ताद्यभावान्निर्विषया छन्दना । तदिदमुक्तम्—

[છંદના સામાચારીનું લક્ષણ]

હવે અવસરપ્રાપ્ત છંદનાની પ્રરૂપણા કરાય છે એમાં સૌ પ્રથમ એનું લક્ષણ કહેવાય છે—

પહેલાં લઈ આવેલ આશનપાનાદિ રત્નાધિકના આદેશને અનુસરીને બાળ-ગ્લાનાદિનું ઉલ્લંઘન ન થાય એ રીતે સાધુઓને, તેઓ એ ગ્રહણ કરે એ માટેના જે નિમંત્રણથી અપાય છે તે છંદનાસામાચારી છે. આ સામાચારીનું લક્ષણ આવું હોવાથી નીચેની અતિવ્યાપ્તિઓ આવતી નથી. [1]અગૃહીત અશનાદિના નિમંત્રણમાં, [2]ગૃહીત અશનાદિના ગુર્વાજ્ઞાવિના જ બાળગ્લાનાદિ ક્રમનો વિપર્યાસ કરીને કરાતા નિમંત્રણમાં, અને [3]નિમંત્રણા કર્યા વિના જ દાન કરવા માત્રમાં. આ સામાચારી નીચે જણાવેલ રીતે અમુક વિશેષ સાધુઓને જ હોય છે દરેક સાધુઓને નહિ તે જાણવું. ॥ ૫૫ ॥ આજ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

આ સામાચારી આત્મલબ્ધિક વિશિષ્ટ તપકારક વગેરે સાધુઓને હોય છે, કેમકે અનુગ્રહ=નિર્જરા માટે તેઓને જ અશનાદિનું અધિક ગ્રહણ અનુજ્ઞાત છે. અહીં શ્લોકમાં 'अत्तलद्धिय' શબ્દ છે એની નીચે મુજબ ત્રણ પ્રકારે વ્યાખ્યા જાણવી–

જેણે આત્માથીજ=સ્વોપાર્જિતલાભાંતરાયકર્મક્ષયોપશમથી જ અશનાદિનો લાભ થતો હોય, બીજાની સહાય વગેરેથી નહિ તે આત્મલબ્ધિક. અથવા (આત્તા=સ્વીકૃત કરાએલ) જેનાથી ભોજનાદિની પ્રાપ્તિ થાય તેવી શક્તિ રૂપ લબ્ધિ જેના વડે સ્વીકૃત કરાઇ છે તે આત્તલબ્ધિક. અથવા જેણે એવી લબ્ધિ આપ્ત=પ્રાપ્ત કરી છે તે આપ્તલબ્ધિક.

વિશિષ્ટ તપકારક એટલે અઠ્ઠમ વગેરે તપકરનાર મહાત્મા. આવા આત્મલબ્ધિ સંપન્ન કે વિશિષ્ટ તપસ્વી મહાત્મા પારણે માંડલી બહાર ભોજન કરતા હોય છે તેમજ આવશ્યકતા મુજબ સવાર-બપોર વગેરે કાળે બે-ત્રણ વગેરે વાર પણ ભિક્ષા માટે જતાં હોય છે. તેથી તેઓને પૂર્વગૃહીત અશનાદિ સંભવિત હોઇ આ સામાચારી હોય છે. બીજા સાધુઓને તો અવશ્ય માંડલીમાં એક જ વાર ભોજન કરવાનું હોઇ પૂર્વગૃહીત અશનાદિ હોતા જ નથી. માટે તેઓને છંદના સામાચારી હોતી નથી.

जो अत्तलद्धिगो खलु विसिट्ठखवगो व पारणाइत्तो । इहरा मंडलिभोगो जईण तह एगभत्तं च ॥ १ ॥ [पंचा० १२/३५] इति । नन्वात्मलब्धिकादेरप्यात्मोदरपूर्त्तिमात्रोपयोग्येव भक्तादिकं गृह्णतोऽधिकभक्ताद्यभावात्कथं छन्दनासंभवः ? इत्यत आह–तेषां=आत्मलब्धिकविशिष्टतपःकारकादीनां अधिकग्रहणं=स्वप्रमाणातिरिक्तभक्ताद्यानयनं चः पुनरर्थे अनुग्रहार्थं=बालग्लानादीनां प्रदानेन निर्जरार्थं अनुज्ञातं=अनुमतं तीर्थकरगणधरैरिति शेषः । तदुक्तम्—[२]नाणादुवग्गहे सइ अहिगे गहणं इम्मस्सऽणुण्णायं । [पंचा० १२/३६] इति ॥ ५६ ॥

ननुच्छन्दकेनाधिकभक्तपानाद्यानयने छन्देन च केनापि कारणेन तदग्रहणे फलाभावादन्तर्गडुश्छन्दना इत्यत आह—

आणासुद्धो भावो देइ बहुं णिज्जरं ण गहणं वि ।
असणागहणे वि तओ फलसिद्धी छंदगस्स हवे ॥ ५७ ॥

(आज्ञाशुद्धो भावो ददाति बहुःनिर्जरां न ग्रहणमपि । अशनाऽग्रहणेऽपि ततः फलसिद्धिश्छंदकस्य भवेत् ।५७।

કહ્યું છે કે—"જે આત્મલબ્ધિક હોય અથવા વિશિષ્ટ તપસ્વી પારણું કરનાર હોય તેણે છંદના આચરવાની હોય છે. આ સિવાયના સાધુઓને માંડલી ભોજન અને એકાસણું હોવાના કારણે અશનાદિનું પૂર્વગ્રહણ સંભવિત ન હોઈ છંદના શેની કરે ?"

શંકા :– આત્મલબ્ધિક વગેરે સાધુઓ પણ પોતાના પેટ પૂરતો આહાર જ ગ્રહણ કરે છે. તેથી તેઓ પાસે પણ વધારે આહારાદિ ન હોઈ છંદના શી રીતે સંભવે ?

સમાધાન :– આત્મલબ્ધિક–વિશિષ્ટ તપસ્વી વગેરે સાધુઓને બાળ–ગ્લાન વગેરેને અનુકૂળ આહારાદિ આપવા દ્વારા નિર્જરા કરવા રૂપ સ્વાનુગ્રહ માટે અધિક આહાર ગ્રહણ કરવાની શ્રી તીર્થંકર–ગણધરોએ અનુજ્ઞા આપી છે. કહ્યું છે કે—"આત્મલબ્ધિકાદિને અધિક અશનાદિ લાવવાની અનુજ્ઞા અપાયેલી છે જે એનાથી જ્ઞાનાદિગુણોને ટેકો મળે એમ હોય" તેથી તેઓને છંદના અસંભવિત નથી. ॥ ૫૬ ॥

"છંદક મહાત્માએ અધિક ભક્તપાનાદિ લાવીને છંદના કરી, પણ જેને નિમંત્રણ અપાયું તે છંદ્ય મહાત્માએ જો કોઈપણ કારણસર એ ભક્તપાનાદિ લીધા નહિ તો છંદકને પણ કોઈ ફળ મળે નહિ. તેથી તેની છંદના નિષ્ફળ થાય છે" એવી શંકાને ઉદ્દેશીને ગ્રન્થકાર કહે છે—

[આજ્ઞા શુદ્ધભાવ વિપુલનિર્જરા સાધક]

આજ્ઞાશુદ્ધ ભાવ જ વિપુલનિર્જરા કરાવે છે, ગ્રહણ કરે તો જ નિર્જરા એમ નહિ. તેથી છંદ્ય મુનિ અશનાદિનું ગ્રહણ ન કરે તો પણ છંદક મુનિને ફળપ્રાપ્તિ થાય જ છે. છંદ્યને આમંત્રણ આપવાનો ભાવ ભગવાન ના ઉપદેશના યથાર્થ પાલનથી ઉત્પન્ન થએલો હોઈ પ્રશસ્ત બનતો જાય છે. પ્રશસ્ત બનતો આ ભાવ જ (ઈતર એટલે કે ગ્રહણ નહિ, કારણકે એનો તો ફળજનક તરીકે આગળ નિષેધ કરાવાનો છે,) પોતાના ચઢિયાતાપણાને અનુસરતા ચઢિયાતાપણાવાળી વિશિષ્ટ કર્મનિર્જરા રૂપ ફળ આપે છે.

---

૧. य आत्मलब्धिकः खलु विशिष्टक्षपको वा पारणादिकतः । इतरथा मंडलिभोगो यतीनां तथैकभक्तं च ॥

૨ अस्योत्तरार्धः–दोण्ह वि इट्ठफलं तं अतिगंभीराण धीराण ॥ ज्ञानाद्युपग्रहे सदाऽधिके ग्रहणमस्यानुज्ञातम् ।

आणासुद्धो त्ति। **आज्ञाशुद्धो**=यथावद्भगवदुपदेशपालनप्रभवतया प्रशस्ततामासादयन् **भावः**=अध्यवसाय इतरस्य निषेत्स्यमानत्वात् स एव **बहवीं**[1] स्वातिशयानुविहितातिशयां **निर्जरां**=कर्महानिं **ददाति**=प्रयच्छति, न ग्रहणमपि। छन्दनाजन्यनिर्जरायां भावविशेष एव हेतुः, न तु तत्र च्छन्द्यग्रहणमपि सहकारी,तदन्तराऽपि फलभावात्। न च तत्र भावपूर्वकदानमेव विधिबोधितकारणताकमित्यग्रहणे[3] तदभावात् कथं फलोदयः? इति वाच्यम्,[4] विशिष्टविधेर्विशेष्ये बाधकावतारे विशेषणमात्र एव पर्यवसानमिति निश्चयनयतात्पर्याद्विशेषणहेतुत्वावश्यकत्वेनैवोपपत्तौ विशिष्टहेतुत्वकल्पनाऽनौचित्याद्विशिष्टस्य फलदेशनिष्ठसंबन्धाऽभावाच्च। न चाऽसंबद्धस्य कार्यजनकत्वं नाम, अतिप्रसङ्गात्, तत्त्वमत्रत्यमस्मत्कृताध्यात्ममतपरीक्षाद्रव्यालोकादावसेयम्। **ततः**=आज्ञाशुद्धभावस्यैव विपुलनिर्जराहेतुत्वात् **अशनस्य**=भक्तस्योपलक्षणात् **पानादेरग्रहणेऽपि**= अस्वीकारेऽपि छन्द्येनेति शेषः, **छन्दकस्य**=पूर्वगृहीताशनादिनिमन्त्रणाकृतः **फलसिद्धिः**=निर्जराविशेषसंपत्तिर्भवेत्। अत एव 'ग्रहणाग्रहणे निर्जरां बन्धं प्रति च हेतू भवत' इत्यनियम एव, भावविशेषस्यैव नियामकत्वात्। तदिदमाह–[पंचा० १२/३७]

गहणे वि णिज्जरा खलु अग्गहणे वि य दुहावि बंधो अ।
भावो एत्थ णिमित्तं आणासुद्धो असुद्धो अ ॥ इति ॥६७॥

નહીં કે છંદક દ્વારા થતું ગ્રહણ પણ. અર્થાત્ છંદનાથી થનાર નિર્જરા પ્રત્યે છંદકનો ભાવવિશેષ જ હેતુ છે, છંદ્યે કરેલ સ્વીકાર એનો સહકારી છે એવું નથી, કેમકે એના વિના પણ ફળપ્રાપ્તિ થાય છે.

શંકા :– "છંદના સામાચારીના પાલન માટે પૂર્વગૃહીત અશનાદિનું નિમંત્રણપૂર્વક દાન કરવું" એવું વિધાન છે. આવું વિધાન ભાવપૂર્વકના (નિમંત્રણાપૂર્વકના) દાનને જ વિધિપાલનજન્યફળના કારણ તરીકે જણાવે છે. છંદ્ય સાધુ એ અશનાદિનો સ્વીકાર ન કરે તો દાનનો અભાવ રહેતો હોઈ ફળોત્પત્તિ શી રીતે થાય?

સમાધાન :– 'ભાવપૂર્વક દાન કરવું' ઈત્યાદિરૂપ વિશિષ્ટવિધિઓમાં જ્યાં વિધિનો અન્વય વિશેષ્યમાં બાધિત હોય ત્યાં તે માત્ર વિશેષણમાંજ અન્વિત હોવાનું ફલિત થાય છે. જેમકે ગૃહસ્થોને 'ઉચિતવિવાહ'ના કરેલ વિધાનમાં, વિવાહનું વિધાન બ્રહ્મચારી સાધુઓએ કરવું અસંભવિત હોઈ માત્ર ઔચિત્યનું જ વિધાન ફલિત થાય છે. આવા નિશ્ચયનયના તાત્પર્ય મુજબ વિશેષણમાં હેતુતા માનવી આવશ્યક હોઈ વિશિષ્ટમાં હેતુતા માનવી ઉચિત નથી. તેથી ફળ પ્રત્યે ભાવવિશિષ્ટ દાન નહિ, પણ ભાવ જ હેતુ છે, વળી કાર્ય અને કારણ સમાનાધિકરણ હોય છે એટલે કે ફળ જ્યાં રહ્યું હોય ત્યાં કારણનો પણ સંબંધ હોવો આવશ્યક છે. પ્રસ્તુતમાં કર્મનિર્જરારૂપ ફળ જ્યાં (છંદકના આત્મામાં) રહ્યું છે ત્યાં ભાવપૂર્વક દાનરૂપ વિશિષ્ટનો સંબંધ ન હોવાથી તેને કારણ માનવું યુક્ત નથી. માટે ભાવાત્મક વિશેષતાને જ ફળ પ્રત્યે કારણ માનવું યુક્ત છે. કાર્યના અધિકરણમાં અસંબદ્ધ એવા પણ ભાવપૂર્વકના દાન રૂપ વિશિષ્ટને જ જો કાર્યજનક માનવાનું હોય તો તો લંકામાં રહેલ દંડ અયોધ્યામાં ઉત્પન્ન થતા

---

१ ग्रहणेऽपि निर्जरा खल्वग्रहणेऽपि च द्विधापि बंधश्च। भावोऽत्र निमित्तमाज्ञाशुद्धोऽशुद्धश्च ॥

नन्वशनादिदानस्य न फलाऽहेतुत्वं, स्वजन्यभावावेशषसबन्धेन फलसामानाधिकरण्यन तस्य हेतुत्वसंभव इति व्यवहारनयसूक्ष्मेक्षिकाकरणात् । तथा च स्वगृहीताशनस्य च्छन्द्येनाऽग्रहणे तस्य ग्रहणजन्यफलाभावः, छन्दकस्य च दानजन्यफलाभाव इत्याशङ्कामपाकर्त्तुमाह—

जइ वि हु ण दाणगहणप्पभवं सुकडाणुमोअणं तत्थ ।
तह वि तयं विहिपालणसमुब्भवं होइ णियमेणं ॥ ५८ ॥

(यद्यपि खलु न दानग्रहणप्रभवं सुकृतानुमोदनं तत्र । तथापि तकं विधिपालनसमुद्भवं भवति नियमेन ॥५८॥

जइ वि हु त्ति । यद्यपि हुः वाक्यालङ्कारे, तत्र=अग्रहणस्थले दानग्रहणप्रभवं सुकृतानुमोदनं न भवति। "सुष्ठु मया दत्तमस्मै महात्मने, इदमेव चासारस्य शरीरस्य संसारे शक्तिफलं यदेतादृशानां महात्मनां प्रत्युपकारानीहया वैयावृत्त्यकरणमि"ति दातुर्दानादेव सुकृतानुमोदनाध्यवसायः समुल्लसति, अन्यथा तु ' अहो ! कष्टमात्रं मया कृतं न तु फलवज्जातम् ' इति दीनतया तत्कुण्ठनमेव स्यादिति । एवं ग्रहीतुरपि ग्रहण एव "सुष्ठु महात्माऽसावदीनमना निर्जरार्थी परार्थं प्रयतते, सुष्ठु च ममाप्येतदृत्ताशनादिग्रहणम्, इयताऽप्यस्य

ઘટકાર્ય પ્રત્યે હેતુ બની જવા વગેરે રૂપ અતિપ્રસંગ આવે. આ અંગેનું વિશેષ રહસ્ય અમારા **અધ્યાત્મમત પરીક્ષા–દ્રવ્યાલોક** વગેરે ગ્રન્થોમાંથી જોઈ લેવું. સારાંશ, પૂર્વગૃહીતની નિમંત્રણા કરવાનો આગ્રહ શુદ્ધભાવ જ વિપુલનિર્જરાનો હેતુ હોઈ, અશન–પાનાદિનો છન્દ્ય દ્વારા સ્વીકાર ન થાય તો પણ, છંદકને વિશિષ્ટ કર્મનિર્જરા રૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય જ છે. તેથી જ "ગ્રહણ કે અગ્રહણ નિર્જરા કે બંધ પ્રત્યે હેતુ બને છે" એવો નિયમ છે જ નહિ, કારણકે બંધ કે નિર્જરા પ્રત્યે ભાવવિશેષ જ નિયામક છે. કહ્યું છે કે "અન્ય મહાત્માને આપવા માટે અધિક અશનાદિ લઈ આવવા માત્રમાં પણ, તેમજ છંદ્યગ્રહણ ન કરે તેમાં પણ છંદકાદિને નિર્જરા તેમજ પુણ્યબંધ થાય જ છે, કેમકે નિર્જરા [ઉપલક્ષણથી પુણ્યબંધ] પ્રત્યે આજ્ઞાશુદ્ધભાવ અને પાપબંધ પ્રત્યે આજ્ઞાઅશુદ્ધ ભાવ જ હેતુ છે, ગ્રહણ–અગ્રહણ નહિ" ॥ ૫૭ ॥

"અશનાદિદાનનો ફળદેશમાં (છંદક આત્મામાં) સંબંધ ન હોવાથી દાનમાં હેતુતા સંભવતી નથી" એવું જે કહ્યું તે યુક્ત નથી, કેમકે વ્યવહારનયાનુસારે સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં જણાય છે કે સ્વ(=દાન) જન્ય ભાવવિશેષરૂપ સંબંધથી દાન પણ ફળાધિકરણ છંદકાત્મામાં રહ્યું જ હોઈ કાર્યને સમાનાધિકરણ જ છે. તેથી દાનમાં ફળની પ્રત્યે હેતુતા અસંભવિત નથી. માટે છન્દ્ય જો અશનાદિનું ગ્રહણ ન કરે તો તે ગ્રહણજન્ય ફળથી અને છંદક દાનજન્યફળથી અવશ્ય વંચિત રહે જ છે." આવી શંકાનું સમાધાન આપતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

જો કે છન્દ્યમુનિ આહારનો અસ્વીકાર કરે ત્યારે દાન–ગ્રહણથી ઉત્પન્ન થનાર સુકૃતાનુમોદના થતી નથી. 'મેં આ મહાત્માને આહારાદિ આપ્યા એ બહુ સુંદર થયું, અસાર એવા પણ આ શરીરની શક્તિનું સંસારમાં આ જ ખરું ફળ છે કે જે આવા મહાત્માઓની સામો બદલો મેળવવાની આશા વિના જ વૈયાવચ્ચ કરવી.' ઇત્યાદિ અનુમોદના દાતાને તો જ થાય જો દાન થયું હોય. નહિતર તો 'ઓહો ! મેં તો

चेतोभावबृद्ध्या प्रत्युपकारान्ममापि स्वाध्यायाद्युपष्टम्भसंभवाच्चे''ति सुकृतानुमोदनमुज्जृम्भते, अन्यथा तु न किञ्चिदेतदिति। तथाऽपि तयं इति सुकृतानुमोदनं विधिपालनसमुद्भवं= भगवदुपदेशाराधनप्रसूतं नियमेन=निश्चयेन भवति, दातुर्दानमात्राऽननुमोदनेऽपि स्वकृतवैयावृत्त्यादेरदीनतयाऽनुमोदनसंभवात्। दीनता पुनरविवेकविजृम्भितमेवेति न विवेकिनां तया बाधा, छन्द्यस्याप्येतदनुमोदनं प्रायः संभवत्येवेति न किञ्चिदनुपपन्नम्। स्वजन्यभावविशेषसंबन्धेन दानस्य तु न हेतुत्वम्, भावविशेषस्यैवावश्यहेतुतया दानस्याऽन्यथासिद्धत्वात्। " दासेण मे खरो कीओ " इत्यादिन्यायेन तद्धेतुत्वे च घटादौ दण्डावयवस्यापि हेतुत्वव्यवहारप्रसङ्गादिति निश्चयनयनिष्कर्षः। व्यवहारतोऽपि तद्धेतुत्वं फलविशेष एवेति न तद्विनापि छन्दनाजन्यफलसामान्यानुपपत्तिरिति बोध्यम् ॥ ५८ ॥ ३ ग्रहण जन्य भावजन्य निर्जराया,

अथ कथं प्रवर्त्तमानस्य छन्दकस्य लाभो भवति? कथं वा न? इत्यनुशास्ति—

नाणादुवग्गहस्सासंसाए छंदगो कुणउ किच्चं।
ण य पत्थिंतो तत्तो पच्चुवयारं च कित्तिं च ॥ ५९ ॥

(ज्ञानाद्युपग्रहाशंसया छन्दकः करोतु कृत्यम्। न च प्रार्थयमानस्ततः प्रत्युपकारं च कीर्त्तिं च ॥ ५९ ॥)

અધિક આહારાદિ લાવવાનું કષ્ટ જ કર્યું', પણ એ સફળ ન થયું' ઇત્યાદિ દીનતા થવાથી સુકૃતાનુમોદના કુંઠિત જ થઇ જાય છે. એમ છંદને પણ પોતે ગ્રહણ કરે તો જ 'આ અદીન મહાત્મા પરાર્થ માટે સારો ઉદ્યમ કરે છે. વળી મેં પણ એમણે આપેલ અશનાદિનું જે ગ્રહણ કર્યું તે બહું સારું થયું, કેમકે એ રીતે પણ એમના ચિત્તના ભાવ વધવાથી પ્રત્યુપકાર થયો તેમજ મારે પણ સ્વાધ્યાયાદિને ટેકો મળી ગયો.' ઇત્યાદિ અનુમોદના થાય છે. આમ દાન-ગ્રહણ ન થવામાં આવી અનુમોદનાથી વંચિત રહેવાનું થાય છે તેમ છતાં ભગવદુપદેશની આરાધનાના પાલનમાંથી ઉત્પન્ન થએલ સુકૃતઅનુમોદના તો અવશ્ય થાય જ છે, કેમકે દાનમાત્રની અનુમોદના ન હોવા છતાં દાતાને પોતે કરેલ વૈયાવચ્ચ વગેરેની અનુમોદના તો અદીનતાના કારણે સંભવે જ છે. છંદે અસ્વીકાર કર્યો હોય તો પણ, દીનતા તો અવિવેકના કારણે જ થતી હોઈ વિવેકીને કોઇ નુકશાન થતું નથી. એ જ રીતે છંદને પણ આવું અનુમોદન સંભવે જ છે કે 'આ મહાત્મા વૈયાવચ્ચ વગેરેમાં સારા ઉદ્યમી છે...' માટે ફળપ્રાપ્તિ થવામાં કોઇ અસંગતિ નથી.

વળી દાન સ્વજન્ય ભાવવિશેષ સંબંધથી ફળ પ્રત્યે હેતુ છે એ વાત પણ અયુક્ત છે, કેમકે ભાવવિશેષ તો હેતુરૂપ હોવો આવશ્યક જ હોઇ દાન તેનાથી પંચમ અન્યથાસિદ્ધ છે, 'મારા નોકરે ગધેડો ખરીધો. તે નોકર પણ મારો છે અને તેથી ગધેડો પણ મારો છે' એવા ન્યાય મુજબ દાનને પણ જો હેતુ માનશો (અર્થાત્ જે ભાવને હેતુતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે ભાવ 'દાન'નો છે, કેમકે દાન આપવાના ભાવમાં જ હેતુતા છે.તેથી હેતુતા પણ દાનની છે એવું જો માનશો) તો દંડના અવયવોને પણ ઘટકાર્યના કારણ માનવા પડશે, કેમકે દંડ પોતે દંડાવયવનો હોઇ (દંડ, સમવાય સંબંધથી દંડાવયવોમાં રહ્યો હોઈ તેઓનો છે) તેની હેતુતા પણ દંડાવયવોની છે.તેથી નિશ્ચયનય મુજબ

णाणादुवग्गहत्ति । ज्ञानमादिर्येषां तपःसंयमोत्कर्षादीनां ते ज्ञानादयः तेषामुपग्रहो=वृद्धिः तदाशंसया=तदिच्छया छन्दकः=छन्दनाकारी कृत्यं=भक्ताद्यानयनं करोतु । तथाऽभिलाषेणैव तस्य वैयावृत्त्यकरणं बलवदनिष्टाऽननुबन्धीष्टसाधनमिति भावः । च पुनः ततः=छन्द्यात् प्रत्युपकारं च=कालान्तरे भक्ताद्यानयनवस्त्रदानादिरूपं च कीर्त्तिं च=स्वगतश्लाघां च पत्थिंतो इति प्रार्थयमानो न कुर्यात् । प्रत्युपकारकीर्त्त्यादीच्छया तत्करणं तस्यानिष्टसाधनमिति भावः । । ५९ ॥

अथ कथं छन्दकेन वैयावृत्त्यकारणे छन्द्यस्य लाभः ? कथं वा न ? इति विवेचयितुमाह–

कारेउ अ इअरो वि हु एत्तो एयस्स होउ लाभो त्ति ।
नो पुण अलस्सत्तणओ पच्चुवयारं च दाइंतो ॥ ६० ॥

(कारयतु चेतरोऽपि हु इत एतस्य भवतु लाभ इति । न पुनरलसत्वात् प्रत्युपकारं च दर्शयन् ॥६०॥)

कारेउ त्ति । इतरोऽपि=छन्दकापेक्षयाऽन्यश्छन्द्योऽपि हुः प्राग्वत् कारयतु च कृत्यमिति प्राक्तनगाथातोऽनुषङ्गः । कथम् ? इत्याह–इतः=मम वैयावृत्त्यकारणात् एतस्य=छन्दकस्य भवतु लाभः=निर्जराविशेष इति हेतोः । एवं च तन्निर्जरार्थितयैव तस्य स्ववैयावृत्त्यकरणानुज्ञा इष्टसाधनमित्युक्तं भवति । इदमुपलक्षणं स्वगतस्वाध्यायादिगुणोपष्टम्भार्थितयाऽपि तदनुज्ञा तथा, न पुनः अलसत्वात्= स्वगतशक्तिनिगूहनात् प्रत्युपकारं च दर्शयन्, " यदि त्वं ममैतत्कृत्यं करिष्यसि तदाऽहमपि तव विशिष्टं कार्यान्तरं करिष्यामि" इति प्रलोभयन् कारयेत् कृत्यम् ।

તો ભાવ જ ફળપ્રત્યે હેતુ છે, દાન નહિ. દાનમાં, વ્યવહારનયમુજબ પણ જે હેતુતા છે તે પણ ફળ વિશેષની જ (સુકૃત અનુમોદનાદિ જન્ય નિર્જરા વિશિષ્ટ છંદનાજન્ય-નિર્જરાદિની જ) છે, છંદના જન્ય નિર્જરારૂપ ફળ સામાન્યની નહિ. તેથી દાન ન થવા છતાં પણ છંદના જન્ય ફળ સામાન્યની પ્રાપ્તિ થવી અસંગત નથી એ જાણવું. ॥૫૮॥

છંદક કઇ રીતે પૂર્વગૃહીત અશનાદિની નિમંત્રણા કરે તો ફળપ્રાપ્તિ થાય ? અને શી રીતે કરે તો ન થાય ? એ જણાવતાં ગ્રન્થકાર કહે છે–

તપ, સંયમ, જ્ઞાન વગેરેની વૃદ્ધિની આશંસાથી છંદકે આહારાદિ લાવવા જોઈએ. તેમજ એની છંદના કરવી જોઈએ. આવી અભિલાષાઓથી કરાએલ વૈયાવચ્ચ જ બલવાન્ અનિષ્ટ ઊભું ન કરે એવા ઈષ્ટસાધનરૂપ બને છે. તેમ જ 'ભવિષ્યમાં એ મને આહારાદિ લાવી આપશે કે વસ્ત્રાદિ આપશે' એવા છંદ્ય તરફથી થનાર પ્રત્યુપકારની તેમજ પોતાની કીર્ત્તિની ઇચ્છા રાખ્યા વગર જ છંદના કરવી જોઇએ, કેમ કે પ્રત્યુપકાર કીર્ત્તિ વગેરેની ઇચ્છાથી છંદના કરવી એ ભવિષ્યમાં અનિષ્ટ લાવી આપનાર છે. ॥૫૯॥

છંદક પાસે વૈયાવચ્ચ કરાવવામાં છંદ્યને શી રીતે લાભ થાય ? અથવા શી રીતે લાભ ન થાય ? એનું વિવેચન કરવા ગ્રન્થકાર કહે છે–

છંદ્યે પણ 'મારી વૈયાવચ્ચ કરવાથી છંદકને નિર્જરાવિશેષ થવા રૂપ લાભ થાઓ' એવી ભાવનાથી જ અશનાદિનું ગ્રહણ કરવું જોઇએ. અર્થાત્ છંદકને થનાર નિર્જરાની ઇચ્છાથી જ પોતાની (=છંદ્યની) વૈયાવચ્ચ કરવાની અનુજ્ઞા આપવી એ છંદ્યનું ઇષ્ટસાધન છે. અહીં ઉપલક્ષણથી એ પણ સમજી લેવું કે પોતાના સ્વાધ્યાયાદિ ગુણોના ઉપષ્ટંભ

तथा च स्वशक्तिनिगूहनादिना तस्य तदनुज्ञाऽनिष्टसाधनमित्युक्तम् । अत्रेदं तत्त्वम्—मोक्षेच्छाजन्यप्रवृत्तौ तदुपायतया ज्ञानाद्युपष्टम्भ एवेच्छोपयुज्यते, कीर्त्यादौ तदुपायत्वं प्रतिसन्धाय तदिच्छया त्वज्ञाननिमित्तकः कर्मबन्धः । निरुपाधिकेच्छा तु तत्र न संभवति, सुखदुःखहान्यन्यतरत्वाभावात्, ऐहिकसुखहेतुतया तत्रेच्छायां तु मोहनिमित्तकर्मबन्ध इति । न च मोक्षेच्छाया अपि रागरूपतया कर्मबन्धहेतुत्वमेवेति वाच्यम्, अनभिष्वङ्गरूपतया तस्यारतथात्वाभावात्, बहूनेदृशं विनाश्यानुविनाशवत्तस्या अपि कर्मविनाश्यानुविनाशात् इत्यन्यत्र विस्तर इति ॥६०॥

अथैवंविधगुणयोगेन छन्दकच्छन्द्ययोः सामाचारीपालनक्षमत्वमित्युद्घोषयति—

एवं एयगुणाणं कहिया गंभीरधीरया दोण्हं ।
छंदणसामायारी एएहिं परिजिआ होइ ॥ ६१ ॥

(एवमेतद्गुणयोः कथिता गंभीरधीरता द्वयोः । छंदनासामाचार्यैतास्यां परिजिता भवति ॥ ६१ ॥)

॥ छंदणा समत्ता ॥

एवं ति । एवं=उक्तरीत्या **एतद्गुणयोः**=उक्तगुणयुक्तयोः **द्वयोः**=छन्दकच्छन्द्ययोः **गम्भीरधीरता**=गम्भीरौ अलक्षितचित्ताभिप्रायौ धीरौ च कार्यनान्तरीयकस्वगतपरिभवसहिष्णू तयोर्भावस्तथाता **कथिता**=प्ररूपिता—"[1]दोण्ह-वि इट्ठफलं तं अतिगम्भीराण धीराणं" [पंचा० १२/३६] इत्यादिना प्रबन्धेन पूर्वाचार्यैरिति गम्यम् । **एताभ्यां**=गम्भीरधीराभ्यां छन्दकच्छन्द्याभ्यां **छन्दनासामाचारी परिजिता भवति**=स्वायत्तीकृता भवति ॥ ६१ ॥

॥ इति न्यायविशारदविरचिते सामाचारीप्रकरणे छन्दना विवृता ॥ ८ ॥

माटे पण ते अनुज्ञा आपवीओ तेनुं अिष्टसाधन छे. पण पोतानी शक्ति छूपाववा रूप आळसुपणाना कारणे के 'जे तुं मारुं आ काम करीश तो हुं पण तारुं बीजुं कोई विशिष्ट कार्य करी आपीश' एवो प्रत्युपकार देखाडीने पोतानी वैयावच्च करावबी नहि. अर्थात् पोतानी शक्ति छूपावबी वगेरे रूप कारणे अनुज्ञा आपबी ओ अनिष्ट साधन छे. आ बाबतमां रहस्य आ छे—

मोक्षनी इच्छाथी थती छंदनादि प्रवृत्तिमां ज्ञानादिवृद्धिनी इच्छा ज उपयोगी छे, केमके ज्ञानादि ज मोक्षना उपायभूत छे. छंदनाने कीर्ति वगेरेना उपाय तरीके मानी ने तेनी (=कीर्त्ति वगेरेनी) इच्छाथी छंदनादि प्रवृत्ति करवामां तो अज्ञाननिमित्तक कर्मबंध ज थाय छे, मोक्षप्राप्ति नहि. वळी छंदनादिनी निरुपाधिक इच्छा (एटले के जे इच्छा बीजी कोई इच्छाने आधीन न होय एवी स्वतंत्र इच्छा) तो संभवती ज नथी, केमके ओ तो सुख के दुःखहानि ओ बेमांथी एकनी ज होय छे, ज्यारे छंदनादि ते बेमांथी एकेय रूप नथी छंदनादिने ऐहिक सुखनुं कारण मानी ने करवामां तो मोहनिमित्तक कर्मबंध थाय छे, केमके ऐहिकसुखनी इच्छा रागात्मक मोह रूप छे.

शंका :– मोक्षेच्छा पण सुखेच्छा रूप ज होवाना कारणे रागरूप होई कर्मबंध ज करावे छे. तेथी तज्जन्यप्रवृत्तिथी पण कर्मबंध ज थवो जोइओ.

समाधान :– मोक्षेच्छा अनभिष्वंगरूप होई रागरूप नथी. तेथी कर्मबंध थतो

---

१ अस्य पूर्वार्धः–नाणादुवग्गहे सइ अहिगे गहणं इमस्सऽणुण्णायं । द्वयोरपि इष्टफलं तदतिगम्भीरयोर्धीरयोः ॥

इयाणिं णिमंतणा भन्नइ–

अथ निमन्त्रणा विव्रियते, तत्रादौ तल्लक्षणमाह–

गुरुपुच्छाइ मुणीणं अग्गहियसंपत्थणा णिमंतणया ।
सज्झायाइरयस्स वि कज्जुज्जुत्तस्स सा होइ ॥ ६२ ॥

(गुरुपृच्छया मुनीनामगृहीतसंप्रार्थना निमन्त्रणका । स्वाध्यायादिरतस्यापि कार्योद्युक्तस्य सा भवति ॥ ६२ ॥)

गुरु त्ति । यतीनां=साधूनां **गुरुपृच्छया**=धर्माचार्याज्ञया **अगृहीतस्य**=अनानीतस्याशनादेरिति गम्यते, **संप्रार्थना**=भावविशुद्धिपूर्विका प्रार्थना 'निमंत्तणया' इति स्वार्थिक 'क'-प्रत्ययान्ततया **निमन्त्रणका**=निमन्त्रणा सामाचारी भवति । अत्राऽगृहीतेति पदं छन्दनावारणाय । शेषमुक्तप्रयोजनम् । **स्वाध्यायादौ**-स्वाध्यायो वाचनादिरूपः आदिशब्दाद् वस्त्रधावनादिरूपं गुरुकृत्यं च, तत्र **रतस्यापि**=उद्यतस्यापि स्वाध्यायादिकरणपरिश्रान्तस्यापि इत्यर्थः **कार्योद्युक्तस्य**=कार्ये वैयावृत्त्यलक्षण **उद्युक्तस्य**=बद्धाभिलाषस्य **सा**=निमन्त्रणा भवति कर्त्तव्येति शेषः । तदिदमुक्तम्–[पंचा०१२/३८]

१ सज्झायादुव्वाओ गुरुकिच्चे सेसगे असंतंमि । तं पुच्छिऊण कज्जे सेसाण णिमंतणं कुज्जा ॥ इति ॥६२॥

નથી. અગ્નિ જેમ કાષ્ઠ વગેરે બળતણનો નાશ કરીને પછી પોતે સ્વયં પણ નાશ પામી જાય છે, એમ મોક્ષેચ્છા પણ કર્મનો નાશ કરીને પછી સ્વયં પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. તેથી કોઈ અસંગતિ નથી. આ અંગેની વધુ વિચારણા અન્યત્ર કરેલી છે. ॥૬૦॥

આવા પ્રકારના ગુણોની હાજરીથી જ છંદક અને છંદ્ય સામાચારીનું પાલન કરવામાં સમર્થ બને છે એવી ઉદ્ઘોષણા કરતાં ગ્રન્થકાર કહે છે–

આમ ઉક્ત ગુણવાળા હોય તેવા છંદક અને છંદ્ય બન્નેમા. 'અતિગંભીર અને ધીર એવા તે બન્નેને દૃષ્ટફળની પ્રાપ્તિ થાય છે' ઇત્યાદિ ગ્રન્થથી, પૂર્વાચાર્ય ભગવંતોએ ચિત્તનો અભિપ્રાય બહાર ન પડવા દેવા રૂપ ગંભીરતા અને કાર્યમાં વચમાં આવી પડેલ વિઘ્નને સહન કરી લેવા રૂપ ધીરતા હોવી જણાવી છે. આવા ગંભીર અને ધીર છંદ્ય-છંદક છંદના સામાચારીને પરિજિત=સ્વાયત્ત=સ્થિર કરે છે. ॥૬૧॥

॥ આમ ન્યાયવિશારદવિરચિત સામાચારી પ્રકરણમાં છંદનાની અર્થ-પ્રરૂપણા પૂર્ણ થઈ. ॥ ૮ ॥

હવે નિમંત્રણા સામાચારીનું વિવરણ કરાય છે. તેમાં સૌ પ્રથમ તેનું લક્ષણ જણાવતાં ગ્રન્થકાર કહે છે–

[નિમન્ત્રણા સામાચારીનું લક્ષણ અને વિષય]

અશનાદિને લાવવા પૂર્વે જ, ધર્માચાર્યની આજ્ઞાપૂર્વક સાધુઓને ભાવથી (પોતે તે લાવી આપે એ માટે) પ્રાર્થના કરવી એ નિમન્ત્રણા સામાચારી છે. સ્વાર્થિક 'ક' પ્રત્યય લાગ્યો હોવાથી 'નિમન્ત્રણકા' શબ્દનો અર્થ 'નિમન્ત્રણા' જ જાણવો. અહીં 'અગૃહીત' એવું અશનાદિનું જે વિશેષણ લગાડયું છે તે છંદનામાં લક્ષણ ચાલ્યું ન

---

१ स्वाध्यायाद्युद्व्रातः गुरुकृत्ये शेषकेऽसति । तं पृष्ट्वा कार्ये शेषाणां निमंत्रणां कुर्यात् ॥

अथ स्वाध्यायादिखिन्नस्य कथं वैयावृत्त्यादावुद्योगः ? इत्यत्राह—

इच्छाऽविच्छेदेणं कज्जुज्जोगो अ हंदि पइसमयं ।
परिणयजिणवयणाणं एसो अ महाणुभावाणं ॥ ६३ ॥

(इच्छाऽविच्छेदेन कार्योद्योगश्च हंदि प्रतिसमयम् । परिणतजिनवचनानामेष च महानुभावानाम् ॥ ६३ ॥)

इच्छ त्ति । **प्रतिसमयं**=समयं समयं प्रति, **कार्योद्योगश्च**=कृत्योद्यमश्चेच्छाया=मोक्षकाङ्क्षाया **अविच्छेदेन**=नैरन्तर्येण भवतीति शेषः । हंदि इत्युपदर्शने, **एष च**=इच्छाऽविच्छेदश्च **परिणतजिनवचनानां**=सम्यक् श्रद्धागोचरीकृतप्रवचनतत्त्वानां महानुभावानां=महाप्रभावानां भवति । मोक्षोपायेच्छाऽविच्छेदेन हि प्रवृत्त्यविच्छेदः, तदविच्छेदश्च मोक्षेच्छाऽविच्छेदात्, तदविच्छेदश्च प्रतिकूलेच्छयाऽप्रतिबन्धादप्रमादाच्च, प्रतिकूलेच्छाप्रमादपरिहारश्च विवेकात्, विवेकश्च नैरन्तर्येण भगवद्वचनपरिभावनं, तच्च क्षयोपशमविशेषप्रगुणीकृतशक्तेर्महाशयस्यैव कस्यचिद् गोष्पदीकृतभवजलधेरेव जन्तोः संभवतीति बोध्यम् ॥ ६३ ॥ इच्छाऽविच्छेदानुकूलमेवोपदेशमाह—

જાય એ માટે જાણવું. ગુરુપૃચ્છા વગેરે વિશેષણો લગાડવાનું પ્રયોજન પૂર્વમુજબ જાણી લેવું.

પ્રશ્ન – આ સામાચારી કોને હોય છે ?

ઉત્તર – સ્વાધ્યાય, વસ્ત્રધાવનાદિ રૂપ ગુરુકૃત્ય વગેરેમાં સદા ઉદ્યત હોય અને કદાચ તેનાથી થાકેલ પણ હોય એવા પણ વૈયાવચ્ચની લિપ્સા વાળા સાધુએ નિમન્ત્રણા કરવી જોઇએ. કહ્યું છે કે 'સ્વાધ્યાયાદિથી પરિશ્રાન્ત થયો હોય અને બીજા ગુરુકૃત્ય એ વખતે ન હોય તો ગુરુને પૂછીને શેષ સાધુઓને નિમન્ત્રણા કરવી જોઇએ.' ॥ ૬૨ ॥

સ્વાધ્યાયાદિથી ખિન્ન થએલ સાધુ વૈયાવચ્ચ વગેરેમાં પણ શી રીતે ઉદ્યમ કરે ? એવી શંકાને મનમાં રાખીને ગ્રન્થકાર કહે છે–

જેઓએ જિનવચનની સમ્યક્ પરિણતિ ઊભી કરી છે અર્થાત્ સમ્યક્ શ્રદ્ધા કરેલી છે તેવા મહાનુભાવ મહાત્માઓને મોક્ષની ઇચ્છા ક્યારેય વિચ્છિન્ન થતી નથી. તેથી તેઓને પ્રત્યેક સમયે મોક્ષોપાયરૂપ કર્ત્તવ્યભૂત કાર્યોમાં ઉદ્યમ પ્રવર્ત્યા જ કરે છે. માટે તેઓ સ્વાધ્યાયાદિથી ખેદ પામેલા હોવા છતાં વૈયાવચ્ચ વગેરેમાં ઉદ્યત બને જ છે. અહીં આ પ્રવૃત્તિ થવામાં આ ક્રમ જાણવો. જેઓનો ભવસમુદ્ર ખાબોચિયા જેવો થઈ ગયો છે (અર્થાત્ હવે નજીકમાં મુક્તિ છે) તેવા કોઇક મહાશયને જ ક્ષયોપશમના કારણે શક્તિ વિશેષ પ્રકારે ખીલેલી હોઈ જિન વચનોનું નિરંતર પરિભાવન હોય છે. આ પરિભાવનના કારણે તેઓને વિવેક પ્રગટે છે જેનાથી મોક્ષને પ્રતિકૂળ ઇચ્છા અને પ્રમાદનો પરિહાર થાય છે. પ્રતિકૂળ ઇચ્છા ન હોવાથી મોક્ષેચ્છાનો પ્રતિબંધ થતો નથી. તેમજ અપ્રમત્તભાવ જાગતો હોવાથી પણ મોક્ષેચ્છાનો વિચ્છેદ થતો નથી. મોક્ષેચ્છા અવિચ્છિન્ન રહેતી હોવાથી મોક્ષના ઉપાયોની ઇચ્છા પણ સદા અવિચ્છિન્ન રહે છે જેના કારણે તે ઉપાયોમાં સતત પ્રવૃત્તિ થયા કરે છે. તેથી એક ઉપાયમાં થાક લાગે તો પણ બીજા ઉપાયમાં તો પ્રવૃત્તિ થાય જ છે. ॥૬૩॥ મોક્ષેચ્છાનો અવિચ્છેદ

माणुस्सं संसारे मरुम्मि कप्पद्दुमो व्व अइदुलहं ।
एयं लद्धूण सया अप्पमत्तेणेव होयव्वं ॥६४॥

(मानुष्यं संसारे मरौ कल्पद्रुम इवातिदुर्लभम् । एतल्लब्ध्वा सदाऽप्रमत्तेनैव भवितव्यम् ॥६४॥)

माणुस्सं ति । **संसारे**=गतिचतुष्टये **मानुष्यमतिदुर्लभं** = अतिदुःखेन लभ्यते, बादरत्व-त्रसत्व-पञ्चेन्द्रियत्व-मानुष्यादिप्राप्तेरुत्तरोत्तरप्रकर्षशालिपुण्यप्राग्भारलभ्यत्वाभिधानात् । कुत्र किमिव ? मरौ कल्पतरुरिव । तत्र हि देशे नीरसतया वृक्षान्तरमपि न लभ्यते कुतस्तरां तत्र नन्दनवन-प्रदेशोत्पत्तिककल्पतरुसंभावनाऽपि । यथा च तत्रापि कदाचित्प्रथमारकादिसंभवी युगलिजनमहिम्ना कल्पतरोरपि संभवस्तथासंसारेऽपि कदाचित्पुण्यातिशयान्मनुष्यभवलाभसंभवोऽपि । एवमतिदुष्करं **एतत्**=मानुष्यं **लब्ध्वा**=प्राप्य **सदा**=सर्वदा **अप्रमत्तेनैव**=प्रमादरहितेनैव भवितव्यम् । एवं चास्योपदेशपरिकर्मितमतेर्मतिभ्रंशालस्याद्यभावाद् मोक्षकाङ्क्षा न कदाचिदपि व्यवच्छिद्यते इति बोध्यम् ॥ ६४ ॥ अथाऽविच्छिन्नमोक्षेच्छस्य तदुपायेच्छाऽविच्छेदे दृष्टान्तमाह—

छुहिअस्स जहा खणमवि विच्छिज्जइ णेव भोअणे इच्छा ।
एवं मोक्खट्ठीणं छिज्जइ इच्छा ण कज्जंमि ॥ ६५ ॥

(क्षुधितस्य यथा क्षणमपि विच्छिद्यते नैव भोजन इच्छा । एवं मोक्षार्थिनां छिद्यत इच्छा न कार्ये ॥६५॥)

જળવાઇ રહે એવો અનુકૂલ ઉપદેશ આપતાં ગ્રન્થકાર કહે છે–

"બાદરપણું, ત્રસપણું, પંચેન્દ્રિયપણું, મનુષ્યપણું વગેરેની પ્રાપ્તિ ઉત્તરોત્તર ચઢિયાતા થોકબંધ પુણ્યથી થાય છે" એવી શાસ્ત્રોક્તિથી જણાય છે કે મરુભૂમિમાં કલ્પ-વૃક્ષ જેમ અતિદુર્લભ છે તેમ ચારગતિરૂપ સંસારમાં મનુષ્યપણું અતિદુર્લભ છે. મરુદેશ નીરસ હોવાના કારણે ત્યાં બીજા વૃક્ષો પણ જો ઊગતા નથી તો નંદનવનમાં ઉત્પન્ન થતાં કલ્પવૃક્ષોની તો ત્યાં સંભાવના જ કયાંથી હોય ? તેમ છતાં ત્યાં પણ પહેલા વગેરે આરામાં યુગલિયાઓના પુણ્યપ્રભાવે કલ્પવૃક્ષો પણ સંભવિત બને છે તેમ સંસારમાં પણ કયારેક પુણ્યના ચઢિયાતાપણાના કારણે મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ સંભવિત બને છે. અત્યંત દુર્લભ આ મનુષ્યપણું પામીને હંમેશાં અપ્રમત્ત રહેવું જોઇએ. આવા બધા ઉપદેશથી પરિકર્મિત થયેલ મતિવાળા મહાત્માને મતિભ્રંશ–આળસ વગેરેનો અભાવ હોવાથી મોક્ષાકાંક્ષા કયારેય પણ ખસતી નથી એ જાણવું. ॥ ૬૪ ॥

જેની મોક્ષેચ્છા ઊતરી ગઇ નથી તેની તેના ઉપાયોની ઇચ્છા પણ નિવૃત્ત થતી નથી એ અંગે દૃષ્ટાન્ત આપતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

[મોક્ષેચ્છુની ઉપાયેચ્છા અવિચ્છિન્ન હોય]

ક્ષુધાવેદનીયના ઉદયથી ભૂખ્યા થયેલા માણસને જ્યાં સુધી ભૂખ શમે નહિ ત્યાં સુધી જેમ એક ક્ષણ પણ ભોજનની ઇચ્છા ખસતી નથી તેમ મોક્ષાર્થીની મોક્ષના ઉપાયભૂત કાર્ય અંગેની ઇચ્છા વિચ્છિન્ન થતી નથી, કેમકે મોક્ષરૂપ ફળ હજુ સિદ્ધ થયું નથી.

શંકા :– જેમ ઘડાની ઇચ્છા કોઇ એક ઘડો પ્રાપ્ત થઈ જવા માત્રથી જ ખસી જાય છે એમ મોક્ષોપાયની ઇચ્છા પણ તેનો કોઇ એક ઉપાય સિદ્ધ થવા માત્રથી ખસી

छुहिअस्सत्ति । क्षुधितस्य=उदितक्षुद्वेदनीयस्य **यथा क्षणमपि भोजन इच्छा न विच्छिद्यते तथा मोक्षार्थिनां**=परमपदाभिलाषुकाणां **कार्ये**=तदुपाये **इच्छा न विच्छिद्यते**, फलस्याऽसिद्धत्वादिति भावः । **अथ** यथा घटेच्छा यत्किञ्चिद्घटसिद्धत्वेनैव विधूयते, एवं मोक्षोपायेच्छाऽपि यत्किञ्चिदुपायसिद्धतयैव निरस्यतामिति **चेत्**? **न**, यत्किञ्चिद्घटमात्रलाभेऽपि जलाहरणाद्युद्देश्यसिद्ध्या तत्र फलेच्छां विना तदुपायेच्छाविच्छेदात् । मोक्षोपायस्य तु यस्य कस्यचिल्लाभेऽप्युद्देश्यमोक्षाऽसिद्ध्या तदिच्छाऽविच्छेदेन तदुपायेच्छाऽविच्छेदात् ॥ ६५ ॥

ननु तथाऽपि कृतवैयावृत्त्यस्य साधोः कथं समयान्तरे तत्रैवेच्छा? तस्य सिद्धत्वज्ञानेन तत्रेच्छाप्रतिबन्धात्–इत्याशङ्कामपनिनीषुराह—

सिद्धे मुणीण कज्जे तम्मि वि इच्छोचिया असिद्धम्मि ।
उक्किट्ठे तेणेव य समत्थियं किर णमुत्थु त्ति ॥६६॥

(सिद्धे मुनीनां कार्ये तस्मिन्नपि इच्छोचिताऽसिद्धे । उत्कृष्टे तेनैव च समर्थितं किल नमोऽस्त्विति ॥६६॥)

सिद्धे त्ति । मुनीनां **कार्ये**=साधुसंबन्धिवैयावृत्त्यादिकृत्ये **सिद्धे** सति **तस्मिन्नपि**=वैयावृत्त्यादिकृत्ये **उत्कृष्टे**=प्राक्तनकार्याऽपेक्षयाऽतिशयशालिनि **असिद्धे**=अनुत्पन्ने **इच्छा**=वाञ्छा **उचिता**=योग्या । अयं भावः–सिद्धत्वज्ञानं हि यद्द्रव्यक्तिविषयं तद्द्रव्यक्तिविषयिणीमेवेच्छां प्रतिबध्नाति न तु तदन्यद्रव्यक्तिविषयिणीमपि, अन्यथैकस्मिन् सुखे सिद्धे सुखान्तरेच्छाविच्छेदप्रसङ्ग इति महत्सङ्कटम् । किञ्चैवं "न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।" इति वचनविरोधः ।

જવી જોઇએ. અર્થાત્ જેણે સ્વાધ્યાયાદિ કરી લીધા છે તેને મોક્ષોપાયભૂત વૈયાવચ્ચાદિની ઇચ્છા રહેવી ન જોઇએ, કેમકે સ્વાધ્યાયાદિ મોક્ષોપાય તેને સિદ્ધ થઇ ગયો છે.

સમાધાન :– ઘટેચ્છાવાળાને જે ઉદ્દેશથી ઘડાની ઇચ્છા છે તે જળાહરણ વગેરે રૂપ ઉદ્દેશ તો ગમે તે એક ઘડાથી પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે. તેથી જળાહરણાદિ ફળની ઇચ્છા નિવૃત્ત થઇ જાય છે. તેથી તેના ઉપાય ભૂત ઘડાની ઇચ્છા પણ નિવૃત્ત થઇ જાય છે. પણ સ્વાધ્યાયાદિરૂપ કોઇ એક મોક્ષોપાય સિદ્ધ થવા માત્રથી ઉદ્દેશ્યભૂત મોક્ષ સિદ્ધ થતો નથી. તેથી ઉદ્દેશ્ય એવા મોક્ષની ઇચ્છા ખસતી ન હોવાથી તેના ઇતર ઉપાયોની ઇચ્છા તો શી રીતે ખસે? ॥ ૬૫ ॥

" છતાં પણ જેણે વૈયાવચ્ચ કરી લીધી છે એને કાલાન્તરે વૈયાવચ્ચ કરવાની ઇચ્છા ફરીથી શી રીતે થાય? કેમકે 'મેં વૈયાવચ્ચ કરી લીધી છે' ઇત્યાદિ રૂપ સિદ્ધત્વજ્ઞાનથી તે ઇચ્છા પ્રતિબંધિત થઈ જાય છે. જેમકે ભૂખ્યાને ભોજન કરી લીધા પછી ભોજનેચ્છા ઊભી રહેતી નથી." આવી શંકાને દૂર કરવાની ઇચ્છાથી ગ્રન્થકાર કહે છે–

સાધુ સંબંધી વૈયાવચ્ચાદિ કૃત્ય સિદ્ધ થવા છતાં તે જ વૈયાવચ્ચાદિના ઊંચા પ્રકાર (=ભેદ=પૂર્વે કરેલ વૈયાવચ્ચ કરતાં ચઢિયાતી કક્ષાના વૈયાવચ્ચાદિ કાર્ય) ની ઇચ્છા ઊભી રહેવી યુક્ત જ છે. તાત્પર્ય એ છે કે વૈયાવચ્ચવિશેષ રૂપ કાર્યવિશેષનું સિદ્ધત્વજ્ઞાન તેની જ ઇચ્છાનો પ્રતિબંધ કરે છે. પૂર્વકૃત વૈયાવચ્ચ કરતાં જુદા પ્રકારની વૈયાવચ્ચ વગેરે રૂપ કાર્યવિશેષની ઇચ્છાનો નહિ. નહિતર તો કોઇ પણ એક સુખ સિદ્ધ થઈ ગયે છતે બીજા કોઈ સુખની ઇચ્છા જ ઊભી ન રહેવા રૂપ મોટું સંકટ

सिद्धत्वज्ञानकृतः सामान्येच्छाविच्छेदस्तु नास्त्येव, किन्तु तत्र बलवद्द्वेषप्रयुक्त इत्यध्यात्ममत-परीक्षायां प्रपञ्चितम् । एवं चैककार्यस्य सिद्धत्वेऽपि तज्जातीयकार्यान्तरे इच्छा नानुपपन्ना । तेनैव च=उक्तहेतुनैव च किल इति सत्ये 'नमोऽस्तु' इति शक्रस्तववचनं समर्थितं=उपपादितम् । अत्रास्त्विति हि प्रार्थना, सा च सिद्धे नमस्कारे कथम् ? इति प्रत्यवस्थाने तदुत्कर्षस्याऽसिद्धत्वादेव तत्र तत्संभव इति ललितविस्तरायां भगवता हरिभद्रसूरिणा समर्थितम् । तथा च स(? त) द्ग्रन्थः—"यद्येवं न सामान्येनैवं पाठो युक्तः, भावनमस्कारवतस्तद्भावेन तत्साधनाऽयोगात् । एवमपि पाठे मृषावादः, 'असदभिधानं मृषा' इति वचनात्, असदभिधानं च भावतः सिद्धे तत्प्रार्थनावचः, तद्भावेन [1]तद्भावनायोगादिति, उच्यते-यत्किञ्चिदेतत्, तत्त्वाऽपरिज्ञानाद्, भावनमस्कारस्याप्युत्कर्षादिभेदोऽस्त्येवेति तत्त्वम् । एवं च भाव नमस्कारवतोऽपि तथातथोत्कर्षादिभावेनास्य तत्साधनायोगोऽसिद्धः, तदुत्कर्षस्य साध्यत्वेन तत्साधनोपपत्तेरिति । एवं चैवमपि पाठे मृषावाद इत्याद्यप्यन(? पा)र्थकमेव, असिद्धे तत्प्रार्थनावचः इति न्यायोपपत्तेरिति" । विस्तरस्तुमत्कृत विधिवादावबोध्यः ॥ ६६ ॥ अथेच्छाऽविच्छेदोऽपि योग्यतां विना न श्रेयानित्यनुशास्ति—

આવી પડે. વળી એવું હોવામાં તો 'કામ=શબ્દાદિ વિષયોની ઇચ્છા શબ્દાદિ કામોના ઉપભોગથી શાન્ત થતી નથી' ઇત્યાદિ વચનનો વિરોધ થશે, કેમકે ત્યાં પણ ઉપભોગથી સિદ્ધત્વજ્ઞાન તો થયેલ જ છે. વળી જેનાથી વિશેષ ઇચ્છાનો વિચ્છેદ થાય છે તે સિદ્ધત્વજ્ઞાનથી સામાન્ય ઇચ્છાનો વિચ્છેદ થતો નથી. કિન્તુ એ તો ઇચ્છાના વિષય પ્રત્યે ઉદ્ભવતા બલવદ્ દ્વેષથી જ થાય છે. અર્થાત્ તે ઇચ્છાના વિષયભૂત શબ્દાદિ અંગે જેટલું આકર્ષણ હોય એના કરતાં વધુ પ્રબળ થયેલ દ્વેષ જ એ ઇચ્છાને નિર્મૂળ કરી નાંખે છે. આ વાત **શ્રી અધ્યાત્મમત પરીક્ષા** (શ્લો. ૧૭૩) ગ્રન્થમાં ચર્ચી છે. આમ એક કાર્યવિશેષ સિદ્ધ થવા છતાં તેવા પ્રકારના બીજા કાર્ય વિશેષની ઇચ્છા ઊભી થવી-હોવી એ અસંગત નથી.

[નમુત્થુણંમાં ઉત્કૃષ્ટ નમસ્કારની પ્રાર્થના]

આવું કારણ બતાવીને જ શક્રસ્તવના 'નમુત્થુ' (નમોઽસ્તુ) વચનનું સમર્થન કરાયું છે. આમાં 'અસ્તુ' શબ્દથી પ્રાર્થના છે. નમઃ શબ્દથી નમસ્કાર રૂપ કાર્ય સિદ્ધ થઈ ગએ છતે એ પ્રાર્થના શા માટે ? એવી શંકાનું સમાધાન કરતાં ભગવાન **શ્રી હરિભદ્ર સૂરિ** મહારાજે **લલિતવિસ્તરા** ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે નમસ્કારનો ઉત્કર્ષ (ઊંચા પ્રકારનો નમસ્કાર) હજુ પણ અસિદ્ધ હોવાથી નમસ્કાર અંગે હજુ ઇચ્છા સંભવે છે. તે ગ્રન્થમાં શંકા-સમાધાનરૂપે એવું કહ્યું છે કે-'**શંકા** – દ્રવ્યાદિ નમસ્કારની અપેક્ષાએ ભાવનમસ્કાર ઉત્કૃષ્ટ નમસ્કાર છે. તેથી આ રીતે પ્રાર્થના યુક્ત વચન પ્રયોગ, સામાન્યથી બધાને માટે પાઠમાં મૂકવો યુક્ત નથી, કેમકે ભાવનમસ્કારવાળા ભક્તને તો તે પણ હાજર જ હોઈ તેને પુનઃ સાધવાનો હોતો નથી. વળી 'અસદ્=અસંભવિતનું (અયોગ્યનું) અભિધાન કરવું એ મૃષા છે,' એવા વચનને અનુસરીને આ રીતે પણ એમાં મૃષાવાદ છે, કેમકે ભાવથી વસ્તુ (ભાવ નમસ્કાર) સિદ્ધ થઈ ગયા પછી તેની પ્રાર્થના જણાવનાર વચન, તે વસ્તુ હાજર થઈ ગઈ હોવાથી હવે પ્રાર્થનીય રહી ન હોઈ અસદ્ અભિધાનરૂપ છે.

---

૧. तत्साधनाऽयोगादित्यर्थः ।

इच्छाऽविच्छेओ वि य ण तारिसो जोग्गयं विणा भद्दो ।
भद्दा कहिं णु इच्छा उज्जू वंको य दो मग्गा ॥६७॥

(इच्छाऽविच्छेदोऽपि च न तादृशो योग्यतां विना भद्रः । भद्रा कुत्र न्विच्छा ऋजुर्वक्रश्च द्वौ मार्गौ ॥६७॥)

इच्छ त्ति । इच्छाया अविच्छेदोऽपि=संतानोऽपि तादृशोऽपि=प्रशस्तालम्बनोऽपि, अत्रापि 'अपि'शब्दस्य काकाक्षिन्यायात् संबन्धः, योग्यतामौचित्यं विना न भद्रो, भद्रमस्त्यस्मिन्निति मत्वर्थीय'अ' प्रत्ययान्ततया भद्रवान्=परिणतावविलम्बितफलहेतुरित्यर्थः । अयं भावः-आचार्यादेर्वैयावृत्त्यादाविच्छा वैयावृत्त्यकरादेश्चाध्ययनाध्यापनादाविच्छा प्रसह्यानुचिता, कृतिसाध्यत्वविपर्यासे प्रवृत्तिविपर्यासात्, धृतिविशेषात् प्रसह्य कृतिसाध्यत्वज्ञानेऽपि प्रवृत्तितानवात् फलतानवापत्तेः । अत्रैव दृष्टान्तमुपदर्शयन् शिष्यमध्यापयति-ऋजुः=सरलः वक्रश्च=तद्विपरीतः द्वौ मार्गौ यत्र तत्रेति शेषः, कहिं इति कुत्र नु इति वितर्के इच्छा भद्रा=श्रेयसी ? मार्गत्वमात्रेण द्वयोः साम्येऽपि वक्रमार्गे गमनेच्छया तत्र प्रवृत्तौ विलम्बिता गमनप्राप्तिः, इतरथा त्वविलम्बिता, इति यथा ऋजुमार्गे एव गमनेच्छा श्रेयसी एवं मोक्षोपायत्वेन सकलसंयमयोगसाम्येऽपि यत्र यस्याधिकारपटवं तत्र तस्येच्छाऽविलम्बितसिद्धिक्षमतया श्रेयसी नान्यत्रेति विवेकः ॥ ६७ ॥
अथैतदुपसंहृत्य निमन्त्रणोपदेशमाह—

समाधान – આ તમારી વાત માલ વગરની છે, કેમકે તમે રહસ્ય સમજ્યા વિના બોલો છો. બધા ભાવ નમસ્કાર દ્રવ્યાદિ નમસ્કાર કરતાં ઉત્કૃષ્ટ હોવા છતાં પરસ્પર ઉત્કૃષ્ટ જ હોય એવો નિયમ નથી. એટલે કે ભાવ નમસ્કારના પણ ઉત્કર્ષ-અપકર્ષાદિ ભેદો હોય જ છે. તેથી ભાવ નમસ્કારવાળાને પણ, તેવા તેવા ઉત્કર્ષ સહિતના ભાવ નમસ્કાર હજુ અસિદ્ધ હોઈ તેની સાધના ન હોવી અસિદ્ધ છે. અર્થાત્ નમસ્કારનો ઉત્કર્ષ સાધ્ય હોઈ નમસ્કારની સાધના સુયોગ્ય છે." આ આ અંગેનો વધુ વિસ્તાર મારા (=ઉપા. શ્રી યશોવિજયજીના) **વિધિવાદ** વગેરે ગ્રન્થોમાંથી જોઈ લેવો. ॥૬૬॥

વૈયાવચ્ચ વગેરેની ઇચ્છાનો અવિચ્છેદ પણ યોગ્યતા વિના હિતાવહ નથી એવો ઉપદેશ આપતાં ગ્રન્થકાર કહે છે–

[વૈયાવચ્ચની ઇચ્છા યોગ્યતા વિના અહિતાવહ]

વૈયાવચ્ચાદિની ઇચ્છાનો અવિચ્છેદ (પરંપરા) પણ, તે વૈયાવચ્ચાદિનું આલંબન પ્રશસ્ત હોવા છતાં પણ (અહીં પણ [1]કાકાક્ષિન્યાય મુજબ 'અપિ' શબ્દનો સંબંધ જાણવો.) ઔચિત્ય વિના ભદ્રવાન્ નથી અર્થાત્ પરિણામે અવિલંબિત ફળ દેનાર નથી. (ભદ્ર શબ્દને મત્વર્થીય 'અ' પ્રત્યય લાગ્યો હોવાથી ભદ્ર એટલે જ ભદ્રવાન). અહીં આ તાત્પર્ય છે–આચાર્ય વગેરે વૈયાવચ્ચાદિ કરવાની ઇચ્છા રાખે અને વૈયાવચ્ચ કરનાર સાધુ અધ્યયન–અધ્યાપન (ભણવા–ભણાવવા) વગેરેની ઇચ્છા રાખે એ અત્યંત અનુચિત છે. કેમ કે 'આ વૈયાવચ્ચાદિ મારી કૃતિથી સાધ્ય છે (અર્થાત્) હું કરી શકું એમ છું" એવું કૃતિસાધ્યત્વજ્ઞાન વિપર્યસ્ત હોઈ તેનાથી થનારો પ્રવૃત્તિ પણ વિપર્યસ્ત(=વિસંવાદી) જ થાય છે અને વિપર્યસ્ત પ્રવૃત્તિ તો નિષ્ફળ જ હોય છે. તેથી આચાર્ય વગેરેએ પોતાને

---

૧. જેમ લોકમાં કહેવાય છે કે કાગડાને આંખનો ગોળો એક જ હોય છે જે બન્ને બાજુ ફરી બન્ને બાજુ રહેલા પદાર્થોનું દર્શન કરાવે છે. તેને કાકાક્ષિગોલકન્યાય કહે છે.

तम्हा गुरुपुच्छाए इहमहिगयजोग्गओ कुणउ ।
किच्चं अकए किच्चे वि फलं तीए इहरा फलाभावो ॥६८॥

(तस्माद्गुरुपृच्छया येनाधिगतयोग्यतं करोतु । कृत्यमकृते कृत्येऽपि फलं तयेतरथा फलाभावः ॥६८॥)

॥ निमंतणा सम्मत्ता ॥

तम्ह त्ति । तस्मात्=योग्यतानधिगमस्याऽश्रेयस्त्वात् गुरुपृच्छया=गुरुं प्रति निमन्त्रणानिवेदनेन अधिगता=ज्ञाता योग्यता=कर्त्तव्याऽकर्त्तव्यरूपा येन तादृशः सन् कृत्यं निमन्त्रणापूर्वकं परेषां वैयावृत्त्यं करोतु । ननु गुर्वाज्ञापेक्षायां तेन तत्कार्यनिषेधे कथं तन्निमित्तको लाभः ? इत्यत आह-अकृतेऽपि=अननुष्ठितेऽपि कृत्ये=वैयावृत्त्यादौ फलमिष्टसिद्धिस्तया=आज्ञया । नहि केवलं वैयावृत्त्यमिष्टसिद्धये,अपि त्वाज्ञापूर्वकम् । एवं चावश्यकत्वादाज्ञाया एव तथात्वमिति

અનધિકૃત પ્રવૃત્તિની ઇચ્છા કરવી ન જોઈએ. 'મારા ધૃતિબળ (સત્ત્વ–સાહસાદિ–વીલપાવર) થી હું ગમે તે રીતે પણ એ વૈયાવચ્ચાદિ કાર્યને પાર પાડીશ' એ રીતે કૃતિસાધ્યત્વજ્ઞાન કરીને પણ જે પ્રવૃત્તિ થાય એ વિપર્યસ્ત ન હોવા છતાં પણ શિથિલ તો જરૂર હોય જ છે, કેમ કે તે વખતે વૈયાવચ્ચ વગેરેનો આચાર્યાદિને કોઈ અભ્યાસ હોતો નથી. તેથી એ અંગેની પ્રવૃત્તિ દૃઢ ન થવાથી ફળ પણ અલ્પ જ મળવાની આપત્તિ ઊભી જ રહે છે. તેમજ એટલો વખત પોતાને જેનો અભ્યાસ અને અધિકાર છે એવા અધ્યયનાદિની જો પ્રવૃત્તિ કરી હોત તો એ પ્રવૃત્તિ દૃઢ થવાથી જે વિશિષ્ટ નિર્જરા થાય તે નિર્જરાનું નુકસાન થવાની પણ આપત્તિ આવે છે. તેથી સંયમયોગરૂપ એવા પણ વૈયાવચ્ચાદિની ઇચ્છા અનધિકારીએ કરવી યોગ્ય નથી. આ બાબતમાં આ દૃષ્ટાંત જાણવું જ્યારે સીધો અને વાંકો એમ બે માર્ગ હોય ત્યારે કયા માર્ગે જવાની ઇચ્છા હિતાવહ બને ? માત્ર માર્ગ રૂપે તો બન્ને તુલ્ય હોવા છતાં વક્રમાર્ગ પર જવાની ઇચ્છા કરી એ મુજબ પ્રવૃત્તિ કરવામાં ઇષ્ટદેશ પ્રાપ્તિ રૂપ ફળપ્રાપ્તિ વિલંબે થાય છે અને ઋજુમાર્ગ પર જવાની ઇચ્છાથી થએલ પ્રવૃત્તિથી (ઋજુમાર્ગે ગમન કરવાથી) તે ફળપ્રાપ્તિ વિના વિલંબે થાય છે. તેથી જેમ ઋજુમાર્ગની ઇચ્છા જ હિતાવહ છે તેમ બધા સંયમયોગો મોક્ષોપાય હોવા રૂપે તુલ્ય હોવા છતાં જે અંગે જેનો કુશળ અધિકાર હોય તે અંગે તેની ઇચ્છા વિલંબ વિના સિદ્ધિ કરવામાં સમર્થ હોઈ હિતાવહ છે. અન્ય અંગેની ઇચ્છા નહિ. ॥૬૭॥ આ વિચારણાનો ઉપસંહાર કરી નિમંત્રણાનો ઉપદેશ આપતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

આમ વૈયાવચ્ચ વગેરે પણ યોગ્યતા વિના અકલ્યાણકર હોઈ યોગ્યતાની અજ્ઞાનુકારી પણ અહિતકર છે. તેથી ગુરુને નિમન્ત્રણા વગેરેની પૃચ્છા કરવા દ્વારા કર્ત્તવ્ય–અકર્ત્તવ્યના વિવેકરૂપ યોગ્યતા જેણે જાણી હોય અને પોતાનામાં જોઈ હોય તેને જ બીજાઓની વૈયાવચ્ચ કરવી હિતાવહ છે.

શંકા : નિમન્ત્રણા વગેરે માટે ગુર્વાજ્ઞાની અપેક્ષા રાખવામાં તો નુકસાન છે, કેમકે કયારેક તેઓ ના પાડી દે તો એ નિમન્ત્રણાદિ નિમિત્તે થનાર લાભથી વંચિત રહેવાનું થાય. તેથી ગુરુને પૂછ્યા વિના જ નિમન્ત્રણાદિ કરી દેવા જોઈએ.

कथं नाज्ञामात्रात्फलसिद्धिः ? इतरथाऽऽज्ञां विना कृत्यकरणेऽपि फलाभावः=फलाऽसिद्धिः । तस्मादवश्यमाज्ञामश्रित्यैव निमन्त्रणा क्रियमाणा श्रेयसीति तत्त्वम् । तदाह-[पंचा-१२/४१]

१ इयरेसिं पक्खित्ते गुरुपुच्छाए णिओगकरणं ति । एयमिणं परिसुद्धं वेयावच्चं तु अकए वि ॥

इति । स्यादेतत् निमन्त्रणायामेव गुरुपृच्छाया उपयोगित्वात्कथमकृते वैयावृत्त्ये निमन्त्रणां विना गुरुपृच्छामात्रात्साध्यसिद्धिः ? इति चेत् ? सत्यम्, गुरुपृच्छाजनितभावोत्कर्षप्रयुक्तोत्कर्षशालिभावनिमन्त्रणायोगादेव तत्र फलसिद्धेः, द्रव्यनिमन्त्रणायां तु पृच्छामात्रादेवोपरमे भावसंकोच एवेति बोध्यम् ॥६८॥

॥ इति न्यायविशारदविरचिते सामाचारीप्रकरणे निमन्त्रणा विवृता ॥९॥

સમાધાન : નિમન્ત્રણાદિ કરવાની ઇચ્છા ઊભી થયે છતે નિમન્ત્રક ગુરુની આજ્ઞા લેવા જાય. કદાચ ગુરુ એનો નિષેધ કરે અને તેથી એ વૈયાવચ્ચાદિ કરવામાં ન આવે તો પણ કર્મનિર્જરારૂપ ઇષ્ટફળની સિદ્ધિ તો ગુરુને પૂછવા રૂપ આજ્ઞા લેવા માત્રથી જ થઈ જાય છે, કેમ કે આજ્ઞા જ તે ફળ સિદ્ધિનું મુખ્ય કારણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે માત્ર વૈયાવચ્ચાદિ અનુષ્ઠાનો ઇષ્ટસિદ્ધિ કરનાર નથી કિન્તુ આજ્ઞાપૂર્વકના જ તે તેવા છે. તેથી આગળ બતાવી ગયા તેમ ઇષ્ટફળની સિદ્ધિ માટે આજ્ઞા આવશ્યક હોઇ વૈયાવચ્ચાદિ તો અન્યથા સિદ્ધ જ બની જાય છે. એટલે કે આજ્ઞામાત્ર જ હેતુભૂત છે. માટે વૈયાવચ્ચાદિ સંપન્ન ન થવામાં પણ માત્ર આજ્ઞાથી પણ ફળ સિદ્ધિ ન કેમ થાય ? ઇતરથા=આજ્ઞા વિના જ વૈયાવચ્ચાદિ કૃત્યો કરવામાં ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી. તેથી અવશ્ય આજ્ઞાને આશ્રીને કરાતી નિમન્ત્રણા જ હિતાવહ છે. માટે તપ, વૈયાવચ્ચ, અધ્યયન-અધ્યાપન વગેરે રૂપ વિહિત અનુષ્ઠાનો પણ ગુરુને પૂછીને જ કરવા જોઈએ. "કદાચ ગુરુ ના પાડી દે અને તેથી એટલા આત્મહિતના અનુષ્ઠાનથી વંચિત રહેવાનું નુકસાન થાય" એવું વિચારીને પૂછયા વિના જ બારોબાર એ અનુષ્ઠાન કરી લેવાની મૂર્ખાઈ હિતેચ્છુઓએ કરવી નહિ એ રહસ્ય છે. કહ્યું છે કે "બીજાઓને નિમન્ત્રણા કરવામાં પણ ગુરુપૃચ્છા અવશ્ય કરવી જોઈએ. ગુરુને પૂછવા પૂર્વક કરાયેલ નિમન્ત્રણા જ શુદ્ધ થાય છે. પછી ભલે કદાચ ગુરુના નિષેધાદિના કારણે વૈયાવચ્ચ સંપન્ન ન પણ થાય."

શંકા-ગુરુપૃચ્છા તો નિમન્ત્રણા માટે જ આવશ્યક છે, નિમન્ત્રણાજન્ય ફળ પ્રાપ્તિ માટે નહિ. તેથી વૈયાવચ્ચ સંપન્ન થઈ ન હોય ત્યારે નિમન્ત્રણા વિના જ ગુરુપૃચ્છામાત્રથી સાધ્યસિદ્ધિ શી રીતે થાય ?

સમાધાન : તમારી વાત સાચી છે. પણ ગુરુને પૂછવાથી જે ઊંચો ભાવ પ્રગટે છે તેની પ્રબળતાના કારણે ભાવનિમંત્રણા પણ ઉત્કર્ષવાળી બને છે. અર્થાત્ નિમન્ત્રણાના ઊંચા ભાવ પ્રગટે છે. તેથી અન્ય સાધુઓને આમંત્રણ આપવા રૂપ દ્રવ્ય નિમન્ત્રણા ગુરુએ કરેલ નિષેધના કારણે સંપન્ન ન થવા છતાં ભાવનિમન્ત્રણાથી જ ફળસિદ્ધિ થઈ જાય છે. આમ દ્રવ્યનિમન્ત્રણા શૂન્ય ગુરુપૃચ્છામાત્રથી પણ ભાવનિમન્ત્રણા દ્વારા ફળસિદ્ધિ થાય છે. આમ જેની નિમન્ત્રણા ભાવનિમન્ત્રણા રૂપ છે તેને ગુરુપૃચ્છાથી ભાવવૃદ્ધિ થાય

---

१. इतरेषामाक्षिप्ते गुरुपृच्छाया नियोगकरणमिति । एतदिदं परिशुद्धं वैयावृत्त्यं त्वकृतेऽपि ॥

इदाणिं उवसंपया भण्णइ-

अथावसरप्राप्तोपसंपद्विधित्रियते, तत्रादौ तल्लक्षणमुक्त्वा तत्सामान्यविभागमाह-

तयहीणकज्जगहणे वयणं उवसंपया उवगमस्स ।
सा पुण तिविहा भणिया नाणे दंसणचरित्ते य ॥ ६९॥

(तदधीनकार्यग्रहणे वचनमुपसंपदुपगमस्य । सा पुनः त्रिविधा भणिता ज्ञाने दर्शनचरित्रे च ॥६९॥)

तय त्ति । **तस्याधीनं**=तद्दानभोगफलकं यत्कार्यं तस्य **ग्रहणे**=स्वायत्तीकरणे **उपगमस्य**=अङ्गीकारस्य **वचनं**=अभिधानमुपसंपत् । एवं च न [1]कार्यं विनैव रागादिना पराभ्युपगमनेऽतिव्याप्तिः, न वा [2]कार्यार्थितयाऽपि तदनुपगमवचने सा । **सा**=उपसंपत् पुनः **त्रिविधा**=त्रिप्रकारा **भणिता**=प्रतिपादिता । **ज्ञाने** ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानं शास्त्रसामान्यं, कर्मयोगवचनस्य प्रायिकतयाऽत्र निमित्तसप्तम्या अपि साधुत्वात् तन्निमित्तम्, दृश्यतेऽनेनेति **दर्शनं**=दर्शनप्रभावकं **सम्मत्यादि**, चारित्रं च क्रियाकलापस्ततः समाहारद्वन्द्वादेकवचनं तस्मिंश्च तन्निमित्तं चेत्यर्थः । एवं चोद्देश्यत्रैविध्यादुपसंपत्त्रैविध्यम् । उद्देश्यान्तराभावाच्च न विधान्तरम् । निजशास्त्रे विधान्तरेण विभागश्च स्वतन्त्रपरिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वादपर्यनुयोज्यः । ज्ञानादर्शनस्य पृथग्विभागस्तु प्राधान्यात् प्रयोजनभेदाश्रयणाद्वेति बोध्यम् ॥ ६९ ॥

છે એ જણાવ્યું. એમ જેની નિમન્ત્રણા માત્ર દ્રવ્યનિમન્ત્રણા રૂપ જ હોય છે તેને તો ગુરુને પૃચ્છા કરવા માત્રથી જ ગુરુના નિષેધના કારણે અટકી જવાનું હોઈ નિમન્ત્રણાના રહ્યા સહ્યા ભાવમાં પણ સંકોચ જ થાય છે એ જાણવું ॥ ૬૮ ॥

॥ શ્રી ન્યાયવિશારદવિરચિત સામાચારીપ્રકરણમાં નિમન્ત્રણા સામાચારીનું વિવરણ પૂર્ણ થયું. ॥૯॥

ઉપસંપદ્ સામાચારી– હવે અવસરપ્રાપ્ત ઉપસંપદ્ સામાચારીનું વિવરણ કરાય છે. તેમાં સૌ પ્રથમ તેનું લક્ષણ કહી સામાન્ય વિભાગ દેખાડતાં ગ્રન્થકાર કહે છે –

જેમની નિશ્રામાં જવાનું હોય તેમને આધીન જ્ઞાનાદિનું ગ્રહણ કરવા ઉપગમનું= તેમની નિશ્રાના સ્વીકારનું વચન કહેવું એ ઉપસંપદ્ છે. તેથી [1] જ્ઞાનાદિ કાર્ય વિના જ રાગાદિને વશ થઈ ને બીજા સાધુ વગેરેના અભ્યુપગમના વચનમાં, તેમ જ [2]કાર્યાર્થી હોવા છતાં અસ્વીકારના વચનમાં અતિવ્યાપ્તિ નથી. આ ઉપસંપત્ ત્રણ પ્રકારે કહી છે. જેનાથી પદાર્થો જણાય તે જ્ઞાન (શાસ્ત્રો). તેના ગ્રહણ માટે જે નિશ્રા સ્વીકારાય તે જ્ઞાનોપસંપદ્. દર્શન પ્રભાવક **સન્મતિપ્રકરણ** વગેરે શાસ્ત્રોના અધ્યયન માટે જે સ્વીકારાય તે દર્શનોપસંપદ્. અને સાધુઓની ક્રિયાકલાપ રૂપ ચારિત્રની કુશળતા મેળવવા જે સ્વીકારાય તે ચારિત્રઉપસંપદ્ છે. આમ ઉપસંપદ્ના ઉદ્દેશ ત્રણ હોવાથી ઉપસંપદ્ પણ ત્રણ પ્રકારે છે. આ સિવાય બીજા કોઈ ઉદ્દેશથી ઉપસંપદ્ સ્વીકારાતી ન હોવાથી ઉપસંપદ્નો પણ બીજો કોઈ પ્રકાર નથી. અન્ય કોઈ શાસ્ત્રમાં અન્ય કોઈ રીતે વિભાગ કર્યો હોય તો પણ શાસ્ત્રીય પદાર્થો અંગેની સ્વતંત્ર પરિભાષા અપર્યનુયોજ્ય હોઈ (અર્થાત્ આના આ રીતે જ ભેદ કેમ પાડ્યા ? ઇત્યાદિ પ્રશ્ન પૂછવાને અયોગ્ય હોઈ) "બીજી કોઈ રીતે ઉપસંપદ્નું વિભાજન કેમ કર્યું નથી ?" એવું પૂછવું નહિ તથા,

अथ ज्ञानोपसंपदो भेदान् (दर्शयन्) दर्शनोपसंपद्भेदानां चातिदेशमाह—

वत्तणसंधण गहणे नाणे सुत्तत्थतदुभयं पप्प ।
एमेव दंसणंमि वि वत्तणमिहयं थिरीकरणं ॥ ७० ॥

(वर्त्तनासंधनाग्रहणे ज्ञाने सूत्रार्थतदुभयं प्राप्य । एवमेव दर्शनेऽपि वर्त्तनमिह स्थिरीकरणम् ॥७०॥)

घडणं च संधणा किर तस्स पएसंतरम्मि णट्ठस्स ।
गहणं अपुव्वधरणं इहयं चउरो इमे भंगा ॥ ७१ ॥

(घटनं च संधना किल तस्य प्रदेशान्तरे नष्टस्य । ग्रहणमपूर्वधरणमिह चत्वार इमे भङ्गाः ॥७१॥)

वत्तण त्ति । सूत्रमविवृतो ग्रन्थः, अर्थस्तद्विवरणं तदुभयं च = तद्विशिष्टं चैकविशिष्टापरं, ततः समाहारद्वन्द्वाद् द्वितीयैकवचनम् । तथा च **सूत्रार्थतदुभयानि प्राप्य**=आश्रित्य **वर्त्तनासंधनाग्रहणे**, अत्रापि समाहारादेकवचनम्, **ज्ञाने**=ज्ञानविषये उपसंपदिति पूर्वगाथातोऽनुषङ्गः । एवं च सूत्रादिषु त्रिषु प्रत्येकं त्रैविध्यान्नवविधत्वं ज्ञानोपसंपद इत्युक्तं भवति । **एवमेव**=उक्तरीत्यैव दर्शनेऽपि, एवं च दर्शनोपसंपदोऽपि नवविधत्वमेवेति भावः । अथ वर्त्तनादीनामेव लक्षणमाह—'इहयं' इति इह=अस्मिन् भेदकदम्बके वर्त्तनं **स्थिरीकरणं**=अधीतस्य सूत्रस्य संस्कारदार्ढ्यकारिपुनरुच्चारणं, गृहीतस्य चार्थस्य तथाविधं पुनः पुनरनुसंधानम्, उभयस्य चोभयमिति भावः ॥ ७० ॥ **च**=पुनः **तस्य**=सूत्रस्यार्थस्योभयस्य वा **प्रदेशान्तरे**=कुत्रचिदवच्छेदके **नष्टस्य**=च्युतसंस्कारस्य **घटनं**=स्मरणं **संधना** भवति । तथा **अपूर्वधरणं**=स्वसमानाधिकरणतत्समानविषयकज्ञानाऽप्रयोज्यं ज्ञानग्रहणम् । **इहयं** इति अत्रोपसंपत्कदम्बके **चत्वार इमे** वक्ष्यमाणा **भङ्गाः**=प्रतीच्छत्यप्रतीच्छकवैचित्र्यात् प्रकारा भवन्ति ॥ ७१ ॥ चतुर्भङ्गीमेव नामग्राहं संगृह्णाति—

જ્ઞાનોપસંપદ્ અને દર્શનોપસંપદ્ બંને યદ્યપિ શાસ્ત્રગ્રહણ માટે જ છે, છતાં દર્શનોપસંપદ્નું મહત્ત્વ વધુ છે તેથી અથવા તો બંનેના પ્રયોજન ભિન્ન ભિન્ન છે તેથી જ્ઞાનોપસંપદ્ કરતા દર્શનોપસંપદ્ને અલગ પાડવામાં આવી છે. ॥ ૬૯ ॥ જ્ઞાનોપસંપદ્ના ભેદો દેખાડતાં અને દર્શનોપસંપદ્ના ભેદોનો અતિદેશ કરતાં ગ્રન્થકાર કહે છે–

સૂત્ર એટલે વિવરણ કરાયા વિનાનો ગ્રન્થ, તે સૂત્રનું વિવરણ એ અર્થ અને સૂત્ર વિશિષ્ટ અર્થ કે અર્થ વિશિષ્ટ સૂત્ર એ તદુભય છે. આ ત્રણને આશ્રયીને વર્તના સંધના અને ગ્રહણ અંગે જ્ઞાનોપસંપદ્ ભેદ હોય છે. સૂત્રાદિ ત્રણેયનાં આ ત્રણ ત્રણ ભેદ હોઈ જ્ઞાનોપસંપદ્ના નવ ભેદ જાણવા આ જ રીતે દર્શનોપસંપદ્ના પણ નવ ભેદ જાણવા. આમાં વર્ત્તના એટલે સ્થિરીકરણ. એમાં ભણેલા સૂત્રના સંસ્કારોને દૃઢ કરનાર પુનરુચ્ચારણ એ સૂત્રનું સ્થિરીકરણ, ગૃહીત અર્થનું પુનઃ પુનઃ અનુસંધાન કરવું એ અર્થનું સ્થિરીકરણ, અને એ બન્ને કરવા તે તદુભયનું સ્થિરીકરણ છે. કાલાન્તરે તે સૂત્ર–અર્થ કે તદુભયના જે સંસ્કાર ભૂંસાઈ ગયા હોય તેને યાદ કરવા=તાજા કરવા એ સંધના છે. તથા અપૂર્વ સૂત્રાદિનું (પૂર્વે નહિ ભણેલા સૂત્રાદિનું) ધારણ કરવું એ ગ્રહણ છે. અર્થાત્ સ્વને (=ગૃહ્યમાન જ્ઞાનને) સમાનાધિકરણ જે સ્વસમાન વિષયકજ્ઞાન તેનાથી અપ્રયોજ્ય એવા

संदिट्ठो संदिट्ठस्सेवमसंदिट्ठयस्स संदिट्ठो ।
संदिट्ठस्स य इयरो इयरो इयरस्स णायव्वो ॥ ७२ ॥

(संदिष्टः संदिष्टस्यैवमसंदिष्टस्य संदिष्टः । संदिष्टस्य चेतर इतर इतरस्य ज्ञातव्यः ॥७२॥)

संदिट्ठो त्ति । **सन्दिष्टः**=" त्वममुकं ग्रन्थं पठ " इति गुरुणा दत्ताज्ञः **सन्दिष्टस्य**= " अमुकपार्श्वे पठ " इति गुरुणाऽऽज्ञाविषयीकृतस्य पार्श्वे उपसंपदं गृह्णातीति प्रथमो भङ्गः । एवं=अनेन प्रकारेण, प्रकारश्च प्रायिकं सादृश्यम्, **असंदिष्टकस्य**=गुरुणाऽप्रदर्शिताचार्यस्य **सन्दिष्टः**=गुरुणा पठनाय दत्ताज्ञ इति द्वितीयः । **सन्दिष्टस्य**=गुरुप्रदर्शिताचार्यस्य **चः** समुच्चये **इतरः**=असन्दिष्टः "एतस्य निकटे पठितव्यं परं न तावदिदानीमि"ति दत्ताज्ञ इति तृतीयः । **इतरः**='न तावदिदानीं पठनीयम्' इति कृतप्रतिषेधः **इतरस्य**='नामुकस्य पार्श्वे पठनीयम्' इति प्रतिषिद्धस्याचार्यस्येति चतुर्थः । **चः** समुच्चये, **ज्ञातव्यः**=बोध्यः ॥ ७२ ॥

अत्र कतरो भङ्गः शुद्धः ? कतरो वाऽशुद्धः ? इति विवेचयति—

पढमो एत्थ विसुद्धो बितियपदेणं तु हंदि इयरे वि ।
अव्वोच्छित्तिणिमित्तं जेणं ते वि य अणुण्णाया ॥ ७३ ॥

(प्रथमोऽत्र विशुद्धः द्वितीयपदेन तु हंदि इतरेऽपि । अव्यवच्छित्तिनिमित्तं येन तेऽपि चानुज्ञाता ॥७३॥)

જ્ઞાનનું ગ્રહણ (ઉત્પાદન). આ ઉપસંપદાઓના સમૂહનાં પ્રતીચ્છચ અને પ્રતીચ્છકના ભેદના કારણે આગળ બતાવ્યા મુજબના આ ચાર ભાંગા=પ્રકારો થાય છે. ॥૭૦॥૭૧॥ નામ લેવા પૂર્વક એ ચતુર્ભંગીને જણાવતાં ગ્રન્થકાર કહે છે —

'તું અમુક ગ્રન્થ ભણ' એવી ગુરુની આજ્ઞા જેને મળી હોય તે સંદિષ્ટ. 'અમુકની પાસે ભણ' એવો ગુરુએ જેનો નિર્દેશ કર્યો હોય તે પણ સંદિષ્ટ (આચાર્ય). સંદિષ્ટ શિષ્ય સંદિષ્ટ મહાત્મા પાસે ઉપસંપદ્ સ્વીકારે એ પ્રથમ ભાંગો. આ પ્રથમભંગ પ્રકારે (પ્રકારે એટલે લગભગ સરખા પણ હોવું તે) બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ જાણવા. ગુરુએ ભણવા માટે શિષ્યને રજા આપી હોય પણ 'કોની પાસે ભણવું' તેનો હજુ નિર્દેશ કર્યો ન હોય અને કોઈની પણ ઉપસંપદ્ શિષ્ય સ્વીકારી લે તો 'સંદિષ્ટ–અસંદિષ્ટ પાસે' એવો બીજો ભાંગો થાય. 'તારે અમુક પાસે ભણવું' એવો આચાર્યનો નિર્દેશ ગુરુએ કર્યો હોય પણ 'હમણાં ન ભણવું' એમ વર્તમાનમાં અધ્યયનની અનુજ્ઞા આપી ન હોય અને તેમ છતાં શિષ્ય ભણે તો 'અસંદિષ્ટ સંદિષ્ટ પાસે' એવો ત્રીજો ભાંગો થાય. 'હમણાં ન ભણવું' એ રીતે નિષેધ કરાયેલ શિષ્ય 'અમુકની પાસે ન ભણવું' એ રીતે નિષિદ્ધ આચાર્ય પાસે ઉપસંપદા સ્વીકારે તો 'અસંદિષ્ટ અસંદિષ્ટ પાસે' એવો ચોથો ભાંગો થાય. ॥ ૭૨ ॥ આમાંથી કયો ભાંગો શુદ્ધ છે અથવા કયો અશુદ્ધ છે? એનું ગ્રન્થકાર વિવેચન કરે છે—

[ચાર ભાંગાઓમાં શુદ્ધાશુદ્ધત્વ]

આ ભાંગાઓમાં 'સંદિષ્ટ સંદિષ્ટ પાસે' એવો પ્રથમ ભાંગો શુદ્ધ છે એટલે કે સર્વથા હિતાવહ છે. કેમ કે એમાં ગુર્વાજ્ઞાનું સમ્યક્ પાલન છે તેમ જ સ્વકાર્યનો નિર્વાહ

પઢમો ત્તિ। અત્ર=એતેષુ ભઙ્ગેષુ મધ્યે પ્રથમઃ=સન્દિષ્ટઃ સન્દિષ્ટસ્યેતિ ભઙ્ગઃ શુદ્ધઃ= સર્વથા હિતાવહઃ ગુર્વાજ્ઞાયાઃ સમ્યક્પાલનાત્, સ્વકાર્યનિર્વાહાચ્ચ। એવં ચ શેષાસ્ત્રયોઽશુદ્ધા ઇતિ સામર્થ્યાદ્ગમ્યતે, ગુર્વાજ્ઞાયા દેશતઃ સર્વતશ્ચાઽપાલનાત્। તદિદમુક્તં નિર્યુક્તિકૃતા—

[1]સંદિટ્ઠો સંદિટ્ઠસ્સ ચેવ સંવજ્જએ ઉ એમાઇ। ચઉભંગો એત્થં પુણ પઢમો ભંગો હવઇ સુદ્ધો ॥

[આવ૦ નિ૦ ૭૦૦] ઇતિ। ચૂર્ણિકૃતાઽપિ વિવૃતમેતત્—'એત્થ સંદિટ્ઠો સંદિટ્ઠસ્સ જઇ તો સુદ્ધો, સેસેસુ તિસુ અસામાયારીએ વટ્ટઇ" ઇતિ। ઇદં ચોત્સર્ગમાર્ગમધિકૃત્યોક્તમ્। અપવાદતસ્ત્વાહ—

દ્વિતીયમુત્સર્ગાપેક્ષયા પદ્મપવાદાખ્યં તેન તુઃ પુનરર્થે હંદિ ઇત્યુપદર્શને **ઇતરેઽપિ**=દ્વિતીયાદયોઽપિ ભઙ્ગાઃ શુદ્ધા ઇતિ વિપરિણતાનુષઙ્ગઃ। અત્ર હેતુમાહ—યેન કારણેન **અવ્યવચ્છિત્તિનિમિત્તં**= પ્રવચનાવિચ્છેદહેતોઃ **તેઽપિ ચ**=દ્વિતીયાદયોઽપિ **ચાનુજ્ઞાતાઃ**=સમયે ઉપસંપદ્યોગ્યતયા ભણિતાઃ। **તદુક્તમાવશ્યકવૃત્તૌ**—પુનઃ શબ્દસ્ય વિશેષણાર્થત્વાત્। દ્વિતીયપદેનાઽવ્યવચ્છિત્તિનિમિત્તમન્યેઽપિ દૃષ્ટવ્યા ઇતિ **પઞ્ચાશકવૃત્તાવપ્યુક્તં** શેષાસ્તુ યદિ પરમપવાદ ઇતિ ॥ ૭૩ ॥ ननु तेषामपवादतोऽपि कथं शुद्धत्वं गुर्वाज्ञाविरहादुपसंपदोऽपीष्टफलाऽसिद्धेः? इत्यत आह—

कारणजायं पप्प य नाणिट्ठफला तया अणापुच्छा।
एत्थ य णेगमणओ परोप्परं तारतम्मं वि ॥ ७४ ॥

(कारणजातं प्राप्य च नानिष्टफला तदाऽनापृच्छा। अत्र च नैगमनयतः परस्परं तारतम्यमपि ॥७४॥)

થઈ જાય છે. તેથી અર્થાપત્તિથી એ પણ જણાય છે કે બાકીના ત્રણ ભાંગા અશુદ્ધ છે. **નિર્યુક્તિકારે** કહ્યું છે કે 'ગુરુવડે સ દિષ્ટ, સંદિષ્ટ પાસે ઉપસંપદ્ સ્વીકારે ઇત્યાદિ ચાર ભાંગા છે. એમાંથી પ્રથમ ભાંગો શુદ્ધ છે." **ચૂર્ણિકારે** પણ આનું વિવરણ કરતાં કહ્યું છે કે "આ ચારમાંથી 'સંદિષ્ટ સંદિષ્ટ પાસે' એ ભાંગો શુદ્ધ છે બાકીના અસામાચારી રૂપ જાણવા."

આ ઉત્સર્ગ કહ્યો. {અહીં 'વિશુદ્ધઃ' એકવચનાન્ત પદને વિપરિણત એટલે કે "વિશુદ્ધાઃ" એવા બહુવચનમાં ફેરવીને જોડવાનું છે.} અપવાદથી તો બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ શુદ્ધ છે. કેમકે એ રીતે ઉપસંપદ્ સ્વીકારવાથી પણ જો પ્રવચનનો વિચ્છેદ થતો અટકતો હોય તો એ ત્રણ પણ અનુજ્ઞાત છે. અર્થાત્ ઉપસંપદ્ને યોગ્ય હોવા રૂપે સિદ્ધાન્તમાં કહેલ છે. આવશ્યકવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે 'પુનઃ' શબ્દ વિશેષ અર્થ જણાવવા માટે છે. તે વિશેષ અર્થ આ—અપવાદપદે પ્રવચનના અવ્યવચ્છેદ માટે બીજા ભાંગાઓ પણ શુદ્ધ જાણવા.' **'પંચાશકવૃત્તિ'માં** પણ કહ્યું છે કે " બાકીના ભાંગા પણ શુદ્ધ છે જો અપવાદરૂપે હોય." ॥ ૭૩ ॥

"શેષ ત્રણ ભાંગા અપવાદપદે પણ શી રીતે શુદ્ધ બને? કેમ કે એમાં ગુર્વાજ્ઞા ન હોવાથી ઉપસંપદ્ સ્વીકારવા છતાં ઇષ્ટફળની સિદ્ધિ તો થવાની નથી.' એવી શંકાને મનમાં રાખીને ગ્રન્થકાર કહે છે—

તેવી વિશેષપ્રકારની અવસ્થામાં અવ્યવચ્છિત્તિ રૂપ કારણે ગુરુને ન પૂછવું એ કર્મબંધરૂપ અનિષ્ટફળ આપનાર બનતું નથી. ગુરુને ન પૂછવાપણા રૂપ કારણ, અવ્યવચ્છેદાદિરૂપ રૂપ કારણના અભાવ રૂપ સહકારીની સહાય હોય તો જ અનિષ્ટ-

---

૧. सन्दिष्टः सन्दिष्टस्य चैव संपद्यते त्वेवमादिः। चतुर्भंगोऽत्र पुनः प्रथमो भंगो भवति शुद्धः ॥

कारणजायं ति । तदा तस्यामवस्थायां **कारणजातं**=अव्यवच्छित्त्यादिकं **प्राप्य च**=आश्रित्य च **अनापृच्छा**=गुरोरनालापः **अनिष्टफला**=कर्मबन्धलक्षणविपरीतफला न भवति । कारणाभावसहकृताया एव तस्यास्तथात्वादिति भावः । अत्र च=एतेषु भेदेषु च सामान्येन शुद्धत्वे विचार्यमाणे **नैगमनयतः**=नैगमनयमाश्रित्य **परस्परं**=अन्योन्यं **तारतम्यमपि**=प्रकर्षापकर्षलक्षणमपि भवति, न केवलमपवादतोऽपि साम्यमित्यपि शब्दार्थः । सामान्यविशेषोभयाभ्युपगमपरः खल्वयम्, स च सामान्याद्विशेषं निर्धार्य प्राधान्येन पृथगाश्रयति, प्रस्थकन्यायवदिति विवेकिनाऽभ्यूहनीयम् ॥ ७४ ॥ प्रसङ्गादेतद्विषयविधिविवक्षुराह—

इहयं अत्थग्गहणे एस विही जिणवरेहिं पण्णत्तो ।
पुव्विं उचिए ठाणे पमज्जणा होइ कायव्वा ॥ ७५ ॥

(इहार्थग्रहण एष विधिर्जिनवरैः प्रज्ञप्तः । पूर्वमुचिते स्थाने प्रमार्जना भवति कर्त्तव्या ॥७५॥)

इहयं ति । इह=उक्तोपसंपदि सूत्रग्रहणविधेरपि प्रमार्जनादेरन्यत्रोक्तत्वेऽपि प्रपञ्चभिया निर्युक्तिप्रघट्टकमात्रानुरोधेन च तमुपेक्ष्याह—**अर्थग्रहणे**=अनुयोगाभ्युपगमे **एषः**=वक्ष्यमाणो **विधिः जिनवरैः**=भगवद्भिः **प्रज्ञप्तः**–कथितः, तेभ्यो वा प्राज्ञैर्गणधरादिभिराप्तः प्राप्तः, आत्तो गृहीतो वा, तेभ्यः प्रज्ञयाऽतिशयितधिया वाऽऽप्तो गणधरादिभिरिति गम्यम् । "जिण ! तए समक्खाओ" इति पाठान्तरम्, तत्र हे जिन भगवन् ! त्वया समाख्यातः–सम्यक् प्रकारेण

ફળ આપવામાં સમર્થ બને છે.

સામાન્યથી આ ભેદોની શુદ્ધતા પર વિચારણા કરવામાં એમ જણાય છે કે નૈગમનયાનુસારે આ બધામાં પરસ્પર પ્રકર્ષ–અપકર્ષરૂપ તારતમ્ય પણ છે, અર્થાત્ અપવાદપદે આ બધા અનુજ્ઞાત છે એટલા માત્રથી પણ એકસરખી રીતે આચરવા યોગ્ય છે એવું નથી. નૈગમનય સામાન્ય-વિશેષ ઉભયને સ્વીકારે છે. તેમજ સામાન્ય કરતાં વિશેષનું નિર્ધારણ કરી (પૃથગ્ભાવ અવધારીને) પ્રસ્થકન્યાયની જેમ મુખ્યતયા પૃથગ્ સ્વીકારે છે, એ વાત વિવેકીએ સ્વયં વિચારવી. એટલે કે અપવાદ તરીકે બધા ભાંગાને આચરવાની સામાન્યતઃ અનુજ્ઞા આપી છે. તેમ છતાં નૈગમનય તે ભાંગાઓમાં શુદ્ધ કોણ ? શુદ્ધતર કોણ ? ઇત્યાદિરૂપ શુદ્ધત્વના પ્રકર્ષ–અપકર્ષાત્મક વિશેષનું નિર્ધારણ કરી શુદ્ધતમ–શુદ્ધતર વગેરેના અભાવમાં જ શુદ્ધતર–શુદ્ધ વગેરેની અનુજ્ઞા સ્વીકારે છે. શુદ્ધતમાદિની હાજરીમાં તો શુદ્ધાદિની આચરણાને તે અયોગ્ય જ માને છે. ॥૭૪॥

જ્ઞાનોપસંદ્રની પ્રરૂપણાના પ્રસંગે સાથે સાથે જ્ઞાનગ્રહણ કરવાની વિધિની પણ પ્રરૂપણા કરતાં ગ્રન્થકાર કહે છે–

જ્ઞાનોપસંદ્રમાં અર્થગ્રહણની શ્રી જિનેશ્વરદેવો વડે આવી વિધિ કહેવાઈ (પ્રજ્ઞપ્ત) છે. અથવા શ્રી જિનેશ્વરો પાસેથી પ્રાજ્ઞ ગણધરો વડે (આપ્ત) મેળવાઈ છે કે (આત્ત) ગ્રહણ કરાઈ છે અથવા શ્રી જિનેશ્વરો પાસેથી અતિશયિત જ્ઞાનરૂપ પ્રજ્ઞાથી ગણધરો વડે મેળવાઈ છે. આમ તો સૂત્રગ્રહણની પણ પ્રમાર્જના વગેરે રૂપ વિધિ બીજા ગ્રન્થોમાં કહી છે. છતાં ગ્રન્થ લાંબો થઈ જવાના ભયથી તેમજ નિર્યુક્તિમાં લીધેલ પ્રકરણ માત્રને અનુસરીને આ વિવરણ હોવાથી ગ્રન્થકારે એની ઉપેક્ષા કરી છે.

विनयानुबन्धादिलक्षणेनाख्यातः-कथित इत्यर्थः । विधिमेवाह-पूर्वं=प्रथमं उचिते=व्याख्यानोपवेशनयोग्ये स्थाने प्रमार्जना कर्त्तव्या भवति । ज्ञानाचारो हि चारित्रिणां चारित्राचाराऽविरोधेनैव श्रेयान्, अन्यथा पुनरनाचार एव । इत्थं च तदर्थिना पूर्वं भूमिप्रमार्जनेन चारित्राचारौचिती समुदञ्चिता भवति । सा च हेतुः कल्याणपरम्पराया इति तत्त्वम् ॥ ७५ ॥

दोन्नि निसिज्जाउ तओ कायव्वाओ गुरूण अक्खाणं ।
अकयसमोसरणस्स उ वक्खाणुचिय त्ति उस्सग्गो ॥ ७६ ॥

(द्वे निषद्ये ततः कर्त्तव्ये गुरूणामक्षाणाम् । अकृतसमवसरणस्य तु व्याख्यानुचितेत्युत्सर्गः ॥७६॥)

दोन्नि त्ति । ततस्तदुत्तरं द्वे निषद्ये कर्त्तव्ये, अक्षाणामित्युत्तरं 'च'कारस्य गम्यमानत्वाद् गुरूणामक्षाणां चेत्यर्थः । नन्वक्षाणामपि निषद्या किमर्थं कार्या ? इत्यत आह-**अकृतसमवसरणस्य तु**=अविहिताक्षनिषिद्यस्य तु गुरोरिति शेषः **व्याख्या**=अनुयोगार्पणा **अनुचिता**=अयोग्येत्युत्सर्गः, अतः साऽप्यावश्यकीति भावः । एतदर्थज्ञापनार्थमेव ' [1]मज्जणणिसिज्जअक्खा ' [आव० नि० ७०३] इत्यत्र साक्षादक्षग्रहणमित्याहुः ॥ ७६ ॥

खेले य काइयाए जोग्गाइं मत्तयाइं दो होंति ।
तयवत्थेणवि अत्थो दायव्वो एस भावत्थो ॥७७॥

(श्लेष्मणि कायिक्यां च योग्ये मात्रके द्वे भवतः । तदवस्थेनाप्यर्थो दातव्य एष भावार्थः ॥७७॥)

આ શ્લોકમાં ' जिणवरेहिं पण्णत्तो ' એવા ભાગના સ્થાને ' जिण ! तए समक्खाओ ' એવો પાઠાન્તર પણ છે. એ પાઠાન્તરનો અર્થ આવો જાણવો—હે જિન ! તેં અર્થ-ગ્રહણની આવી વિધિ વિનય-અનુબંધાદિરૂપ સમ્યક્ પ્રકારે કહી છે.' એ વિધિ આવી જાણવી-સૌ પ્રથમ અર્થવ્યાખ્યાન માટે બેસવાના સ્થાનમાં પ્રમાર્જના કરવી. ચારિત્રયુક્ત સાધુઓને જ્ઞાનાચાર પણ ચારિત્રાચારનો વિરોધ ન થાય એ રીતે જ હિતાવહ બને છે. એ વિના તો એ અનાચાર જ બની જાય છે. તેથી જ્ઞાનાચાર પાલનના અર્થીએ પણ ચારિત્રાચારપાલનનું આચિત્ય જાળવવું આવશ્યક છે. સૌ પ્રથમ ભૂમિપ્રમાર્જન કરવામાં (કાળે લેવામાં) એ ઔચિત્ય જળવાઈ રહે છે જે કલ્યાણની પરંપરાના હેતુભૂત હોઈ મહાત્માને કલ્યાણભાગી બનાવે છે. અર્થગ્રહણ પૂર્વે, દેખીતી રીતે સ્વાધ્યાયનો વ્યાઘાતાદિ કરનાર એવી પણ કાળે લેવા વગેરેની વિધિનું પાલન કરવાનું આ રહસ્ય છે. ॥ ૭૫ ॥

કાળે લીધા પછી બે નિષદ્યા કરવી. અર્થાત્ બે આસન પધરાવવા. એક અક્ષ (=સ્થાપનાચાર્ય જી) માટે અને બીજું ગુરુ માટે.

પ્રશ્ન :- સ્થાપનાચાર્ય માટે આસન બિછાવવાની શી જરૂર ?

ઉત્તર :- અક્ષનિષદ્યા કરી ન હોય તો ગુરુએ અનુયોગ કરવો ઉત્સર્ગપદે અનુચિત હોઈ આસન બિછાવવું આવશ્યક છે. આ વાત જણાવવા માટે જ 'मज्जणणिसिज्ज...'માં 'અક્ષ'નું સાક્ષાત્ ગ્રહણ કર્યું છે એમ પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે. ॥૭૬॥

[અર્થાનુયોગ એ રોગી ગુરુનું પણ કર્ત્તવ્ય]

બે આસન બિછાવ્યા પછી શ્લેષ્મા (કફ) અને કાયિકી (લઘુનીતિ) માટે ગુરુને યોગ્ય

---

१. मज्जणणिसेज्जअक्खा कितिकम्मुस्सग्ग वंदणे जेट्ठे । भासंतो होइ जेट्ठो नो परियाएण तो वन्दे ॥

खेले य त्ति। ततः श्लेष्मणि कायिक्यां च श्लेष्मनिमित्तं कायिकीनिमित्तं चेत्यर्थः, गुरोरिति शेषः, योग्ये=उचिते मात्रके=समाधिस्थानरूपे द्वे भवतः स्थापनीये इति शेषः, अन्यथा पुनरर्धकृतव्याख्यानोत्थानानुत्थानाभ्यां स्वाध्यायपलिमन्थात्मविराधनादिप्रसङ्ग इति भावः। ननु कृतकायिकीव्यापारेणैव गुरुणा व्याख्याप्रारम्भादन्तरा कायिक्या अनवकाशादुक्तदोषाभावेन किं कायिकीमात्रकेण? इत्यत आह–तदवस्थस्यापि=सा पुनः पुनः कायिकीसमागमनिमित्तरोगग्रस्तावस्था यस्यासौ तदवस्थ(स्त)स्यापि, अपिशब्दोऽन्यस्य सुतरां तदौचित्याभिव्यञ्जकः, अर्थः=अनुयोगो दातव्य इति भावार्थः। "दो चेव मत्तगाइं खेले तह काइयाइ बीयं तु" [आव० नि० ७०५] इति सूत्ररहस्यम्। तथा च तथाविधग्लानत्वादिकारणे तदौचित्यमित्युक्तं भवति। अत एव पञ्चवस्तुके [१००३] ऽप्यभिहितम्—

दो चेवमत्तगाइं खेले तह काइयाइ बीयं तु। एवंविहो वि सुत्तं वक्खाणिज्ज त्ति भावत्थो ॥इति ॥७७॥

नन्वेवंविधाऽशक्तिमतोऽनुयोगादानेऽपि का क्षतिः? इत्यत आह—

तावइयावि य सत्ती इहरा नूणं निगूहिया होइ।
सत्तिं च णिगूहंतो चरणविसोहिं कहं पावे ॥७८॥

(तावत्यपि च शक्तिरितरथा नूनं निगूहिता भवति। शक्तिं च निगूहयन् चरणविशुद्धिं कथं प्राप्नुयात् ॥७८॥)

तावइया वि य त्ति। तावत्यपि च=रोगग्रासादल्पीयस्यपि च शक्तिः इतरथा=अनुयोगादाने नूनं=निश्चितं निगूहिता=धृतिबलाऽस्फोरणेनाऽप्रकटीकृता भवति। किं ततः? इत्यत आह—

બે માત્રક (કુંડીઓ) નજીકમાં મૂકવી. નહિતર અડધું વ્યાખ્યાન થયું ન થયું હોય ત્યારે ઉઠવું–બેસવું પડે જેથી સ્વાધ્યાયપલિમંથ (હાનિ)–આત્મવિરાધના વગેરે દોષો થવાનો સંભવ છે.

પ્રશ્ન :– ગુરુ લઘુનીતિની શંકા ટાળીને જ વ્યાખ્યાન શરૂ કરે છે. તેથી વચમાં એની શંકા થવાનો પ્રશ્ન જ ન હોઈ ઉક્તદોષનો સંભવ રહેતો નથી. તેથી કાયિકી માટેની કુંડીની શી જરૂર?

ઉત્તર :– લઘુનીતિની પુનઃ પુનઃ શંકા થાય એવા રોગની અવસ્થાવાળા ગુરુએ પણ અર્થાનુયોગ આપવાનો તો હોય જ છે. તેથી એ આવશ્યક બને છે. આનાથી એ સૂચન કર્યું છે કે આવી અવસ્થાવાળાએ પણ જો અનુયોગ આપવાનો છે તો બીજાએ (નીરોગી ગુરુએ) તો અવશ્ય આપવો જ જોઈએ. 'બે માત્રકો રાખવા, શ્લેષ્મ માટે અને કાયિકી માટે' ઇત્યાદિ સૂત્રનું આ જ રહસ્ય છે. **પંચવસ્તુ** શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે "બે માત્રકો રાખવા, શ્લેષ્મ માટે અને કાયિકી માટે, અલ્પ કાલમાં પણ જેણે આ બેનો ઉપયોગ કરવો પડે એવા ગ્લાને પણ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં ઉદ્યમ કરવો જોઈએ એ ભાવાર્થ છે." ॥૭૭॥

[અલ્પબચેલી શક્તિનું પણ નિગૂહન ન કરાય]

આવી અશક્ત અવસ્થાવાળા આચાર્ય અનુયોગ ન આપે તો પણ શું વાંધો?

---

१. अस्योत्तरार्धः–जावइया य सुणेंती सव्वे वि य ते तु वंदंत्ति।

२. द्वे एव मात्रके श्लेष्मणि तथा कायिक्यां द्वितीयं तु। एवंविधोऽपि सूत्रं व्याख्यायादिति भावार्थः॥

शक्तिं च=पराक्रमं च **निगूहयन्**=आच्छादयन् **चरणविशुद्धिं**=चारित्रप्रकर्षं **कथं प्राप्नुयात्** ? न कथमपीत्यर्थः । शक्तिनिगूहनं विना यतमान एव हि यतिरुच्यते, अतः शक्तिनिगूहने यतित्व-शुद्धिर्दूरापास्ता । अत एवाऽशक्तमाश्रित्याप्येवमुक्तम्—[उपदेशमाला-३८४]

[१]सो विय णीअपरक्कमववसायधिइबलं अगूहंतो । मुत्तूण कूडचरियं जइ जयंतो अवस्स जई ॥ **इति** ॥ ७८ ॥

ननु भूयःकालप्रतिबद्धमनुयोगमदानोऽप्यसौ स्वल्पसमाधिकालानुरूपमल्पमेव कार्यान्तरं करिष्यति ततो न शक्तिनिगूहनप्रयुक्तो दोषः, इत्यत आह—

अणुओगदायगस्स उ काले कज्जंतरेण णो लाहो ।
कप्पडववहारेणं को लाहो रयणजीविस्स ॥७९॥

(अनुयोगदायकस्य तु काले कार्यान्तरेण न लाभः । कर्पटव्यवहारेण को लाभः रत्नजीविनः ॥७९॥)

अणुओग त्ति । **अणुओगदायगस्स उ** इति अनुयोगदायकस्य तु अर्थव्याख्यानार्पकस्य तु **काले**=अनुयोगवेलायां **कार्यान्तरेण**=तदतिरिक्तकार्येण **नो लाभः**=नेष्टफलावाप्तिः । अत्र दृष्टान्तमाह—**रत्नजीविनः**=रत्नैरिन्द्रनीलादिभिर्जीवति=वृत्तिं करोतीति रत्नजीवी, तस्य **कर्पटव्यवहारेण**=स्थूलवस्त्रव्यापारेण **को लाभः** न कोऽपीत्यर्थः । तत्राऽपरिनिष्णातत्वादुपेक्षाभावाच्चेति-भावः । एवं चानुयोगं मुक्त्वा कार्यान्तरकरणे तस्याऽविवेक इत्युक्तं भवति, यो हि यत्राधिकारी स तमर्थमेव साधयन् विवेकी व्यपदिश्यत इति निर्गर्वः ॥ ७९ ॥ = निष्कर्षः /

એવા સંભવિત પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

રોગાદિના કારણે ઘણી શક્તિ દબાઈ ગઇ હોવા છતાં જે અલ્પશક્તિ શેષ રહી હોય છે તેનું પણ અનુયોગ ન આપવામાં ધૃતિ-બળ ન ફોરવવાનાં કારણે નિગૂહન થાય છે. તેથી શક્તિ ગોપવાતી હોવાથી ચારિત્રવિશુદ્ધિ શી રીતે થાય ? કેમકે શક્તિ ગોપવ્યા વિના પ્રયત્ન કરનાર જ સાચો યતિ બનતો હોવાના કારણે શક્તિ ગોપવનારમાં તો સાધુપણું જ રહેતું ન હોઇ ચારિત્રવિશુદ્ધિ પણ રહેતી નથી. તેથી જ અશક્ત સાધુને આશ્રીને પણ કહ્યું છે કે "તે અશક્ત પણ પોતાનાં પરાક્રમ-વ્યવસાય ધૃતિ બળને ગોપવ્યા વિના અને માયા રાખ્યા વગર જો પ્રયત્ન કરતો હોય તો અવશ્ય યતિ છે. ॥૭૮॥

'અનુયોગ તો લાંબા કાળનું અનુષ્ઠાન છે. તેથી અનુયોગ ન આપવા છતાં પણ જો એ ગ્લાન પોતાની સમાધિ જળવાઈ રહે તેવું સ્વલ્પકાલીન બીજું નાનું કાર્ય કરે તો તેને શક્તિ નિગૂહનપ્રયુક્ત દોષ શી રીતે લાગે ?' એવી શંકાને મનમાં રાખીને ગ્રન્થકાર કહે છે—

જેમ રત્નના વેપારીને કાપડિયાના જાડા વસ્ત્ર વગેરેના વેપારથી કોઈ લાભ થતો નથી, કેમકે એ તેમાં નિષ્ણાત હોતો નથી, તેમજ તેની ઉપેક્ષાવાળો હોય છે, તેમ અનુયોગ આપનાર ને અનુયોગ આપવાના અવસરે બીજા કાર્યથી ઈષ્ટફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અનુયોગ છોડીને બીજું કાર્ય કરવું એ તો તેનો અવિવેક જ છે. જે જેવા કાર્યનો અધિકારી હોય તે તેવું કાર્ય કરતો હોય તો જ વિવેકી કહેવાય છે. ॥૭૯॥

---

१. सोऽपि च निजपराक्रमव्यवसायधृतिबलमगूहयन् । मुक्त्वा कूटचरितं यदि यतमानोऽवश्यं यतिः ॥

वंदंति तओ सव्वे वक्खाणं किर सुणंति जावइया ।
तत्तो काउस्सग्गं करेंति सव्वे अविग्घट्ठा ॥८०॥

(वन्दन्ते ततः सर्वे व्याख्यानं किल शृण्वन्ति यावन्तः । ततः कायोत्सर्गं कुर्वन्ति सर्वेऽविघ्नार्थम् ॥८०॥)

वंदंति त्ति । ततः=तदनन्तरं किल इति सत्ये यावन्तो व्याख्यानं शृण्वन्ति तावन्त इति गम्यम्, **सर्वे** न तु कतिपये वन्दन्ते द्वादशावर्त्तवन्दनेनेति विधिविशेषबलादुन्नीयते । **ततः**=तदनन्तरं **सर्वे कायोत्सर्गं कुर्वन्ति** । किमर्थम् ? इत्याह—**अविघ्नार्थं**=उत्पन्नोत्पत्स्यद् (उत्पत्स्यमान) विघ्नक्षयानुत्पत्त्यर्थम् । तदुक्तमावश्यकवृत्तौ "सर्वे श्रोतारः 'श्रेयांसि बहु विघ्नानी'ति कृत्वा तद्विघाताद्यानुयोगप्रारम्भे कायोत्सर्गं कुर्वन्ति" इति ॥८०॥

ननु सर्वमेव शास्त्रं मंगलभूतं, पुनः किं तत्र मंगलान्तरेण ? इत्यत आह—

जइवि हु मंगलभूयं सव्वं सत्थं तहावि सामण्णं ।
एयम्मि उ विग्घखओ मंगलबुद्धी इइ एसो ॥८१॥

(यद्यपि हुर्मंगलभूतं सर्वं शास्त्रं तथापि सामान्यम् । एतस्मिंस्तु विघ्नक्षयो मंगलबुद्धिरिति एषः ॥८१॥)

આ રીતે બે માત્રક રાખ્યા પછી, અનુયોગ સાંભળનાર બધા શ્રોતાઓએ અનુયોગ-દાયકને વંદન કરવું, અમુક જ શ્રોતા સાધુઓ વંદન કરે એવું નહિ. આ વિશેષપ્રકારની વિધિરૂપ હોઇ જણાય છે કે વંદન એટલે દ્વાદશાવર્ત વંદન... વંદન કર્યા પછી બધા સાધુઓએ ઉત્પન્ન થએલ વિઘ્નના ક્ષય માટે તેમજ ઉત્પન્ન થનાર વિઘ્નો ઉત્પન્ન જ ન થાય એ માટે કાઉસ્સગ્ગ કરવો. **આવશ્યકની વૃત્તિમાં** પણ કહ્યું છે કે "બધા શ્રોતાઓ 'હિતકર અનુષ્ઠાનો બહુવિઘ્નવાળા હોય છે' એમ વિચારીને વિઘ્નક્ષય માટે અનુયોગ પ્રારંભે કાઉસ્સગ્ગ કરે છે." ॥૮૦॥

સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર મંગલરૂપ જ છે. તો તેની શરૂઆતમાં બીજું મંગલ કરવાની શી જરૂર ? એવી શંકાને દૂર કરવા ગ્રન્થકાર કહે છે—

મંગલપદની વ્યુત્પત્તિવાળી કોઇપણ ચીજ એવંભૂતનય મુજબ મંગલ જ છે. આખું શાસ્ત્ર પણ તેવું જ હોઇ મંગલભૂત જ છે. તેમજ આદિ-મધ્ય અને અંત ભાગ સિવાયના વચલા ભાગોમાં પણ મંગલતા કહી છે તેથી પણ આખું શાસ્ત્ર મંગલભૂત હોવું સિદ્ધ છે. તેમ છતાં એ મંગલ તો સામાન્ય અંતરાયક્ષય પ્રત્યે જ હેતુ છે. શાસ્ત્રસંબંધી વિઘ્નનો ક્ષય તો મંગલબુદ્ધિથી જ થાય છે. તેથી કાયોત્સર્ગ કરવો આવશ્યક છે. તાત્પર્ય એ છે કે અંતરાયકર્મરૂપ વિઘ્નના ક્ષય માત્રની ઇચ્છાથી (મંગલ તરીકે) શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ થતી હોવા છતાં શાસ્ત્રસંબંધી વિઘ્નના ક્ષયની ઇચ્છાથી તેની (શાસ્ત્રાધ્યયનની) પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે અનુત્પન્ન એવું તે (શાસ્ત્ર) પોતાના જ વિઘ્નનો ક્ષય કરવામાં સમર્થ હોતું નથી. (તે માટે તો પૃથગ્ મંગલાચરણ કરવાની જ જરૂર છે.)

શંકા :- શાસ્ત્રકારને આગળ-આગળના વાક્યની રચના કરવાથી જ અને શ્રોતાને તેના શ્રવણથી જ ઉત્તરોત્તર (ઉત્પન્ન થવાની શક્યતાવાળા) વિઘ્નનો ક્ષય (અનુભવ) થઈ જવાથી પૃથગ્ મંગલ કરવાની શી જરૂર છે ? કેમકે કરાતું મંગલ જો

जइ वि हु त्ति । यद्यपि हुः निश्चये सर्वं=निरवशेषं शास्त्रं मङ्गलभूतं, एवंभूतनयेन मङ्गलपदव्युत्पत्त्याक्रान्तस्यैव मङ्गलत्वात्, आदिमध्यान्तभिन्नान्तरालानामपि तथात्वव्यवस्थापनाच्च, तथाऽपि सामान्यं=अन्तरायक्षयसामान्यं प्रत्येव हेतुस्तत् । एतस्मिंस्तु=शास्त्रे तु विघ्नक्षयः=अंतरायविनाशः मङ्गलबुद्ध्या=श्रेयोधिया इति हेतोः एषः=कायोत्सर्गः कर्त्तव्य इति शेषः । अयं भावः–विघ्नक्षयमात्रार्थितया शास्त्रे प्रवृत्त्या(त्ता)वपि शास्त्रविषयकविघ्नक्षयार्थितया न तत्रैव प्रवृत्तिर्युक्ता, अनुत्पन्नस्य स्वस्य स्वविघ्नक्षयाऽक्षमत्वात् । न च कर्तुः पूर्वपूर्ववाक्यरचनायाः श्रोतुश्च तच्छ्रवणादेवोत्तरोत्तरविघ्नक्षयात्किं मंगालान्तरादरेण ? अन्यथानुपपत्तेः क्रियमाणस्य मङ्गलस्य शास्त्रादेकान्तभेदे संबन्धाऽयोगात्, एकान्ताऽभेदे च कार्त्स्न्येन तत्त्वापत्तेः, भेदाभेदाभ्युपगमेऽपि मङ्गलवाक्याद् वाक्यान्तरस्याऽविशेषात् कः खल्वत्र विशेषः यदाद्य एवावयवः स्कन्धसमाप्तिं जनयति तद्विघ्नं वा विघातयति न द्वितीयादिः ? इति वाच्यम्; पृथग्मङ्गलकरणात् शास्त्रे मङ्गलत्वबुद्ध्यैव तद्विघ्नक्षयात् । न हि स्वरूपतो मङ्गलमप्यमङ्गलत्वेन गृह्यमाणं मङ्गलं नाम, मङ्गलस्यापि साधोरमङ्गलत्वेन ग्रहेऽनार्याणां मङ्गलफलादर्शनात् । न चैवममङ्गलस्यापि मङ्गलत्वेन ग्रहे मङ्गलफलापत्तिरिति वाच्यम्, यथाऽवस्थितमङ्गलोपयोग-

---

શાસ્ત્રથી એકાન્તે ભિન્ન હોય તો 'એ અધિકૃતશાસ્ત્રનું મંગલ છે' એવો સંબંધ જ રહેશે નહિ, કેમકે એવો સંબંધ હોવામાં એકાન્તભેદ જ સમાપ્ત થઇ જાય. તેથી એ મંગલ અધિકૃત શાસ્ત્રસંબંધી ન હોઈ તેના વિઘ્નનો ક્ષય શી રીતે કરી શકે ? તેથી જો એમ માનશો કે 'કરાતું મંગલ શાસ્ત્રથી એકાન્તે અભિન્ન છે' તો ફલિત એ થશે કે તે સર્વથા શાસ્ત્રરૂપ જ છે. એમ હોવામાં તો પૃથગ્ મંગલ કરવાનો કોઇ પ્રશ્ન જ રહેશે નહિ. પૃથક્ કરાતા મંગલને જો શાસ્ત્ર કરતાં ભિન્નાભિન્ન માનશો તો એની કાંઈ જરૂર જ રહેશે નહિ, કારણ કે ભેદાભેદ પક્ષમાં મંગલનાં વાક્યો અને શાસ્ત્રના વાક્યો બન્ને સરખા બની જાય છે તો પૃથક્ કરવામાં આવતા આદ્યઅવયવભૂત એ મંગલ વાક્યમાં એવી કઇ વિશેષતા છે કે જેના કારણે એ જ સ્કન્ધાત્મક શાસ્ત્રની સમાપ્તિ કે શાસ્ત્રના વિઘ્નોનો નાશ કરી શકે, શાસ્ત્રના આદ્યવાક્યરૂપ દ્વિતીયાદિ અવયવો નહિ ? અર્થાત્ એમાં એવી કોઈ વિશેષતા છે નહિ. તેથી કરાતું મંગલ ભિન્નાભિન્ન હોવા રૂપે પણ શાસ્ત્રસંબંધી ભાવિ વિઘ્ન ટાળનાર હોવું સિદ્ધ થતું નથી. તેથી પૃથગ્ મંગલ કરવાની કોઈ જરૂર નથી.

સમાધાન :– આ બધી તમારી વાતો નિરર્થક છે, કેમકે જુદું મંગલ ન કરીએ તો શાસ્ત્ર મંગલભૂત છે એ હકીકત પ્રત્યે લક્ષ દોરાય નહીં, જ્યારે જુદું મંગલ કરવાથી 'શાસ્ત્ર મંગલભૂત છે' એવી બુદ્ધિ થાય છે. આવી બુદ્ધિ થાય તો જ તેના વિઘ્નોનો ક્ષય થાય છે. કેમકે સ્વરૂપે મંગલભૂત એવી પણ વસ્તુ જો અમંગલ તરીકે દેખવામાં આવે તો કંઈ એ મંગલનું કામ કરતી નથી. જેમકે મંગલમય સાધુને પણ અપશુકન માનનાર અનાર્યોને સાધુદર્શનાદિથી મંગલનું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી.

શંકા :– એ રીતે તો અમંગલને પણ મંગલરૂપે જોવાથી મંગલનું ફળ મળી જવાની આપત્તિ આવશે.

स्यैव मङ्गलकार्यक्षमत्वादिति निश्चयनयसर्वस्वम् । व्यवस्थितं चेदं विशेषावश्यकादौ । सुपरीक्षितं च स्वोपज्ञद्रव्यालोकविवरणेऽस्माभिरिति विस्तरभिया नेह प्रतन्यते । नन्वेवं ग्रन्थकारकृतादेव मङ्गलात् श्रोतृणामप्यनुषङ्गतो मङ्गलसंभवात् पुनः किं तदर्थककायोत्सर्गकरणेन ? इति चेत् ? सत्यम्, आनुषङ्गिकमङ्गलस्य तथाविधभावजनकत्वेन भावातिशयार्थं पृथगेतद्विधिविधानादिति दिग् ॥ ८१ ॥

वंदिय तत्तो वि गुरुं णच्चासणे य णाइदूरे अ ।
ठाणे ठिया सुसीसा विहिणा वयणं पडिच्छंति ॥८२॥

(वन्दित्वा ततोऽपि गुरुं नात्यासन्ने च नातिदूरे च । स्थाने स्थिताः सुशिष्या विधिना वचनं प्रतीच्छन्ति ॥८२॥)

वंदिय त्ति । **ततोऽपि**=कायोत्सर्गोत्सारणानन्तरमपि **गुरुं**=अनुयोगदायकं **वन्दित्वा नात्यासन्ने**=नातिनिकटे **नातिदुरे**=अनतिविप्रकृष्टे च **स्थाने स्थिताः** सन्तोऽत्यासन्नत्वव्यवस्थानेऽविनयादिप्रसङ्गात्, अतिदूरावस्थाने च सम्यगनुयोगश्रवणाद्यभावप्रसङ्गात्, अत एव **नीतिरपि**—

अत्यासन्ना विनाशाय दूरस्था न फलप्रदाः । सेव्या मध्यमभावेन राजवह्निगुरुस्त्रियः ॥ इत्याह ।

सुशिष्याः=शोभनविनेयाः **विधिना**=निद्राविकथात्यागाञ्जलियोजनभक्तिबहुमानादिना **वचनं**=वाक्यं **प्रतीच्छन्ति**=शृण्वन्ति, तदिदमुक्तम्–[आ.नि० ७०६/७०९]

સમાધાન :– મંગલ બુદ્ધિ પણ યથાર્થ હોય તો જ મંગલનું વિઘ્નક્ષયાદિરૂપ કાર્ય કરી શકે છે. અમંગલ વિશેનું મંગલજ્ઞાન યથાર્થ ન હોઈ મંગલકાર્ય કરી શકતું નથી. નિશ્ચયનયાનુસારી આ વિચારણા **શ્રી વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય** ગ્રન્થમાં બતાવી છે. તેમજ **દ્રવ્યાલોક**ના સ્વોપજ્ઞવિવરણમાં અમે પણ આની વિસ્તૃત વિચારણા કરી છે. તેથી અહીં એનો વિસ્તાર કરતાં નથી.

શંકા :– તેમ છતાં ગ્રન્થકારે કરેલા મંગલથી જ સાથે સાથે શ્રોતાઓને પણ આનુષંગિક રીતે શાસ્ત્ર અંગે મંગલબુદ્ધિ થઈ જવા દ્વારા મંગલ થઈ જવાથી મંગલના ફળની પ્રાપ્તિ સંભવે જ છે. તેથી તેઓને કાઉસ્સગ્ગ કરવાની જરૂર નથી.

સમાધાન :– તમારી વાત સાચી છે. પણ આનુષંગિક મંગલ શાસ્ત્રીય મંગલતાનો તેવો અતિશયિત ભાવ જગાડી શકતું નથી કે જે ભાવ વિઘ્નક્ષય કે સમાપ્તિ કરી શકે. તેથી તેવો વિશિષ્ટ ભાવ જગાડવા શ્રોતાઓએ પણ પૃથગ્ મંગલાત્મક કાઉસ્સગ્ગ કરવો આવશ્યક છે. ॥૮૧॥

કાઉસ્સગ્ગ કર્યા પછી અનુયોગદાતા ગુરુને વંદન કરીને ગુરુની અત્યંત નજીક નહિ કે અત્યંત દૂર નહિ એવા સ્થાને રહી સુશિષ્યોએ વિધિપૂર્વક ગુરુવચનોને સ્વીકારવા જોઈએ. અત્યંત નજીક બેસવામાં અવિનયાદિ દોષો થાય અને અતિ દૂર બેસવામાં અનુયોગ બરાબર રીતે સાંભળી શકાય નહિ. **નીતિવાક્યમાં** પણ કહ્યું છે કે "રાજા, અગ્નિ, ગુરુ અને સ્ત્રી મધ્યમભાવથી સેવવા યોગ્ય છે કેમકે અત્યંત નજીક રહેલા તે વિનાશ માટે થાય છે અને અત્યંત દૂર રહેલા તે ફળપ્રદ બનતા નથી." તેથી ઉક્તસ્થાને બેસવું. વળી વિધિ પૂર્વક સાંભળવું એટલે નિદ્રા–વિકથા વગેરેનો પરિહાર કરવા પૂર્વક અંજલિબદ્ધ રહી ભક્તિબહુમાનાદિથી સાંભળવું તે. કહ્યું છે કે–" ગુરવચનને સાંભળનારાઓ અત્યંત નજીક કે

[1]नासन्ननाइदूरे गुरुवयणपडिच्छगा हुंति ।।
[2]निद्दाविगहापरिवज्जएहिं गुत्तेहिं पंजलिउडेहिं । भत्तिबहुमाणपुव्वं उवउत्तेहिं सुणेयव्वं ।।
[3]अभिकंखंतेहिं सुभासिआइं वयणाइं अत्थसाराइं । विम्हियमुहेहिं हरिसागएहिं हरिसं जणंतेहिं ।।
[4]गुरुपरितोसगएणं गुरुभत्तीए तहेव विणएणं । इच्छियसुत्तत्थाणं खिप्पं पारं समुवयंति ।। इति ।।८२।।

वक्खाणंमि समत्ते काइयजोगे कयंमि वंदंति ।
अणुभासगमन्ने पुण वयंति गुरुवंदणावसरे ।।८३।।

(व्याख्याने समाप्ते कायिकीयोगे कृते वन्दन्ते । अनुभाषकमन्ये पुनर्वदन्ति गुरुवंदनावसरे ।।८३।।)

वक्खाणंमि त्ति । व्याख्याने=अनुयोगे **समाप्ते**=पूर्णे सति योग इत्यनन्तरं चकारो द्रष्टव्य इति कायिकीयोगे च कृते सति **अनुभाषकं**=चिन्तापकं **वन्दन्ते** द्वादशावर्त्तवन्दनेनेति द्रष्टव्यम् । अन्ये पुनराचार्या वदन्ति–गुरुवन्दनावसरे स्थूलकालोपादानाद् गुरुवन्दनानन्तरमेव [1]वाक्यफलत्वाद्ध्वधारणस्यानुभाषकं वन्दन्त इत्यनुषङ्गः इति ।। ८३ ।। अत्र कश्चित्प्रत्यवतिष्ठते–

नणु जेट्ठे वंदणयं इहयं जइ सोऽहिगिच्च पज्जायं ।
वक्खाणलद्धिविगले तो तम्मि णिरत्थयं णु तयं ।।८४।।

(ननु ज्येष्ठे वंदनकमिह यदि सोऽधिकृत्य पर्यायम् । व्याख्यानलब्धिविकले ततस्तस्मिन्निरर्थकं नु तकम् ।।८४।।)

અત્યંત દૂર હોતા નથી. નિદ્રા વિકથાને વર્જીને, ગુપ્તિઓને ભળવીને. અંજલિ જોડીને, ઉપયુક્ત થઈને ભક્તિ–બહુમાનપૂર્વક સાંભળવું જોઈએ. અર્થયુક્ત હોવાના કારણે સારભૂત એવા સુભાષિત વચનોને ઇચ્છતા રહીને, વિસ્મિત મુખવાળા થઈને, હરખ-હરખ અનુભવીને તેમજ જોનારને પણ સંવેગાદિ પમાડવા દ્વારા હરખ પમાડતાં પમાડતાં સાંભળવું જોઈએ. આ રીતે સાંભળવાથી ગુરુને અત્યંત પરિતોષ થાય છે. આવા ગુરુના પરિતોષ, ગુરુની ભક્તિ તેમજ વિનય દ્વારા શિષ્યો જલ્દીથી ઇચ્છિત સૂત્ર–અર્થનો પાર પામે છે." ।।૮૨।।

અનુયોગ પૂરો થયા પછી લઘુશંકાનું નિવારણ કરાએ છતે અનુભાષક=ચિન્તાપકને શેષ શ્રોતાઓ દ્વાદશાવર્ત્તવંદન કરે. બીજા આચાર્યો એમ કહે છે કે ગુરુવંદનાવસરે= ગુરુને વંદન કર્યા પછી તરત જ અનુભાષકને વંદન કરે. વાક્યનું ફળ અવધારણ હોવાથી અહીં 'જ'કાર વાપર્યો છે. ગુરુએ આપેલ અનુયોગનું જે પુનરાવર્ત્તનાદિ કરાવે તે અનુભાષક જાણવો. ।।૮૩।।

[અનુયોગ દાતાને વંદન અંગે પૂર્વપક્ષ]

પોતાના કરતાં ઉત્કર્ષવાળા જ્યેષ્ઠને વંદન કરવું એ સામાન્યથી અનુજ્ઞાત છે. અનુયોગના અવસરે જો વ્રતગ્રહણ રૂપ પર્યાયની અપેક્ષાએ કે ઉંમરની અપેક્ષાએ જ્યેષ્ઠ લેવાના હોય તો અનુયોગ આપવામાં અસમર્થ એવા તે જ્યેષ્ઠને કરેલ વંદન નિરર્થક થઈ જશે. કેમકે કર્મનિર્જરા વગેરે રૂપ ઇષ્ટફળનું અનુયોગ એ 'પ્રધાન' (મુખ્ય કારણ) છે અને વંદનાદિ તેના 'અંગ' છે. અનુયોગ આપવામાં અશક્ત વ્યક્તિને વંદન કરવા છતાં

१. नासन्नातिदूरे गुरुवचनप्रतीच्छका भवन्ति ।। पू०सव्वे काउसग्गं सव्वे पुणोवि वंदंति ।
२. निद्राविकथापरिवर्जितैः गुप्तैः प्राञ्जलिपुटैः । भक्तिबहुमानपूर्वमुपयुक्तैः श्रोतव्यम् ।।
३. अभिकाङ्क्षमाणैः सुभाषितानि वचनान्यर्थसाराणि । विस्मितमुखैर्हर्षागतैर्हर्षं जनयद्भिः ।।
४. गुरुपरितोषगतेन गुरुभक्त्या तथैव विनयेन । इष्टसूत्रार्थानां क्षिप्रं पारं समुपयान्ति ।।

पज्जाएण वि लहुओ वक्खाणगुणं पडुच्च जइ जेट्ठो ।
आसायणा इमस्सवि वंदावंतस्स रायणियं ॥८५॥

(पर्यायेणापि लघुको व्याख्यानगुणं प्रतीत्य यदि ज्येष्ठः । आशातनाऽस्यापि वन्दापयतो रात्निकम् ॥८५॥)

नणु त्ति । पज्जाएण त्ति । ननु ज्येष्ठे=स्वापेक्षयोत्कर्षशालिनि वन्दनकमनुज्ञातमिति शेषः । **इहयं** इति इह=अनुयोगावसरे यदि **पर्यायं**=व्रतग्रहणलक्षणं उपलक्षणाद् वयश्च **अधिकृत्य**=आश्रित्य **सः** ज्येष्ठोऽभिप्रेयत इति शेषः, **तत्**=तर्हि व्याख्यानलब्धिविकले अनुयोगदानाऽशक्ते **तस्मिन्**=ज्येष्ठे विषये 'नु' इति वितर्के तयं इति तत् वन्दनं **निरर्थक**=ईप्सितफलं प्रत्यनुपकारकम् । इदं खलु वन्दनमनुयोगाङ्गम्, न च तदुत्पत्तौ अनुयोगसंभव इति कथमजातप्रधानमङ्गं फलवदिति भावः ॥ ८४ ॥ प्रधानस्य अङ्गिनो ऽनुयोगस्याऽभावे तदङ्गं वन्दनं फलवदित्यर्थः।

अथ यदि **पर्यायेण** उपलक्षणाद् वयसाऽपि **लघुकोऽपि**=लघुरपि **व्याख्यानगुणं**=अनुयोगार्पणानुकूलज्ञानगुणं **प्रतीत्य**=आश्रित्य **ज्येष्ठः**=अधिक इष्यत इति शेषः, यदेति निर्देशात्तदेति लभ्यते तदा **रात्निकं वन्दापयतोऽस्यापि** व्याख्यानगुणं प्रतीत्य ज्येष्ठस्यापि आशातना चिरकालप्रव्रजितस्य लघोर्वन्दापननिषेधनात्सूत्रविराधना भवतीति शेषः । तदेवं गतिद्वयनिषेधाद् गत्यन्तरस्य चाभावादयुक्तमिह वन्दनमिति पूर्वपक्षसंक्षेपः ॥ ८५ ॥ सिद्धान्तयति—

भन्नइ इहयं जेट्ठो वक्खाणगुणं पडुच्च णायव्वो ।
सोऽवि य रायणिओ खलु तेण गुणेणं ति णो दोसो ॥८६॥

(भण्यत इह ज्येष्ठो व्याख्यानगुणं प्रतीत्य ज्ञातव्यः । सोऽपि च रात्निकः खलु तेन गुणेनेति न दोषः ॥८६॥)

અનુયોગાત્મક પ્રધાન સંપન્ન થતું ન હોઈ ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી. તેથી વંદન સફળ શી રીતે બને ? ॥૮૪॥

તેથી જો પર્યાય અને વયમાં નાનાને પણ અનુયોગ દાનાનુકૂલજ્ઞાનના કારણે જ્યેષ્ઠ માની વંદન કરવાનું હોય તો અનુયોગ તો સંપન્ન થઇ જશે, પણ અનુયોગદાયકને, રત્નાધિકનું વંદન સ્વીકારવામાં, 'નાનાએ ચિરકાલદીક્ષિત રત્નાધિક પાસે વંદન ન કરાવવું' ઇત્યાદિ સૂત્રની વિરાધના કરવાનો દોષ લાગશે. આમ જ્યેષ્ઠ માનવાની બન્ને રીતમાં દોષ આવતો હોઈ અને ત્રીજી તો કોઇ રીત જ નં હોવાથી અનુયોગ અવસરે વંદન કરવું જ અયુક્ત છે. ॥૮૫॥ આવા પૂર્વપક્ષનો જવાબ આપતાં ગ્રન્થકાર કહે છે:

[ઉત્તરપક્ષ–જ્ઞાનાધિકય પણ રત્નાધિકતા છે]

અહીં અનુયોગ સંબંધી વંદનવિધિમાં જ્ઞાનવિશેષરૂપ વ્યાખ્યાન ગુણને આશ્રીને જ્યેષ્ઠતા લેવી. દીક્ષાપર્યાયમાં નાનાને, રત્નાધિકનું વંદન સ્વીકારવામાં આશાતના લાગવાનો જે દોષ તમે કહ્યો તે પણ અહીં લાગતો નથી, કેમકે અવમરાત્નિક એવા પણ તે અનુયોગદાતા પોતાના જ્ઞાનવિશેષ રૂપ ગુણના કારણે રત્નાધિક જ છે. ચારિત્રની જેમ જ્ઞાન પણ રત્નત્રયીમાંનુ એક રત્ન હોઇ એની અપેક્ષાએ રત્નાધિકતા અનુયોગદાતામાં સ્પષ્ટ જ છે. સૂત્રમાં પણ હીનગુણીને જ અધિકગુણી પાસે વંદન કરાવવાનો નિષેધ છે, અધિકગુણીને હીનગુણી પાસે વંદન કરાવવાનો નહિ. તેથી સૂત્રવિરાધના નથી.

भन्नइ त्ति । भण्यते=अत्रोत्तरं दीयते, इहयं इति प्रकृतवन्दनकविधौ **ज्येष्ठोऽधिकः व्याख्यानगुणं** प्रतीत्य=ज्ञानविशेषगुणमाश्रित्य ज्ञातव्यः=बोद्धव्यः । आशातनादोषपरिहारप्रकारमाह-**सोऽपि च**=व्याख्यानगुणाधिकोऽपि च खलु इति निश्चये **तेन गुणेन**=ज्ञानविशेषगुणेन **रायणिओ** इति रत्नाधिकः इति हेतोः **न दोषः**=नाशातना । हीनगुणस्य खल्वधिकगुणवन्दापने निषेधो न त्वधिकगुणस्यापीति न सूत्रविराधनेति भावः । **स्यादेतद्**-एवमपि समानगुणत्वमेव प्राप्तं न त्वाधिक्यं, वन्द्यस्य ज्ञानगुणापेक्षयैव वन्दमानस्य चारित्रगुणापेक्षयाधिकत्वादिति चेत् ? **सत्यम्**, स्वाराध्यगुणाधिकस्यैव वन्द्य(मान)गतस्यापेक्षितत्वात्, अन्यथा क्षायिकसम्यग्दृष्टिगृहस्थापेक्षयाऽपि क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टीनां यतीनामवन्द्यत्वप्रसङ्गादिति दिग् ॥ ८६ ॥ उक्तमेव विवेचयितुं यथा वन्दापने दोषस्तथाह—

जाणंतस्स हि अगुणं अप्पाणं सगुणभावविक्खायं ।
वंदावंतस्स परं दोसो मायाइ भावेणं ॥ ८७ ॥

(जानतो ह्यगुणमात्मानं सगुणभावविख्यातम् । वन्दापयतः परं दोषो मायादिभावेन ॥८७॥)

जाणंतस्स हि त्ति । **आत्मानं**=स्वं **अगुणं**=गुणरहितं **जानतः**=अध्यवस्यतः **हिः** उपदर्शने कीदृशमात्मानम् ? **सगुणभावेन**=गुणवद्रूपतया **विख्यातं**=लोके प्रसिद्धम्, एतेन परवन्दनयोग्यताप्रकारोपदर्शनं कृतं भवति, बालमध्यमयोर्लिङ्गवृत्ति(? र्त्त)मात्रमपेक्ष्य प्रवृत्तिशीलत्वात्,
"बालः पश्यति लिङ्गं मध्यमबुद्धिर्विचारयति वृत्तम् । आगमतत्त्वं तु बुधः परीक्षते सर्वयत्नेन ॥"

શંકા :– તો પછી અનુયોગના દાયક અને ગ્રાહક બન્ને સમાન ગુણવાળા થયા. હીન-અધિક ગુણવાળા નહિ. કેમકે દાયક **જ્ઞાનગુણની** અપેક્ષાએ અધિક છે જ્યારે ગ્રાહક ચારિત્રગુણની અપેક્ષાએ. તેથી ગુણાધિક તો બેમાંથી એકેય ન થવાથી કોઇએ કોઇને વંદન કરવું ન જોઇએ.

સમાધાન :– વંદક વંદ્યને જે વંદન કરે છે તેમાં, પોતાને આરાધ્યગુણની વંદ્યમાં રહેલ અધિકતાની જ અપેક્ષા રાખે છે, શેષગુણોની હીનતા–અધિકતાની તો **ઉપેક્ષા જ** કરે છે. નહિતર તો ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વી ગૃહસ્થોને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વી **સાધુઓ** સમાન ગુણી જ હોવાથી (કેમકે ગૃહસ્થ સમ્યક્ત્વ ગુણને આશ્રીને અધિક છે જ્યારે સાધુ ચારિત્રગુણને આશ્રીને અધિક છે) અવંદ્ય બની જવાની આપત્તિ આવે. તેથી **સમ્યક્ત્વમાં** અધિક એવા પણ ગૃહસ્થને સ્વઆરાધ્ય ચારિત્રગુણની અપેક્ષાએ **આધિક્યવાળા** એવા સાધુઓ વંદનીય છે તેમ ચારિત્રગુણમાં અધિક એવા પણ અનુયોગ ગ્રાહક **સાધુઓને** સ્વઆરાધ્ય જ્ઞાન ગુણના આધિક્યવાળા અનુયોગદાતા વંદનીય છે જ. ॥૮૬॥

[જાતને નિર્ગુણ જાણનારે વંદન ન કરાવાય]

આ જ વાતનું વિવેચન કરવા, જે રીતે વંદન કરાવવામાં દોષ છે તે ગ્રન્થકાર કહે છે–

ગુણવાન હોવા રૂપે લોકમાં પ્રસિદ્ધ (લોકો મોટે ભાગે ગુણવાનરૂપે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિને વંદન કરે છે) થયેલ વ્યક્તિને સામાન્યતઃ બાળ અને મધ્યમબુદ્ધિવાળા **વંદન** કરતાં હોય છે, કેમકે તેઓ માત્ર **લિંગ** અને વર્ત્તન જોઇને પ્રવૃત્તિ કરનારા હોય છે.

[षोड० १/२] इति वचनात् । परं=स्वारोपितगुणाराधनेच्छाशालिनं वन्दापयतः=वन्दनं कारयतः दोषः=कर्मबन्धः मायादिभावेन=कपटादिपरिणामेन भवति । स हि दुरात्मा स्वतो जातभ्रमं मुग्धजनं कुपथादनिवारयन् विश्वासघातपातककलङ्कपङ्कलिप्तान्तःकरणतया दुरन्तमोहग्रस्तो भवतीति ॥ ८७ ॥

भवतु तस्य परवन्दापने दोषः, प्रकृते तु ततोऽत्यन्तविलक्षणस्य प्रशस्तलक्षणस्यानुभाषकज्येष्ठस्य जगद्गुरुवचनाराधनार्थितामात्रेणाध्येतारं वयःपर्यायाभ्यां ज्येष्ठमपि वन्दापयतः कथं दोषः ? बीजाभावादिति विवेचनीयमेतद्, यतः प्रवचनाराधनार्थमात्रमेतद्वन्दनम्, अतश्चारित्रहीनस्याप्येतद्गुणस्यापवादतो वन्द्यत्वमित्यनुशास्ति—

एत्तो अववाएणं पागडपडिसेविणो वि सुत्तत्थं ।
वंदणयमणुण्णायं दोसाणुव्वूहणाजोगा ॥८८॥

(इतोऽपवादेनेह प्रकटप्रतिसेविनोऽपि सूत्रार्थम् । वंदनकमनुज्ञातं दोषाणामनुबृंहणाऽयोगात् ॥८८॥)

एत्तो त्ति । इतः इति पातनिकाव्याख्यातम् । अपवादेन=द्वितीयपदेन **प्रकटप्रतिसेविनोऽपि**–"[1]दगपाणं पुप्फफलं" [उ० माला ३४९] इत्याद्युक्ताऽसंयतलक्षणभृतोऽपि **अपिस्तस्योत्सर्गतोऽवन्द्यत्वद्योतनार्थः**, **सूत्रार्थं**–प्रवचनार्थं **वन्दनकं**–द्वादशावर्त्तवन्दनं **अनुज्ञातं**–भगवद्भिरनुमतम् । **ननु** यद्वन्दने दोषं ज्ञात्वा निषेधस्तस्य पुनः कथमनुज्ञा ? इत्यत आह–**दोषाणां**–तद्गताऽसंय-

---

કહ્યું છે કે "બાળ જીવો લિંગ જુએ છે, અને મધ્યમ જીવો આચરણ જુએ છે જ્યારે પંડિતો સર્વ પ્રયત્નપૂર્વક આગમતત્ત્વની પરીક્ષા કરે છે." ગુણવાન તરીકે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થએલ આવી વ્યક્તિ જો પોતે હકીકતમાં નિર્ગુણ છે એમ જાણતો હોય અને છતાં, આરાધનાની ઇચ્છાવાળા બીજા પાસે, પોતાનામાં તેના આરાધ્ય જ્ઞાનાદિ ગુણોની હાજરીનો દેખાવ માત્ર કરવા દ્વારા વંદન કરાવતો હોય તો એ માયા વગેરે આચરવા દ્વારા કર્મબંધ જ કરે છે. સ્વયં ભ્રમણામાં પડેલા મુગ્ધજનોને તે દુરાત્મા કુમાર્ગથી અટકાવતો નથી. અને તેથી વિશ્વાસઘાતરૂપી પાપકર્મના કલંકરૂપ કાદવથી તેનું અંતઃકરણ ખરડાય છે તેમજ એ દુરન્ત મોહગ્રસ્ત બને છે. ॥૮૭॥

બીજાનું વંદન લેવામાં આવા નિર્ગુણને ભલે દોષ લાગતો હોય. પ્રસ્તુતમાં તો તેના કરતાં અત્યંત વિલક્ષણ પ્રશસ્તલક્ષણયુક્ત અનુભાષક જ્યેષ્ઠને વય-પર્યાયમાં જ્યેષ્ઠ એવા ભણનારનું વંદન લેવામાં દોષ નથી, કેમકે એ તો જગદ્ગુરુ શ્રી વીતરાગ પરમાત્માના વચનની આરાધનાની ઇચ્છા માત્રથી જ આ વંદનને સ્વીકારે છે. તેથી દોષના બીજ રૂપ માયાનો એનામાં અભાવ છે. તેથી જ જ્ઞાનવિશેષાદિગુણયુક્ત ચારિત્રહીન જીવ પણ અપવાદથી વંદ્ય છે એવું જણાવવા ગ્રન્થકાર કહે છે–

આમ, 'દગપાણં પુપ્ફફલં' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કહેલ અસંયતના લક્ષણોથી યુક્ત અને પ્રકટમાં સાવદ્યનું પ્રતિસેવન કરનાર એવી વ્યક્તિને પણ ('પણ' શબ્દ 'ઉત્સર્ગથી તો એ અવંદ્ય જ છે' એ જણાવવા માટે છે) સૂત્ર ગ્રહણ માટે દ્વાદશાવર્ત્તવંદન

---

१. दगपाणं पुप्फफलं अणेसणिज्जं गिहत्थकिच्चाइं । अजया पडिसेवंती जइवेसविडंबगा णवरं ॥

માદીનાં उपबृंहणाऽयोगात्-अनुमोदनाऽप्रसङ्गात् । प्रवचनग्रहणार्थितामात्रेण खल्विदं वन्दनं न तु तद्गतगुणार्थितास्पर्शोऽपीति । यथा चैतत्तत्त्वं तथा विवृतमध्यात्ममतपरीक्षायामिह तु विस्तरभयान्न प्रतन्यते ॥ ८८ ॥

अत्रैव विषये निश्चयव्यवहारनयद्वयमतमुपदर्शयति—

निच्छयणएण इहयं पज्जाओ वा वओ वा ण पमाणं ।
ववहारस्स पमाणं उभयणयमयं च घेत्तव्वं ॥ ८९ ॥

(निश्चयनयेनेह पर्यायो वा वयो वा न प्रमाणम् । व्यवहारस्य प्रमाणमुभयनयमतं च गृहीतव्यम् ॥८९॥)

निच्छयणएणत्ति । निश्चयनयेन = भावप्राधान्यवादिना शब्दादिनयेन **ईहयं** त्ति इह **जयेष्ठ-त्वविचारावसरे पर्यायः**=व्रतकालः **वयः** = अवस्थाविशेषो वा **न प्रमाणं**=नादरणीयम्, तयोः

કરવાની ભગવાને અપવાદ તરીકે અનુજ્ઞા આપી છે.

શંકા :– જેને વંદન કરવામાં તેનામાં રહેલ અસંયમાદિની અનુમોદના વગેરે દોષો જાણીને નિષેધ કર્યો છે તેને જ (અપવાદે) વંદન કરવાની અનુજ્ઞા શી રીતે આપી શકાય ?

સમાધાન :– નિષેધના કારણભૂત જે તદ્ગત અસંયમાદિની અનુમોદનાનો દોષ છે તે અહીં લાગતો ન હોવાથી આ અનુજ્ઞા આપી છે. સૂત્રાર્થગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા માત્રથી જ આ વંદન કરાય છે, તેથી એમાં તેનામાં રહેલ ગુણો (દોષાત્મક ધર્મો)ની અર્થિતા નો વંદકને સ્પર્શમાત્ર પણ ન હોઇ અનુમોદના લાગતી નથી. આના રહસ્યનું વિશેષ વિવરણ **શ્રી અધ્યાત્મમતપરીક્ષા** (શ્લોક-૫૮) ગ્રન્થમાં કર્યું છે. તેથી અહીં વિસ્તાર થઈ જવાના ભયે વધુ વિવેચન કરાતું નથી. ॥૮૮॥

આ બાબતમાં નિશ્ચય–વ્યવહાર નયોનો મત દેખાડતાં ગ્રન્થકાર કહે છે–

ભાવને પ્રધાન કરનાર શબ્દાદિનયરૂપ નિશ્ચયનયે આ જ્યેષ્ઠત્વની વિચારણામાં પર્યાય કે ઉંમર પ્રમાણ નથી (અર્થાત્ નિયામક નથી), કેમકે તે બે નિર્જરાત્મક કાર્ય કરવામાં અસમર્થ છે. પર્યાય કે ઉંમરમાં ગમે એટલો મોટો હોવા માત્રથી જ કંઇ, વિશિષ્ટ ઉપયોગ શૂન્ય સાધુ મોક્ષકારણીભૂત નિર્જરાવિશેષને પામી શકતો નથી. વ્યવહારનય પર્યાય કે વયને પ્રમાણ માને છે અર્થાત્ વન્દ્યત્વ હોવા ન હોવામાં પર્યાય કે વયનો આદર કરે છે=એને આગળ કરે છે. જો કે વંદન કરવા માટે તો વંદ્યમાં રહેલ ગુણવિશેષ જ આવશ્યક છે, તેમ છતાં આલયવિહારાદિની વિશુદ્ધિથી યુક્ત પર્યાય વિશેષ જ તે ગુણવિશેષની જાણકારી માટે ઉપાયભૂત હોઇ વંદનાદિ વહેવાર માટે પર્યાય જ મુખ્ય બની જાય છે. ગુણવિશેષ તો 'દાસેણ મે ખરો કીએા.' ઇત્યાદિ ન્યાયથી ગૌણ જ રહે છે. કહ્યું છે કે "નિશ્ચયતઃ એ જાણવું અશકયપ્રાયઃ છે કે વિવક્ષિત કાળે કયો સાધુ કયા શુભ કે અશુભ ભાવમાં રમે છે ? તેથી એ રીતે તો વંદન અકર્ત્તવ્ય જ બની જાય, અને વ્યવહારથી તો જેણે ચારિત્ર પહેલાં લીધું હોય તેને વંદન કરાય છે."

પ્રશ્ન :– આ રીતે પોતાના આગ્રહમાત્રના કારણે આ બન્નેની વ્યવસ્થા ન હોઇ કોણ પ્રમાણ છે અને કોણ અપ્રમાણ ? એનો વિવેક=ભેદ તો બતાવો.!

કાર્યાऽક્ષમત્વાત્ । ન હિ પર્યાયેણ વયસા વાધિકોऽપિ વિશિષ્ટોપયોગવિકલઃ સાધુઃ પુંમપદ-નિદાનં નિર્જરાવિશેષમાસાદયતીતિ । વ્યવહારસ્ય=વ્યવહારનયસ્ય પર્યાયો વયો વા પ્રમાણં= આદરણીયમ્ । યદ્યપિ વન્દનૌપયિકો વન્દ્યગતો ગુણવિશેષ એવ, તથાऽપ્યુલ્લેયવિહારાદિવિશુદ્ધિ-સમ્પ્રીચીનસ્ય પર્યાયવિશેષસ્યૈવ તત્પ્રતિસંધાનોપાયત્વાત્ પર્યાય એવ પ્રધાનમ્, ગુણવિશેષસ્ય 'दासेण मे०' इत्यादिन्यायाद् गौणत्वात् । उक्तं च—[पंचवस्तु–१०१५]

"[1]णिच्छयओ दुन्नेयं को भावे कंमि वट्टए समणो । ववहारओ उ कीरइ जो पुव्वट्ठिओ चरित्तंमि ॥

इति । नन्वेवं द्वयोरप्यनयोः स्वाग्रहमात्रेणाऽव्यवस्थितत्वात्किं प्रमाणं ? किं वाऽप्रमाणम् ? इति विविच्यताम्–अत आह–उभयनयमतं च=उक्तनयद्वयसम्मतं च पुनः ग्रहीतव्यं=आदरणीयं तुल्यवत्, उभयापेक्षायामेव प्रमाणपक्षव्यवस्थितेः । सा च द्वयोरपि परस्परं ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोरि-वापेक्षिकयोर्गौणत्वमुख्यत्वयोः संभवान्नानुपपन्ना । तत्त्वं पुनरत्रत्यमध्यात्ममतपरीक्षायामेव ॥८९॥

एतेन निश्चयनयमात्रावलम्बिना दत्तं दूषणं प्रतिक्षिप्तमित्याह—

एएण नाणगुणओ लहुओ जइ वंदणारिहो नूणं ।
होइ गिहत्थो वि तहा गुणंतरेणं ति णिद्दलियं ॥ ९० ॥

(एतेन ज्ञानगुणतः लघुको यदि वंदनार्हो नूनम् । भवति गृहस्थोऽपि तथा गुणान्तरेणेति निर्दलितम् ॥९०॥)

एएण त्ति । एतेन=उभयमताङ्गीकारेण इति=एतद्भणितं निर्दलितं=निराकृतम् । इतीति किम् ? लघुकोऽपि=वयःपर्यायाभ्यां हीनोऽपि यदि ज्ञानगुणेन वन्दनार्हः=वन्दनयोग्यो वयःपर्यायाभ्यां ज्येष्ठस्यापीति गम्यम्, यदा तदाक्षेपात्तदा नूनं=निश्चितं गुणान्तरेण=स्वावृत्तिक्षायिकसम्यक्त्वा-दिगुणेन गृहस्थोऽपि=गृहिधर्मापि तथा वन्द्यो भवति । न हि ज्ञानाराधनमिव दर्शनाराधनमपि न मोक्षाङ्गमिति ॥ ९० ॥ एतदर्थमेव विवेचयति—

जेणेवं ववहारो विराहिओ होइ सो वि बलिअयरो ।
'ववहारो वि हु बलवं' इच्चाइअवयणसिद्धमिणं ॥ ९१ ॥

(येनैवं व्यवहारो विराद्धो भवति सोऽपि बलिकतरः । व्यवहारोऽपि हु बलवान् इत्यादिकवचनसिद्धमिदम् ॥९१॥

ઉત્તર :– બન્ને નયને સંમતવાત સમાન રીતે સ્વીકારવી જોઇએ, કેમકે ઉભયનયની અપેક્ષાવાળી વાત જ પ્રમાણભૂત હોય છે. આ ઉભયની અપેક્ષા પણ, પરસ્પર આપેક્ષિક એવા હ્રસ્વત્વ–દીર્ઘત્વની જેમ પરસ્પર સાપેક્ષ ગૌણત્વ–મુખ્યત્વ તે બેમાં સંભવિત હોઈ અસંગત નથી. આ અંગેનું વિશેષ રહસ્ય પણ **અધ્યાત્મમત પરીક્ષા** (શ્લો. ૬૪) ગ્રન્થમાંથી જ જોઈ લેવું. ॥૮૯॥

આમ ઉભયનયસંમત પ્રવૃત્તિ જ આદરણીય હોઇ નિશ્ચયનયમાત્રનું અવલંબન કરનારે આપેલ દૂષણ નિરસ્ત જાણવું એવું દેખાડતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

"વય અને પર્યાયમાં નાનો એવો પણ સાધુ જો જ્ઞાનગુણના કારણે મોટાને પણ વંદનીય બની જતો હોય તો ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વી સાધુઓને ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વગુણને આશ્રીને ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વી ગૃહસ્થ પણ વંદ્ય બની જશે. કેમકે જ્ઞાનારાધનાની જેમ દર્શન આરાધના પણ મોક્ષનું કારણ હોઇ દર્શનગુણ પણ આરાધ્ય તો છે જ." એવા કુતર્કનું

---

१. निश्चयतः दुर्ज्ञेयं को भावे कस्मिन् वर्तते श्रमणः । व्यवहारतस्तु क्रियते यः पूर्वस्थितश्चारित्रे ॥

જેણેવં તિ । યેન કારણેન એવં=ઉક્તરીત્યા ગૃહસ્થવન્દને વ્યવહારઃ = વ્યવહારનયઃ વિરાદ્ધઃ= અનઙ્ગીકૃતઃ સ્યાત્, ટઙ્કરહિતરૂપ્યસ્થાનીયસ્ય યતિવેષરહિતસ્ય સંયમવતોઽપિ વ્યવહારનયેન વન્દનાઽનઙ્ગીકરણાત્ । વિશુદ્ધયતિલિઙ્ગસ્ય સુવિહિતસ્યૈવ ટઙ્કસહિતરૂપ્યસ્થાનીયસ્ય વન્દને ઉભયનયાશ્રયણસંભવાદન્યતરાશ્રયણેઽન્યતરવિરાધનાપ્રસઙ્ગ ઇતિ ભાવઃ । ननु નિશ્ચયારાધને વ્યવહાર-વિરાધનમકિઞ્ચિત્કરમિત્યાશઙ્ક્યાહ–सोऽपि=વ્યવહારનયોઽપિ બલિકતરઃ=બલીયાન્ સ્વસ્થાને-તસ્ય પરાઽપ્રતિક્ષેપ્યત્વાદ્, અસ્થાને પ્રતિક્ષેપસ્ય ચ નિશ્ચયેઽપિ તુલ્યત્વાત્ । न च નાસ્ત્યમૂદૃશં વ્યવહારસ્થાનં યન્નિશ્ચયસ્યાઽસ્થાનમિતિ વાચ્યમ્, વન્દ્યે દોષાઽપ્રતિસન્ધાનગુણપ્રતિસન્ધાનદશાયાં વ્યવહારાવકાશેઽપિ નિશ્ચયાનવકાશાત્ । ઉક્તામભિયુક્તસમ્મત્યા પ્રમાણયતિ–एतद्=વ્યવહારસ્ય બલિકતરત્વં " ववहारो वि हु बलवं " ઇત્યાદિકવચનસિદ્ધમ્ ।

ઉભયનયસંમત એવા મતનો અંગીકાર કર્યો હોવાથી નિરાકરણ થઈ ગએલ જાણવું. ॥ ૬૦ ॥ આ વાતનું જ વિવેચન કરતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

[વ્યવહારનયની વિરાધના અયોગ્ય]

ગૃહસ્થને વંદન કરવામાં વ્યવહારનયની વિરાધના થાય છે જે યોગ્ય નથી, કેમકે એ પણ બળવાન્ છે. 'ववहारो वि हु बलवं' એવા શાસ્ત્ર વચનથી આ (બળવાન્ હોવાની) વાત સિદ્ધ છે. મહોર છાપ વિનાના ચાંદીના સિક્કા જેવા જે સાધુવેશ શૂન્ય સંયમી તે ભાવયતિને પણ વ્યવહારનય વંદ્ય માનતો નથી. તેથી સાદા ગૃહસ્થને વંદન કરવામાં તેનો (વ્યવહારનયનો) અનાદર કેમ ન થાય ? તાત્પર્ય એ છે કે છાપયુક્ત સિક્કા જેવા વિશુદ્ધયતિલિંગયુક્ત સુવિહિત સાધુને વંદન કરવામાં જ ઉભયનય સ્વીકાર સંભવે છે. તેથી એમાંથી માત્ર એકનો જ આશ્રય કરવામાં બીજાની વિરાધના થવાની આપત્તિ ઊભી થાય છે.

શંકા– નિશ્ચયનયની આરધના થઈ જતી હોય તો વ્યવહારનયની વિરાધના અકિંચિત્કર છે, (આપણું કંઈ બગાડી શકતી નથી.) કેમકે નિશ્ચયનય જ મુખ્યતયા ભાવને સ્વીકારતો હોઈ બળવાન છે, કાર્યસાધક છે.

સમાધાન– તમારી શંકા અયુક્ત છે, કેમકે વ્યવહારનય પણ બળવાન છે જ. તે એટલા માટે કે સ્વસ્થાનમાં એનો પણ પર=નિશ્ચયનય પરાભવ કરી શકતો નથી. પોતાના અસ્થાનમાં તેનો પરાભવ થઈ જતો હોવા માત્રથી એને નિર્બળ માનવાનો હોય તો તુલ્ય યુક્તિથી તો નિશ્ચયને પણ દુર્બળ માનવો પડશે, કેમકે એ પણ પોતાના અસ્થાનમાં પર (વ્યવહાર)થી પરાભવ પામેલ છે. તાત્પર્ય એ છે કે વંદનવ્યવહારાદિરૂપ પોતાના અસ્થાનમાં નિશ્ચયનય દુબળો હોવા છતાં કર્મનિર્જરા વગેરે રૂપ સ્વસ્થાનમાં સબળો હોવાથી જેમ બળવાન જ છે તેમ કર્મનિર્જરાવગેરે રૂપ પોતાના અસ્થાનમાં વ્યવહારનય માયકાંગલો હોવા છતાં વંદનવ્યવહારાદિ સ્વસ્થાનમાં સશક્ત હોઈ બળવાન જ છે.

શંકા– વ્યવહારનયનું એવું કોઈ સ્થાન નથી કે જે નિશ્ચયનયનું અસ્થાન હોય. તેથી વ્યવહારના દરેક સ્થાનો નિશ્ચયના પણ સ્વસ્થાન જ હોઈ નિશ્ચય તો કચાંય

[1]ववहारो वि हु बलवं जं छउमत्थंपि वंदई अरहा । जा होइ अगाभिन्नो जाणंतो धम्मयं एयं ॥ इति हि भाष्यकारो (मू०भा० १२३) बभाण । युक्तं चैतत्, कृतकृत्यस्याप्यर्हतो व्यवहार-विघातेच्छायास्तस्य[2] मोक्षाऽनङ्गत्वेऽसंभवात् । न च "तस्य तथाविधेच्छा न युक्तियुक्ता, वीतरागत्वव्याहतेः" इति दिगम्बरकुचोद्यमाशङ्कनीयम्, अनभिष्वङ्गरूपाया इच्छाया रागाऽनात्मकत्वात्, प्रत्युत तस्याः कारुण्यरूपत्वात् । व्यवस्थितं चैतन्नन्दिवृत्तौ-"क्वचिदर्हतामिच्छाभावानभिधानं तु रागाऽयोगमात्राभिप्रायात् इति बोध्यम् ॥ ९१ ॥

ननु यद्युभयोराश्रयणं युक्तं तर्हि प्रकृते ज्ञानज्येष्ठवन्दने पर्यायज्येष्ठानां व्यवहारसत्ता (मत्ता) कुतो नाङ्गीक्रियते ? इत्याशङ्कायामाह—

उभयगहणा य णियणियठाणे कहियस्स सेवणं सेयं ।
तेण ण कत्थइ कस्सवि दोसोऽगहणे वि णायव्वो ॥ ९२ ॥

(उभयग्रहणाच्च निजनिजस्थाने कथितस्य सेवनं श्रेयः । तेन न कुत्रचित् कस्याऽपि दोषोऽग्रहणेऽपि ज्ञातव्यः ॥९२॥

उभयत्ति । उभयग्रहणाच्च = निश्चयव्यवहारोभयाश्रयणाच्च **निजनिजस्थाने** = स्वस्वावसरे

નિર્બળ નથી. અર્થાત્ વ્યવહારના સ્થાનમાં નિશ્ચયનો પરાભવ શક્ય જ નથી.

સમાધાન– તમારી શંકા યુક્ત નથી. વંદ્ય તરીકે અભિપ્રેત દ્રવ્યલિંગીમાં જ્યાં સુધી દોષનું પ્રતિસંધાન થયું ન હોય અને ગુણપ્રતિસંધાન થતું હોય ત્યાં સુધી એ દ્રવ્યલિંગી વ્યવહારથી જ વંદ્ય છે પણ નિશ્ચયથી નહિ. તેથી આવા સ્થાનમાં નિશ્ચય દુર્બળ જ છે. ભાષ્યકારના "જ્યાં સુધી પૂર્વદીક્ષિત છદ્મસ્થો પોતાની (પશ્ચાતદીક્ષિતની) કેવલોત્પત્તિ જાણતા ન હોય ત્યાં સુધી, વ્યવહારધર્મને જાણનારા તે પશ્ચાતદીક્ષિત પણ તે છદ્મસ્થને વંદન કરે છે" ઇત્યાદિ વચનથી પણ "વ્યવહારનય પણ બળવાન છે" એ વાત સિદ્ધ થાય છે. આ વાત તર્કથી પણ યુક્ત જ છે, કેમકે વ્યવહારનય જો મોક્ષનું કારણ ન હોય તો તો કૃતકૃત્ય એવા કેવળીઓને વ્યવહારનો ભંગ ન કરવાની ઇચ્છા જ ન સંભવે. "કેવળીઓને તેવી ઇચ્છા સંભવતી જ નથી, કેમકે ઇચ્છા રાગાત્મક હોઇ વીતરાગતાની બાધક છે" એવી દિગંબરના કુતર્કની શંકા કરવી નહિ, કારણ કે **અનભિષ્વંગરૂપ ઇચ્છા રાગાત્મક હોતી નથી, ઉલ્ટું કરુણારૂપ જ હોય છે.** આ વાત **શ્રી નંદીસૂત્રની** વૃત્તિમાં પણ કહી છે "શ્રી અરિહંતોને ઇચ્છા હોવાનું અભિધાન કયાંક કયાંક જે નથી કર્યું તે માત્ર રાગાત્મક ઇચ્છાના અભિપ્રાયથી જ જાણવું, કેમકે તેઓને રાગ હોતો નથી." ॥ ૯૧ ॥

'જો નિશ્ચય અને વ્યવહાર ઉભયનયનો આશ્રય કરવો જ યુક્ત છે તો પ્રસ્તુતમાં જ્ઞાનજ્યેષ્ઠને વંદન કરવામાં પર્યાયજ્યેષ્ઠની વ્યવહારમત્તાનો કેમ સ્વીકાર કરતાં નથી ? અર્થાત્ જો ભણાવનાર વિશિષ્ટજ્ઞાની હોઈ નિશ્ચયથી જ્યેષ્ઠ છે તો ભણનાર પણ, પૂર્વદીક્ષિત હોઈ વ્યવહારથી જ્યેષ્ઠ છે જ. તેથી ઉભયનયને આશ્રીને વિચારીએ તો બન્ને જ્યેષ્ઠ હોવાથી કોઈએ કોઇને વંદન કરવું ન જોઇએ અથવા બન્નેએ બન્નેને વંદન કરવું જોઇએ" એવી શંકાને ઉદ્દેશીને ગ્રન્થકાર કહે છે—

---

१. व्यवहारोऽपि हु बलवान् यद्छद्मस्थमपि वन्दतेऽर्हन् । यावद् भवति अनभिज्ञातः जानन् धर्मकमेतत् ॥
२. व्यवहारस्येत्यर्थः ।

कथितस्य=उक्तस्य सेवनं श्रेयः=कल्याणावहम् । यत्काले व्यवहारप्रतिबद्धं कार्यमनुज्ञातं तत्काले तदेव कर्त्तव्यम्, यत्काले तु निश्चयप्रतिबद्धं तदा तदेव, यत्काले चोभयप्रतिबद्धं तदाऽपि तदेव, नत्वेकमात्रपक्षपातितया विपर्यासः कार्य इति परमार्थः । तेन=उक्तहेतुना कुत्रचित्=निश्चयादिप्रतिबद्धकार्यस्थले कस्यापि=व्यवहारादेः अग्रहणेऽपि=अनाश्रयणेऽपि दोषः=कर्मबन्धः न ज्ञातव्यः=न बोध्यः ॥ ९२ ॥ ज्ञानोपसंपद्विध्युक्त्या दर्शनोपसंपद्विधिरप्युक्त एवेति । सम्प्रति चारित्रोपसंपदमभिधित्सुराह—

चरणोवसंपया पुण वेयावच्चे य होइ खमणे य ।
सीयणमाइवसेणं गमणं पुण अण्णगच्छंमि ॥ ९३ ॥

(चरणोपसंपत्पुनर्वैयावृत्त्ये च भवति क्षपणे च । सीदनादिवशेन गमनं पुनरन्यगच्छे ॥९३॥)

चरणोवसंपयत्ति । चरणोपसंपत्=चारित्रोपसंपत् पुनः विशेषणे, किं विशेषयति ? द्वैविध्यं वैयावृत्त्ये च=वैयावृत्त्यनिमित्तं च क्षपणे च=क्षपणनिमित्तं च । ननु किमत्रोपसंपदा प्रयोजनम् ? स्वगच्छ एव वैयावृत्त्यं क्षपणं वा कुतो न क्रियते ? इति चेद् ? भण्यते सीदनं=साधुसामाचार्यां प्रमत्तता, मकारोऽत्राऽलाक्षणिकस्ततः सीदनमादिर्यस्य स्वकार्यक्षमा(?स्वकार्याऽक्षमक्षपका)न्तरशालिस्वगच्छप्रतिसंधानादेस्तद्वशेन=तत्तन्त्रतया अन्यगच्छे=स्वगच्छातिरिक्तगच्छे पुनर्गमनं भवति ॥ ९३ ॥ तत्र वैयावृत्त्योपसंपद्विषयिणीं व्यवस्थामाह—

ઉભયનયનો આશ્રય કરવો એવું જે કહ્યું તેનું તાત્પર્ય એ છે કે નિશ્ચય-વ્યવહાર સંમત અનુષ્ઠાનોનું સેવન પોતપોતાના સ્થાનમાં જ હિતાવહ છે. તેથી જે વખતે વ્યવહાર પ્રતિબદ્ધ કાર્યની અનુજ્ઞા હોય તે વખતે તે જ કર્ત્તવ્ય બને છે, એમ જે વખતે નિશ્ચય પ્રતિબદ્ધ કાર્યની અનુજ્ઞા હોય તે વખતે નિશ્ચયકાર્ય જ હિતાવહ બને છે. એ રીતે જે વખતે ઉભયપ્રતિબદ્ધ કાર્યની અનુજ્ઞા હોય તે વખતે ઉભયપ્રતિબદ્ધકાર્ય જ કલ્યાણકારી બને છે. માટે કોઈ એકના પક્ષપાતી બની વિપર્યાસ કરવો નહિ. તેથી કયાંક નિશ્ચયાદિપ્રતિબદ્ધ કાર્યસ્થળમાં વ્યવહારાદિરૂપ ઇતરનો આશ્રય કરવામાં આવ્યો ન હોય તો પણ કર્મબંધાદિ દોષ થતો નથી તે જાણવું. ॥ ૯૨ ॥

[ચારિત્રોપસંપદ્ના ભેદ]

જ્ઞાનોપસંપદ્ની વિધિ કહી. તેનાથી જ દર્શનોપસંપદ્ની વિધિ પણ કહેવાઈ ગએલી જાણવી. (કારણ કે બન્ને સમાન છે.) હવે ચારિત્રોપસંપદ્ને કહેવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રન્થકાર કહે છે—

ચારિત્રોપસંપદ્ વૈયાવચ્ચ નિમિત્તે તેમજ ક્ષપણા(તપશ્ચર્યા) નિમિત્તે હોય છે.

પ્રશ્ન :- આ બે નિમિત્તે પણ ઉપસંપદ્ સ્વીકારવાની શી જરૂર છે ? પોતાના ગચ્છમાં જ વૈયાવચ્ચ કે ક્ષપણ કેમ નથી કરાતા ?

ઉત્તર :- સાધુ સામાચારીના પાલનમાં પ્રમાદ કરવા રૂપ સીદાવાપણું (તેમજ 'આદિ' શબ્દથી) પોતાના ગચ્છમાં પોતાની વૈયાવચ્ચ કરનાર સમર્થ વ્યક્તિના અભાવના કે બીજા કોઇ ક્ષપકની હાજરીના પ્રતિસંધાન વગેરે કારણે અન્ય ગચ્છમાં ઉપસંપદ્ સ્વીકારવી પડે છે. ॥ ૯૩ ॥

आगंतुगो य पुराणओ अ जइ दो वि आवकहियाओ ।
तो तेसु लद्धिमंतो ठप्पो इयरो अ दायव्वो ॥ ९४ ॥

(आगंतुकश्च पुराणकश्च यदि द्वावपि यावत्कथिकौ । तर्हि तयोर्लब्धिमान् स्थाप्य इतरश्च दातव्यः ॥९४॥)

अह दो वि लद्धिमंता दिज्जइ आगंतुओ च्चिय तया णं ।
तयणिच्छाए इयरो तयणिच्छाए अ तच्चाओ ॥ ९५ ॥

(अथ द्वावपि लब्धिमन्तौ दीयत आगंतुक एव तदा णम् ॥ तदनिच्छायामितरस्तदनिच्छायां च तत्त्यागः ॥९५॥)

इयरेसु वि भंगेसु एवं विवेगो तहेव खमणे वि ।
अविगिट्ठ विगिट्ठम्मि य गणिणा गच्छस्स पुच्छाए ॥ ९६ ॥

(इतरेष्वपि भङ्गेषु एवं विवेकस्तथैव क्षपणेऽपि । अविकृष्टविकृष्टे च गणिना गच्छस्य पृच्छया ॥९६॥)

आगंतुगो य त्ति । अह दोवि त्ति । इयरेसु त्ति । **आगन्तुकः**=आगमनशीलः **पुराणकः**=वास्तव्यश्च द्वावप्येतौ यदि यावत्कथिकौ=यावज्जीवं गुर्वन्तिकावस्थानबद्धमनोरथौ भवेयातां, तर्हि **तयोः**=द्वयोर्मध्ये लब्धिमान् स्थाप्यः=स्ववैयावृत्त्यं कारणीयः, इतरश्च=अलब्धिमांश्च दातव्य उपाध्यायस्थविरग्लानशैक्षकादीनामिति गम्यम् ; अत्र द्वयोः समाने एतद्विधिभणनाद् यद्याचार्यस्य समीपे कोऽपि वैयावृत्त्यकरो नास्ति तदाऽऽगन्तुकः सर्वोऽपि सर्वथेष्यत एवेति सामर्थ्याल्लभ्यते ॥ ९४ ॥

अथेति पक्षान्तरे, द्वावपि=आगन्तुकवास्तव्यौ यदि लब्धिमन्तौ तदाऽऽगन्तुक एवोपाध्यायादिभ्यो दीयते, वास्तव्यश्च स्थाप्यते, तदाशयस्य सम्यक्परिज्ञानात् , लब्धिमत्तया कार्यक्षमत्वाच्चेति भावः । णं इति वाक्यालंकारे । तयाणिं इति पाठोऽपि, तत्र तदानीमित्यर्थः । **तदनिच्छायां**=आगन्तुकस्योपाध्यायाद्यन्तिकगमनेच्छाविरहे **इतरः**=वास्तव्य एव प्रीतिपुरस्सरं

વૈયાવૃત્ત્યોપસંપદ્ વિષયક વ્યવસ્થા બતાવતાં ગ્રન્થકાર કહે છે–

આગંતુક અને વાસ્તવ્ય એ બન્ને જો યાવજ્જીવ માટે ગુરુ પાસે રહી વૈયાવચ્ચ કરવાના મનોરથવાળા હોય તો તે બેમાંથી જે લબ્ધિમાન હોય તેની પાસે આચાર્યે પોતાની વૈયાવચ્ચ કરાવવી અને બીજાને ઉપાધ્યાય–સ્થવિર–ગ્લાન–શૈક્ષકાદિ પાસે મૂકવો. આવા બન્ને વૈયાવચ્ચાર્થીની હાજરી હોય ત્યારની આ વાત કહી. આનાથી એ પણ જણાય છે કે આચાર્ય પાસે વૈયાવચ્ચ કરનાર જો કોઈ ન હોય તો તે આગંતુકને સર્વથા રાખી જ લેવો. ॥ ૯૪ ॥

જો આગંતુક અને વાસ્તવ્ય બન્ને લબ્ધિમાન હોય તો આચાર્યે વાસ્તવ્યને જ રાખવો, કેમકે તેની ચિત્તવૃત્તિઓ (સ્વભાવાદિ) સમ્યક્ જ્ઞાત હોય છે તેમજ લબ્ધિવાળો હોઈ તે પણ કાર્યક્ષમ તો છે જ. ઉપાધ્યાયાદિને આગંતુક સોંપવો. 'णं' શબ્દ વાક્યને અલંકૃત કરવા વપરાએલો છે તે જાણવું. અથવા 'तयाणिं' પાઠ લેવો. તેનો અર્થ– तदानीं=ત્યારે=બન્ને લબ્ધિમાન હોય ત્યારે. (વાસ્તવ્યને પોતે રાખવો ઇત્યાદિ.) જો આગંતુક સાધુ ઉપાધ્યાયાદિ પાસે રહેવા માંગતો ન હોય તો વાસ્તવ્યને જ પ્રેમપૂર્વક સમજાવી ઉપાધ્યાયાદિ પાસે રાખવો અને આગંતુક પાસે પોતાની વૈયાવચ્ચ કરાવવી,

दीयते, आगन्तुकश्च स्ववैयावृत्त्यं कार्यते । तदनिच्छायां=वास्तव्यस्याऽप्युपाध्यायाद्याश्रयानिच्छायां च तत्त्यागः=आगन्तुकविसर्गः ॥ ९५ ॥

इतरेष्वपि-अन्येष्वपि भङ्गेषु-संयोगेषु एवं-अनया रीत्या विवेकः-विशेषनिर्धारणं कर्त्तव्यम् । तथाहि-यदि वास्तव्यो यावत्कथिक आगन्तुकस्त्वितरस्तत्राप्येवमेव भेदाः, यावदागन्तुको विसृज्यते । विशेषस्तु वास्तव्य उपाध्यायादिवैयावृत्त्या(त्त्यम)निच्छन्नपि प्रीत्या विश्राम्यते । उक्तं च चूर्णौ-"आवकहिओ विस्सामिज्जइ" इति । यदि तु वास्तव्यः सर्वथा विश्रामणमपि नेच्छति तदाऽऽगन्तुको विसृज्यते । अथ वास्तव्य इत्वर आगन्तुकस्तु यावत्कथिकस्ततो वास्तव्योऽवधिकालं यावदुपाध्यायादिभ्यो दीयते, शेषं पूर्ववत् । अथ द्वावपीत्वरौ, तत्राप्येक उपाध्यायादिभ्यो दीयतेऽन्यस्तु स्ववैयावृत्त्यं कार्यते, शेषं पूर्ववत्, अन्यतमो वाऽवधिकालं यावद् म्रियत इत्येवं यथाविधि कर्त्तव्यम् ।

उक्ता वैयावृत्त्योपसंपद्, संप्रति क्षपणोपसंपदुच्यते-क्षपकश्च द्विविधः, इत्वरो यावत्कथिकश्च । तत्र यावत्कथिक उत्तरकालेऽनशनकर्त्ता । इतरस्तु द्विविधः विकृष्टक्षपकोऽविकृष्टक्षपकश्च । तत्राष्टमादिक्षपको विकृष्टक्षपकः, चतुर्थषष्ठक्षपकस्त्वविकृष्टक्षपकः । तत्र चायं विवेकः-अविकृष्टक्षपकः खल्वाचार्येण पृच्छ्यते-हे आयुष्मन् ! पारणके त्वं कीदृशो भविष्यसि ? स प्राह-

---

વાસ્તવ્ય પણ જો ઉપાધ્યાયાદિ પાસે રહેવા ન જ ઇચ્છે તો આગંતુકને રજા આપી દેવી. ॥ ૯૫ ॥

બીજા ભાંગાઓમાં પણ આ રીતે જ વિશેષ નિર્ધારણ કરવું. તે આ રીતે-જો વાસ્તવ્ય યાવજ્જીવ માટે હોય અને આગંતુક અલ્પકાળ માટે કામચલાઉ આવ્યો હોય તો આગંતુકને રજા આપવા સુધીનો આ જ ક્રમ જાણવો. ફેર એટલો કે વાસ્તવ્ય સાધુ જો ઉપાધ્યાયાદિની વૈયાવચ્ચ કરવા ઇચ્છતો ન હોય તો તેને પ્રીતિથી સમજાવી એટલો કાળ આરામ કરાવવો. ચૂર્ણિમાં પણ કહ્યું છે કે 'યાવત્કથિક એવા વાસ્તવ્યને વિશ્રામ કરાવવો.' જો વાસ્તવ્ય સાધુ કોઈપણ રીતે વિશ્રામ કરવા પણ ન જ ઇચ્છે તો આગંતુકને રજા આપવી.

જો વાસ્તવ્ય અલ્પકાળ માટે હોય અને આગંતુક યાવત્કથિક હોય તો વાસ્તવ્યને તેના નિયતકાળ માટે ઉપાધ્યાયાદિ પાસે મૂકવો, બાકી બધું પૂર્વવત્. એમ જો બન્ને ઈત્વર (અલ્પકાલીન) હોય તો એમાંથી એકને ઉપાધ્યાયાદિની સેવામાં ગોઠવવો અને બીજાને પોતાની સેવામાં. બાકી બધું પૂર્વવત્ અથવા એમાંથી એકને બીજાના અવધિકાળ સુધી વિશ્રામ કરાવવો.

[ક્ષપકોપસંપદ્]

વૈયાવૃત્ત્યોપસંપદ્ સંબંધી વિધિ કહ્યો. હવે **ક્ષપકોપસંપદ્** :-ક્ષપક બે પ્રકારના હોય છે ઈત્વર અને યાવત્કથિક. આગળ ઉપર જેઓ અનશન કરવાના હોય તે યાવત્કથિક. તે સિવાયના ઈત્વર. ઈત્વરના પણ બે પ્રકાર છે-(૧) વિકૃષ્ટક્ષપક-અઠ્ઠમ કે તેથી વધુ તપ કરનાર અને (૨) અવિકૃષ્ટક્ષપક-ઉપવાસ કે છઠ્ઠ કરનાર. આ બાબતમાં આવો વિવેક કરવો જોઈએ. અવિકૃષ્ટ ક્ષપકને આચાર્યએ પૂછવું કે-હે આયુષ્મન્ ! તું

ग्लानोपम इति । तदा स प्रतिषेद्धव्यः 'अलं तव क्षपणेन' इति 'स्वाध्यायवैयावृत्त्यादावेव यत्नं कुरु' इति चाभिधातव्यः । विकृष्टक्षपकोऽप्येवमेव प्रज्ञाप्यते । अन्ये तु व्याचक्षते—विकृष्टक्षपकपारणककाले ग्लानकल्पतामनुभवन्नपीष्यत एव । यस्तु मासादिक्षपको यावत्कथिको वा स इष्यते । अयं च विवेकः गणिना=गच्छेशेन गच्छस्य पृच्छया कार्यः । तथा हि—प्राग्-अभिहितकार्य आचार्येण गच्छः प्रष्टव्यः 'यथाऽयं क्षपकस्तप उपसंपद्यते' इति । अनापृच्छायां तु सामाचारीविराधना, यतस्तेऽसन्दिष्टा उपधिप्रत्युपेक्षणादि तस्य न कुर्वन्तीति । अथ पृष्टा ब्रुवते यथा—'अस्माकमेकः क्षपकोऽस्त्येव तस्य क्षपणपरिसमाप्तावस्य वैयावृत्त्यं करिष्यामः' इति, ततोऽसौ विलम्बं कार्यते । यदि नेच्छन्ति सर्वथा ततोऽसौ त्यज्यते । अथ गच्छो विशिष्टनिर्जरार्थितया तमप्यनुवर्त्तते ततोऽसाविष्यत एव । तस्य च विधिना प्रतीच्छितस्य कार्यं प्रमादतोऽनाभोगतो वा यदि न कुर्वन्ति तदा गणिना ते सम्यक् प्रेरणीयाः । उपसंपत्ताऽपि यद्युपसंपदः कारणं वैयावृत्त्यादिकं न पूरयति तदा तस्य सारणा क्रियते । अत्यविनीतस्य समाप्तोपसंपदो वा विसर्ग एव क्रियते । उक्तं च—

[1]उवसंपन्नो जं कारणं तु तं कारणं अपूरंतो । अहवा समाणियम्मी सारणया वा विसग्गो वा ॥

[आव० नि० ७२०] इत्ययं विवेकः ॥ ९६ ॥ उक्ता साधूपसंपत्, अथ गृहस्थोसंपदमाह—

પારણા વખતે કેવો હશે? (અર્થાત્ એ વખતે તારી શક્તિ-સ્વસ્થતા-ધીરજ વગેરે કેવા હશે?) જો તે કહે કે 'ગ્લાન જેવો' (ઢીલો ઘેંસ) તો તેને નિષેધ કરવો કે 'ભાઇ! તું તપ કરવો રહેવા દે. સ્વાધ્યાય-વૈયાવચ્ચાદિમાં જ ઉદ્યમ કર.' ઇત્યાદિ કહેવું. વિકૃષ્ટ-ક્ષપકને પણ આજ રીતે પ્રશ્નાદિ કરવા.

બીજા આચાર્યો કહે છે કે "વિકૃષ્ટક્ષપક પારણા વખતે માંદા જેવો બની જતો હોય તો પણ તેને ઉપસંપદ્ આપીને સ્વીકારવો, તપ કરાવવો". જે માસક્ષમણાદિ તપ કરનાર હોય કે યાવત્કથિક તપ કરનાર હોય તે તો ગ્લાન જેવો બની જતો હોય તો પણ સ્વીકારવો જ. છતાં ગચ્છના આચાર્યએ ગચ્છને પૂછવા દ્વારા આટલો વિવેક તો કરવો જ જોઈએ—પહેલાં તપસ્વી અંગે આચાર્યે ગચ્છને પૂછવું કે 'આ ક્ષપક તપની ઉપ-સંપદા સ્વીકારે છે' ઇત્યાદિ. આચાર્ય જો ગચ્છને આ પૂછે નહિ તો સામાચારીની વિરાધના થાય, કેમકે નહિ જણાવાએલા તે સાધુઓ ક્ષપકની ઉપધિનું પડિલેહણ વગેરે કરે નહિ. સાધુઓને પૂછવામાં જો તેઓ એવું કહે કે 'આપણે ત્યાં અત્યારે એક ક્ષપક તો છે જ, તેથી એનો તપ પૂરો થયા પછી આ નવાની વૈયાવચ્ચ કરીશું' તો નવાને તપમાં વિલંબ કરાવવો. જો સાધુઓ પૂર્વક્ષપકની વૈયાવચ્ચ વગેરે કારણે આ નવા આગંતુકની વૈયાવચ્ચ કરવા સર્વથા ઇચ્છતા ન હોય તો (અથવા જો કોઈ પણ રીતે વિલંબ કરવા તે ક્ષપક તૈયાર જ ન હોય તો) તે નવાક્ષપકને રજા આપવી. ગચ્છ જો વિશિષ્ટનિર્જરાર્થી હોય અને બીજાની વૈયાવચ્ચ કરવાની તૈયારી બતાવે તો એને પણ સ્વીકારવો જ. આ રીતે વિધિપૂર્વક સ્વીકારાયેલા તેનું પડિલેહણાદિ કાર્ય ગચ્છના સાધુઓ જો પ્રમાદથી કે અનાભોગથી ન કરે તો આચાર્ય તેઓને સમ્યક્ પ્રેરણા કરે.

---

१. उपसंपन्नो यत्कारणं तु तत्कारणमपूरयन् । अथवा समाप्ते सारणया वा विसर्गो वा ॥

खणमवि मुणीण कप्पइ णेव अदिन्नोग्गहस्स परिभोगो ।
इयराऽजोगे गेज्झो अवग्गहो देवयाए वि ॥ ९७ ॥

(क्षणमपि मुनीनां कल्पते नैवादत्तावग्रहस्य परिभोगः । इतरायोगे ग्राह्योऽवग्रहो देवताया अपि ॥९७॥)

खणमवि त्ति । क्षणमपि मुनीनामदत्तावग्रहस्य परिभोगस्तत्र स्थानोपवेशनादिरूपो न कल्पते, तृतीयव्रतातिक्रमप्रसंगात् । तदुक्तम्—

[1]इत्तरियंपि न कप्पइ अविदिन्नं खलु परोग्गहाइसु । चिट्ठित्तु णिसीइत्तु च तइयव्वयरक्खणट्ठाए ॥

[आव० नि० ७२१] इति । एवं च भिक्षाटनादावपि व्याघातः संभवेत् । क्वचित्स्थातुकामेन स्वामिनमनुज्ञाप्य विधिना स्थातव्यम् । अटव्यादावपि विश्रामितुकामेन पूर्वस्थितमनुज्ञाप्य स्थातव्यम् । तदभावे त्वाह—इतरस्य=पूर्वस्थितस्यापि अयोगे=असंबन्धे देवतायाः=तदधिष्ठात्र्या अप्यवग्रहो ग्राह्यः=याचितव्यः 'अणुजाणओ (ह) जस्सुग्गहो' इति । उक्तं च चूर्णौ—'णत्थि ताहे अणुयाणओ देवता जस्सोग्गहो एसो' इति ॥ ९७ ॥

तदेवं विवृतोपसंपत्सामाचारी, तथा चोक्ता दशापि विधाः । अथोपसंहरति—

एवं सामायारी कहिया दसहा समासओ एसा ।
जिणआणाजुत्ताणं गुरुपरतंताण साहूणं ॥ ९८ ॥

(एवं सामाचारी कथिता दशधा समासत एषा । जिनाज्ञायुक्तानां गुरुपरतन्त्राणां साधूनाम् ॥९८॥)

એમ ઉપસંપદ્ સ્વીકારનાર જો ઉપસંપદ્ના કારણભૂત જ્ઞાનનું ગ્રહણ, વૈયાવચ્ચ, તપ વગેરે કરતો ન હોય તો તેની પણ સારણા કરવી-હિત શિક્ષાના શબ્દો કહી એ કરવામાં ઉદ્યત બનાવવો. જો એ અત્યંત અવિનીત હોય અથવા તો એની ઉપસંપદ્ પૂરી થઈ ગઈ હોય તો તેને છૂટો કરવો. કહ્યું છે કે "જે કારણે ઉપસંપન્ન થયો હોય તે કારણને જો ન જાણવતો હોય તો પ્રેરણાથી એ કારણ સફળ કરાવવું. નહિતર તેનો ત્યાગ કરવો. અથવા કારણ પૂરું થઈ ગયું હોય તો એને છુટો કરવો." ઉપસંપદ્ સંબંધી આ બધો વિવેક જાણવો. ॥૯૬॥ સાધુ ઉપસંપદ કહી, હવે ગૃહસ્થોસંપદ્ કહે છે—

[गृहस्थोसंपद्]

માલિક વડે નહિ અપાએલ અવગ્રહનો, ત્યાં ઊભા રહેવા-બેસવા વગેરે રૂપ પરિભોગ એક ક્ષણ માટે પણ કરવો સાધુઓને કલ્પતો નથી, કેમકે એમાં ત્રીજા મહાવ્રતનું ઉલ્લંઘન થઈ જાય છે. કહ્યું છે કે "ત્રીજા વ્રતના રક્ષણ માટે માલિકથી નહિ અપાયેલ પરાવગ્રહાદિમાં અલ્પકાળ માટે કાઉસ્સગ કરવો કે બેસવું કલ્પતું નથી." ભિક્ષા વગેરેકરવામાં કયારેક થાક વગેરે રૂપ વ્યાઘાત થાય તો સ્વામીની અનુજ્ઞા લઇને જ મકાનની છત નીચે વગેરે સ્થળોએ વિધિપૂર્વક ઊભા રહેવું. જંગલ વગેરેમાંથી પસાર થતી વખતે વિશ્રામ કરવાની ઇચ્છાવાળા સાધુએ, જો કોઈ પહેલાં આવીને ત્યાં રહેલ હોય તો એની અનુજ્ઞા લેવી, અને એવી કોઇ વ્યક્તિ જો ન હોય તો તે સ્થાનના અધિષ્ઠાયક દેવતાનો અવગ્રહ 'अणुजाणओ(ह) जस्सुग्गहो' શબ્દથી યાચી લેવો. ચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે "જો કોઇ ઊભું ન હોય તો અણુજ્જાણુઓ જસ્સુગ્ગહો શબ્દથી દેવતાની અનુજ્ઞા લેવી" ॥૯૭॥

१, इत्वरिकमपि न कल्पतेऽदत्तं खलु परावग्रहादिषु । स्थातुं निषीदितुं च तृतीयव्रतरक्षणार्थम् ॥

एवं ति । **एवं**=अनया रीत्या **एषा**=प्रत्यक्षा दशधा सामाचारी **समासतः**=शब्दसंक्षेपतः **कथिता**=निरूपिता । केषामेषा संभवति ? इत्याह-**जिनाज्ञायुक्तानां**=भगवदुक्तविधिपरायणानां **गुरुपरतन्त्राणां**=गुरुवशवर्त्तिनां साधूनां भवति ॥ ९८ ॥

अथ कीदृशस्येयमैकान्तिकात्यन्तिकफलहेतुः ? इत्याह—

अज्झप्पज्झाणरयस्सेसा परमत्थसाहणं होइ ।
मग्गम्मि चेव गमणं एयगुणस्सणुवओगेऽवि ॥ ९९ ॥

(अध्यात्मध्यानरतस्यैषा परमार्थसाधनं भवति । मार्गे चैव गमनमेतद्गुणस्यानुपयोगेऽपि ॥९९॥)

अज्झप्पत्ति । ' अध्यात्मध्यानरतस्य ' = अन्तर्भावितध्यातृध्येयभावेनात्मनैव परापेक्षाबहिर्मुखे स्वस्वरूपे ध्यानमात्रनिष्ठां प्राप्तस्य **एषा**=सामाचारी **परमो**=धर्मार्थकामापेक्षयोत्कृष्टोऽर्थः=पुरुषार्थो मोक्षलक्षणस्तत्साधनं=तद्धेतुर्भवति । स्वप्रयोज्यशुक्लध्यानातिशयरूपाध्यात्मध्यानद्वारा तस्या मोक्षहेतुत्वमिति भावः । ननु सामाचारीनिरतस्याप्यनाभोगतोऽपि कर्मबन्धसंभवात् कथमकर्मताभिमुखं तद्ध्यानम् ? अत आह-**मार्ग एव**=मोक्षपथ एव रत्नत्रयसाम्राज्यलक्षणे **गमनं**=अभिमुखः परिणाम **एतद्गुणस्य**=उक्तसामाचारीपरिणामशालिनः **अनुपयोगेऽपि**=अनाभोगेऽपि भवति । यस्य हि यत्र कर्मणि नैरन्तर्येणाभ्यासस्तस्य दृढसंस्कारवशादनुपयोगेऽपि तत्र प्रवृत्तिर्दृष्टचरैवेति न किञ्चिदनुपपन्नम् । तदिदमुक्तं **ललितविस्तरायाम्**-"अनाभोगतोऽपि मार्गगमनमेव :सदन्धन्यायेनेत्यध्यात्मचिन्तका इति, तत्र तथा प्रवृत्तिर्योगजादृष्टमहिम्नैवेति योगभावितमतयः" ॥ ९९ ॥

આમ ઉપસંપત્સામાચારીનું વિવરણ કર્યું. તેથી દશે પ્રકારની સામાચારીનું વિવરણ પૂરું થયું. હવે ઉપસંહાર કરતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

આમ દશધા સામાચારીનું સંક્ષેપથી નિરૂપણ કર્યું. આ સામાચારી જિનોક્ત વિધિમાં પરાયણ તેમજ ગુરુને આધીન રહેનારા સાધુઓને પાળવાની હોય છે. ॥૯૮॥

આ સામાચારીનું પાલન કેવા સાધુને એકાન્તિક અને આત્યન્તિક ફળ આપે છે ? એવા પ્રશ્નનનો જવાબ આપતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

અધ્યાત્મધ્યાનમાં રત બનેલા સાધુને આ સામાચારી પરમાર્થનું કારણ બને છે. અહીં અધ્યાત્મધ્યાનરત એટલે તેવા સાધુ કે જેઓ ધ્યાતા-ધ્યેયના અભેદ ભાવના કારણે આત્માથી જ પરાપેક્ષા રહિતપણે સ્વસ્વરૂપ વિશે ધ્યાનમાત્રમાં નિષ્ઠા પામેલ હોય. તેમજ પરમાર્થ એટલે ધર્મ-અર્થ-કામની અપેક્ષાએ પરમ=ઉત્કૃષ્ટ અર્થરૂપ મોક્ષ પુરુષાર્થ. આ દશધા સામાચારી શુકલધ્યાનના અતિશયરૂપ અધ્યાત્મધ્યાન દ્વારા મોક્ષહેતુ બને છે.

શંકા-સામાચારીમાં રત બનેલા સાધુને પણ અનાભોગથી પણ કર્મબંધ થઈ જવો સંભવે છે. તો તેનું ધ્યાન કર્મશૂન્ય અવસ્થારૂપ મોક્ષને અભિમુખ શી રીતે બને ?

સમાધાન-ઉક્ત સામાચારી પાલનના પરિણામવાળા સાધુનું, અનુપયોગ દશામાં પણ રત્નત્રય સામ્રાજ્ય રૂપ મોક્ષ માર્ગમાં જ ગમન થાય છે. જે વ્યક્તિને જે કાર્યનો દૃઢ અભ્યાસ હોય તેણે અનુપયોગ અવસ્થામાં પણ દૃઢ સંસ્કારવશ તે કાર્ય અંગેની પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ હોય છે એ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. તેથી કોઈ અનુપપત્તિ નથી. **ललित विस्तरा**માં પણ કહ્યું છે કે-અનાભોગથી પણ **सदन्धन्याय** મુજબ માર્ગગમન જ થાય છે. જેમ કોઈ

तदिह सामाचारीं निरूप्यैकान्तहितावहतया भावमात्रप्रवृत्तये उपदेशसर्वस्वमाह—

किं बहुणा इह जह जह रागदोसा लहुं विलिज्जंति ।
तह तह पयट्टिअव्वं एसा आणा जिणिंदाणं ॥ १०० ॥

(किं बहुनेह यथा यथा रागद्वेषौ लघु विलीयेते । तथा तथा प्रवर्त्तितव्यमेषाऽऽज्ञा जिनेन्द्राणाम् ॥१००॥)

किं बहुण त्ति । बहुना=भूयोभाषितेन किम् ? तद्धि मिथो धर्मकथायामेवोपयुज्यते, न तु स्वल्पसारज्ञानमूलप्रवृत्तय इति तत्र तदुद्वेजकतया नात्यन्तोपयुक्तमुपदेशकर्म । अलङ्कर्मीणानां च स्वल्पसारोपदेशोपनिषद्भूतः "मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता" इति वचनात् । तदेवं प्रस्तावनां विधायोपनिषदुपदेशमेवाह—**तथा तथा**=तेन तेन प्रकारेण **प्रवर्तितव्यं** =उद्यमवता भाव्यमिह=जगति यथा यथा=येन येन प्रकारेण रागद्वेषौ मायालोभक्रोधमानरूपौ **विलीयेते**=क्षयं गच्छतः । न ह्यत्र कश्चिदेकान्तोऽस्ति यत्प्रतिनियत एव कर्मणि प्रवर्त्तितव्यमिति, किन्त्वयमेवैकान्तः यद्रागद्वेषपरिक्षयानुकूल्येनैव प्रवर्त्तितव्यमिति । अत एव तद्भावाभावाभ्यामनुज्ञानिषेधयोरपि परावृत्तिः । तदुक्तम्—[उपदेशमाला—३९२]

આંધળો કુદરતી રીતે શુભ અદૃષ્ટથી પ્રેરાઈને માર્ગ પર જ આવી ચડવાથી જોઈને ચાલતો ન હોવા છતાં માર્ગ પર જ ચાલે છે તેમ આવા જીવોને અભ્યાસના કારણે મોક્ષમાર્ગ જ હાથમાં આવી ચડતો હોવાથી અનુપયોગ દશામાં પણ માર્ગગમન જ થાય છે એવું અધ્યાત્મચિંતકો કહે છે. જ્યારે યોગભાવિત બુદ્ધિવાળાઓ (યોગના પક્ષપાતીઓ)નું કહેવું એ છે કે ઉપયુક્ત દશામાં સામાચારી પાલનાદિ રૂપ કરેલ યોગથી ઉત્પન્ન થએલ અદૃષ્ટનો જ એ મહિમા છે કે તેઓનું અનાભોગ દશામાં પણ માર્ગગમન જ થાય છે." ॥९९॥

[રહસ્યભૂત ઉપદેશ]

આમ અહીં સામાચારીનું નિરૂપણ કરી એકાન્તે હિતાવહ એવી ભાવમાત્ર પ્રવૃત્તિ માટે સારભૂત ઉપદેશ આપતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

આ અંગે વધારે બોલવાથી સર્યું. કેમકે એ વધારે બોલવું એ તો પરસ્પર ધર્મકથામાં જ ઉપયોગી છે, નહિ કે થોડા પણ સારયુક્ત જ્ઞાનવડે થતી પ્રવૃત્તિમાં પણ. તેથી સ્વલ્પસારયુક્ત જ્ઞાનમૂલક પ્રવૃત્તિમાં વધુ બોલવું એ શ્રોતાઓને ઉદ્વેગ કરાવનાર હોઈ અનુપયોગી છે. વળી "પરિમિત અને સારયુક્ત વચન બોલવું એ જ વાગ્મિતા= કુશળવક્તૃત્વ છે" એવા વચનથી જણાય છે કે જેઓ સ્વહિતાદિ સમજવા કે કરવા રૂપ કાર્ય કરવામાં સમર્થ હોય છે તેઓને તો સ્વલ્પ પણ સારભૂત ઉપદેશ જ ઉપનિષદ્ભૂત બની જાય છે. આમ પ્રસ્તાવના કરીને ઉપનિષદ્ભૂત ઉપદેશ જ કહે છે—'આ જગતમાં તે તે રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી કે જે જે રીતે માયા લોભ રૂપ રાગ અને ક્રોધમાન રૂપ દ્વેષ વિલીન થતા જાય. એવો કોઈ આગ્રહ નથી કે અમુક ચોક્કસ અનુષ્ઠાનમાં જ પ્રયત્ન કરવો. એકાન્ત તો એ જ છે કે હંમેશ રાગદ્વેષની હાનિને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ જ કર્યા કરવી.' તેથી જ એ હાનિની હાજરી-ગેરહાજરીને આશ્રીને, એની એ પ્રવૃત્તિના અનુજ્ઞા-નિષેધ બદલાઇ જાય છે. અર્થાત્ સામાન્યથી નિષેધ કરાએલ પ્રવૃત્તિ પણ અવસર વિશેષમાં રાગહાનિને અનુકૂળ બની જાય તો અનુજ્ઞાત થઈ જાય છે અને એમ સામાન્યતઃ અનુજ્ઞાત પ્રવૃત્તિ પણ જો કયારેક રાગહાનિને પ્રતિકૂળ બની જતી હોય

तम्हा सव्वाणुन्ना सव्वणिसेहो य पवयणे नत्थि । आयं वयं तुलिज्जा लाहाकंखि व्व वाणियओ ॥ इति ।

नन्वेवमाज्ञाभङ्गः ? इत्यत आह-एषा =" रागद्वेषपरिक्षयार्थमेव प्रयतितव्यमि "त्याकारा-ऽऽज्ञा प्रवक्तृवाक्यरूपा जिनेन्द्राणां=तीर्थकृतां, सर्वस्य ग्रन्थप्रपञ्चस्यैतदुद्देशेनैव प्रवृत्तेरिति दिग् ॥ १०० ॥

एवं सामाचारीनिरूपणद्वारेण भगवन्तं वर्धमानस्वामिनं स्तुत्वा तत्समाप्तिं निवेदयन् स्वामिनं फलं प्रार्थयमानो रचनागर्भितं स्वनामाविष्कुर्वन्नाह—

इय संथुओ महायस जगबंधव वीर ! देसु मह बोहिं ।
तुह थोत्तेण धुवच्चिय जायइ जसविजयसंपत्ती ॥१०१॥

(इति संस्तुतो महायशो ! जगद्बान्धव ! वीर ! देहि मम बोधिम् ।
तव स्तोत्रेण ध्रुवैव जायते यशोविजयसंपत्तिः ॥ १०१ ॥)

इय त्ति । इति=अमुना प्रकारेण **संस्तुतः** स्तुतिगोचरं नीतो हे वीर ! हे **महायशो**= निरुपमकीर्त्ते ! हे जगद्बान्धव ! जगतो भव्यलोकस्य हितप्रवर्त्तकाऽहितनिवर्त्तकतया बान्धव इव बान्धवस्तस्यामन्त्रणं **मह** इति मम **बोधिं**=सम्यक्त्वं **देसु** इति देहि । ऐहिकसंपत्तिस्तु तद्भवनादन्तराऽवश्यं भाविनीत्याह-**तव स्तोत्रेण**=भवतः स्तवनेन **ध्रुवैव**=निश्चितैव **जायते**=संपद्यते **यशः**=पाण्डित्यादिप्रथा **विजयश्च**=सर्वातिशयलक्षणस्तयोः **संपत्तिः**=संपत्, ताभ्यामुपलक्षिता संपत्तिरैश्वर्यादिलक्षणा वा । यथा खल्वजरामरभावार्थं पीयूषपानप्रवृत्तावान्तरालिकं तापोपशमादिकमावश्यकमेव तथा बोध्यर्थं भगवद्गुणगानप्रवृत्तावान्तरालिकमैहिकसुखं ध्रुवप्राप्तिकमिति भावः । अत्र 'यशोविजयः' इति ग्रन्थकृता स्वनामप्रकटीकृतम् ॥१०१॥

તો એ વખતે તે નિષિદ્ધ બની જાય છે. કહ્યું છે કે "તેથી શ્રી જિનપ્રવચનમાં કોઇની સર્વથા અનુજ્ઞા કે સર્વથા નિષેધ નથી, કિન્તુ લાભાકાંક્ષી વાણિયાની જેમ આય (ગુણનો લાભ) અને વ્યય (ગુણની હાનિ)ની તુલના કરીને પ્રવૃત્તિ કરવી."

શંકા :- પણ જેની શ્રી જિનેશ્વરોએ અનુજ્ઞા આપી છે એનો પણ અવસ્થા વિશેષમાં રાગવર્ધક જાણીને જો નિષેધ કરાય તો એમાં રાગવૃદ્ધિ રૂપ દોષથી બચવાનું થવા છતાં આજ્ઞાભંગરૂપ દોષથી લેપાવાનું તો ઉભું જ રહેશે ને !

સમાધાન :- 'રાગદ્વેષની હાનિ માટે જ સદા પ્રયત્નશીલ રહેવું" એ પણ શ્રી તીર્થંકરદેવોની પ્રધાન આજ્ઞા જ છે. કેમકે બધા ગ્રન્થોનો વિસ્તાર પણ આ હાનિના ઉદ્દેશથી જ પ્રવર્ત્તેલો છે. માટે તેની હાનિને અનુકૂળ કોઇપણ પ્રવૃત્તિ આજ્ઞાવિરુદ્ધ નથી. ॥ ૧૦૦ ॥

હે મહાયશ ! હેવીર ! હે જગદ્બાંધવ ! (ભવ્યજીવો રૂપી જગત્ને હિતમાં પ્રવર્ત્તાવનારા હોવાથી તેમાં જ અહિતમાંથી પાછા ફેરવનારા હોવાથી બાંધવ જેવા બાંધવ) મને બોધિ આપો. ઐહિક સંપત્તિ તો તે બોધિ થવાથી વચમાં અવશ્ય થઇ જ જવાની છે એવું જણાવવા કહે છે-તારું સ્તવન કરવાથી યશ અને વિજયની સંપત્તિ મળે છે અથવા યશ અને વિજયથી ઉપલક્ષિત થએલ ઐશ્વર્યાદિરૂપ સંપત્તિ મળે છે.

---

१ तस्मात्सर्वानुज्ञा सर्वनिषेधश्च प्रवचने नास्ति । आयं व्ययं तोलयेत् लाभाकाङ्क्षीव वणिग् ॥

॥ अथ प्रशस्तिः ॥

सप्ताम्भोधितटीनटीहृतरिपुस्त्रीनेत्रनीरद्रवत्-
तद्वक्षोजतटीपटीरपटलीशोषिप्रतापोष्मणः ।
येषां कीर्त्तिरकब्बरक्षितिपतेर्नृत्यं पुरो निर्ममे,
श्रीमन्तः स्म जयन्ति हीरविजयास्ते सूरिपञ्चाननाः ॥१॥
वादाम्भोधिरशोषि पोषितदृढस्याद्वादवाचां महान्
येषां वाडवतेजसापि न जगद्विख्यातविद्याभृताम् ।
श्रीहीरप्रभुपट्टनन्दनवनप्रत्यक्षकल्पद्रुमाः
सूरिश्रीविजयादिसेनगुरवो रेजुर्जगद्वन्दिताः ॥२॥
वृद्धं चारुमरुत्प्रसंगवशतश्चित्रं ययौ यत्तप-
स्तेजः कल्मशकक्षदाहपटुतामाचाम्लनीरैरपि ।
सूरिश्रीविजयादिदेवगुरवो राजन्ति ते सत्तदा-
म्नायन्यायनिधानमानसलसद्ध्यानप्रधानप्रथाः ॥३॥
आदत्ते न कुमारपालतुलनां किं धर्मकर्मोत्सवै-
र्यच्चातुर्यचमत्कृतः प्रतिदिनं श्रीचित्रकूटेश्वरः ।

અહીં યશ એટલે પાંડિત્ય વગેરેની પ્રસિદ્ધિ અને વિજય એટલે બધા કરતાં ચઢિયાતા-પણું. જેમ અજરામરપણું પામવા માટે કરાતી અમૃતપાનની ક્રિયામાં વચ્ચે તાપની શાંતિ વગેરે અવશ્ય થઇ જ જાય છે તેમ સમ્યક્ત્વ માટે ભગવાનના ગુણગાનની પ્રવૃત્તિ કરવામાં વચ્ચે ઐહિક સુખ તો અવશ્ય પ્રાપ્ત થઇ જ જાય છે. અહીં **'यशोविजय'** શબ્દથી ગ્રન્થકારે સ્વનામ પ્રકટ કર્યું છે. ॥ ૧૦૧ ॥

[પ્રશસ્તિ]

જેના પ્રતાપની ગરમી, હણાએલા શત્રુઓની સ્ત્રીઓના આંસુઓથી ભીનું થએલ જે તેઓના સ્તન પર રહેલ વસ્ત્રપટલ તે વસ્ત્રપટલને સૂકાવનાર છે તેવા અકબર રાજાની આગળ સાત સમુદ્રના કિનારાઓ પર નૃત્ય કરનાર નટી જેવી જેમની કીર્ત્તિએ, નૃત્ય કર્યું તે સૂરિસિંહ **શ્રી હીરવિજયસૂરિ** મહારાજ વિશ્વમાં જય પામી ગયા.॥૧॥

જગદ્વિખ્યાત પંડિતોના વડવાનલથી પણ, પુષ્ટ અને દૃઢ સ્યાદ્વાદ યુક્ત વાણી વાળા એવા જેઓનો વાદસમુદ્ર સૂકાયો નહિ તે, શ્રી હીરસૂરિ મહારાજની પાટ રૂપ નંદનવનમાં કલ્પવૃક્ષ સમાન અને આખા જગત્થી વંદાએલા એવા ગુરુ **શ્રી વિજયસેનસૂરિ** મહારાજ શોભ્યા. ॥ ૨ ॥

સુંદર પવનસંગના કારણે (સુંદર દેવતાઓએ કરેલ પ્રકૃષ્ટ સંગના કારણે) વધેલ જેઓના તપનું તેજ (અગ્નિ) આયંબિલરૂપ પાણીથી પણ કર્મસમૂહનો દાહ કરવામાં કુશળ બન્યું તે, તેઓની (શ્રી સેનસૂરિ મહારાજની) પરંપરામાં ન્યાયના નિધાનભૂત એવા મનમાં વિલસતા ધ્યાનથી મુખ્ય પ્રસિદ્ધિ છે જેઓની એવા ગુરુ **શ્રી વિજયદેવસૂરિ** મહારાજ જગત્માં શોભે છે. ॥ ૩ ॥

तत्पट्टोदयशैलतुङ्गशिखरे मार्त्तण्डलक्ष्मीजुषः
सूरि श्रीविजयादिसिंहगुरवस्तेऽमी जयन्ति क्षितौ ॥४॥ इतश्च—
गच्छे स्वच्छतरे तेषां परिपाट्योपतस्थुषाम् ।
कवीनामनुभावेन नवीनां रचनां व्यधाम् ॥५॥ तथाहि—
येषां कीर्त्तिरिह प्रयाति जगदुत्सेकार्थमेकाकिनी
पाथोधेर्वडवानलाद् द्युसरितो भीता न शीतादपि ।
षट्तर्कश्रमसंभवस्तवरवख्यातप्रतापश्रियं
श्रीकल्याणविराजमानविजयास्ते वाचकास्तेनिरे ॥६॥
स्वप्रज्ञाविभवेन मेरुगिरिणा व्यालोडिताद् यत्नतो
हैमव्याकरणार्णवाज्जगति ये रत्नाधिकत्वं गताः ।
एते सिंहसमाः समग्रकुमतिस्तम्बेरमत्रासने
श्रीलाभाद्विजयाभिधानविबुधा दिव्यां श्रियं लेभिरे ॥७॥
दत्तः स्म प्रतिभां यदश्मन इव प्रोद्यत्प्रवालश्रियं
येषां मादृशबालिशस्य विलसत्कारुण्यसान्द्रे दृशौ ।
गीतार्थस्तुतजीतजीतविजयप्राज्ञोत्तमानां वयं
तत्तेषां भुवनत्रयादद्भुतगुणस्तोत्रं कियत्कुर्महे ॥८॥

જેમના ચાતુર્યથી ચમત્કાર પામેલા **ચિતોડનરેશે** ધર્મ અનુષ્ઠાનોના ઉત્સવોમાં **કુમારપાલની** તુલના કરી તે અને શ્રી દેવસૂરિ મહારાજની પાટ રૂપી ઉદયાચલ પર્વતના ઊંચા શિખર પર સૂર્ય જેવી શોભાવાળા એવા તે **શ્રી વિજયસિંહસૂરિ** મહારાજ પૃથ્વી પર જયવંતા વર્ત્તે છે. ॥૪॥

આ બાજુ, તેઓના સ્વચ્છતર ગચ્છમાં ક્રમશઃ ઉત્પન્ન થયેલા કવિઓના પ્રભાવથી મેં આ નવી રચના કરી. ॥૫॥ કવિઓની પરંપરા આ રીતે–

જગતને સીંચવા માટે જેઓની કીર્તિ સમુદ્રના વડવાનલથી કે આકાશ ગંગાની ઠંડીથી બીધા વગર એકાકિની વિચરે છે તે વાચક **શ્રી કલ્યાણવિજય** મહારાજે ષટ્ તર્ક (દર્શન) અંગે કરેલા શ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલ સ્તવનના ધ્વનિથી પ્રસિદ્ધ થએલ પ્રતાપશ્રીને વિસ્તારી૦ ॥૬॥

સ્વપ્રજ્ઞાના વૈભવરૂપ મેરુ પર્વતથી પ્રયત્નપૂર્વક મંથન કરાએલા હૈમવ્યાકરણરૂપ સમુદ્રમાંથી પ્રાપ્ત કરેલ રત્નોના કારણે જેઓ રત્નાધિક બન્યા તે આ સમગ્ર કુમતરૂપ હાથીઓને ત્રાસ આપવામાં સિંહસમા **શ્રી લાભવિજય** નામના પંડિતે દિવ્ય શોભા પ્રાપ્ત કરી. ॥૭॥

જેઓની વિલસતી કરૂણાથી વ્યાપ્ત બે આંખોએ મારા જેવી બાલિશ વ્યક્તિરૂપ પત્થરને ચમકતા પ્રવાલની શોભારૂપ પ્રતિભા આપી તે, ગીતાર્થોથી સ્તવાએલ છે આચાર જેઓનો એવા પ્રાજ્ઞોત્તમ **શ્રી જીત વિજય** મહારાજના ત્રણે ભુવનમાં અદ્ભુત એવા ગુણોનું સ્તવન અમે કેટલું કરીએ? ॥૮॥

विप्रानात्मवशांश्चिरं परिचितां काशीं च बालानिव
क्षमापालानपि विद्विषो गतनयान् मित्राणि चाजीगणत् ।
मन्न्याय्याध्ययनार्थमात्रफलकं वात्सल्यमुल्लास्य ये
सेव्यन्ते हि मया नयादिविजयप्राज्ञाः प्रमोदेन ते ॥९॥
तेषां पादरजःप्रसादमसमं संप्राप्य चिन्तामणिं
जैनीं वाचमुपासितुं भवहरीं श्रेयस्करीमायतौ ।
यत्याचारविचारचारुचरितैरत्यर्थमभ्यर्थना-
देष न्यायविशारदेन यतिना ग्रन्थः सुखं निर्ममे ॥१०॥
यावद्धावति भास्करो घनतमोध्वंसी वियन्मण्डले ।
स्वर्गङ्गापुलिने मरालतुलनां यावच्च धत्ते विधुः ।
यावन्मेरुमहीधरोऽपि धरणीं धत्ते जगच्चित्रकृद्
ग्रन्थो नन्दतु तावदेष सुधियां खेलन् कराम्भोरुहे ॥११॥
ये ग्रन्थार्थविभावनादतितमां तुष्यन्ति ते सन्ततं
सन्तः सन्तु मयि प्रसन्नहृदयाः किं तैरहो दुर्जनैः ?
येषां चेतसि सूक्तसन्ततिपयःसिक्तेऽपि नूनं रसो
मध्याह्ने मरुभूमिकास्विव पयोलेशो न संवीक्ष्यते ॥१२॥

મારા ન્યાય અધ્યયનનું પ્રયોજન માત્ર છે ફળ જેનું એવું વાત્સલ્ય પ્રગટાવીને જેઓએ વિપ્રોને આત્મવશ કર્યા, (તદ્દન અપરિચિત એવી) કાશીને ચિરપરિચિત કરી રાજાઓને બાળક જેવા હઠીલા ગણી યથા યોગ્ય આચરણ કર્યું તેમજ ન્યાયનીતિ શૂન્ય એવા ઉદ્દમ શત્રુઓને પણ મિત્ર ગણી (તેઓની સાથે મિત્રની જેમ વર્તી) મારા અધ્યયન કાર્યને સાધ્યું તે પ્રાજ્ઞ **શ્રી નયવિજય** મહારાજ હંમેશા મારા વડે પ્રમોદ પૂર્વક ઉપાસના કરાય છે. ॥૯॥

સંસારનાશક અને ભવિષ્યમાં હિતકર એવી જિનવાણીની ઉપાસના કરવા માટે તેઓના ચરણરજની ચિન્તામણિ સમાન અજોડ કૃપાને મેળવીને, સાધુ સંબંધી આચાર-વિચારોથી પવિત્ર છે આચરણ જેઓનું એવા સાધુઓએ અત્યંત પ્રાર્થના કરી હોવાથી **ન્યાયવિશારદ સાધુ (શ્રી યશોવિજય મહારાજ)** વડે આ ગ્રન્થ સુખપૂર્વક રચાયો. ॥૧૦॥

ગાઢ અંધકારનો નાશ કરનાર સૂર્ય જ્યાં સુધી નભોમંડલમાં ફરે છે (ફરશે) અને જ્યાં સુધી ચંદ્ર આકાશ ગંગાના કિનારા પર હંસની તુલના કરે છે (કરશે) તેમજ જ્યાં સુધી મેરૂપર્વત પૃથ્વીને ધારણ (કરશે) ત્યાં સુધી જગતને આશ્ચર્ય પમાડનાર આ ગ્રન્થ સદ્બુદ્ધિવાળા પંડિતોના કમલમાં ખેલતાં ખેલતાં આનંદ પામો૦ ॥૧૧॥

ગ્રન્થાર્થની સૂક્ષ્મવિચારણાથી જેઓ અત્યંત તુષ્ટ થાય છે તે સજ્જનો હંમેશા મારા પર પ્રસન્ન ચિત્તવાળા થાઓ. અહો ! તે દુર્જનોથી સર્યું ! સુભાષિતોની પરંપરારૂપી પાણીથી સીંચાયેલા પણ જેઓના ચિત્તમાં, મરૂભૂમિમાં જેમ મધ્યાહ્ને પાણીનો

किमु खिद्यसे खल ! वृथा खलता किं फलवती क्वचिद्दृष्टा ?
परनिन्दापानीयैः पूरयसि किमालवालमिह ? ॥१३॥

जानाति मत्कृतस्य हि विद्वान् ग्रन्थस्य कमपि रसमस्य ।
नलिनीवनमकरन्दास्वादं वेद भ्रमर एव ॥१४॥

दुर्जनवचनशतैरपि चेतोऽस्माकं न तापमावहति ।
तन्नूनमियत्क्रियदपि सरस्वतीसेवनस्य फलम् ॥१५॥

ग्रन्थेभ्यः सुकरो ग्रन्थो मूढा इत्यवजानते ।
न जानते तु रचनां घूका इव रविश्रियम् । ॥१६॥

दुर्जनगीर्भ्यो भयतो रसिका न ग्रन्थकरणमुज्झन्ति ।
यूकापरिभवभयतस्त्यज्यन्ति के नाम परिधानम् ? ॥१७॥

उपेक्ष्य दुर्जनभयं कृताद् ग्रन्थादतो मम ।
बोधिपीयूषवृष्टिर्मे भवताद् भवतापहृत् ॥१८॥

॥ इति न्यायविशारदविरचितं सामाचारीप्रकरणं संपूर्णम् ॥

છાંટો પણ જોવા મળતો નથી તેમ ગ્રન્થ અંગેનો રસ ઊભો થતો નથી. ॥ ૧૨ ॥

હે દુર્જન ! વૃથા શા માટે ખેદ કરે છે. શું ખલતાને કયાંય ફળવાન બનેલી દેખી ? તેથી પારકાની નિંદા રૂપ પાણીથી અહીં કયારાઓ શા માટે પૂરે છે ? ॥૧૩॥

મેં કરેલા ગ્રન્થના કોઇક અપૂર્વ રસને વિદ્વાન જ જાણી શકે છે. નલિનીવનના મકરન્દનો આસ્વાદ ભ્રમર જ માની શકે છે. ઊંટ નહિ. ॥ ૧૪ ॥

દુર્જનના સેંકડો વચનોથી પણ અમારું ચિત્ત જે સંતાપ પામતું નથી તે ખરેખર સરસ્વતીની અત્યાર સુધી કરેલી ઉપાસનાનું કંઈક ફળ છે. ॥ ૧૫ ॥

'જુદા જુદા ગ્રન્થોમાંથી થોડું થોડું લઈને નવો ગ્રન્થ રચી દેવો સુકર છે' એવું વિચારીને મૂઢજીવો આની અવજ્ઞા કરે છે. ખરેખર! ઘુવડો જેમ સૂર્યની શોભાને જાણી શકતા નથી, તેમ તેઓ ગ્રન્થરચનાને જાણી શકતા નથી. ॥ ૧૬ ॥

દુર્જનો નિંદાવચનો બોલશે એવા ભયથી રસિકપુરુષો કંઈ ગ્રન્થ રચનાને પડતી મૂકતા નથી. 'જૂ થઇ જશે' એવા ભયના કારણે વસ્ત્ર પહેરવાનું કોણ છોડી દે છે? ॥ ૧૭ ॥

તેથી દુર્જનના ભયની ઉપેક્ષા કરીને કરાએલા આ મારા ગ્રન્થથી મારા સંસારના તાપને હરનાર બોધિરૂપ પીયૂષની વૃષ્ટિ થાઓ. ॥ ૧૮ ॥

॥ આમ ન્યાય વિશારદ મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજય મહારાજે રચેલું સામાચારીપ્રકરણ પૂર્ણ થયું. ॥

સાથે સાથે,

કર્મસાહિત્ય નિષ્ણાત સિદ્ધાંતમહોદધિ સ્વ. આ. ભગ. શ્રીમદ્ વિજય **પ્રેમ-સૂરીશ્વરજીમહારાજના** પટ્ટાલંકાર વર્ધમાનતપોનિધિ ન્યાયશાસ્ત્રનિપુણમતિ આ. ભગ. શ્રીમદ્ વિજય **ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી** મહારાજના શિષ્યરત્ન બંધવિહાણ મહાગ્રન્થ સર્જનના એક આધારસ્તંભ પ. પૂ. પંન્યાસપવર **શ્રી ધર્મજિત્ વિજયગણિવરના** શિષ્યરત્ન ભગવદ્ભક્તિરસિક પ. પૂ. પંન્યાસપ્રવર **શ્રી જયશેખર** વિજયગણિવરના શિષ્યાણુ મુનિ **અભયશેખર** વિજયે આ **સામાચારી પ્રકરણ** ગ્રન્થનો કરેલો **ભાવાનુવાદ** સાનંદ સંપૂર્ણ થયેા. [વિ. સં. ૨૦૪૨]

अर्हम् ।

श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ।

श्रीप्रेमभुवनभानुसूरीश्वरपन्न्यासधर्मजित्जयशेखरविजयगणिवरेभ्यो नमः ।

न्याय विशारद न्यायाचार्य महामहोपाध्याय यशोविजयकृता

आराधक-विराधक चतुर्भङ्गी

श्रुतशीलव्यपेक्षायामाराधकविराधकौ ।
प्रत्येकसमुदायाभ्यां चतुर्भङ्गीं श्रितौ श्रुतौ ॥१॥

ऐँ नमः । श्रुतं=श्रुतज्ञानं शीलं=मार्गानुसारिक्रियालक्षणं ब्रह्म, तयोर्व्यपेक्षायां=मिथःसङ्गत्या विशिष्टायामपेक्षायां विवेचनीयायां आराधकविराधकौ पुरुषौ प्रत्येकसमुदायाभ्यां=मिलिताऽमिलितभावाऽभावाभ्यां चतुर्भङ्गीं श्रितौ=भङ्गचतुष्टयापन्नौ श्रुतौ, [1]भगवत्यादौ । तथाहि एकः शीलवानश्रुतवानुपरतोऽविज्ञातधर्मा च, स्वबुद्ध्या पापान्निवृत्तेर्भावतोऽनधिगतश्रुतज्ञानत्वाच्चायं

શ્રુતજ્ઞાન અને માર્ગાનુસારી ક્રિયાત્મક બ્રહ્મરૂપશીલ એ બેની * પરસ્પર સંબંધવાળી વિશિષ્ટ અપેક્ષાપૂર્વક વિવેચન કરીએ તો જણાય છે કે આરાધક-વિરાધક પુરુષો પ્રત્યેક શ્રુત-શીલ અને તે બેના સમુદાય ને આશ્રીને (શ્રુત-શીલ પ્રત્યેકની મિલિત=ભેગી હાજરી, અમિલિત=સ્વતંત્ર એક એકની હાજરી અને બન્નેના અભાવને આશ્રીને) ચાર ભાંગા ધરાવે છે. એવું **શ્રી ભગવતીજી** સૂત્ર આદિમાં કહ્યું છે. તે આ રીતે-(૧) શીલવાન્-અશ્રુતવાન્...આ પોતાની બુદ્ધિ મુજબ પાપથી અટકેલો હોવાથી ઉપરત હોય છે, તેમજ ભાવથી શ્રુતજ્ઞાન પામેલો ન હોવાથી અવિજ્ઞાતધર્મા(=ધર્મનો અજાણ) હોય છે. આ ભાંગામાં બાળતપસ્વી આવે છે એવું કેટલાક આચાર્યો કહે છે, જ્યારે બીજા કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે ગીતાર્થની નિશ્રા વગર જ તપ-ચારિત્રમાં રત બનેલ અગીતાર્થ જીવ આ ભાંગામાં આવે છે. આ ભાંગાવાળો જીવ સમ્યગ્ બોધ શૂન્ય હોવાથી અને તેમ છતાં ક્રિયાતત્પર હોવાથી મોક્ષમાર્ગના અલ્પઅંશની આરાધના કરતો હોય છે. તેથી **દેશઆરાધક** કહેવાય છે.

---

१ भगवतीसूत्रम् (श० ८ उ० १०) एवं खलु मए चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता । तं जहा-१ सीलसंपन्ने एगे णो सुअसंपन्ने । २. सुअसंपन्ने णामं एगे णो सीलसंपन्ने । ३. एगे सीलसंपन्ने वि सुअसंपन्ने वि । ४. एगे णो सीलसंपन्ने णो सुअसंपन्ने ॥ तत्थ णं जे से पढमे पुरिसजाए से णं पुरिसे सीलवं असुअवं, उवरए अविण्णायधम्मे । एस णं गोअमा । मए पुरिसे देसाराहए पण्णत्ते ? । तत्थ णं जे से दुच्चे पुरिसजाए से णं पुरिसे असीलवं सुअवं अणुवरए विण्णायधम्मे । एस णं गोअमा ! मए पुरिसे देसविराहए पण्णत्ते २ । तत्थ णं जे से तच्चे पुरिसजाए से णं पुरिसे सीलवं सुअवं, उवरए विण्णायधम्मे । एस णं गोअमा ! मए पुरिसे सव्वाराहए पण्णत्ते ३ । तत्थ णं जे से चउत्थे पुरिसजाए से णं पुरिसे असीलवं, असुअवं अणुवरए अविण्णायधम्मे । एस णं गोयमा मए पुरिसे सव्वविराहए पण्णत्तेत्ति ४ ॥

* પરસ્પર સંબંધવાળી વિશિષ્ટ અપેક્ષાપૂર્વક વિવેચન એટલે શ્રુત અને શીલ આ બન્નેને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને કોણ કેટલે અંશે આરાધક કે વિરાધક-એની વિચારણા.

बालतपस्वीत्येके, गीतार्थाऽनिश्रिततपश्चरणरतोऽगीतार्थ इत्यन्ये । सम्यग्बोधरहितत्वात् क्रियापरत्वाच्च स्तोकस्य मोक्षमार्गस्याराधनादेशाराधकश्चायमुच्यते १ । अन्यः श्रुतवानशीलवान् अनुपरतो विज्ञातधर्माऽविरतसम्यग्दृष्टिरिति यावत् । अयं च देशविराधकः-देशं स्तोकमंशं ज्ञानादित्रयस्य मोक्षमार्गस्य तृतीयविभागरूपं चारित्रं विराधयतीत्यर्थः, प्राप्तस्य तस्याऽपालनादप्राप्तेर्वा २ । इतरः शीलवान् श्रुतवानुपरतो विज्ञातधर्मा, स च सर्वाराधकः, संपूर्णमोक्षमार्गाराधनात् ३ । अपरश्चाशीलवानश्रुतवाननुपरतोऽविज्ञातधर्मा, स च सर्वविराधकः, मोक्षमार्गस्य लेशेनाप्यनाराधनात् ४ । इति संप्रदायः ॥१॥

अत्र केचित्—"यदनुष्ठानाऽकरणेन जिनाज्ञाया विराधकत्वं तदनुष्ठानकरणेनैव जिनाज्ञाया आराधकत्वमिति नियमादनुष्ठानान्तरकरणाऽकरणाभ्यां जिनाज्ञाराधनविराधनयोरभावाद्, अन्यथा परमार्गानुष्ठानत्याजनेन जैनमार्गानुष्ठानव्यवस्थापनाऽन्याय्यत्वप्रसङ्गात् । इत्थं परेषां विराधकत्वापादनादेशाराधकस्थलोदाहृतबालतपस्वी कुतश्चिन्निमित्तादङ्गीकृतजिनोक्तसाधुसामाचारीपरि-

(૨) શ્રુતવાન્-અશીલવાન્ અર્થાત્ ધર્મને ભાવથી જાણેલો હોવા છતાં પાપથી નહિ અટકેલ જીવ...અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવ આ ભાંગામાં આવે છે. આ જીવ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગના ત્રીજા વિભાગ રૂપ ચારિત્રાત્મક એક દેશને વિરાધતો હોવાથી **દેશવિરાધક** કહેવાય છે. પ્રાપ્તચારિત્રનું પાલન કરતો ન હોવાથી કે ચારિત્રની પ્રાપ્તિ જ થઇ ન હોવાથી આ જીવ ચારિત્રનો વિરાધક હોય છે.

(૩) શીલવાન્-શ્રુતવાન્-પાપોથી અટકેલ એવો ભાવથી ધર્મનો જાણકાર જીવ. આ સંપૂર્ણ મોક્ષમાર્ગની આરાધના કરતો હોવાથી **સર્વઆરાધક** કહેવાય છે.

(૪) અશીલવાન્-અશ્રુતવાન્ પાપોથી નહિ અટકેલો ધર્મનો અજાણ જીવ...મોક્ષમાર્ગના અંશમાત્રની પણ આરાધના કરતો ન હોવાથી આ **સર્વવિરાધક** કહેવાય છે.

આ ચતુર્ભંગીની આવી સમજણ આચાર્યોની પરંપરાથી ચાલી આવેલ છે. ॥૧॥

[સાધુસામાચારીપાલક દ્રવ્યલિંગી દેશઆરાધક-પૂ૦]

આ ચતુર્ભંગીના પ્રથમ ભાંગા અંગે કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે—

પૂર્વપક્ષ :-'જે અનુષ્ઠાન ન કરવામાં જિનાજ્ઞાના વિરાધક બનાય છે તે અનુષ્ઠાન કરવાથી જ જિનાજ્ઞાના આરાધક બનાય છે' એવો નિયમ હોવાથી બીજા અનુષ્ઠાનો કરવા-ન કરવા પર જિનાજ્ઞાની આરાધના-વિરાધના ઊભી નથી. અર્થાત્ ચતુર્ભંગીના બીજા ભાંગામાં જિનોક્ત ચારિત્ર (સાધુસામાચારી)નું પાલન ન હોવાથી જો વિરાધના કહી છે તો પહેલા ભાંગામાં તેના જ પાલનના કારણે (દેશથી) આરાધના કહી શકાય, અન્ય તાપસાદિ સંબંધી અનુષ્ઠાનોના પાલનથી નહિ... નહિતર તો (એટલે કે જો તાપસાદિ સંબંધી અનુષ્ઠાનોથી પણ જિનાજ્ઞાની આરાધના થઇ જતી હોય તો) જેઓ ભાવથી જૈનધર્મ પામી ગયા છે અથવા જૈનધર્મને અભિમુખ થએલા છે તે તાપસાદિને તેઓના અનુષ્ઠાનો છોડાવી જૈનધર્માનુસારી અનુષ્ઠાનોમાં જોડવાની આવશ્યકતા જ ન રહેવાથી તેઓને એ રીતે જોડવા અન્યાય્ય=અન્યાયપૂર્ણ બની જાય...માટે સાધુસમાચારી શૂન્ય બધા જીવોને જો વિરાધક કહ્યા છે તો આરાધક તરીકે સાધુસામાચારીયુક્ત જીવ

पालनपरायण एव गृह्यते मिथ्यादृष्टिः, जिनोक्तसाधुसामाचारीपरिपालनमन्तरेणाराधकत्वाभावान्मिथ्यादृष्टित्वमन्तरेण च बालतपस्वित्वाभावात्, न चैवं मतद्वयाऽभेदः, गीतार्थनिश्रितस्य गीतार्थस्य च द्रव्यलिङ्गिनो बालतपस्विनः संभवात्" इत्यभिमन्यन्ते तन्मतनिरासार्थमाह—

द्रव्याज्ञाऽऽराधनादत्र देशाराधक इष्यते ।
सामाचारी तु साधूनां तन्त्रमत्र न केवलम् ॥ २ ॥

द्रव्याज्ञेति । अत्र=प्रकृतचतुर्भङ्ग्यां द्रव्या(ज्ञा)राधनाद् देशाराधक इष्यते । द्रव्यपदं चात्र भावकारणार्थकं द्रष्टव्यं न त्वप्रधानार्थकम्, फलोपधायकसमुदायनिष्पादकावयवस्यैव देश-

---

જ લઈ શકાય... તેથી દેશ આરાધક જીવના ઉદાહરણ તરીકે જે બાળતપસ્વી કહ્યો છે તે દિવ્યસમૃદ્ધિ વગેરેની લાલસા વગેરે રૂપ કોઇ કારણે સાધુપણું લઈ જિનોક્ત સાધુસમાચારીના પરિપાલનમાં તત્પર રહેનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ જ સમજવો. મિત્રાદિ દૃષ્ટિવાળો અને વેદવગેરેમાં કહેલા અનુષ્ઠાનો કરનાર માર્ગાનુસારી જીવ વગેરે નહિ, કેમ કે તેઓને જિનોક્ત સાધુસામાચારીનું પરિપાલન હોતું નથી અને જે પંચાગ્નિ તપ વગેરે અનુષ્ઠાનો હોય છે તેના પર જિનાજ્ઞાની આરાધના ઊભી નથી. માટે તેઓમાં આરાધકત્વ હોતું નથી, જ્યારે ઉક્ત મિથ્યાદૃષ્ટિમાં જિનોક્ત અનુષ્ઠાન હાજર હોઈ આરાધકત્વ છે તેમજ મિથ્યાદૃષ્ટિપણાના કારણે બાળતપસ્વીપણું પણ છે. માટે તેમાં ઉદાહરણ તરીકે જે બાળતપસ્વી કહ્યો છે તે દ્રવ્યલિંગી મિથ્યાત્વી જ લેવો જોઇએ.

શંકા :–પહેલા ભાંગાના ઉદાહરણમાં બે મત દેખાડયા છે. એમાં પહેલાં ઉદાહરણભૂત બાળતપસ્વી તરીકે પણ જો આવો સાધુવેશધારી જીવ જ લેવાનો હોય તો બે મત જુદા રહેશે જ નહિ, કારણ કે એ દ્રવ્યલિંગી પોતે ગીતાર્થની નિશ્રાશૂન્ય અગીતાર્થ જ છે અને એને તો બીજા મતના ઉદાહરણ તરીકે કહેવાએલો છે.

સમાધાન :–દ્રવ્યલિંગી બાળતપસ્વી ગીતાર્થ અનિશ્રિત અગીતાર્થ જ હોય એવો નિયમ નથી. ગીતાર્થ નિશ્રિત સાધુ કે ખુદ ગીતાર્થ સાધુ પણ દ્રવ્યલિંગી બાળતપસ્વી હોઈ શકે છે. તેથી પહેલા મતના ઉદાહરણ તરીકે તેવા ગીતાર્થનિશ્રિત કે ગીતાર્થ સંભવે છે જ્યારે બીજા મતના ઉદાહરણ તરીકે ગીતાર્થ અનિશ્રિત અગીતાર્થ જ સંભવે છે. તેથી બે મત જુદા હોવા સ્પષ્ટ છે. તેથી બાળતપસ્વી તરીકે ઉક્ત દ્રવ્યલિંગી જ લેવો જોઇએ.

આવા પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરવા ગ્રન્થકાર કહે છે—

[દેશઆરાધકપણામાં દ્રવ્યાજ્ઞાની આરાધના નિયામક–ઉ.]

આ પ્રસ્તુત ચતુર્ભંગીમાં જે આરાધનાની અપેક્ષાએ દેશ આરાધક કહ્યો છે તે દ્રવ્યાજ્ઞાની આરાધના છે. એમાં પણ જે 'દ્રવ્ય' પદ છે તે ભાવના કારણભૂત દ્રવ્યક્રિયાને જણાવનાર જાણવું. યોગ્ય ભાવ વિના કરાએલું અનુષ્ઠાન દ્રવ્ય આરાધના બને છે. આ દ્રવ્યઆરાધના જો ભાવ આરાધનાનું કારણ બનતી હોય તો પ્રધાન દ્રવ્ય આરાધના કહેવાય છે અને જો ભાવ આરાધનાનું કારણ બનતી ન હોય તો અપ્રધાન દ્રવ્ય આરાધના કહેવાય છે. અહીં પ્રધાન દ્રવ્ય આરાધના જ 'દેશ આરાધક' વ્યપદેશને પાત્ર

पदार्थत्वाद्, अप्रधानसहस्रस्य समुदायाऽनिष्पादकत्वात् । व्यवहाराभासेनाप्रधानद्रव्यक्रियाया[1] मार्गदेशत्वाभिमानेऽपि शीलश्रुतान्यतरश्रेयस्त्वप्रश्नोत्तरावसरे तदुपादानस्याऽन्याय्यत्वात् । साधूनां सामाचारी त्वत्र प्रकृतदेशाराधकत्वे केवलं न तन्त्रं, श्रावकाणामनाराधकत्वप्रसङ्गात् । ननु तेषामाराधकत्वेऽपि[2] सर्वाराधकत्वं स्यादिति चेत् ? स्यादेव श्रुतशीलदेशापेक्षया, शीलरूपदेश-प्रभेदापेक्षया[3] तु न स्यादिति किं नश्छिद्यते ?

ननु जिनोक्तानुष्ठानस्य देशाराधकतायां तन्त्रत्वे प्रणिगद्यमाने को दोषः ? इति चेत् ? न कोऽपि दोषः, केवलं द्रव्यलिंगवतामेव तथात्वमिति वृथा कदाग्रहः, मित्रादिदृष्टिमतामवेद्य-

---

જાણવી, કેમ કે, ફલોપધાયક (ફળ લાવી આપનાર) સમુદાયને ઉપસ્થિત કરી આપનાર અવયવ જ 'દેશ' છે...અને એવો અવયવ તો પ્રધાનદ્રવ્ય આરાધના જ છે. અપ્રધાન દ્રવ્ય આરાધનાઓ તો હજારો ભેગી થાય તો પણ વિશિષ્ટ કર્મનિર્જરાત્મક ફળ લાવી આપનાર ભાવ આરાધના સ્વરૂપ સમુદાયને એ ભેગો કરી આપી શકતી નથી. તેથી ખરો (શુદ્ધ) વ્યવહારનય તો તેવી અપ્રધાન દ્રવ્યક્રિયાને માર્ગના 'દેશ' (એક ભાગ) રૂપ પણ માનતો જ નથી. વ્યવહાર જેવા જણાતા અભિપ્રાય રૂપ વ્યવહારાભાસ નય અપ્રધાન દ્રવ્યક્રિયાને માર્ગના દેશ રૂપ માનવાનું અભિમાન રાખે છે પણ એટલા માત્રથી કંઇ એ દેશ આરાધના રૂપ બની જતી નથી. કેમ કે એ કલ્યાણરૂપ જ ન હોવાથી શીલ–શ્રુતના કલ્યાણપણાની વિચારણામાં શીલ તરીકે એની વાત કરવી એ અત્યન્ત અન્યાય્ય બની જાય છે. અર્થાત્ શ્રી ભગવતીજી સૂત્ર આદિમાં જ્યાં શીલ–શ્રુતના કલ્યાણપણાની વિચારણા છે, ત્યાં દેશ આરાધકના શીલ તરીકે કલ્યાણભૂત નહિ એવી અપ્રધાન દ્રવ્યક્રિયા કહેવી એ સાવ અસંગત છે. તમે કહેલ મિથ્યાત્વી દ્રવ્યલિંગીની સાધુમાચારીપાલનાદિ રૂપ ક્રિયા અપ્રધાન દ્રવ્ય આરાધના સ્વરૂપ હોઈ તે બાળતપસ્વીને દેશઆરાધક બનાવી શકતી નથી.

વળી આ દેશ આરાધકતામાં માત્ર સાધુસામાચારી જ નિયામક છે એવું નથી, કેમ કે એવું હોવામાં તો શ્રાવકો તે સામાચારી વિનાના હોઈ અનારાધક જ બની જવાની આપત્તિ આવે!

શંકા–શ્રાવકો અનારાધક બની જાય એમાં આપત્તિ જેવું છે શું ? કેમ કે તેઓના અનુષ્ઠાનોને શીલ રૂપ આરાધના માનીને જો તેઓને પણ આરાધક માનવાના હોય તો તો તેઓ પણ સર્વઆરાધક જ બની જાય, કેમ કે સમ્યગ્બોધ તો તેઓને પણ હાજર હોઇ તેઓ પણ શ્રુતવાન્–શીલવાન્ બની જાય છે. આ સર્વ આરાધકત્વની આપત્તિ ન આવે એ માટે તેઓમાં 'શીલ' રૂપ અંશની ગેરહાજરી માનવી આવશ્યક છે અને તેથી તેઓ અનારાધક બની જવામાં કોઈ આપત્તિ નથી.

સમાધાન–શ્રાવકો પણ શ્રુત અને શીલના એક દેશની અપેક્ષાએ સર્વ આરાધક છે જ...અર્થાત્ શ્રુત અને શીલદેશ રૂપ બન્ને અવયવો હાજર હોવાથી તેઓમાં સર્વ-આરાધકત્વ હોવામાં અમારે કોઇ અનિષ્ટ નથી. તેમ છતાં શ્રુત–શીલ ઉભયાત્મક સમુદાયના એકદેશ–રૂપ શીલના પેટા ભેદની અપેક્ષાએ, તેઓમાં સ્થાવરજીવોની અહિંસા વગેરે રૂપ શીલદેશ ન હોવાના કારણે પણ સંપૂર્ણશીલ હાજર ન હોવાથી સર્વ આરા-

संवेद्यपदस्थानामप्यपुनर्बन्धकाद्युचिततत्तत्तन्त्रोक्तक्रियाकारिणां विनिवृत्तकुतर्कग्रहाणां मार्गानुसारिणामध्यात्मभावनारूपस्य व्यवहारतस्तात्त्विकस्य कुलयोग्याद्युचितानुष्ठानस्य—

चित्रा तु देशनैतेषां स्याद् विनेयानुगुण्यतः । यस्मादेते महात्मानो भवव्याधिभिषग्वराः ॥ १३४ ॥

इत्यादिना ग्रन्थेन योगदृष्टिसमुच्चयादौ तत्त्वतो जिनोक्तत्वस्य सुप्रसिद्धत्वाद्, इति हरिभद्रग्रन्थाऽपरिचयविलसितमेतद् यद् भवाभिनन्दिनां ख्यातिलाभाद्यर्थिनां गृहीतद्रव्यलिङ्गानां सकृदावर्त्तनादिदूरतरभूमिभाजां देशाराधकत्वमनभिमतमङ्गीक्रियते, अतादृशां चाऽपुनर्बन्धकादीनां मित्रादिदृष्टिमतामभिमतं तन्नाङ्गीक्रियत इति । न च बालतपस्विपदेन द्रव्यलिङ्गी क्वचिदपि व्यपदि-

---

धકત્વ નથી પણ.

[ઇતરમાર્ગસ્થ અપુનર્બંધકાદિ પણ દેશઆરાધક]

પ્રશ્ન–દેશઆરાધના માટે જિનોક્ત અનુષ્ઠાનોને જ નિયામક કહેવામાં શું દોષ છે ?

ઉત્તર–કોઇ જ દોષ **નથી.** પણ માત્ર દ્રવ્યલિંગીઓમાં જ જિનોક્ત અનુષ્ઠાનો હોય છે અને તેથી તેઓ જ દેશ આરાધક છે, અનુપર્બંધકાદિ જીવો નહિ એવો તમારો આગ્રહ કદાગ્રહ રૂપ જ છે, કેમકે અપુનર્બંધકાદિ જીવોમાં પણ જિનોક્ત અનુષ્ઠાનો હોય જ છે. તે આ રીતે–જે જીવો મિત્રાદિ દૃષ્ટિવાળા છે, અવેદ્યસંવેદ્ય પદે રહેલા હોવા છતાં તે તે ઇતરશાસ્ત્રોમાં કહેલ અપુનર્બંધકાદિને ઉચિત ક્રિયા કરનારા છે, કુતર્કોની પકડ વિનાના છે, [૧]માર્ગાનુસારી છે તેઓના [૨]અધ્યાત્મ અને ભાવના સ્વરૂપ, [૩]વ્યવહારથી તાત્ત્વિક અને [૪]કુલયોગીઓને ઉચિત એવા અનુષ્ઠાનો તત્ત્વતઃ [૫]જિનોક્ત જ છે એવું **શ્રી યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયાદિ** ગ્રંથમાં "અભિનિવેશ શુન્ય આ જીવો (તે તે દર્શનના આદ્ય સ્થાપકો)ની દેશના શિષ્યોને અનુસરીને વિચિત્ર હોય છે (છતાં તે તે ભૂમિકાએ આત્મહિતકર હોય છે અને તેથી જિનોક્ત જ હોય છે), કેમકે આ મહાત્માઓ સંસારરૂપ રોગના વૈદ્ય સમાન હોય છે" ઇત્યાદિ શ્લોક દ્વારા કહ્યું છે. તેથી જે જીવો ભવાભિનંદી છે, ખ્યાતિ આદિની ઇચ્છાથી દ્રવ્યલિંગને ધારણ કરે છે અને સકૃદ્બંધકાદિની ભૂમિકાથી પણ ઘણા દૂર રહેલા છે, તેઓમાં શાસ્ત્રકારોને અનભિમત એવું પણ દેશ આરાધકપણું હોવાની અને જેઓ તેવા નથી એવા મિત્રાદિદૃષ્ટિવાળા અપુનર્બંધકાદિજીવોમાં શાસ્ત્રકારોને અભિમત એવું પણ દેશ આરાધકત્વ ન હોવાની તમારી આ માન્યતા તો તમે **શ્રી હરિભદ્રસૂરિ** મહારાજના **યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયાદિ** ગ્રન્થના સાવ અજાણ જ છો એ વાતને જ સૂચવે છે. વળી

---

૧. પ્રગતિ સાધક ક્ષયોપશમાનુસારી. ૨. યોગના આધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષેપ એ પાંચ ભેદોમાંના આદ્ય બે ભેદ...૩. નિશ્ચયનયથી તો ૬–૭ ગુણઠાણાના અનુષ્ઠાનો જ તાત્ત્વિક છે. માટે અહીં વ્યવહારનયથી એમ કહ્યું...૪. 'કુલ પરંપરામાં મળેલ છે' માત્ર એટલા જ કારણે પોતાને કુલ પરંપરામાં મળેલ અનુષ્ઠાનો જિનપૂજા–પંચાગ્નિ તપ વગેરે અનુષ્ઠાનો કરે તે કુલયોગી અને સમજ મળવાથી ઉપાદેય ભાવે કરે તે પ્રવૃત્તચક્ર. ૫. તેઓના જે માતા–પિતાને પ્રણામાદિ સદ્અનુષ્ઠાનો છે તે તો જિનોક્ત અને હિતાવહ છે જ, પણ બીજા ય જે ફરાળી ઉપવાસાદિ અનુષ્ઠાનો છે તે પણ કદાગ્રહનો અભાવ હોવાના કારણે તેમાંથી અસત્પણું નીકળી ગયું હોઈ હિતાવહ જ બને છે. જેમકે ૧૨મા ગુણઠાણાવાળાનો અસત્યમનોયોગ પણ કેવલજ્ઞાન લાવી આપે છે. માટે તેઓના તે અન્યવિધ અનુષ્ઠાનો પણ અર્થતઃ જિનોક્ત જ છે.

इयतेऽपीति यत्किञ्चिदेतद् । न चैवं शीलेन देशाराधकस्य सतो बालतपस्विनरतन्मार्गत्याजनेन जैनमार्गव्यवस्थापनाऽनुपपत्तिः, उत्कृष्टक्रियासंपत्तयेऽपकृष्टक्रियात्याजनेऽप्याराधकतमत्वस्य लोकशास्त्रसिद्धत्वात्, लोके क्षुद्रवाणिज्यपरित्यागेन रत्नवाणिज्यादरात्, शास्त्रे च स्थविरकल्पिकादिसामाचारीपरित्यागेन जिनकल्पादिसामाचार्यादरादिति ।

ननु यद्यपुनर्बन्धकादयोऽपि मार्गानुसारिक्रियारूपशीलेनान्यलिङ्गस्था अपि देशाराधका इष्यन्ते तर्हऽविरतसम्यग्दृष्टिरपि देशाराधकः सुतरां स्यात्, तस्यापि मार्गानुसारिक्रियायाः सुश्रूषादिरूपाया योगबिन्दुप्रसिद्धत्वादिति चेत् ? सत्यम्, स्थूलबोधवतां मित्रादिदृष्टिभाजां स्वोचितस्थूलक्रियायां शीलवत्त्वेऽप्यविरतसम्यग्दृशः सूक्ष्मबोधवतः स्वोचितलोकोत्तरसूक्ष्म-

---

'બાળતપસ્વી' શબ્દથી દ્રવ્યલિંગીનો કોઈ, શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ કર્યો નથી. તેથી 'બાળતપસ્વી,' પદથી તેવા દ્રવ્યલિંગી લેવા યુક્ત નથી.

શંકા– આવા ઈતરશાસ્ત્રોક્ત અનુષ્ઠાનરૂપ શીલના કારણે જેઓ દેશ આરાધક બનેલા છે તેઓને તે અનુષ્ઠાનરૂપ માર્ગ છોડાવી જૈન માર્ગમાં જોડાવા અયોગ્ય બની જશે.

સમાધાન–તમારી શંકા બરાબર નથી, કેમકે 'ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયાની પ્રાપ્તિ માટે અપકૃષ્ટક્રિયા છોડાવવામાં પણ ઊંચી આરાધના થાય છે' એ વાત લોકમાં અને શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેનાથી પોતાની આજીવિકા ચાલતી હોય એવા પણ ક્ષુદ્રવાણિજ્યનો રત્નના વેપાર માટે કરાતો ત્યાગ લોકમાં જોવા મળે છે, તેમજ શાસ્ત્રમાં પણ સ્થવિરકલ્પની સામાચારીનો ત્યાગ કરી જિનકલ્પાદિની સામાચારીનો આદર કરવાનું વિધાન છે.

[અવિરતસમ્યક્ત્વી દેશઆરાધક કેમ નહીં ?]

શંકા :–અપુનર્બંધકાદિ જીવો પણ અન્યલિંગમાં રહ્યા હોવા છતાં જો માર્ગાનુસારીક્રિયારૂપ શીલના કારણે દેશઆરાધક છે તો અવિરત સમ્યક્દૃષ્ટિ તો નિર્વિવાદ દેશ આરાધક બની જ જશે, કેમ કે શુશ્રૂષાદિરૂપ માર્ગાનુસારી ક્રિયાઓ એ પણ કરે છે એવું **યોગબિન્દુ** શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

સમાધાન : તમારી વાત સાચી છે. તેઓ પણ એવી માર્ગાનુસારીક્રિયાઓ કરે જ છે. છતાં તેઓને જે સૂક્ષ્મબોધ પ્રાપ્ત થયો હોય છે તેની અપેક્ષાએ તેઓની એ ક્રિયાઓ સ્થૂલ હોવાથી લોકોત્તરસૂક્ષ્મશીલ તો તેઓમાં હોતું જ નથી. અર્થાત્ સ્વભૂમિકાને ઉચિત સૂક્ષ્મશીલ ન હોવાથી તેઓ દેશઆરાધક બનતા નથી. મિત્રાદિ દૃષ્ટિવાળા જીવોની ક્રિયાઓ પણ જો કે સ્થૂલ જ હોય છે છતાં તેઓને પ્રાપ્ત થયેલ સ્થૂલબોધની અપેક્ષાએ એ ક્રિયાઓ શીલરૂપ બને જ છે અને તેથી તેઓ દેશઆરાધક બને છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ નાનો ૪–૫ વર્ષનો છોકરો જો કાગળની હોડી બનાવે તો એ એની હોંશિયારી ગણાય છે પણ વીશ વર્ષનો યુવાન્ એવી ચેષ્ટા કરે તો એ એની હોંશિયારી તો ન ગણાય પણ જડતા જ ગણાય છે, કારણ કે એની બુદ્ધિ વિકસેલી હોય છે. એમ અપુનર્બંધકાદિનો બોધ એટલો બધો વિકસેલ ન હોવાથી એની એ સ્થૂલક્રિયાઓ પણ શીલરૂપ બને છે જ્યારે અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિનો બોધ એની અપેક્ષાએ ઘણો વિકસેલો

शीलाभावाद्, अन्यथा देशविरत्यादिगुणस्थानावाप्त्याऽविरतत्वव्याघातात् सुश्रूषादि क्रियायाश्च श्रुताङ्गतया तत्त्वतः श्रुतान्तर्भावेन शीलत्वेनाऽविवक्षणादकरणनियमोपकारिपापनिवृत्तेः शीलार्थत्वात् । अथ तथापि शीलवतोऽश्रुतवतो देशाराधकत्वं कथं, मित्रादिदृष्टिभाविनो द्रव्यशीलस्य तादृश-द्रव्यश्रुतनान्तरीयकत्वात् ? इति चेत् ? न, श्रुतशब्देनात्र भावश्रुतस्यैव शीलशब्देन च मार्गानु-सारिक्रियामात्रस्यैव ग्रहणात्, स्वतन्त्रपरिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वाद्, अन्यथा द्रव्यलिङ्गवताम-भव्यादीनामपि श्रुतप्राप्त्या सर्वाराधकतापत्तेः । अथ श्रुतापेक्षया देशाराधकत्वमशीलवतः श्रुतवतश्च किं न स्यात् ? इति चेत् ? तस्येह सतोऽप्यविवक्षणात् । द्वितीयव्रतनिर्वाहरूपस्य च तस्य तत्त्वतः शीलाराधकत्वपर्यवसितत्वादिति ॥ २ ॥

હોવાથી એની એ સ્થૂલક્રિયાઓ સ્વઉચિત લોકોત્તર શીલરૂપ બનતી નથી. આશય એ છે કે અવિરત સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવો સર્વપાપોને પાપ રૂપે જાણે છે–છોડવા જેવા માને છે અને છતાં તેવો કર્મોદય, સત્ત્વની કચાશ, પરિસ્થિતિ વગેરેના કારણે એ બધાથી નિવૃત્ત થતા નથી. તેથી તેઓમાં શીલ હોતું નથી. જ્યારે આપુનર્બંધકાદિ અન્યલિંગસ્થ તે જીવો પોતે જેટલા પાપોને પાપ રૂપ જાણે છે તે બધાથી પ્રાયઃ દૂર રહે છે તેથી એનામાં શીલની હાજરી હોય છે. બાકી અવિરત સમ્યગ્ દૃષ્ટિ જીવ શુશ્રૂષાદિરૂપ જે અનુષ્ઠાનો કરે છે પોતાના બોધની અપેક્ષાએ અત્યંત અલ્પ એવા પણ તે અનુષ્ઠા-નોને શીલરૂપ માની લેવામાં આપત્તિ એ આવશે કે એને દેશવિરતિ ગુણસ્થાનકની જ પ્રાપ્તિ થઇ જવાથી તેઓનું અવિરતપણું જ ટળી જશે, કેમ કે શીલ પાપનિવૃત્તિરૂપ હોઇ શીલની હાજરીમાં આંશિક વિરતિ આવી જ જાય છે. વળી 'शुश्रूषा श्रवणं चैव...' ઇત્યાદિ શ્લોકથી જણાય છે કે શુશ્રૂષાદિ ક્રિયાઓ શ્રુતના અંગરૂપ જ છે. તેથી શ્રુતમાં અન્તર્ગત એવી તેની શીલરૂપે વિવક્ષા કરી નથી, કેમ કે અકરણ નિયમને પોષક એવી પાપનિવૃત્તિ જ શીલ છે. માટે શુશ્રૂષાદિને લઇને અવિરત સમ્યક્ત્વી જીવો દેશ–આરાધક બનતા નથી.

[ચતુર્ભંગીની પ્રરૂપણા સ્વતંત્રપરિભાષારૂપ છે]

શંકા–છતાં શીલવાન્–અશ્રુતવાન્ એવા મિત્રાદિદૃષ્ટિ યુક્ત જીવોમાં દેશઆરાધક-પણું શી રીતે સંભવે ? કેમ કે દ્રવ્યશીલ તેવા પ્રકારના વિશિષ્ટ દ્રવ્યશ્રુત વિના અસં-ભવિત હોઇ તેઓને પણ દ્રવ્યશ્રુત હોય તો છે જ...તેથી શ્રુત-શીલ ઉભયની હાજરી વાળા તેઓને દેશ આરાધક શી રીતે કહેવાય ?

સમાધાન–અહીં 'શ્રુત' શબ્દથી ભાવશ્રુત જ લેવાનું છે. તે અપુનર્બંધકાદિ જીવોને ભાવશ્રુત ન હોવાથી તેઓ દેશઆરાધક જ છે. વળી 'શીલ' શબ્દથી માત્ર માર્ગાનુસારીક્રિયા જ લેવાની છે. તેથી અપુનર્બંધકાદિને ભાવ આરાધના ન હોવા છતાં શીલ તો અક્ષત જ હોવાથી દેશઆરાધના હોવામાં બાધ નથી. તેમજ "આ ચતુ-ર્ભંગીમાં શ્રુત તરીકે જો ભાવશ્રુત લેવાનું છે તો શીલ તરીકે પણ ભાવઆરાધના જ કેમ નથી લીધી ?" એવો પ્રશ્ન કરવો નહિ, કેમ કે આ આરાધક–વિરાધકની પ્રરૂપણા

द्वितीयभङ्गमपि बालिशानां महतीं विप्रतिपत्तिमपाकर्तुं विवेचयति—

भग्नव्रतक्रियानात्तक्रियौ देशविराधकौ ।
क्रियाप्राधान्यमाश्रित्य ज्ञायेते परिभाषितौ ॥३॥

भग्नेति । व्रतं=प्राणातिपातविरमणादि, इच्छाप्रवृत्त्यादिक्रिया च संवेगपूर्वा तदनुगताचरणा, ततो भग्ने व्रतक्रिये येन स तथा, अनात्ता=अगृहीता क्रिया उपलक्षणाद् व्रतं च येन स तथा, भग्नव्रतक्रियश्चाऽनात्तव्रतक्रियश्च भग्नव्रत[क्रियानात्त]क्रियौ देशविराधकौ परिभाषितौ ज्ञायेते, प्राप्तस्य तस्याऽपालनाद् अप्राप्तेर्वेति व्यवस्थितविकल्पप्रदर्शनाद् भग्नव्रतक्रियस्य प्राप्ताऽपालनेनाऽनात्तव्रतक्रियस्य चाऽप्राप्त्यैव देशविराधकत्वव्यवस्थानात् । श्रुतवन्तमशीलवन्तमुद्दिश्य देशविराधकत्वविधानेनोद्देश्यविधेययोर्व्युत्पत्तिविशेषाद् व्याप्यव्यापकभावे लब्धे द्वितीयभङ्गे चाऽ-

---

સ્વતંત્ર પરિભાષા રૂપ હોઇ તેમાં આવું કેમ ? અને આવું કેમ નહિ ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નોને અવકાશ નથી. માટે શ્રુત તરીકે તો ભાવશ્રુત જ લેવાનું છે નહિતર તો (એટલે કે શ્રુત તરીકે જો દ્રવ્યશ્રુત પણ ચાલતું હોય તો) દ્રવ્યલિંગી અભવ્યોને પણ સર્વ આરાધક માનવાની આપત્તિ આવે, કેમ કે તેઓમાં પણ દ્રવ્યશ્રુત તો હોય છે જ...

શંકા–અવિરતસમ્યક્દૃષ્ટિ વગેરેમાં સુશ્રુષાદિ હોવા છતાં સ્વઉચિત શીલ હોતું નથી એવું તમે કહ્યું તે જાણ્યું. છતાં તેઓમાં શ્રુત તો હોય જ છે. તેથી અશીલવાન્ શ્રુતવાન્ એવા તેઓ પણ શ્રુતની અપેક્ષાએ દેશઆરાધક શા માટે નહિ ?

સમાધાન— જ્ઞાન-ક્રિયા ઉભયસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગના એક દેશભૂત એવા શ્રુતની આરાધનાથી અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ વગેરેમાં જો કે દેશઆરાધકપણું હોય છે, તો પણ તેની અહીં વિવક્ષા કરી નથી. તેમાં કારણ આ પ્રમાણે જાણવું–અવિરતસમ્યક્ત્વી, સંવિગ્નપાક્ષિક વગેરે જેટલું પણ શ્રુત ધરાવતા હોય તેની તેઓએ યથાર્થ પ્રરૂપણા જ કરવાની હોય છે. એટલે કે પોતાનું આચરણ ભલે અર્થ/કામનું કે શિથિલતાનું હોય તો પણ તેઓએ અર્થ/કામને હેય તરીકે અને ઉદ્યતવિહારને જ સત્યમાર્ગ તરીકે કહેવા પડે છે. (હેય-ઉપાદેય વગેરેની જાણકારી હોવા છતાં) આ બાબતમાં તેઓ અસત્ય બોલે તો મિથ્યાત્વે જવાથી તેઓનું શ્રુત એ મિથ્યાશ્રુત (દ્રવ્યશ્રુત) બની જવાના કારણે શ્રુતની અપેક્ષાવાળું દેશઆરાધકપણું જળવાતું નથી, માટે આટલા અંશમાં સત્યવ્રતનો નિર્વાહ (અસત્યથી વિરમણ) એ જ તેઓનું શ્રુતની અપેક્ષાવળું દેશ આરાધકપણું બની જાય છે. આ દ્વિતીયવ્રતનો નિર્વાહ એ તો એક પ્રકારનું શીલ જ છે. તેથી દ્વિતીયવ્રતના નિર્વાહરૂપ તે આમ વાસ્તવિક રીતે શીલના આરાધકત્વમાં ફલિત થાય છે, માટે શ્રુતની અપેક્ષાએ પણ જો આરાધકત્વની વિવક્ષા કરવામાં આવે તો, તેનામાં શ્રુત તો છે જ. આ રીતે શીલ પણ આવી ગયું, એટલે સર્વ આરાધકપણું જ વિવક્ષવું પડે, પણ દેશઆરાધકપણું નહિ. ॥૨॥ બાલીશજીવોને થયેલી મોટી વિપ્રતિપત્તિને દૂર કરવા બીજા ભાંગાનું પણ વિવેચન કરતા ગ્રંથકાર કહે છે—

(ભગ્ન કે અગૃહીત વ્રતક્રિયાવાળો જીવ એ દેશવિરાધક)

જેઓએ ગૃહીત વ્રત-ક્રિયા ભાંગી નાખ્યા છે અથવા તો જેઓએ તેનું ગ્રહણ જ કર્યું નથી તેવા જીવોને ક્રિયાની પ્રધાનતા લક્ષીને શાસ્ત્રકારોએ દેશવિરાધક કહ્યા છે એવું જણાય છે. અહીં વ્રત પ્રાણાતિપાત વિરમણાદિ રૂપ છે અને ઇચ્છા-પ્રવૃત્તિ વગેરે ક્રિયા તે વ્રતને અનુકૂળ એવી સંવેગપૂર્વકની આચરણા રૂપ છે. આ બેને જેણે ભાંગી નાંખ્યા હોય તે ભગ્નવ્રતક્રિય કહેવાય અને જેણે આ બેનું ગ્રહણ જ કર્યું નથી તે

विरतसम्यग्दृष्टिरपि] "प्राप्तस्य तस्याऽपालनादिति वचनेन विरतिपरित्यागेनैव देशविराधको भणितः" इति वचनस्याऽज्ञानविलसितत्वात्, अनुपरतपदेन सूत्र एव विवृतस्याऽशीलवत्पदस्य समर्थनार्थं 'अप्राप्तेर्वा' इति विकल्पस्य वृत्तिकृताऽभिधानात् । इत्थं च–एवं चोभयोरपि प्रकारयोः सविषयत्वेन प्रामाण्ये सिद्धे यदप्राप्तेर्वेति विकल्पेन व्याख्यातं तत्केनाभिप्रायेणेति संशये सम्यग्वक्तृवचनं वयमपि श्रोतुकामाः स्म'–इति वदतोऽज्ञानान्धस्य सूक्ष्मदृशा पर्यालोचनाभिमानो न दिव्यदृशां विस्मयकारीति ध्येयम् ।

यत्त्वेवं केवल्यप्यप्राप्तजिनकल्पादेर्विराधकः प्रसज्येतेति वचनं तदसमीक्षिताभिधानं, प्राप्तिसामान्याभावस्यैवाऽप्राप्तिपदार्थत्वात्[1] । अतएव "परिभाषितौ" इति वचनाच्च न सम्यग्ज्ञा-

---

અનાત્તક્રિય કહેવાય. (અહીં અનાત્તક્રિય શબ્દમાં વ્રતનો શબ્દથી ઉલ્લેખ કર્યો ન હોવા છતાં ઉપલક્ષણથી તેનું પણ અગ્રહણ સમજી લેવાનું છે) આ ભગ્નવ્રતક્રિય અને અનાત્તવ્રતક્રિય એ બન્ને દેશ વિરાધક હોવાની શાસ્ત્રીય પરિભાષા હોવી જણાય છે, કેમ કે "પ્રાપ્ત એવા ચારિત્રનું પાલન ન હોવાથી અથવા ચારિત્રની પ્રાપ્તિ જ ન હોવાથી (એ વિરાધક છે)" એવો વ્યવસ્થિત વિકલ્પ દેખાડ્યો હોવાથી જણાય છે કે પ્રાપ્તવ્રતના અપાલનના કારણે ભગ્નવ્રતક્રિયમાં અને વ્રતની જ અપ્રાપ્તિના કારણે અનાત્તવ્રતક્રિયમાં વિરાધકત્વ હોય છે.

શ્રુતવાન–અશીલવાનને ઉદ્દેશીને દેશવિરાધકત્વનું વિધાન છે...તેનાથી વ્યુત્પત્તિવિશેષના કારણે શ્રુતવાન્–અશીલવાન રૂપ ઉદ્દેશ્ય અને દેશવિરાધકરૂપ વિધેયનો વ્યાપ્ય વ્યાપક ભાવ મળે છે. અર્થાત્ જે શ્રુતવાન–અશીલવાન હોય તે દેશવિરાધક હોય એવો વ્યાપ્ય વ્યાપકભાવ છે. તેથી શ્રુતવાન–અશીલવાન એવા અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ દેશવિરાધક હોવા સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે "પ્રાપ્ત વ્રતના અપાલનથી દેશવિરાધક બને છે એવા વચન દ્વારા વિરતિનો ત્યાગ કરવાથી જ દેશવિરાધક બનાય છે, (વ્રતની અપ્રાપ્તિથી નહિ) એવું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે" એવું કહેવું તે તો અજ્ઞાનચેષ્ટા જ છે, કેમકે સૂત્રમાંજ અશીલવાન્ પદનું 'અનુપરત' પદથી વિવરણ કર્યું છે અને એ વિવરણના સમર્થન માટે જ વૃત્તિકારે 'અપ્રાપ્તેર્વા' એવો વિકલ્પ કહ્યો છે. અર્થાત્ સૂત્રમાં જ અશીલવાન પદના વિવરણ તરીકે 'અનુપરત' પદ કહીને તે વ્રતની અપ્રાપ્તિને પણ શીલના અભાવ તરીકે જણાવી જ છે. 'અપ્રાપ્તેર્વા' એ પદની આ રીતે યુક્તિયુક્ત યોજના કરી શકાય છે ત્યારે–શ્રુતની ગેરહાજરીમાં શીલવત્ત્વના કારણે આવતું દેશઆરાધકત્વ અને શ્રુતની હાજરીમાં અશીલવત્ત્વના કારણે આવતું દેશવિરાધકત્વ...એ બંને પ્રકાર ક્રમશઃ દ્રવ્યલિંગી બાળતપસ્વી અને ચારિત્રભ્રષ્ટ સમ્યક્ત્વીમાં પ્રામાણિક રીતે ઘટી જાય છે ત્યારે 'અપ્રાપ્તેર્વા' એવા પ્રયોગ દ્વારા ટીકાકારે જે વિકલ્પની વ્યાખ્યા કરી છે તે કયા અભિપ્રાયથી કરી છે ? એવા સંશય અંગે અમે પણ સુંદર સમાધાન સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ–એવું બોલનાર અજ્ઞાનાંધ વ્યક્તિનું 'પોતે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી પદાર્થનો વિચાર કરે

---

૧. આગળ કુદડી (*) થી સૂચવેલી 'વિશેષાપ્રાપ્તેઃ...' ઇત્યાદિ પંક્તિ અહીં હોવી સંભવે છે.

નાદીનાં લેશતોઽપ્યભાવેન દેશવિરતિસર્વવિરત્યોરુભયોરપ્રાપ્ત્યા યુગપદ્વિરાધકાનાં ચરકપરિવ્રાજકાદીનાં જ્યોતિષ્કાદૂર્ધ્વમુપપાતાભાવપ્રસઙ્ગઃ, ન વાઽનુપાત્તચારિત્રત્વેન સંયમવિરાધકસ્ય શ્રાવકમાત્રસ્ય સૌધર્માદૂર્ધ્વમુપપાતાભાવપ્રસઙ્ગઃ, ન વાઽનુપાત્તસંયમત્વેન સંયમવિરાધનાભ્યુપગમે નિશ્ચયતો જ્ઞાનદર્શનયોરપિ વિરાધનાધૌવ્યાત્ શ્રેણિકાદીનાં તીર્થંકરનામનિકાચનં તીર્થંકરતયા પ્રત્યાયાતિશ્ચ ન સ્યાત્, જિનાજ્ઞાઽઽરાધકાનામેવ તીર્થંકરતયોત્પત્તેઃ, નાપિ ગૃહે વસતાં તીર્થકૃદાદિચરમશરીરાણામપિ પ્રતિસમયં જ્ઞાનાદિવિરાધકત્વાપત્ત્યાઽત્યન્તમાસમઞ્જસ્યં, * વિશેષાપ્રાપ્તેઃ સામાન્યાપ્રાપ્તિ– છે' એવું અભિમાન દિવ્યદૃષ્ટિવાળા જ્ઞાની પુરુષોને વિસ્મય પમાડતું નથી એ જાણવું...

[અપ્રાપ્તિમાત્રથી વિરાધકત્વ આનવામાં કલ્પિત આપત્તિઓ]

" જેઓને અપ્રાપ્તિ હોય તેઓ પણ જો આ રીતે વિરાધક ગણાય તો કેવલજ્ઞાની મહાત્મા પણ અપ્રાપ્ત જિનકલ્પ વગેરેના વિરાધક બનવાની આપત્તિ આવશે " આવું જે કોઈનું વચન છે તે વિચાર્યા વગર બોલાયેલું જાણવું, કારણ કે વ્રતની પ્રાપ્તિ સામાન્યનો અભાવ જ અહીં 'અપ્રાપ્તિ' તરીકે અભિમત છે. અર્થાત્ વ્રતની કોઈપણ પ્રકારે પ્રાપ્તિ જ જેણે ન હોય તે વિરાધક છે એવો અહીં અભિપ્રાય છે. કેવળીઓને પાંચ મહાવ્રત (યથાખ્યાતચારિત્ર) વગેરેની પ્રાપ્તિ નિઃશંક હોઈ પ્રાપ્તિ સામાન્યનો અભાવ હોતો નથી કે જેથી તેઓ વિરાધક બનવાની આપત્તિ આવે, તેમજ જિનકલ્પ વગેરે રૂપ શીલવિશેષની અપ્રાપ્તિ, શીલસામાન્યની અપ્રાપ્તિ જેમાં પ્રયોજક છે એવા આ પારિભાષિક વિરાધકત્વ માટે અનુપયોગી છે. અર્થાત્ એ આવું વિરાધકત્વ લાવી શકતી નથી. તેથી જ તેમ જ આ ચતુર્ભંગીની વિચારણા સ્વતંત્ર પરિભાષારૂપ છે એવા વચનથી જણાય છે કે આ પરિભાષાના કારણે નીચેની આપત્તિઓ આવતી નથી.

(૧) સમ્યગ્જ્ઞાનાદિની અંશમાત્ર પણ હાજરી ન હોવાથી શ્રુતના વિરાધક અને દેશવિરતિ–સર્વવિરતિની અપ્રાપ્તિ હોવાથી શીલના વિરાધક એમ યુગપદ્ બન્નેના વિરાધક એવા ચરક–પરિવ્રાજક વગેરે જ્યોતિષથી ઉપરના દેવલોકમાં જઈ શકે નહિ, કેમ કે ઉભયવિરાધક જીવો આનાથી ઉપર જતાં નથી એવું અન્યશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે.

(૨) દરેક શ્રાવકો, ચારિત્રની અપ્રાપ્તિ હોવાના કારણે ચારિત્રના વિરાધક હોઈ સૌધર્મદેવલોકની ઉપર જઈ શકશે નહિ. કેમકે ચારિત્રવિરાધક જીવોની ત્યાં સુધીની જ ગતિ શાસ્ત્રમાં બતાવી છે.

(૩) સંયમની પ્રાપ્તિ ન હોવા માત્રથી સંયમવિરાધના થઈ જતી હોય તો નિશ્ચયનય મુજબ તો સમ્યગ્ જ્ઞાનદર્શનની પણ વિરાધના અવશ્ય થઈ જ જશે. તેથી શ્રેણિક વગેરે તો જિનનામકર્મની નિકાચના જ કરી શકશે નહિ કે તીર્થંકર તરીકે જન્મી શકશે પણ નહિ, કેમકે જિનાજ્ઞાના આરાધકો જ તીર્થંકર તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે જ્યારે આ જીવો તો શ્રુત અને ચારિત્ર ઉભય રૂપ જિનાજ્ઞાના વિરાધક છે.

(૪) ગૃહસ્થાવાસમાં રહેલ તીર્થંકર વગેરે ચરમશરીરી જીવો ચારિત્રની અપ્રાપ્તિ-પ્રયુક્ત વિરાધનાવાળા હોઈ નિશ્ચયનય મુજબ સમયે સમયે જ્ઞાનાદિના વિરાધક હોવાની આપત્તિ આવવાથી અત્યન્ત અસમંજસ થાય.

प्रयुक्तविराधकत्वेऽनुपयोगात्, विशेषविराधकत्वस्य च वास्तवस्य फलविशेषजननेन प्रकृतपरिभाषानुपक्षयात्, निश्चयनयाश्रयणेनाप्राप्तिप्रयुक्तदेशविराधकस्थले सर्वविराधकत्वापादने विरतिपरित्यागेनाभिमते तत्र सुतरां तदापत्तेर्द्वितीयभङ्गस्यैवोच्छेदप्रसङ्गात्, चारित्रविराधनायामपि पश्चात्तापादिभावाभावाभ्यां ज्ञानदर्शनविराधनाभजनाभ्युपगमप्रधानेन व्यवहारनयेनैव द्वितीयभङ्गोपादानसंभवात्, परिभाषाया अपि शास्त्रीयव्यवहारविशेषरूपत्वादुपचारगर्भत्वेन तल्लक्षणोपपत्तेः, चरमशरीरिणामपि परिभाषाबलादनाराधकत्वपर्यवसितेन प्रतिसमयं विराधकत्वेनाऽसमञ्जस्याभावाच्च।

[એ આપત્તિઓનું નિરાકરણ]

આમાંની પ્રથમ બે આપત્તિઓ ન આવવામાં કારણ એ છે કે કયા જીવોની કયાં કયાં સુધી ગતિ થાય ? ઈત્યાદિપ્રરૂપણામાં ચારિત્રાદિની જે વિરાધના લેવાની છે તે વાસ્તવિક ભંગરૂપ વિરાધના લેવાની છે જ્યારે અપ્રાપ્તિના કારણે અહીં કહેલ આ વિરાધના તો પારિભાષિક સ્વતંત્રપરિભાષારૂપ વિરાધના છે. વાસ્તવિક ભંગરૂપ વિરાધના જ ચારિત્ર વિરાધક જીવોને જ્યોતિષથી ઉપરના દેવલોકમાં ઉત્પન્ન ન થવા દેવા વગેરે રૂપ ફળ વિશેષ ઉત્પન્ન કરે છે. માટે જ્યોતિષ્ક–સૌધર્માદિ દેવલોકની ઉપર પણ જનારા અને તેથી અવિરાધક સિદ્ધ થનારા એવા ચરક–પરિવ્રાજકાદિમાં તેમજ શ્રાવકોમાં પણ પારિભાષિક વિરાધકત્વ તો અક્ષત જ રહેશે. કારણ કે તેઓના ઉપરના ઉપપાતથી વાસ્તવિક અવિરાધકત્વ જ સિદ્ધ થાય છે જેને પરિભાષિક વિરાધકત્વ સાથે કોઈ વિરોધ નથી.

ચારિત્રની અપ્રાપ્તિના કારણે બનેલ દેશવિરાધકને નિશ્ચયનય મુજબ (ચારિત્રની વિરાધનામાં જ્ઞાન–દર્શનની પણ અવશ્ય વિરાધના માની) સર્વવિરાધક બનાવી દઈને જે ત્રીજી–ચોથી આપત્તિ અપાઇ છે તે પણ સાવ અયોગ્ય જ છે, કારણ કે એ રીતે એને સર્વવિરાધક બનાવી દેવામાં આ ચતુર્ભંગીના 'દેશવિરાધક' સ્વરૂપ બીજા ભાંગાનો જ ઉચ્છેદ થઈ જાય છે. કેમ કે સ્વીકારેલ વિરતિના ત્યાગથી (પ્રાપ્તના અપાલનથી) બનનાર દેશવિરાધક પણ નિશ્ચયનય મુજબ તો નિર્વિવાદ રીતે સર્વવિરાધક જ બની જાય છે. તેથી ચારિત્રની વિરાધના થવા છતાં પશ્ચાત્તાપ વગેરેની હાજરી કે ગેરહાજરીથી જ્ઞાનદર્શનની અખંડિતતા કે વિરાધના માનનાર વ્યવહારનયથી જ બીજા ભાંગાનો ઉપન્યાસ સંભવે છે. તેથી તેમાં આ રીતે નિશ્ચયનય લગાડવો અયોગ્ય છે. વળી પરિભાષા પણ શાસ્ત્રીય વ્યવહાર વિશેષરૂપ જ હોય છે તેથી તેનું લક્ષણ ઉપચારયુક્ત હોવું સંગત છે. અર્થાત્ વ્યવહારમાં જેમ ઘણી વાતો ઉપચારથી થતી હોય છે. તેમ આ પરિભાષામાં દેશવિરાધનાનું કહેલું લક્ષણ આ રીતે ઉપચારગર્ભિત હોવું શકય છે. તેથી આ પરિભાષાથી જે દેશવિરાધકત્વ આવે છે તે તાત્ત્વિક જ હોય એવો નિયમ નથી. તેથી આ પરિભાષાનુસારે ઉભયવિરાધક એવા પણ ચરક–પરિવ્રાજકાદિ કે શ્રાવકો તાત્ત્વિક વિરાધક ન હોવાથી જ્યોતિષ કે સૌધર્મ દેવલોકની ઉપર પણ જઈ શકે છે. એમ આ પરિભાષા મુજબ વિરાધક એવા પણ શ્રેણિક વગેરે જીવો વ્યવહારનય મુજબ જ્ઞાન–દર્શનના તો અવિરાધક જ હોઈ

इत्थं च "गौतमादयो जिनाज्ञाराधका एव, जामाल्यादयस्तु विराधका एव, एकेन्द्रियादयः शाक्यादयश्चानाराधका एवेति राशित्रयस्य पुंस्त्रीक्लीबराशित्रयवन्मिथः कस्यापि क्वाप्यन्तर्भावयितुमशक्यत्वादनाराधकस्य विराधकपदेन ग्रहणमयुक्तम्" इति निरस्तं, अनाराधकमपि विराधकत्वेन परिभाष्य राशित्रयस्य पुरुषादीनां त्रयाणां पुरुषतद्व्यतिरिक्तपदाभ्यामिव द्वाभ्यां राशिभ्यामुपग्रहस्याश्रद्धायां स्याद्वादव्युत्पत्त्यभावस्यैव बीजत्वात् । षण्णां कायानामपि केवलं षट्त्वेन श्रद्धानस्यैकान्तविपर्यासकलङ्कितत्वस्य सम्मत्यां श्रुतकेवलिनाऽभिधानात् । यत्तूच्यते परेण "यद्याज्ञाराधकव्यतिरिक्तत्वेन विराधकः परिभाष्यते तदा विराधकव्यतिरिक्तत्वेनाऽऽराधकोऽपि परिभाषितुं शक्यते" इति तदयुक्तं, अनुपरतत्वेन विराधकत्वे परिभाष्यमाणे परिभाषकेच्छायामीदृशकुसृष्ट्यनारोहात् । ननु यद्येवं शीलस्याऽप्राप्त्यापि देशविराधकत्वमनुमतं तदा

જિનનામકર્મની નિકાચના કરી શકે છે તેમજ તીર્થંકર તરીકે જન્મ પામી શકે છે. એમ ચરમશરીરી જીવોમાં પણ આ પરિભાષા મુજબ પ્રતિસમય જે વિરાધકતા આવે છે તે પણ તત્ત્વતઃ તો અનારાધકતામાં જ પર્યવસિત થતી હોઈ કોઇ અસમંજસતા નથી.

[આરા૦ વિરા૦ અનારાધકની ત્રિરાશિની શંકા અને સમાધાન]

આમ આ ચતુર્ભંગી એ વિશેષ પરિભાષારૂપ હોવાથી જ કોઇએ જે શંકા કરી છે કે "ગૌતમ વગેરે સાધુઓ જિનાજ્ઞાના આરાધક છે, જમાલી વગેરે વિરાધક છે અને એકેન્દ્રિયાદિ તેમજ શાકયભિક્ષુ વગેરે અનારાધક છે. આમ પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુંસકની જેમ આ ત્રણ પ્રકારોમાંથી પરસ્પર કોઈનો પણ કશામાં પણ અન્તર્ભાવ કરવો અશકય હોઈ અનારાધકને પણ વિરાધક ગણી બે જ પ્રકાર કહેવા અયુક્ત છે" તે શંકા નિરસ્ત જાણવી, કારણ કે અનારાધકની પણ વિરાધક રૂપે પરિભાષા કરીને બે રાશિમાં જ અન્તર્ભાવ કરી જ શકાય છે. જેમ કે પુરુષાદિ ત્રણ રાશિમાંથી પુરુષરાશિનું 'પુરુષ' પદથી તેમજ સ્ત્રી અને નપુંસક રાશિનું તદ્વ્યતિરિક્ત (પુરુષભિન્ન) પદથી ગ્રહણ કરી બે જ રાશિમાં અંતર્ભાવ કરી શકાય છે. આ રીતે બે જ રાશિમાં કરાતા અન્તર્ભાવની તમને જે શ્રદ્ધા થતી નથી તેમાં સ્યાદ્વાદના રહસ્યની અજાણકારી જ દોષપાત્ર છે. "શાસ્ત્રમાં એક સ્થળે કરેલ વિભાજનને સર્વત્ર એ રીતે જ એકાન્તે સ્વીકારવું, બીજી રીતે વિભાજન ન જ કરાય" એવી માન્યતા એ એકાન્તવિપર્યાસથી કલંકિત છે એવું સમર્થન કરવા શ્રુતકેવલી તુલ્ય **શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિ** મહારાજે **શ્રી સમ્મતિ શાસ્ત્રમાં** "છ જીવનિકાયોને માત્ર છ ભેદ તરીકે જ સ્વીકારવા એ એકાન્તવિપર્યાસ કલંકિત છે" ઇત્યાદિ કહ્યું છે.

વળી બીજાઓ જે કહે છે કે "આજ્ઞાઆરાધકભિન્ન તરીકે વિરાધકની ગણતરી કરવાની જો પરિભાષા કરો છો તો એ રીતે તો વિરાધકભિન્ન હોવા રૂપે આરાધકની ગણતરી કરવા રૂપ પરિભાષા પણ કરી શકાતી હોવાથી તેવી જ પરિભાષા કરોને!" તે કહેવું અયુક્ત છે, કેમ કે પરિભાષા પરિભાષકની ઇચ્છાને અનુસરીને હોય છે, તર્કને અનુસરીને નહિ. તેથી પ્રસ્તુતમાં 'અનુપરત હોય તે પણ વિરાધક હોય'

श्रुताऽप्राप्त्यापि तत्स्यात् । किञ्चैवं शीलाप्राप्त्या शीलविराधकोऽपि श्रुतप्राप्त्याराधकः स्यादिति देशविराधकाराधकसाङ्कर्यादव्यवस्थेत्यत आह–क्रियाप्राधान्यमाश्रित्य इति क्रियापेक्षया हि देशत आराधकत्वं विराधकत्वं चात्र विवक्षितम्, श्रुतापेक्षया तु तत्सदपि नाहृतम्, समुदयवादेऽप्यनन्तरकारणत्वेन क्रियाप्राधान्यस्य विवक्षणात्, यदाह भगवान् भद्रबाहुः—

[1]जम्हा दंसणनाणा संपुण्णफलं न दिन्ति पत्तेअं । चारित्तजुआ दिन्ति हु विसिस्सए तेण चारित्तं ॥

भाष्यकारोऽप्याह—"नाणं परं परमणन्तरा उ किरिया तयं पहाणयरं । जुत्तं कारणं । इति । [2]शुद्धक्रियाप्राधान्यं च विचित्रक्रियाणां प्राधान्यव्यवस्थापनेन निर्वाह्यत इति क्रियाप्राधान्यमात्रानुगतविचित्रनैगमाभिप्रायादित्थमुक्तिरिति भावः । [3]यदि च जिनोक्तसामाचारीमात्रभङ्गेनैव देशविराधिकत्वं

એવી પરિભાષા અંગે અનારાધકની પણ વિરાધક તરીકે જ ગણતરી કરવાની પરિભાષકની ઇચ્છા હોવાથી આવા કુતર્કો કરવાને અવકાશ નથી. 3= जिनोक्तसामाचारी मात्रपालने कर्त्तव्ये न्यूनपात्रेयादि-यदि चेत्यादि)

શંકા :–શીલની અપ્રાપ્તિ **માત્ર**ના કારણે જો આ રીતે તમને દેશવિરાધકતા માન્ય છે તો એ રીતે અન્યલિંગસ્થ અપુનર્બંધકાદિ જીવોને પણ શ્રુતની અપ્રાપ્તિના કારણે દેશવિરાધકતા પણ માનવી જોઈએ. તેમજ શીલની અપ્રાપ્તિના કારણે શીલવિરાધક એવા પણ અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ વગેરે જીવોમાં શ્રુતપ્રાપ્તિના કારણે દેશઆરાધકતા માનવી જોઇએ. આમ દેશવિરાધક–દેશઆરાધકનું સાંકર્ય થવાથી કોઇ વ્યવસ્થા રહેશે નહિ.

[દેશઆરાધના–વિરાધનાની આ પરિભાષામાં ક્રિયા જ પ્રધાન શ્રુત નહિ]

સમાધાન :– આવી શંકાનું સમાધાન આપવા ગ્રન્થકારે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં 'ક્રિયાપ્રાધાન્ય...' ઇત્યાદિ કહ્યું છે. ક્રિયાને પ્રધાન કરીને–તેની અપેક્ષાએ જ પ્રસ્તુતમાં દેશઆરાધકતા–દેશવિરાધકતાની વિવક્ષા છે. તેથી શ્રુતની અપેક્ષાએ તે એ હાજર હોવા છતાં અહીં વિવક્ષ્યા નથી. વળી જ્ઞાન–ક્રિયાનો સમુદાય મોક્ષનું કારણ છે એવા સમુદાયવાદમાં પણ અનંતરકારણ હોવારૂપે ક્રિયાને જ પ્રધાન કહી છે. જેમ કે ભગવાન્ **શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી** એ પણ કહ્યું છે કે " દર્શન અને જ્ઞાન પ્રત્યેક (ચારિત્ર વિનાના) સંપૂર્ણ ફળ આપતાં નથી, ચારિત્રયુક્ત થાય છે ત્યારે જ આપે છે. તેથી ચારિત્રમાં વિશેષતા છે " **ભાષ્યકારે** પણ કહ્યું છે કે " જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ કારણ છે, પણ ક્રિયા અનંતરકારણ હોવાથી એના કરતાં પણ પ્રધાનકારણ હોવી યુક્ત છે." જો કે અનંતરકારણ તો માત્ર અંતિમ શુદ્ધ ક્રિયા જ બનતી હોવાથી એ શુદ્ધ ક્રિયા જ પ્રધાન હોવી સિદ્ધ થાય છે, પૂર્વપૂર્વની વિચિત્ર ક્રિયાઓ નહિ. તેથી એ ક્રિયાઓ તો પ્રધાન ન બનવાથી આ દેશવિરાધકતા વગેરેમાં એની વિવક્ષા રાખી શકાતી નથી. તેમ છતાં પૂર્વપૂર્વની વિચિત્ર ક્રિયાઓમાં પ્રધાનતા હોય તો જ અંતિમ શુદ્ધ ક્રિયામાં પ્રાધાન્ય હોવું સુસંગત હોઇ એ બધી ક્રિયાઓ પણ પ્રધાન બને જ છે. તેથી એની વિવક્ષા રાખીને ક્રિયાપ્રાધાન્ય માનવા માત્ર રૂપ અનુગતતા જાળવનાર વિચિત્ર નૈગમનય મુજબ આ ભાંગાઓની પ્રરૂપણા પણ સંગત જ છે.

વળી 'જિનોક્ત સામાચારી માત્રના ભંગથી જ શ્રુતવાન્માં દેશવિરાધકતા આવે છે' એવું જો માનવાનું હોય તો નિહ્નવને સર્વવિરાધકપ્રાયોગ્ય ફળ મળી શકશે નહિ, કારણ

स्याच्छ्रुतवतस्तदा निह्नवस्य सर्वविराधकफलं न स्याद्देशविराधकस्य सतः श्रुताभावेन देशाराधकस्य च श्रुताप्राप्तिशीलाभावाभ्यां, सर्वाराधकस्य च युगपदुभयाभावात्तदुपपत्तेः ।

अथ निह्नवस्यापि नवमग्रैवेयकपर्यन्तोपपातानुरोधेन सामाचार्यपेक्षया देशाराधकत्वस्वीकारेऽपि उत्सूत्रप्ररूपणेन गृहीतद्वितीयव्रतभङ्गापेक्षया विराधकत्वमपि स्वीक्रियत एव, अत एव ग्रैवेयकेष्वपि निह्नवस्य देवदुर्गततयोत्पादः । देवदुर्गतत्वं च न केवलं देवकिल्बिषिकत्वादिनैव, तत्र तेषामभावात्, किन्तु सम्मोहत्वेन । स च देवदुर्गतस्ततश्च्युतोऽनन्तकालं संसारे परिभ्रमति यदागमः—[आउरपच्चक्खाणे]

[1]कन्दप्पदेवकिब्बिसअभिओगा आसुरी य सम्मोहा । ता देवदुग्गईओ मरणम्मि विराहिए हुन्ति ॥३९॥

કે પૂર્વે જે દેશવિરાધક હોય તેને શ્રુતનો અભાવ થવા દ્વારા, પૂર્વે જે દેશઆરાધક હોય તેને શ્રુતની અપ્રાપ્તિ અને શીલનો અભાવ થવા દ્વારા અને પૂર્વે જે સર્વઆરાધક હોય તેને યુગપદ્ બન્નેનો (શ્રુત-શીલનો) અભાવ થવા દ્વારા જ સર્વવિરાધકપણાનું ફળ મળે છે. નિહ્નવમાં આ ત્રણમાંથી એકે ય રીતે એ ફળ સંગત થતું નથી. કેમ કે જિનોક્ત સામાચારીનું પાલન તેઓ હજુ (નિહ્નવ બન્યા પછી) પણ કરતાં હોઇ તેઓમાં દેશવિરાધકતા છે નહિ કે જેથી ભાવશ્રુતનો અભાવ થવા માત્રથી તેઓ સર્વવિરાધક બની જાય. એમ જો કદાચ તેઓમાં દેશઆરાધકતા હોવાનું માનીએ તો પણ સામાચારી પાલનના કારણે શીલની હાજરી અખંડિત રહી હોવાથી સર્વવિરાધકતા આવતી નથી. તેથી જ તેઓમાં ઉભયનો અભાવ પણ થતો ન હોવાથી સર્વ આરાધકતામાંથી આવતી સર્વવિરાધકતા પણ તેઓમાં સંગત થતી નથી.

માટે જેમ જિનોક્ત સામાચારીનું પાલનમાત્ર દેશઆરાધનાનું બીજ નથી પણ માર્ગાનુસારી (પ્રધાનદ્રવ્યભૂત) પાલન જ બીજ છે તેમ જિનોક્તસામાચારી માત્રનો ભંગ દેશવિરાધનાનું બીજ નથી પણ માર્ગાનુસારી સામાચારીનો ભંગ જ તેવો છે. નિહ્નવનું સામાચારીપાલન માર્ગાનુસારી ન હોવાથી તે પાલનના કારણે તેમાં દેશઆરાધકતા આવતી નથી કે વિરાધકતા આવતી અટકતી નથી. વળી તે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે ગયો હોવાથી ભાવશ્રુત તો તેમાં હોતું જ નથી. તેથી શ્રુત-શીલ ઉભયનો અભાવ હોવાથી એ સર્વવિરાધક બની સર્વવિરાધકપણાનું ફળ મેળવે જ છે.

[દેશઆરાધના માટે માર્ગાનુસારી ક્રિયા આવશ્યક]

શંકા-જિનોક્ત સામાચારી પાલનમાત્રને આરાધકતાનું અને તેના ભંગને વિરાધકતાનું બીજ માનવામાં પણ તમે કહેલ દોષ આવતો નથી, કેમ કે નિહ્નવ પણ નવમા ગ્રૈવેયક સુધી જતો હોવાથી તેની સામાચારીના આધારે દેશઆરાધકતા હોવાનું માનવા છતાં ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા દ્વારા પૂર્વ ગૃહીત દ્વિતીય વ્રતના થતા ભંગની અપેક્ષાએ તેનામાં વિરાધકતા પણ મનાય જ છે. આવી વિરાધકતાના કારણે જ તેઓ ગ્રૈવેયકાદિમાં પણ દેવદુર્ગત રૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે. કિલ્બિષિકપણા વગેરેના કારણે જ દેવદુર્ગતપણું આવે છે એવું નથી (કેમ કે ગ્રૈવેયકાદિમાં કિલ્બિષિક વગેરેનો અભાવ હોય છે.) કિન્તુ

१ कन्दर्पदेवकिल्बिषाभियोगा आसुरी च सम्मोहा । ता देवदुर्गतयो मरणे विराधिते भवन्ति ॥

सम्मोहत्ति=सम्मोहयन्त्युन्मार्गदेशनादिना मोक्षमार्गाद् भ्रंशयन्ति ये ते सम्मोहाः, संयता अप्येवंविधाः देवत्वेनोत्पन्नाः सम्मोहा इति न कोऽपि दोष इति चेत् ? न, इत्थं सति सर्वविराधकस्यास्य क्रियामात्रेण देशाराधककथनस्य भवतोऽन्याय्यत्वात् । "[२]देसोवगारिया जा सा समवायम्मि संपुन्ना" [वि०भा०११६४] इति भाष्यकारवचनेन देशोपकारिण्या दलरूपाया एव क्रियाया अत्र ग्रहणौचित्यात्, अत एव व्रतक्रियाग्रहणमत्र व्रतानुगतत्वेन क्रियाया मार्गानुसारित्वपर्यवसनार्थम्, न तु परस्यैव गृहीतव्रतसामाचार्यपेक्षयैव विराधकत्वघटनायेति बोध्यम्।

नन्वेवं गीतार्थाऽनिश्रिततपश्चरणरतोऽगीतार्थो देशाराधकत्वेन कथमुक्तस्तत्क्रियाया गुरुपारतन्त्र्याभावेन "[१]पायं अभिन्नगण्ठी" [पंचा० ११-३८] इत्यादिग्रन्थेनाचार्यैर्मार्गानुनु-

---

સંમોહ રૂપે દેવદુર્ગતપણું તેઓમાં આવે છે. આ નિહ્નવાદિમાંથી થએલ દેવદુર્ગતિ ત્યાંથી નીકળીને અનંતકાળ માટે સંસારમાં રખડે છે. આગમમાં કહ્યું છે કે "કંદર્પદેવ, કિલ્બિષિક દેવ, આભિયોગિક દેવ, આસુરી દેવ કે સંમોહ દેવ બનવું એ દેવપણામાં દુર્ગતિરૂપ છે. મરણ વખતે વિરાધના થઈ હોય તો આવી દેવદુર્ગતિઓ થાય છે." ઉન્માર્ગ દેશના વગેરે દ્વારા જેઓ અન્ય જીવોને સંમોહ પમાડે છે–મોક્ષમાર્ગથી ભ્રષ્ટ કરે છે તેઓ સંમોહ કહેવાય છે. આવા સાધુઓ કાળ કરીને દેવ થયા પછી પણ સંમોહ કહેવાય છે. આમ નિહ્નવમાં વિરાધકતા અક્ષત હોવાથી આરાધકતા–વિરાધકતાના બીજમાં સામાચારી શબ્દને 'માર્ગાનુસારી' વિશેષણ લગાડવાની જરૂર નથી.

સમાધાન–તમારી શંકા બરાબર નથી, કારણ કે સર્વવિરાધક એવા આને એની ક્રિયામાત્રના કારણે તમે દેશઆરાધક કહી દો એ અન્યાયપૂર્ણ છે. વળી "દેશોપકારિતા તે છે જે સમુદાય ભેગો થએ છતે સંપૂર્ણ થતી હોય." એવા ભાષ્યકારના વચનથી જણાય છે કે અહીં દેશઆરાધના વગેરેના બીજ તરીકે દેશોપકારિણી દલરૂપ ક્રિયા (પ્રધાનદ્રવ્યક્રિયા) જ માનવી યુક્ત છે. આ માટે જ અહીં કરેલ વ્રત ક્રિયાનું–ગ્રહણ 'વ્રતને અનુસરનારી ક્રિયા' એવો અર્થ જણાવી ફલિત તરીકે માર્ગાનુસારી ક્રિયા લેવા માટે જ કર્યું છે. નહિ કે શંકાકાર (તમે) જે રીતે ગૃહીતવ્રતની સામાચારીની અપેક્ષાએ જ વિરાધકતા લાવવા ઈચ્છે છે તેવી વિરાધકતા લાવવા માટે જ...

શંકા–દેશઆરાધનાનું બીજ જો માર્ગાનુસારી ક્રિયાઓને જ માનવાની હોય તો ગીતાર્થ અનિશ્રિત અને તપ ચારિત્રમાં રત એવા અગીતાર્થને દેશઆરાધક કહી શકાશે નહિ, કેમ કે એની ક્રિયાઓ ગુરુપારતન્ત્રય ન હોવાના કારણે માર્ગાનુસારી હોતી નથી એવું "पायं अभिन्नगंठी..." ઇત્યાદિ ગ્રંથ દ્વારા પૂર્વાચાર્યોએ પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી એને માર્ગાનુસારી ક્રિયાઓની અપ્રાપ્તિ હોઈ દેશવિરાધકતા જ સંભવે છે, દેશઆરાધકતા નહિ.

---

२ अस्य पूर्वार्धः– वीसुंग सव्वहच्चिय सिकतातैल्लं व साहणाभावो ।
विश्वग् न सर्वथैव सिकतातैल इव साधनाभावः । देशोपकारिता या सा समवाये संपूर्णा ॥

१ पायं अभिन्नगण्ठी तमाउ तह दुक्करंपि कुव्वंता । बज्झा व ण ते साहू धंखाहरणेण विन्नेया ॥
प्रायोऽभिन्नग्रन्थयस्तमसस्तथा दुष्करमपि कुर्वन्तः । बाह्या इव न ते साधवः ध्वांक्षोदाहरणेन विज्ञेयाः ॥

सारित्वप्रतिपादनेन मार्गानुसारिक्रियाया अप्राप्त्या (देशविराधकत्वस्यैव संभवादिति चेत्? न सत्यम्, अनभिनिवेशेऽप्यज्ञानादेः कुतश्चिद् निमित्तात् गच्छबहिर्भूतानां गीतार्थाऽनिश्रिततपश्चरणनिरतानां प्रायःपदव्यवच्छेद्यानां ज्ञानपतितस्वल्पक्रियाणामन्यैर्विवक्षितत्वेन दोषाभावात्, तादृशानामेव शीलस्य कथञ्चिदनुमोदनीयत्वात्। यस्त्वप्रधानक्रियावतोऽभव्यनिह्नवादेरपि द्रव्यलिङ्गिनः शीलस्यानुमोदनीयत्वं मार्गपतितत्वेन व्यवहारनयवतामेवावसातव्यमित्याह ग्रन्थाभासकृत् तेन तु मार्गपतितशब्दार्थ एव योगबिन्दुप्रभृतिग्रन्थाऽपरिचयेन न बुद्धः, मार्गपतितमार्गाभिमुखयोरपुनर्बन्धकावस्थाविशेषरूपत्वेनैव तत्र सूचितत्वात्। प्रकृते च सुविहितत्वज्ञाने च सुव्यवहारस्यैव विपरीतज्ञाने च तद्व्यत्ययस्यैवोपपत्तेरिति दिक् ॥३॥

[અનભિનિવિષ્ટ એકાકી પણ દેશઆરાધક સંભવે]

સમાધાન–તમારી શંકા સાચી છે. પણ અભિનિવેશ ન હોવા છતાં અજ્ઞાન વગેરે રૂપ કોઇક નિમિત્તો ગચ્છમાંથી બહાર નીકળી ગએલા ગીતાર્થ અનિશ્રિત અને તપચારિત્રમાં રક્ત સાધુઓ કે જેઓનો 'पायं अभिन्नगंठी' ઇત્યાદિ ગ્રન્થમાં પ્રાયઃ પદથી વ્યવચ્છેદ કર્યો છે તેમજ જેઓની ક્રિયાઓ અલ્પાંશે જ્ઞાનમાં અવતરે છે તેઓની દેશઆરાધક તરીકે બીજા આચાર્યોએ પણ વિવક્ષા કરી છે. તેથી અમારા કથનમાં કોઇ દોષ નથી. જેઓ અભિનિવેશના કારણે ગચ્છ બહાર નીકળ્યા હોય તેઓ તપ–ચારિત્રમાં રત હોય તો પણ અમારે કંઇ દેશઆરાધક તરીકે અભિમત છે જ નહિ. "पायं अभिन्न गंठी." ગાથાનો ભાવાર્થ આ છે–ગીતાર્થ અનિશ્રિત જે અગીતાર્થો ગચ્છબહિર્ભૂત થયા હોય છે તેઓ કલેશ–આચારને જોનારા હોય છે પણ મર્મને વિચારતા નથી. તેથી તેઓ પ્રાયઃ અભિન્નગ્રન્થિક (ગ્રન્થિભેદ નહિ કરેલા) હોય છે તેમજ માર્ગબહિર્ભૂત હોય છે." પણ ઉક્ત જીવો આવા હોતા નથી. તેથી જ તેઓનું શીલ કથંચિદ્ અનુમોદનીય હોવાથી તેઓને દેશઆરાધક કહ્યા છે.

જે ગ્રન્થાભાસકાર અપ્રધાનક્રિયાવાળા દ્રવ્યલિંગી અભવ્યનિહ્નવાદિના શીલને પણ તે માર્ગપતિત હોવાથી વ્યવહારનયના અભિપ્રાય મુજબ અનુમોદનીય કહે છે તેઓએ તો માર્ગપતિત શબ્દનો અર્થ જ યોગબિન્દુ વગેરે ગ્રન્થનો પરિચય ન હોવાથી જાણ્યો નથી. કેમ કે માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ ને અપુનર્બંધક અવસ્થાવિશેષ રૂપે જ ત્યાં કહ્યા છે જ્યારે તે ગ્રન્થાભાસકાર તો તેવી અવસ્થાશૂન્ય અભવ્યાદિના શીલને માર્ગપતિત સમજે છે.

શંકા–સામો જીવ અપુનર્બંધકાદિ અવસ્થામાં રહેલો છે કે નહિ તે છદ્મસ્થે જાણવું દુઃશકય છે. તેથી એની ક્રિયાઓ 'માર્ગાનુસારી શીલ રૂપ છે કે નહિ' એ પોતે જાણી ન શકવાથી 'દેશ આરાધક' વગેરે વ્યપદેશ શી રીતે કરી શકાય?

સમાધાન–સામી વ્યક્તિમાં જો સુવિહિતપણાનું જ્ઞાન થાય તો એનો આરાધક તરીકેનો વ્યવહાર કરવો જ યુક્ત છે અને જો શિથિલતાનું જ્ઞાન થાય તો એવો વ્યવહાર ન કરવો જ યુક્ત છે. તેથી છદ્મસ્થ જીવો પણ સુવિહિતત્વ અને શિથિલતાને આધારે યથાયોગ્ય વ્યપદેશ કરી શકે છે. ॥૩॥

तृतीयभङ्गं विवेचयति—

श्रुतशीलसमावेशात् सर्वाराधक इष्यते ।
संमील्य न पृथक् सिद्धं देशाराधकताद्वयम् ॥४॥

श्रुतेति । श्रुतशीलयोः समावेशः=श्रुते सति शीलस्य शीले सति श्रुतस्य वा सन्निकर्षः, ततः सर्वाराधक इष्यते । पृथक्सिद्धं देशाराधकताद्वयं संमील्य=एकीकृत्य न, शीलापेक्षया देशाराधकत्वस्य पृथक्सिद्धत्वेऽपि श्रुतापेक्षया तदसिद्धेः, देशाराधके श्रुतस्य साक्षाद् गुरुपारतन्त्र्यद्वारा वा संबन्धेनैव सर्वाराधकत्वसिद्धेरिति ॥४॥

चतुर्थं भङ्गं विवेचयति—

अप्राप्तिः प्राप्तभङ्गो वा द्वयोर्यत्र नियोगतः ।
अस्पर्शान्मोक्षहेतूनां स तु सर्वविराधकः ॥५॥

अप्राप्तिरिति । द्वयोः=शीलश्रुतयोरप्राप्तिर्देशकात्स्न्र्याभ्यां प्राप्तभङ्गो वा यस्मिन् नियोगतः=नियमतः, स तु मोक्षहेतूनां ज्ञानादीनामस्पर्शात्=लेशेनाप्यभावात् सर्वविराधकः । न चैवं निह्नवादेर्भग्नश्रुतशीलस्य नवमग्रैवेयकानुत्पत्तिप्रसङ्गः, गरानुष्ठानात्तदुत्पत्तावपि तत्र तद्धेत्वमृतानुष्ठानेन सर्वोपपत्तेः, तयोरेव शीलरूपदेशत्वादिति विभावनीयम् ॥५॥

॥ समाप्तेयं सटीकाराधकविराधकचतुर्भङ्गी ॥

'सर्व आराधक' એવા **ત્રીજા ભાંગાનું** વિવેચન કરતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

શ્રુતની હાજરીમાં શીલનો સન્નિકર્ષ થવો અથવા શીલની હાજરીમાં શ્રુતનો સન્નિકર્ષ થવો એ શ્રુત-શીલનો સમાવેશ થયો કહેવાય. આવા સમાવેશથી 'સર્વારાધકતા' આવે છે, નહિ કે શ્રુત અને શીલની સ્વતંત્ર હાજરીથી પૃથક્ પૃથક્ સિદ્ધ થયેલ બે દેશઆરાધકતાને ભેગી કરવાથી; કેમકે માત્ર શીલની અપેક્ષાએ સ્વતંત્ર દેશઆરાધકતા હોવાનું સિદ્ધ હોવા છતાં માત્ર શ્રુતની અપેક્ષાએ પૃથક્ દેશઆરાધકતા હોવાનું સિદ્ધ નથી. (એ વખતે તો દેશવિરાધકતા જ હોય) માટે દેશઆરાધકમાં સાક્ષાત્ કે ગુરુપારતન્ત્र्यદ્વારા શ્રુતનો સંબંધ થવાથી જ સર્વઆરાધકતા આવે છે. (ઉપલક્ષણથી દેશવિરાધકમાં માર્ગાનુસારી ક્રિયાઓનો સંબંધ થવાથી—અર્થાત્ તે શ્રાવક કે સાધુ બનવાથી સર્વઆરાધકતા આવે છે.) ॥૪॥

હવે ગ્રન્થકાર **ચોથા ભાંગાનું** વિવેચન કરે છે—

જે જીવમાં શીલ-શ્રુત બંનેની અપ્રાપ્તિ હોય અથવા પ્રાપ્ત થયેલ તે બેનો દેશથી કે સર્વથી ભંગ હોય તે સર્વવિરાધક છે. કારણ કે મોક્ષના હેતુભૂત જ્ઞાનાદિનો તેમાં અંશમાત્ર પણ સદ્ભાવ હોતો નથી.

શંકા :-તો પછી જેના શ્રુત-શીલ ભાંગી ગયા છે તેવા નિહ્નવાદિની નવમા ગ્રૈવેયકાદિમાં ઉત્પત્તિ જ થશે નહિ.

સમાધાન :-ગર અનુષ્ઠાનથી પણ નવમા ગ્રૈવેયકમાં જઈ શકાય છે. જ્યારે દેશ કે સર્વ આરાધનામાં તો તદ્ધેતુ કે અમૃત અનુષ્ઠાન જ નિયામક છે; કેમકે એ બે જ

શીલાત્મક દેશ છે. તેથી નિહ્નવાદિ પોતાના ગરાનુષ્ઠાનથી નવમા ગ્રૈવેયકમાં જઈ શકતા હોવા છતાં તદ્ધેતુ કે અમૃત અનુષ્ઠાનરૂપ શીલ ન હોવાથી તેમનામાં સર્વવિરાધકતા ઘટી શકે તેમ છે. ॥૫॥

[આ જ ગ્રન્થકારે આ ચતુર્ભંગીની વિશેષપ્રરૂપણા સ્વકીય **ધર્મપરીક્ષા** નામના ગ્રન્થમાં વિસ્તારથી કરી છે. વિસ્તરાર્થીએ એ ગ્રન્થમાં શ્લોક ૧૮ થી ૩૧ જોવા.]

આમ, ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય લઘુહરિભદ્રબિરૂદધારી મહામહોપાધ્યાય **શ્રીમદ્ યશોવિજય** કૃત સટીક **આરાધક-વિરાધક ચતુર્ભંગી** ગ્રન્થ પૂર્ણ થયો. અને સાથે સાથે,

સિદ્ધાન્તમહોદધિ કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત સચ્ચારિત્રચૂડામણિ સ્વ. પ. પૂ. આ. ભગ. **શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી** મહારાજના પટ્ટાલંકાર સ્યાદ્વાદસિદ્ધાન્તપ્રરૂપક ન્યાય વિશારદ વર્ધમાનતપોનિધિ પ. પૂ. આ. ભગ. શ્રીમદ્ વિજય **ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી** મહારાજના શિષ્યરત્ન અધ્યાત્મરસિક કર્મસાહિત્યનિપુણમતિ પ.પૂ.પં. શ્રી **ધર્મજિત્ વિજય** ગણિવરના શિષ્યરત્ન ભગવદ્ભક્તિરસિક વિદ્વદ્વર્ય પ.પૂ.પં. શ્રી **જયશેખર** વિજય ગણિવરના શિષ્યાણુ મુનિ **અભયશેખર વિજયે** ગુરુકૃપાથી કરેલો તેનો ભાવાનુવાદ સાનંદ સંપૂર્ણ થયો. [સંવત ૨૦૪૨]

श्री अर्हं नमः ।
श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ।
श्रीमहावीरपरमात्मने नमः ।
वाचकपुंगवश्रीमद्यशोविजयाय नमः ।
श्रीप्रेमभुवनभानुसूरीश्वरपन्न्यासधर्मजित्जयशेखरगणिवरेभ्यो नमः ।

न्यायाचार्यन्यायविशारद
महामहोपाध्याय श्रीमद् यशोविजय सन्दृब्धं

कूपदृष्टान्तविशदीकरणप्रकरणम्

ऐन्द्रश्रीर्यत्पदाब्जे विलुठति सततं राजहंसीव यस्य,
ध्यानं मुक्तेर्निदानं प्रभवति च यतः सर्वविद्याविनोदः ।
श्रीमन्तं वर्धमानं त्रिभुवनभवनाभोगसौभाग्यलीला-
विस्फुर्जत्केवलश्रीपरिचयरसिकं तं जिनेन्द्रं भजामः ॥ १ ॥
सिद्धान्तसुधास्वादी परिचितचिन्तामणिर्नयोल्लासी ।
तत्त्वविवेकं कुरुते न्यायाचार्यो यशोविजयः ॥ २ ॥

[वृत्तिगत मंगलश्लोक]

જેઓના ચરણકમળમાં ઇન્દ્રોની લક્ષ્મી રાજહંસીની જેમ હંમેશા આળોટ્યા કરે છે, જેમનું ધ્યાન મોક્ષનું અનન્ય કારણ છે, જેઓમાંથી સર્વ વિદ્યાઓનો વિનોદ પ્રકટ થઈ રહ્યો છે અને જેઓ ત્રિભુવનમાં રહેલા ભવન=ભાવ=પદાર્થોના સાક્ષાત્કાર રૂપ સૌભાગ્ય અને લીલાથી ઝળહળતી કેવલજ્ઞાન રૂપી લક્ષ્મીનો પરિચય=સંગ કરવામાં રસિક છે (અથવા જેઓ ત્રિભુવનરૂપી ભવનના વિસ્તારમાં વિહરવાના મળેલા સૌભાગ્ય અને લીલાથી ઝળહળતી કેવલજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મીનો પરિચય કરવામાં રસિક છે) તે જિનેશ્વર ભગવાન્ શ્રીમાન્ **વર્ધમાનસ્વામીને** અમે ભજીએ છીએ. ॥૧॥

સિદ્ધાન્તરૂપી અમૃતનો આસ્વાદ માણનારા, ચિન્તાજ્ઞાનરૂપી મણિથી સુપરિચિત (અથવા તત્ત્વચિન્તામણિ ગ્રન્થના પરિચયવાળા) સર્વનયોના યથાસ્થાન વિનિયોગરૂપ ઉલ્લાસવાળા (એટલે કે જેઓના જ્ઞાનમાં સર્વનયો યથાસ્થાને વિનિયોગ પામવા રૂપે ઉલ્લસી રહ્યા છે તેવા) ન્યાયાચાર્ય **શ્રી યશોવિજય** મહારાજ તત્ત્વવિવેકને કરે છે. એટલે કે સ્વરચિત **કૂપદૃષ્ટાન્તવિશદીકરણ** પ્રકરણની *તત્ત્વવિવેક નામની વ્યાખ્યા કરે છે. [આનાથી એ સૂચિત થાય છે કે તત્ત્વવિવેક કરવા માટે ત્રણ ચીજો આવશ્યક છે–(૧)સિદ્ધાન્તસુધાનો નિરંતર આસ્વાદ (૨) શાસ્ત્રોક્ત વાતોનું પૂર્વાપર ચિંતન અને (૩) સર્વનયોનું યથાસ્થાન વિનિયોજન.]

---

* ખરી રીતે તો મૂલ–વૃત્તિ ઉભય સમવેત ગ્રન્થનું નામ જ 'તત્ત્વવિવેક' હોય અને કૂપદૃષ્ટાંત વિશદીકરણ એ તેનું અભિધેય હોય–એમ લાગે છે.

तत्रेयमिष्टदेवतानमस्कारपूर्वकं प्रतिज्ञागर्भा प्रथमगाथा—

नमिऊण महावीरं तियसिंदणमंसियं महाभागं ।
विसईकरेमि सम्मं दव्वथए कूवदिट्ठंतं ॥ १ ॥

(नत्वा महावीरं त्रिदशेन्द्रनमस्कृतं महाभागम् । विशदीकरोमि सम्यक् द्रव्यस्तवे कूपदृष्टान्तम् ॥१॥)

व्याख्याः नत्वा महावीरं त्रिदशेन्द्रैर्नमस्कृतं, महाभागं महानुभावं, महती आभा=केवलज्ञानशोभा तां गच्छति यः स तथा तमिति वा । **विशदीकरोमि**=निश्चितप्रामाण्यकज्ञानविषयतया प्रदर्शयामि । **सम्यक्**=असम्भावना–विपरीतभावनानिरासेन । **द्रव्यस्तवे** स्वपरोपकारजनकत्वान्निर्दोषतया साध्ये इति शेषः । **कूपदृष्टान्तं**=अवटदृष्टान्तं, ' धूमवत्त्वाद्वह्निमत्तया साध्ये पर्वते महानसं दृष्टान्त' इतिवदयं प्रयोगः । अत्र च भगवतश्चत्वारो मूलातिशयाः प्रतिपादिताः । तथाहि–महावीरमित्यनेन

"विदारयति यत्कर्म, तपसा च विराजते । तपोवीर्येण युक्तश्च, तस्माद्वीर इति स्मृतः ॥१॥"

જે તત્ત્વવિવેક કરવો છે તેમાં, ઇષ્ટદેવતાને નમસ્કાર કરવાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞાને જણાવનારી આ પ્રથમ ગાથા છે—

[ગ્રન્થનો અભિધેયાર્થ]

ગાથાર્થ :– દેવેન્દ્રોથી નમસ્કાર કરાએલા, મહાપ્રભાવી શ્રી મહાવીરપરમાત્માને નમસ્કાર કરીને, દ્રવ્યસ્તવમાં જે કૂપદૃષ્ટાન્ત અપાય છે તેનું સમ્યક્ રીતે હું સ્પષ્ટીકરણ કરીશ. ॥૧॥

વ્યાખ્યાર્થ :– દેવેન્દ્રોથી નમસ્કાર કરાએલા અને મહાભાગ એવા શ્રી મહાવીર પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને, દ્રવ્યસ્તવ અંગે અપાએલા કૂવાના દૃષ્ટાન્તને સમ્યક્ પ્રકારે હું વિશદ કરીશ. આમાં 'મહાભાગ' એવું જે વિશેષણ છે એના બે અર્થો જાણવા– (૧) મહાપ્રભાવવાળા અથવા (૨) મહાન એવી કેવલજ્ઞાનની શોભા રૂપ 'આભા' ને પામેલા. વળી 'કૂપદૃષ્ટાન્તને વિશદ કરીશ' એવું જે કહ્યું એનો અર્થ એ જાણવો કે "આ જ્ઞાન પ્રમાણભૂત છે" એ રીતે જે જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સુનિશ્ચિત હોય તે જ્ઞાનના વિષયરૂપે કૂપદૃષ્ટાન્તને દેખાડીશ. એટલે કે કૂપદૃષ્ટાન્તનું પ્રમાણભૂત જ્ઞાન કરાવીશ. વળી 'સમ્યક્પ્રકારે વિશદ કરીશ' એવું જે કહ્યું છે એનો અર્થ એ જાણવો કે "આ કૂપદૃષ્ટાન્ત જે રીતે ઘટાવવામાં આવે તો તે અસંભવિત બની જાય અથવા તો જે પ્રકારે ઘટાવવામાં એ વિપરીત રીતે ઘટી જાય તેવા પ્રકારોનું નિરાકરણ કરવાપૂર્વક કૂપદૃષ્ટાન્તને વિશદ કરીશ." આ કૂપદૃષ્ટાન્ત શાસ્ત્રોમાં દ્રવ્યસ્તવ અંગે આપવામાં આવ્યું છે. એટલે કે "દ્રવ્યસ્તવ નિર્દોષ છે, કારણ કે સ્વ–પરઉપકારજનક છે, જેમકે કૂવો ખોદવો એ." આવા અનુમાન પ્રયોગમાં દૃષ્ટાન્ત તરીકે કૂવાની વાત શાસ્ત્રોમાં કરી છે. જેમકે "પર્વત અગ્નિવાળો છે, કેમકે ધૂમાડાવાળો છે, જેમકે રસોડું" આવા અનુમાન પ્રયોગમાં રસોડું દૃષ્ટાન્ત તરીકે કહેવાયું છે.

નિષ્કર્ષ એ છે કે, 'દ્રવ્યસ્તવ સ્વ–પર ઉપકારક હોઇ નિર્દોષ છે' એવું બતાવવા માટે જે કૂવાનું દૃષ્ટાન્ત શાસ્ત્રોમાં આપવામાં આવ્યું છે તે કઈ રીતે ઘટાવવાનું છે

इति निरुक्तात्सकलापायमूलभूतकर्मविदारणक्षमतपोवीर्यविराजमानत्वाभिधानादपायापगमातिशयः १, त्रिदशेन्द्रनमस्कृतमित्यनेन पूजातिशयः २, महाभागमित्यनेन ज्ञानातिशयः प्रतिपादितः ३, वचनातिशयश्च सामर्थ्यगम्य इति ४ ॥१॥ प्रतिज्ञातमेवाह—

सपरोवयारजणगं जणाण जह कूवखणणमाइट्ठं ॥
अकसिणपवत्तगाणं तह दव्वथओ वि विण्णेओ ॥२॥

(स्वपरोपकारजनकं जनानां यथा कूपखननमादिष्टम् । अकृत्स्नप्रवर्त्तकानां तथा द्रव्यस्तवोऽपि विज्ञेयः ॥२॥)

व्याख्या—यथा जनानां कूपखनन निर्मलजलोत्पादनद्वारा स्वपरोपकारजनकमादिष्टम्, एवं अकृत्स्नप्रवर्त्तकानां=कृत्स्नसंयमेऽप्रवृत्तिमतां गृहिणां द्रव्यस्तवोऽपि स्नानपूजादिकः करणानुमोदनद्वारेण स्वपरयोः पुण्यकारणं विज्ञेयः । दृष्टान्ते उपकारो द्रव्यात्मा, दार्ष्टान्तिके च भावात्मेतिभावः ॥२॥ नन्वियं योजनाऽभयदेवसूरिणैव(चतुर्थ) पञ्चाशकवृत्तौ दूषिताऽन्यथायोजना च कृता । तथाहि—

એને ગ્રન્થકાર અહીં સ્પષ્ટ કરવાના છે.

આ પ્રથમ શ્લોકમાં ભગવાનના ૪ મૂળ અતિશયોનું પ્રતિપાદન છે. તે આ રીતે—(૧) 'મહાવીર' શબ્દથી અપાયાપગમાતિશયનું સૂચન છે, કેમકે એ શબ્દની નિરુક્તિ આવી કહેવામાં આવે છે—"કર્મનું વિદારણ કરે છે, તપથી વિરાજે છે, અને તપવીર્યથી યુક્ત છે. માટે શ્રીવર્ધમાનસ્વામી 'વીર' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા." આમાં સઘળાં અપાયોના મૂળભૂત કર્મનું વિદારણ કરવામાં સમર્થ એવા તપવીર્યથી પ્રભુને શોભતા હોવા જે જણાવ્યા છે તેનાથી અપાયોનો અપગમ=વિનાશ થઈ ગયો હોવા રૂપ અતિશય સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ જાય છે. (૨) 'દેવેન્દ્રોથી નમસ્કૃત છે' એવું જે કહ્યું તેનાથી પૂજાતિશયનું સૂચન થયું. (૩) 'મહાભાગ' શબ્દ દ્વારા બીજા અર્થ રૂપે જ્ઞાનાતિશય જણાવ્યો અને (૪) વચનાતિશય સામર્થ્યગમ્ય જાણવો.

જે કૂપદૃષ્ટાન્તને વિશદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેને જણાવતાં ગ્રન્થકાર કહે છે—

ગાથાર્થ:— લોકોની કૂપખનન પ્રવૃત્તિ એ જેમ સ્વ-પરઉપકારજનક કહેવાયેલી છે તેમ અકૃત્સ્નપ્રવર્ત્તક ગૃહસ્થોનો દ્રવ્યસ્તવ પણ જાણવો.

વ્યાખ્યાર્થ:— જેમ લોકોની કૂવો ખોદવા વગેરેની પ્રવૃત્તિ નિર્મળજળની પ્રાપ્તિ કરાવી આપવા દ્વારા સ્વ-પર ઉપકારજનક કહેવાય છે તેમ સંપૂર્ણ સંયમમાં પ્રવૃત્ત નહિ થએલાં ગૃહસ્થોનો સ્નાન-પૂજા (અભિષેક પૂજા) વગેરેરૂપ દ્રવ્યસ્તવ પણ કરણ અને અનુમોદન દ્વારા સ્વ અને પરને પુણ્યનું કારણ બને છે. કૂપખનન દૃષ્ટાન્તમાં સ્વ-પર ઉભયને નિર્મળજળ પ્રાપ્તિરૂપ દ્રવ્ય ઉપકાર રહેલો છે, જ્યારે દ્રવ્યસ્તવરૂપ દાર્ષ્ટાન્તિકમાં સ્વ-પરને પુણ્યબંધાદિરૂપ ભાવઉપકાર જાણવો. ॥ ૨ ॥

પૂર્વપક્ષ:—"જેમ કૂપખનન એ સ્વ-પર ઉપકારક છે એમ દ્રવ્યસ્તવ પણ સ્વપર ઉપકારક છે અને તેથી એ નિર્દોષ છે." આ જે રીતે તમે દૃષ્ટાન્તને ઘટાવો છો તે વાતને તો શ્રી **અભયદેવસૂરિમહારાજે** ચોથા પંચાશકની વૃત્તિમાં દૂષિત ઠેરવી છે અને એના કરતાં અન્ય રીતે આ દૃષ્ટાન્તને તેઓશ્રીએ ઘટાવ્યું છે. તે આ રીતે—

। 卐 "ण्हाणाइवि जयणाए, आरंभवओ गुणाय णियमेणं । सुहभावहेउओ खलु विण्णेयं कूवणाएणं ॥१०॥" स्नानाद्यपि=देहशौचप्रभृतिकमपि आस्तां पूजार्चादि, आदिशब्दाद्विलेपनादिग्रहः, गुणायेति योगः, यतनया=रक्षयितुं शक्यजीवरक्षणरूपया । तत्किं साधोरपीत्याशङ्क्याह-आरम्भवतः=स्वजनधनगेहादिनिमित्तं कृष्यादिकर्मभिः पृथिव्यादिजीवोपमर्दयुक्तस्य गृहिण इत्यर्थः । न पुनः साधोः, तस्य सर्वसावद्ययोगविरतत्वाद् भावस्तवारूढत्वाच्च । भावस्तवारूढस्य हि स्नानादिपूर्वकद्रव्यस्तवोऽनादेय एव, भावस्तवार्थमेव तस्याश्रयणीयत्वात्, तस्य च स्वत एव सिद्धत्वात् । इमं चार्थं प्रकरणान्तरे स्वयमेव वक्ष्यतीति । गुणाय=पुण्यबन्धलक्षणोपकाराय, नियमेन=अवश्यम्भावेन । अथ कथं स्वरूपेण सदोषमप्यारम्भिणो गुणायेत्याह-'सुहभावहेउओ' त्ति लुप्तभावप्रत्ययत्वेन निर्देशस्य, शुभभावहेतुत्वात्=प्रशस्तभावनिबन्धनत्वाज्जिनपूजार्थस्नानादेः, अनुभवन्ति च केचित्स्नानपूर्वकं जिनार्चनं विदधानाः शुभभावमिति । खलुर्वाक्यालङ्कारे, विज्ञेयं=ज्ञातव्यम् । अथ गुणकरत्वमस्य शुभभावहेतुत्वात्कथमिव ज्ञेयमित्याह-

[અહીંથી ૪ થા પંચાશકની ૧૦ મી ગાથા અને તેની વૃત્તિનો અધિકાર ચાલુ થાય છે. એનો ગાથાર્થ-]

"જયણાપૂર્વક કરતાં સ્નાનાદિ પણ આરંભવાળા ગૃહસ્થને શુભભાવનો હેતુ હોવાના કારણે અવશ્ય લાભકારી બને છે એ કૂવાના દૃષ્ટાન્ત મુજબ જાણવું." **પંચાશકની આ ગાથાની વૃત્તિનો અર્થ :** જેટલા જીવોની રક્ષા શક્ય હોય તેટલાની રક્ષા કરવા સ્વરૂપ જયણા પૂર્વક જે સ્નાન વગેરે=દેહશૌચ વગેરે (દ્રવ્યસ્તવ માટે) કરાય છે તે લાભકારી બને છે આ ટૂંકો અર્થ જાણવો. આમાં 'સ્નાનાદિ'માં જે 'આદિ' શબ્દ છે તેનાથી વિલેપન વગેરેનો પણ સમાવેશ જાણવો. તેમજ જે 'અપિ' (પણ) શબ્દ વાપર્યો છે તે એ જણાવે છે કે "પૂજા અર્ચા વગેરેની વાત તો દૂર રહી, સ્નાન વગેરે પણ હિતકર બને છે, એટલે કે પૂજા અર્ચા વગેરે તો હિતકર બને જ છે, પણ સ્નાન વગેરે પણ હિતકર બને છે."

"તો શું આ સ્નાન વગેરે સાધુને પણ હિતકર બને ?" એવી **સંભવિતશંકાને દૂર** કરવા પંચાશકકારે કહ્યું છે કે "સ્વજન-ધન-ગૃહ વગેરે માટે ખેતી વગેરે ક્રિયાઓ દ્વારા પૃથ્વીકાય વગેરે જીવોની હિંસારૂપ આરંભવાળા ગૃહસ્થને આ દ્રવ્યસ્તવ માટે જયણાપૂર્વક કરાતા સ્નાનાદિ હિતકર બને છે. પણ સાધુને એ હિતકર બનતા નથી, કારણકે સાધુઓ સર્વ સાવદ્ય વ્યાપારોથી વિરામ પામેલા હોય છે અને ભાવસ્તવ પર આરૂઢ થએલા હોય છે. ભાવસ્તવ પર આરૂઢ થએલા જીવોને સ્નાનાદિપૂર્વક કરાતો એવો દ્રવ્યસ્તવ અનાદેય=અકર્ત્તવ્ય જ હોય છે, કેમકે જેઓએ તે કરવાનો હોય છે તેઓએ પણ ભાવસ્તવ પર આરૂઢ થવા માટે જ તે કરવાનો હોય છે, જ્યારે સાધુઓને તો ભાવસ્તવ સ્વતઃ જ પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય છે, એટલે પછી તેઓએ શા માટે દ્રવ્યસ્તવ કરવો પડે ? આ વાતને અન્ય પ્રકરણમાં ગ્રન્થકાર (શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ) સ્વયં જ આગળ (છઠ્ઠા સ્તવવિષયક પંચાશકમાં) કહેશે.

આમાં દ્રવ્યસ્તવને જે હિતકર કહ્યો છે તેમાં **હિત એટલે** પુણ્યબંધરૂપ ઉપકાર. "સ્વરૂપે હિંસાદિ દોષયુક્ત એવો પણ આ દ્રવ્યસ્તવ આરંભવાળા ગૃહસ્થને હિતકર શી રીતે બને ? પ્રશ્નનો આશય એ છે કે ગૃહસ્થને સ્વજનાદિ માટે હિંસાદિ કરવા પડે છે એનો અર્થ એવો કાંઈ નથી થઈ જતો કે એને વધુને વધુ હિંસા કરવાની છૂટ મળી જાય. ઉલ્ટું એ અર્થદંડ રૂપ હિંસા કરતાં વધારાની તો જેટલા હિંસાથી બચે એટલું વધુ સારું જ છે. તો પછી આટલી સ્વજનાદિ માટે હિંસા કરતા એને માટે આ વધારાની હિંસા તો વધુ દોષ રૂપ જ બને ને !" આવી શંકાને દૂર કરવા પંચાશકકારે 'સુહભાવહેઉઓ' કહ્યું છે. આમાં ભાવાર્થક 'ત્વ' પ્રત્યયનો લોપ થયો છે. એટલે અર્થ એવો થશે કે "જિનપૂજા વગેરે માટે થતા સ્નાનાદિ શુભ ભાવનું કારણ બનતા હોવાથી હિતકર બને છે." કેટલાંય ગૃહસ્થો સ્નાનપૂર્વક પૂજા કરતી વખતે શુભભાવોને અનુભવે છે. 'ખલુ' શબ્દ વાક્યને

卐 इत आरभ्य द्वितीयस्वस्तिकान्तः पञ्चाशकवृत्तिपाठः ।

कूपज्ञातेन=अवटोदाहरणेन । इह चैवं साधनप्रयोगः 'गुणकरमधिकारिणः किञ्चित्सदोषमपि स्नानादि, विशिष्टशुभभावहेतुत्वाद्, यद् विशिष्टशुभभावहेतुभूतं तद् गुणकरं दृष्टं यथा कूपखननं, विशिष्टशुभभावहेतुश्च यतनया स्नानादि, ततो गुणकरमि'ति । कूपखननपक्षे शुभभावः तृष्णादिच्युदासेनाऽऽनन्दाद्यवाप्तिरिति । इदमुक्तं भवति, यथा कूपखननं श्रमतृष्णाकर्दमोपलेपादिदोषदुष्टमपि जलोत्पत्तावनन्तरोक्तदोषानपोह्य स्वोपकाराय परोपकाराय च भवत्येवं स्नानादिकमप्यारम्भदोषमपोह्य शुभाध्यवसायोत्पादनेन विशिष्टाशुभकर्मनिर्जरणपुण्यबन्धकारणं भवतीति ।

इह केचिन्मन्यन्ते-पूजार्थस्नानादिकरणकालेऽपि निर्मलजलकल्पशुभाध्यवसायस्य विद्यमानत्वेन कर्दमलेपादिकल्पपापाभावाद्विषममिदमुदाहरणम्, ततः क्लिेदमित्थं योजनीयं यथा कूपखननं स्वपरोपकाराय भवत्येवं स्नानपूजादिकं करणानुमोदनद्वारेण स्वपरयोः पुण्यकारणं स्यादिति । **नचैतदागमानुपाति,** यतो धर्मार्थप्रवृत्तावप्यारम्भजनितस्याल्पस्य पापस्येष्टत्वात्, कथमन्यथा **भगवत्यामुक्तं** "तहारूवं समणं वा माहणं वा पडिहयपच्चक्खायपावकम्मं अफासुएणं अणेसणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभेमाणे भंते ! किं कज्जइ ? गोयमा ! अप्पे पावे कम्मे बहुतरया से णिज्जरा कज्जइ" । तथा ग्लानप्रतिचरणानन्तरं पञ्चकल्याणकप्रायश्चित्तप्रतिपत्तिरपि कथं स्यात् ? इत्यलं प्रसङ्गेनेति गाथार्थ इति" 卐॥२॥

અલંકૃત કરવા માટે છે.

શુભભાવનો હેતુ હોવાથી દ્રવ્યસ્તવ ગુણકર બને છે એ વાત શેના જેવી જાણવી ? એવા **પ્રશ્નનો જવાબ** આપવા પંચાશકકાર આગળ કહે છે કે કૂવાના દૃષ્ટાન્તની જેમ એ વાત જાણવી. અહીં અનુમાનપ્રયોગ આવો જાણવો-કંઈક દોષયુક્ત એવી પણ અધિકારી જીવની સ્નાનાદિ ક્રિયા ગુણકર બને છે, કેમકે વિશિષ્ટશુભભાવનો હેતુ બને છે, જે જે વિશિષ્ટ શુભભાવના હેતુભૂત હોય તે તે ગુણકર હોય છે, જેમકે કૂવો ખોદવો તે, જયણા પૂર્વક સ્નાનાદિ કરવા એ પણ શુભભાવનો હેતુ તો છે જ, માટે એ પણ ગુણકર છે. આમાં દૃષ્ટાન્ત તરીકે જે કૂપખનન કહ્યું છે તેમાં તૃષ્ણાદિને દૂર કરીને આનન્દાદિની પ્રાપ્તિ એ શુભભાવ જાણવો.

તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ કૂપખનનમાં પરિશ્રમ લાગવો, તૃષા લાગવી, કાદવથી ખરડાવું વગેરે દોષો રહેલા હોવા છતાં, જ્યારે પાણી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ આ બધા દોષોને દૂર કરીને સ્વોપકાર અને પરોપકાર કરનારું નીવડે છે. એમ સ્નાન વગેરે પણ, એમાં થતા આરંભાદિ દોષોને દૂર કરી શુભભાવો પ્રવર્ત્તાવવા દ્વારા વિશેષપ્રકારે અશુભકર્મોની નિર્જરા અને પુણ્યબંધનું કારણ બને છે. એટલે કે આ રીતે એ સ્વ-પર ઉપકારક બને છે.

કૂવાના દૃષ્ટાન્તને ઘટાવવા અંગે જે કેટલાંક વિવેચકો એવું માને છે કે "પૂજા માટે કરાતા સ્નાનાદિ વખતે પણ નિર્મળજળ તુલ્ય શુભઅધ્યવસાય હાજર હોય છે. કૂવો ખોદતી વખતે નિર્મળજળ હોતું નથી, માટે તૃષા, કર્દમથી ખરડાવું વગેરે દોષો ઊભા થાય છે. પ્રસ્તુતમાં તો નિર્મળજળરૂપ શુભપરિણામ હાજર હોવાથી તૃષા, કર્દમથી ખરડાવું વગેરે સમાન પાપ શી રીતે લાગે ? માટે, આ રીતે કૂવાના દૃષ્ટાન્તને પ્રસ્તુતમાં ઘટાવવું એ યોગ્ય નથી. તેને બદલે આ રીતે એને ઘટાવવું જોઈએ-"જેમ કૂપખનન સ્વ-પરઉપકાર માટે થાય છે તેમ સ્નાન-પૂજા વગેરે પણ કરણ-અનુમોદન દ્વારા સ્વ-પરને પુણ્યબંધનું કારણ બને છે."

તે વિવેચકોએ કૂપખનનદૃષ્ટાન્તનું આવું કરેલું અર્થઘટન આગમાનુસારી નથી, કેમકે ધર્મ માટે કરાતી પ્રવૃત્તિમાં પણ આરંભજન્ય અલ્પ પાપ લાગવું માન્યું છે. નહિતર તો **શ્રીભગવતીજીસૂત્ર**માં આવું શા માટે કહે કે "પાપકર્મને હણી નાખનાર અને પચ્ચક્ખાણ કરનાર તેવા પ્રકારના શ્રમણને અપ્રાસુક (સચિત્ત) અનેષણીય (ઉત્પાદના વગેરેમાંથી કોઈ દોષ યુક્ત) અશન-પાન-ખાદિમ-સ્વાદિમ આહાર વહોરાવે તો હે ભગવન્ ! તે ગૃહસ્થને શું થાય ? ગૌતમ ! અલ્પપાપ કર્મ લાગે અને ઘણી નિર્જરા થાય." વળી ગ્લાનમુનિની સેવા કર્યા પછી પંચકલ્યાણક પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે તે પણ શા માટે

तदेतन्निह्नुवतां कूपदृष्टान्तविशदीकरणं काकपक्षविशदीकरणवदुपहासपात्रतामभिव्यनक्ति, स्वसम्मताभियुक्तवचनविरुद्धत्वादित्याशङ्कायां नाभियुक्तवचनविरोधो बोधोन्मुखानामवभासते, तस्य भिन्नतात्पर्यकत्वादित्याशयवानाह—

इसिं दुट्ठत्ते जं, एयस्स नवंगिवित्तिकारेणं ।
संजोयणं कयं तं, विहिविरहे भत्तिमहिकिच्च ॥३॥

(ईषद्दुष्टत्वे यदेतस्य नवांगीवृत्तिकारेण । संयोजनं कृतं तद्विधिविरहे भक्तिमधिकृत्य ॥३॥)

व्याख्या-**ईषद्दुष्टत्वे**=अल्पपापबहुनिर्जराकारणत्वे, **यद् एतस्य**-कूपदृष्टान्तस्य, **नवाङ्गीवृत्तिकारेण श्रीअभयदेवसूरिणा पञ्चाशकाष्टकवृत्त्यादौ (संयोजनं कृतं)**, **तद्विधिविरहे**=यतनादिवैकल्ये, **भक्तिमात्रमधिकृत्य** । विधिभक्त्यादिसाकल्ये तु स्वल्पमपि पापं वक्तुमशक्यमेवेति भावः ॥३॥

कथमयमाशयः सूरेर्ज्ञात इति चेत् ?, तत्राह—

કહે ? માટે ધર્મ અંગેની પ્રવૃત્તિમાં પણ આરંભાદિજન્ય અલ્પ પાપ લાગે છે એ વાત શાસ્ત્રકારોને માન્ય છે, અને તેથી અમે દૃષ્ટાન્તને જે રીતે ઘટાવ્યું છે એ જ બરાબર છે, અન્યવિવેચકોએ ઘટાવ્યું છે તે બરાબર નથી. આની વધુ ચર્ચાથી સર્યું. આ પ્રમાણે શ્રીપંચાશકજીની ૪-૧૦ મી ગાથાનો અર્થ જાણવો. [પંચાશકનો સંદર્ભ પૂરો થયો.]

નવાંગી ટીકાકાર ભગવંત **શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજે** દૃષ્ટાન્તને જે રીતે ઘટાવ્યું છે તેને છૂપાવી દઇ તમે કૂપદૃષ્ટાન્તને જે વિશદ કરવા નીકળી પડ્યા છો તે કાગડાની પાંખને ધોળી કરવાની મહેનતની જેમ તમારી ઉપહાસપાત્રતાને વ્યક્ત કરે છે, કેમ કે તમારી એ પ્રવૃત્તિ સ્વસંમત આપ્તજને વિચારપૂર્વક કહેલાં વચનથી વિરુદ્ધ છે.

ઉત્તરપક્ષ : પૂર્વપક્ષની આવી શંકાને મનમાં રાખીને, "સમ્યક્ બોધ કરવાને સન્મુખ થએલા જીવોને, અમે જે વિશદીકરણ કરીએ છીએ તેમાં ઉક્ત અભિયુક્ત (આપ્ત) વચનનો કોઇ વિરોધ ભાસતો નથી, કેમકે ઉક્ત અભિયુક્ત વચન અને અમારું દૃષ્ટાંત-ઘટન એ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન તાત્પર્યથી કહેવાએલા છે" આવા આશયથી ગ્રન્થકાર આગળ કહે છે—

[**અભયદેવસૂરિમહારાજકૃત અર્થઘટનનું તાત્પર્ય**]

ગાથાર્થ : આ કૂપદૃષ્ટાન્તનું 'કંઇક દોષ થાય છે' એવા ભાવમાં નવાંગી ટીકાકારે જે અર્થઘટન કર્યું છે તે જયણા વગેરે વિધિની અપૂર્ણતા હોવા સાથે જે ભક્તિભાવ હાજર હોય છે તેની અપેક્ષાએ કર્યું છે.

વ્યાખ્યાર્થ : નવાંગીવૃત્તિકારશ્રી **અભયદેવસૂરિમહારાજે** સ્નાન-પૂજા વગેરે, અલ્પપાપ અને પ્રચુરનિર્જરાનું કારણ બને છે એવું જણાવવા માટે કૂપ દૃષ્ટાંતનું જે અર્થઘટન પંચાશક-અષ્ટકની વૃત્તિ વગેરેમાં કર્યું છે તે જયણા વગેરે વિધિની અધૂરાશ હોય તેવા સ્થળે માત્ર ભક્તિને આશ્રીને કર્યું છે. એટલે કે ભક્તિભાવ ઘણો ઉછળતો હોવા છતાં જે સ્નાનપૂજાદિમાં વિધિની અધૂરાશ હોય તેવા સ્નાનપૂજાદિ અલ્પપાપનું અને વિપુલ નિર્જરાનું કારણ બને છે. પણ જ્યાં વિધિ-ભક્તિ વગેરે પરિપૂર્ણ હોય તે સ્નાનપૂજાદિમાં તો પાપ લાગવાની વાત કહી જ શકાતી નથી. ॥૩॥

इहरा 'क[1]हंचि' वयणं, कायवहे कह णु होज्ज पूयाए ।
न य तारिसो तवस्सी, जंपइ पुव्वावरविरुद्धं ॥ ४ ॥

(इतरथा 'कथञ्चिद्' वचनं कायवधे कथं नु भवेत्पूजायाम् । न च तादृशस्तपस्वी जल्पति पूर्वापरविरुद्धम् ॥४॥)

व्याख्या–इतरथा सूरेरुक्ताशयाभावे, पूजायां कायवधे 'कथञ्चिद्'वचनं कथं नु भवेत् ? न कथञ्चिदित्यर्थः । न च तादृशस्तपस्वी पूर्वापरविरुद्धंवचनं जल्पति । तस्मादीषद्दोषदुष्टं जिनपूजादिकं विधिविरहभक्तिकालीनमेव ग्राह्यमित्याशय एव युक्तः ।

अयं भावः–पूजापञ्चाशके जिनार्चने कायवधेन प्रतिक्रुष्टेन दुष्टत्वात्कथं परिशुद्धत्वमित्याशङ्कायाम् " भण्णइ जिणपूयाए, कायवहो जइवि होइ उ कहंचि । तहवि तई परिसुद्धा, गिहीण कूवाहरणजोगा ॥ ४२ ॥ " इति श्रीहरिभद्रसूरिभिस्समाहितम् । तत्र च 'यतनाविशेषेण प्रवर्त्तमानस्य सर्वथापि न भवतीति दर्शनार्थं कथञ्चिद्ग्रहणमि'त्यभयदेवसूरिभिर्व्याख्यातम्, तेन विधिविरह एव कायवधः पर्यवस्यति । "प्रमादयोगेन प्राणव्यपरोपणं हिंसे"ति (७.८) तत्त्वार्थोक्तहिंसालक्षणसद्भावात् हिंसारूपस्यैव कायवधस्यात्र प्रतिषेध्यत्वात् । जलपुष्पोपनयनादिरूपस्य च

"विधिविकल स्नानपूजादिथी ज अल्पपापबंधरूप दोष थाय छे, विधिपूर्ण स्नानपूजादिथी तो जराय पापबंध थतो ज नथी." श्री अभयदेवसूरिमहाराजे कूपदृष्टांतनुं जे अर्थघटन कर्युं छे तेमां तेओश्रीनो आवो आशय छे एवुं तमे शी रीते जाण्युं ? एवा संभवित प्रश्ननो जवाब आपतां ग्रन्थकार कहे छे–

[ते तात्पर्यनुं सूचन 'कहंचि' शब्दथी]

गाथार्थ : श्री अभयदेवसूरिमहाराजनो जे आवो आशय न होय तो पूजामां थतां कायवध अंगे जे 'कहं चि' शब्दनो प्रयोग थयो छे ते शा माटे थाय ? पोताना पूर्वापर वचनोने जाणनारा एवा ते महात्मा पूर्वापरविरुद्ध तो बोले नहि.

व्याख्यार्थ : सूरिनो जे उक्त आशय न होय तो पूजामां थता कायवध अंगे 'कथंचिद्' शब्द वपरायो न होत. तेवा मोटा तपस्वी आचार्य महाराज पूर्वापर विरुद्ध वचन बोले नहि. तेथी "कंईक दोषवाळा जिनपूजादि तरीके विधिशून्यताकालीन भक्ति प्रयुक्त अनुष्ठान ज लेवुं" एवो आशय मानवो योग्य छे.

कहेवानो भाव ए छे के—"श्री जिनेश्वरदेवोए सामान्यथी जीवहिंसानो निषेध कर्यो छे. जिनपूजामां आवो निषिद्ध कायवध भळेलो होवाथी दोषयुक्तता छे. तो एने परिशुद्ध शी रीते कहेवाय ?" आवी शंकाना समाधान माटे पूजापंचाशकना ४२ मा श्लोकमां श्री हरिभद्रसूरि महाराजे कह्युं छे के "उक्त शंकानुं समाधान कहीए छीए–जे के श्री जिनपूजामां कोईक रीते कायवध थाय छे. तो पण ए कूपदृष्टान्तने अनुसारे गृहस्थोने माटे परिशुद्ध छे." आनी व्याख्यामां श्री अभयदेवसूरि महाराजे कह्युं छे के "विशेष प्रकारनी जयणापूर्वक जिनपूजामां प्रवर्त्तनारने जरा पण जीवहिंसा लागती नथी आवुं जणावबा माटे 'कहंचि' शब्द वपरायो छे." आना परथी स्पष्ट रीते फलित थाय छे के जयणा वगेरे विधिनी पूर्णता न होय त्यारे ज वास्तवमां कायवधरूप दोष लागे छे.

---

१. पूजापञ्चाशक ४२ गाथाया हरिभद्रसूरिवचनमिदम् ।

પૂજાભ્યન્તરીભૂતસ્ય "देहादिनिमित्तं पि हु जे कायवहंमि तह पयट्टन्ति । जिणपूआकायवहेमि तेसिमपवत्तणं मोहो" (पू.पञ्चा. ४५) । इत्यादिना उपेत्यकरणस्याप्यनुज्ञानात्, अप्रवृत्तिनिन्दार्थवादस्य विध्याक्षेपकत्वात् । विधिस्पष्टे च निषेधानवकाशात् । यदि च विधिसामग्र्येऽपि पुष्पजलोपहारादिरूपहिंसादोषोऽत्र परिगण्येत, तदा तस्य पूजानान्तरीयकत्वेन "कायवहो जइवि होइ उ कहंचि" त्ति नावक्ष्यदाचार्यः, किन्तु "कायवहो होइ जइवि नियमेण"मित्येवाऽवक्ष्यत् । अपि च पदार्थ-वाक्यार्थ-महावाक्यार्थ-ऐदंपर्यार्थविचारणायां हिंसासामान्यस्य निषेधस्य अविधिनिषेधपरताया एव व्यवस्थितत्वात् विधिसामग्र्ये न हिंसादोषः, अन्यथा चैत्यगृह-लोचकरणादौ तत्सम्भवो दुर्निवार इत्यादिसूक्ष्ममीक्षितमुपदेशपदादौ ।

કહેવાનો આશય એ છે કે કાયવધ બે પ્રકારે છે–એક **શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં** 'प्रमादयोगेन प्राणव्यपरोपणं हिंसा' (પ્રમાદપૂર્વક પ્રાણોનો નાશ કરવો એ હિંસા છે) આવું જે હિંસાનું લક્ષણ બાંધ્યું છે તદ્રૂપ કાયવધ અને બીજો, જ્યાં જયણા વગેરે વિધિનું પરિપૂર્ણ પાલન હોવાના કારણે પ્રમાદ ન હોવા છતાં જળ–પુષ્પ ચડાવવા વગેરેના કારણે અપકાય વગેરે જીવોના પ્રાણોનો જે નાશ થાય છે તદ્રૂપ કાયવધ. શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ જે કાયવધનો નિષેધ કર્યો છે તે માત્ર પ્રથમ પ્રકારના કાયવધનો જ જાણવો. એટલે કે પ્રમાદભાવે જયણા વગર જે કાંઇ પ્રવૃત્તિ થાય તેમાં થનારા કાયવધનો નિષેધ કરાયો છે. બીજા પ્રકારના કાયવધનો નહિ. જળ–પુષ્પ ચડાવવાં વગેરે રૂપ તે દ્વિતીય પ્રકારનો કાયવધ કે જે જિનપૂજામાં અંતર્ગત જ એક અનિવાર્ય અંશરૂપ છે, તે કાયવધગર્ભિત પ્રવૃત્તિની તો, પૂજાપંચાશકના નીચેના વચનો દ્વારા, જાણીને પણ કરવાની શાસ્ત્રકારોએ અનુજ્ઞા આપી છે. પૂજાપંચાશક (૪૫)નું તે વચન આ છે–"જે (ગૃહસ્થો) શરીર વગેરે માટે કાયવધ કરવામાં તે તે રીતે પ્રવર્તે છે તેઓ જિનપૂજામાં થતા કાયવધમાં ન પ્રવર્તે એ તો તેઓનો મોહ=અજ્ઞાન છે."

પ્રશ્ન :– "ગૃહસ્થોએ જિનપૂજામાં થનારા કાયવધમાં પ્રવર્ત્તવું જોઇએ" એવી રીતે એ કાયવધની આમાં કયાં અનુજ્ઞા આપી છે ?

(જળપૂજાદિભાવી દ્રવ્યહિંસાની અનુજ્ઞા કઈ રીતે ?)

ઉત્તર :– જિનપૂજામાં થનાર કાયવધની પ્રવૃત્તિ ન કરે એ તેઓનો મોહ છે" આ રીતે અપ્રવૃત્તિની જે નિંદા કરી છે એ જ, તથા અન્યત્ર (શાસ્ત્રમાં) જિનપૂજાદિકૃત્યની જે પ્રશંસા (અર્થવાદ) કરાયેલ છે તે જ પ્રવૃત્તિના વિધાનને ખેંચી લાવે છે, અર્થાત્ પ્રવૃત્તિનું વિધાન કરી દે છે, એટલે કે પ્રવૃત્તિની અનુજ્ઞા આપી દે છે.

આમ જળ–પુષ્પપૂજા વગેરેમાં જે દ્રવ્યહિંસારૂપ કાયવધ છે તેનું તો સ્પષ્ટ વિધાન જ હોવાથી, શાસ્ત્રકાર ભગવંતોએ તેનો નિષેધ કર્યો હોય એવી વાતને તો કોઇ અવકાશ જ રહેતો નથી. (અને તેથી એ કાયવધ નિષિદ્ધ ન હોઇ એના કારણે સ્નાન-પૂજાદિ નિષિદ્ધના આસેવનરૂપ કે અલ્પપાપબંધની કારણતારૂપ દોષવાળા (દુષ્ટ) બનતા જ નથી.)

બાકી, સંપૂર્ણ વિધિપાલન હોવા છતાં પણ પુષ્પ–જળ વગેરે ચડાવવામાં થતી

* एतेन "कहन्नं भन्ते जीवा अप्पाउत्ताए कम्मं पगरेंति ? पाणे अइवइत्ता, मुसं वइत्ता, तहारूवं समणं वा अफासुएणं अणेसणिज्जेणं असण-पाण-खाइम-साइमेणं पडिलाभित्ता एवं खलु जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पगरेन्ति" इत्यत्र अध्यवसायविशेषादेतत्त्रयं जघन्यायुःफलमिति व्याख्याय□

द्रव्यहिंसाने जे अहीं (निषिद्ध मानवानी होय अने तेथी एने) दोषरूपे गणवामां आवे तो ए दोष तो पूजा साथे अवश्यंभावे संकळाएलो होवाथी आचार्य भगवान **श्रीहरिभद्रसूरि महाराज** "कायवहो जइवि होइ उ कहंचि..." ('जे के कायवध केा'क रीते थाय छे...') एवुं न कहेत, पण एम कहेत के "कायवहो होइ जइवि नियमेण" (एटले के 'जे के कायवध अवश्य थाय छे...'), पण आवुं कीधुं नथी. माटे नक्की थाय छे के अहीं अविधिस्थलीय कायवध के जे जयणाना अपरिपूर्ण पालन वगेरे रूप प्रमादथी युक्त छे तेनो ज दोष तरीके उल्लेख छे, अने ते ज स्नान-पूजादिने कंईक दुष्ट बनावे छे.

[निषेध पण अविधिकृतहिंसानो, विधिकृतहिंसानो नहि.]

वळी, उपदेशपद वगेरेमां पदार्थ-वाक्यार्थ-महावाक्यार्थ अने ऐदंपर्यार्थनी विचारणामां तो ए वात निश्चित थएली ज छे के हिंसा सामान्यनो (सामान्यथी हिंसानो) शास्त्रोमां जे निषेध करवामां आव्यो छे (अने तेथी जे दोषरूपे निश्चित छे) ते अविधिकृतहिंसाना निषेधनुं ज तात्पर्य धरावे छे, विधिकृतहिंसाना निषेधनुं नहि. माटे शास्त्रीय विधिनी संपूर्ण हाजरीमां जे हिंसा थाय छे ते निषिद्ध न होइ दोषरूप नथी, नहितर तो चैत्यगृह-लोच वगेरेमां पण ए दोष लागवो दुर्निवार बनी जाय...आ बधी बाबतोनो उपदेशपद वगेरेमां सूक्ष्म विचार करवामां आव्यो छे. माटे नक्की थाय छे के स्नान-पूजा वगेरेमां पण जे जयणा वगेरे विधिनुं परिपूर्ण पालन होय तो अल्प पण हिंसादि दोष लागतो नथी. (सारांश ए छे के-पूजा पंचाशकनी ४२ मी गाथामां, जिनपूजा, निषिद्ध एवा कायवधथी गर्भित होवाथी दोषवाळी होई, परिशुद्ध शी रीते मनाय ? एवी शंकाना जवाबमां **श्रीहरिभद्रसूरिमहाराजे** जे कहुं छे के-"ए शंकानो जवाब आपीए छीए-जे के जिनपूजामां केा'क रीते कायवध थाय छे, तो पण ए कूपना दृष्टांत मुजब परिशुद्ध छे" तेमां आ अविधि स्थलीय कायवधनी वात छे, अने तेवा स्थळे पण जिनपूजा परिशुद्ध होवामां कूपनुं दृष्टान्त तेओश्रीए जणाव्युं छे. **श्री अभयदेवसूरि** महाराजे कूपदृष्टान्तनुं जे अर्थघटन कर्युं छे ते आ रीते आवा अविधिस्थलीय कूपदृष्टान्तनुं अर्थघटन जाणवुं. अमे जे कूपदृष्टान्तनुं अर्थघटन करीए छीए ते विधिस्थलीय कूपदृष्टान्तनुं छे. माटे बन्नेना तात्पर्य जुदा जुदा होवाथी कोई विरोध नथी.)

[अल्पायुष्कता अंगे पण विधिविकल्प जिनपूजानुं ज दृष्टान्त]

आम 'विधिशुद्ध' पूजामां अल्प पण दोष नथी एवुं जे निश्चित थयुं तेनाथी

* १४९ पृष्ठे १ पङ्क्तौ 'द्रष्टव्यम्' इत्यनेनान्वयः ।

□ १४९ 'व्याख्याय' इति अस्य पृ. १८ पं० ९ 'इति व्याख्यानेऽपि' इत्यनेन सह अन्वयः ।

अन्ये तु यो जीवो जिनसाधुगुणपक्षपातितया तत्पूजार्थं पृथिव्याद्यारम्भेण स्वभाण्डासत्योत्कर्षणादिना आधाकर्म्मादिकरणेन च प्राणातिपातादिषु वर्त्तते तस्य वधादिविरतिनिरवद्यदान निमित्तायुष्कापेक्षयेयमल्पायुष्कताऽवसेया, अविशेषणत्वेऽपि सूत्रस्य प्राणातिपातादिविशेषस्य अवश्यं वाच्यत्वात्, अन्यथेतस्तृतीयसूत्रे प्राणातिपातादितः अशुभदीर्घायुष्कतावचनानुपपत्तेः । न हि सामान्यहेतोः कार्यवैषम्यं युज्यते । अपि च अल्पतरपापबहुतरनिर्जराहेतुताया अशुद्धदाने अभिधास्यमानत्वाद् नैवेयं क्षुल्लकभवग्रहणरूपा अल्पायुष्कता । न हि स्वल्पपापबहुनिर्जरानिबन्धनस्यानुष्ठानस्य क्षुल्लकभवग्रहणनिमित्तता सम्भाव्यते, जिनपूजाद्यनुष्ठानस्याऽपि तथात्व-

---

નીચેની બાબતનું પણ સૂચન થએલું જાણવું. તે બાબત આ છે—

"હે ભગવન્! જીવો અલ્પ આયુષ્યપણાનું કર્મ કઈ રીતે બાંધે છે? ઉ-પ્રાણાતિપાત (હિંસા) કરીને, મૃષાવાદ બોલીને તેવા પ્રકારના શ્રમણને કે માહણને અપ્રાસુક, અનેષણીય એવા અશન-પાનખાદિમ-સ્વાદિમ વહોરાવીને. આ રીતે જીવો અલ્પઆયુષ્યપણાનું કર્મ બાંધે છે." [ ] આ સૂત્ર અંગે પહેલાં, 'તેવા અધ્યવસાયવિશેષના કારણે આ પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ અને અશુદ્ધ દાન એ ત્રણે ચીજો જઘન્ય આયુ રૂપ ફળ આપનારી બને છે' એવી વ્યાખ્યા કરીને પછી 'अन्ये तु' એમ કહીને નીચેની વ્યાખ્યા કરી છે—

બીજાઓ આ સૂત્રની આવી વ્યાખ્યા કરે છે કે "જે જીવ શ્રીજિનેશ્વરદેવ અને સાધુમહાત્માઓના ગુણોના પક્ષપાતવાળો હોવાના કારણે તેઓની પૂજા માટે પૃથ્વીકાયાદિનો આરંભ કરવા દ્વારા, 'અમારો માલ ઘણો ઊંચો છે' એવો પોતાના માલનો જૂઠો ઉત્કર્ષ દેખાડવા દ્વારા કે માલની કિંમત ઘણી વધારી દેવા દ્વારા (કે જેથી વધુ આવક થવાથી સાધુભક્તિ સારી રીતે કરી શકાય-આ રીતે) અસત્ય બોલવા દ્વારા અને આધાકર્મવગેરે કરવા દ્વારા પ્રાણાતિપાત મૃષાવાદ વગેરેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેવા જીવની આ સૂત્રમાં વાત છે. તેવો જીવ, જીવવધ વગેરેની વિરતિથી જેવું આયુષ્ય બંધાય, એમ સાધુમહાત્માને શુદ્ધનિર્દોષ દાન દેવાથી જેવું આયુષ્ય બંધાય, તેવા આયુષ્યની અપેક્ષાએ અલ્પઆયુષ્ય બાંધે છે. આવા અલ્પઆયુષ્યની પ્રસ્તુત સૂત્રમાં વાત છે. આમ આ સૂત્રમાં વિશેષપ્રકારના પ્રાણાતિપાતાદિની અને તેના ફળ તરીકે બંધાતા વિશેષ પ્રકારના અલ્પઆયુષ્યની વાત છે, પણ સામાન્યથી જ પ્રાણાતિપાતાદિની કે તેના ફળ તરીકે ક્ષુલ્લકભવરૂપ અલ્પઆયુષ્યની વાત નથી. જો કે સૂત્રમાં આવી વિશેષતા જણાવનાર કોઈ વિશેષણો વપરાયા નથી, તેમ છતાં એમાં અવશ્ય આવા વિશેષણયુક્ત વિશેષપ્રકારના જ પ્રાણાતિપાતાદિ સમજવાના છે, નહિતર તો (એટલે કે અહીં સામાન્યથી જ પ્રાણાતિપાદિ જો લેવાના હોય તો) આ સૂત્રથી પછીના ત્રીજા સૂત્રમાં "પ્રાણાતિપાતાદિથી જીવ લાંબા અશુભ આયુષ્યને બાંધવાવાળો થાય છે" ઇત્યાદિ જે કહ્યું છે તે અસંગત બની જાય. તે પણ એટલા માટે કે 'સામાન્યહેતુથી વિષમકાર્ય થાય' એ વાત યોગ્ય નથી. એટલે કે, જો આ સૂત્રમાં અને એ ત્રીજા સૂત્રમાં, બન્ને સ્થળે સમાનરીતે સામાન્ય હિંસાની જ વાત હોય તો, કહ્યન્તં સૂત્રમાં એના કાર્ય તરીકે

प्रसङ्गादिति व्याख्यानेऽपि विधिवैकल्यवत्येव जिनपूजा ग्राह्येति द्रष्टव्यम् , अशुद्धदानादिदृष्टान्तैः क्रियमाणाया जिनपूजाया विधिशुद्धाया ग्रहणानौचित्यात् । "काऊण जिणाययणेहिं मण्डियं सयल-मेइणीवट्टं दाणाइचउक्केण वि सुट्ठु वि गच्छिज्ज अच्चुअं न परओ" त्ति **महानिसीथे** सामान्यतो जिनपूजाया दानादिचतुष्कतुल्यफलकत्वोपदेशेन विशेषे विशेषस्यैव औपम्यौचित्यात् ।

किञ्च–"संविग्गभावियाणं लुद्धयदिट्ठंतभावियाणं च मुत्तूण खित्तकालं भावं च कहंति सुद्धंछं" [बृहत्कल्पभाष्ये गा. १६०७] इत्येतत्पर्यालोचनया लुब्धकदृष्टान्तभावितानामागमार्थाव्युत्पन्नानामेव अशुद्धदानसम्भवस्तादृशानामेव च जिनपूजासम्भवोऽपि विधिवैकल्यवानेव सम्भवतीति ।

यत्तु–'गुणवते पात्राय(या)ऽप्रासुकादिद्रव्यदाने चारित्रकायोपष्टम्भान्निर्जरा, व्यवहारतो

જે અલ્પ આયુષ્ય કહ્યું છે તે અને એ પછીના ત્રીજા સૂત્રમાં એના કાર્ય તરીકે જે અશુભ દીર્ઘ આયુષ્ય કહ્યું છે તે એ બંને પરસ્પર અસંગત બની જાય. સામાન્ય હિંસારૂપ એકસરખા કારણથી અલ્પઆયુષ્ય અને દીર્ઘઅશુભ આયુષ્યરૂપ બે વિષમ કાર્યો થવા સંગત નથી. વળી, આ સૂત્રમાં જે અશુદ્ધદાનની વાત છે, તેના અંગે તો આગળ કહેવાના છે કે 'એ અશુદ્ધદાન અલ્પતરપાપ અને બહુતર નિર્જરાનો હેતુ છે.' માટે એ અશુદ્ધદાનના કાર્ય તરીકે અહીં ક્ષુલ્લક ભવ રૂપ અલ્પઆયુષ્યનો ઉલ્લેખ તો નથી જ, કારણ કે જે અનુષ્ઠાન સ્વલ્પપાપ અને પ્રચુરનિર્જરાનું કારણ હોય તે અનુષ્ઠાન ક્ષુલ્લકભવના આયુષ્યનું કારણ હોય એવી સંભાવના કરી શકાતી નથી, નહિતર તો જિનપૂજા વગેરે અનુષ્ઠાનને પણ ક્ષુલ્લકભવના આયુષ્યનું કારણ માની લેવાની આપત્તિ આવે.

ઉક્તસૂત્રની આવી જે બીજી રીતે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે અને તેમાં જે જિનપૂજા વગેરે અનુષ્ઠાનથી અલ્પાયુબંધનો ઉલ્લેખ છે તે પણ વિધિની અધૂરાશવાળી જિનપૂજાને લગતો જ છે. આ બાબતનું સૂચન પણ, ઉપર જે સિદ્ધ કરી ગયા કે "વિધિશુદ્ધ પૂજામાં અલ્પ પણ દોષ લાગતો નથી" તેનાથી થઇ જાય છે. આ વાત યોગ્ય પણ છે જ, કેમકે અશુદ્ધદાનાદિની સાથે ઉલ્લેખ પામેલી જિનપૂજા તરીકે વિધિશુદ્ધ જિનપૂજા લેવી એ અનુચિત છે.

પ્રશ્ન :–અહીં વિધિશુદ્ધ કે અવિધિયુક્ત એવા વિશેષોની અપેક્ષા વગર સામાન્યથી બધી જ જિનપૂજાનું જ ગ્રહણ છે એવું માનવામાં શું વાંધો ?

ઉત્તર :–**શ્રીમહાનિસીથ સૂત્રમાં** કહ્યું છે કે—

"સંપૂર્ણ ભૂમંડલને શ્રી જિનાલયોથી મંડિત કરાને કે દાનાદિ ચાર કરીને પણ એ બધું સુંદર કર્યું હોય તો પણ (ગૃહસ્થ) અચ્યુત દેવલોક સુધી જાય, એની ઉપર નહિ." આમાં સામાન્યથી જિનપૂજાને સામાન્યથી દાનાદિ જ સાથે સમાનફળવાળી કહી છે તેનાથી જણાય છે કે સામાન્યની સાથે સામાન્યની અને વિશેષની સાથે વિશેષની ઉપમા હોવી યોગ્ય છે. તેથી અલ્પાયુષ્ક સંબંધી સૂત્રની વ્યાખ્યામાં અશુદ્ધદાનાદિ સાથે જિનપૂજાની જે વાત છે તે પણ વિધિશૂન્ય જિનપૂજાની જ હોવી યોગ્ય છે, વિધિશુદ્ધ જિનપૂજાની નહિ. માટે આ વ્યાખ્યામાં જિનપૂજાને જે સ્વલ્પપાપ–બહુનિર્જરાના કારણ તરીકે કહી છે તેનાથી પણ "વિધિશુદ્ધ જિનપૂજામાં પણ સ્વલ્પદોષ તો રહ્યો જ છે" એવું સિદ્ધ કરી શકાતું નથી.

जीवघातेन चारित्रबाधनाच्च पापं कर्म्म, तत्र स्वहेतुसामर्थ्यो(त्या)पेक्षया बहुतरा (निर्जरा) निर्जरापेक्षया च अल्पतरं पापं भवति, तच्च कारण एव, यत उक्तं– = कारणसद्भावे पुण

"संथरणंमि असुद्धं दुन्न वि गिहूणंतदं(ईदं)तयाणऽहियं । आउरदिट्ठंतेणं तं चेव हियं असंथरणे ॥"

[निशीथभाष्य गा. १६५०] त्ति–तद्गीतार्थान्यतरपदवैकल्य एव युज्यते, तत्साकल्ये स्वल्पस्यापि पापस्याऽसम्भवात्, व्यवहारतो बाधकस्याबाधकत्वात् । स्वहेतुसामर्थ्यस्य द्रव्य-भावाभ्यामुपपत्तेः । अयमेवातिदेशो विधिशुद्धजिनपूजायां द्रष्टव्यः । = द्रव्यं द्रव्यबन्धः, भावो ऽ नाभ्याम् ।

[आगमार्थ अव्युत्पन्ननी जिनपूजामां विधिविकलताने। ज संभव]

વળી, બૃહત્કલ્પભાષ્ય (ગા. ૧૬૦૭) માં કહ્યું છે કે—

"સંવિગ્નભાવિત ગૃહસ્થોને અને લુબ્ધકદૃષ્ટાંતથી ભાવિત ગૃહસ્થોને, એવા અમુક ક્ષેત્ર–કાલ–અને ભાવને છોડીને શુદ્ધોંછની (શુદ્ધભિક્ષાની) પ્રરૂપણા કરે છે."

આના અર્થની બરાબર વિચારણા કરવામાં આવે તો જણાય છે કે લુબ્ધકદૃષ્ટાન્ત-ભાવિત આગમતત્ત્વના અજાણ જીવોનું જ દાન અશુદ્ધદાન હોવાનો સંભવ છે અને તેથી એ પણ જણાય છે કે તેવા જ=આગમતત્ત્વના અજાણ જીવોની જ, જિનપૂજા પણ વિધિવિકલ જ હોવી સંભવે છે.

કોઇક સ્થળે જે કહ્યું છે કે— "ગુણવાન્ પાત્રને અપ્રાસુક વગેરે અશુદ્ધ દ્રવ્ય આપવામાં એમની ચારિત્રકાયને ટેકો આપવાનું થતું હોવાથી નિર્જરા થાય છે અને જીવહિંસા થતી હોવાથી વ્યવહારથી ચારિત્રને બાધ પહોંચતો હોવાના કારણે પાપકર્મ લાગે છે. આમાં નિર્જરાના હેતુભૂત ગુણવાન્ મહાત્માની ચારિત્રકાય ટકાવવાનો શુભભાવ જોરદાર હોવાથી નિર્જરા ઘણી થાય છે. એટલે કે નિર્જરાના હેતુભૂત આ શુભભાવનું સામર્થ્ય ઘણું હોવાથી નિર્જરા ઘણી થાય છે અને તેની અપેક્ષાએ પાપકર્મના હેતુભૂત જીવવધનું સામર્થ્ય અલ્પ હોવાથી પાપકર્મ અલ્પતર બંધાય છે. આ બહુતરનિર્જરા અને અલ્પતર પાપકર્મની વાત પણ કારણિક અશુદ્ધદાન માટે જાણવી. નિષ્કારણ કરાએલા અશુદ્ધદાન માટે નહિ. કારણ કે **નિશીથભાષ્ય** (૧૬૫૦) માં કહ્યું છે કે—

"સંસ્તરણમાં (એટલેકે જ્યારે જરૂરીયાતવાળા શુદ્ધ આહારાદિની પ્રાપ્તિ શક્ય હોય ત્યારે) અશુદ્ધ આહારાદિનું દાન, આપનારને અને લેનારને બન્નેને અહિતકર બને છે. પણ જ્યારે અસંસ્તરણ હોય (એટલે કે જરૂરીયાતવાળા શુદ્ધ આહારાદિ અલભ્ય હોય) ત્યારે તે જ અશુદ્ધદાન રોગીના દૃષ્ટાન્ત મુજબ (તે બંનેને) હિતકર બને છે."–

[અશુદ્ધ દાનમાં પણ વિધિવૈકલ્ય હોય તો જ અલ્પતર પાપબંધ]

આવું જે કહેવાયું છે તે પણ ગીતાર્થપણું કે સંવિગ્નપણું આ બેમાંથી એકની પણ અપૂર્ણતા હોય તે પરિસ્થિતિમાં જાણવું. જ્યારે આ બન્ને પરિપૂર્ણ હોય ત્યારે તો અલ્પ પણ પાપનો સંભવ જ રહેતો નથી. "અશુદ્ધદાનમાં થતો જીવઘાત વ્યવહારથી ચારિત્રનો બાધ કરતો હોવાથી એના કારણે અલ્પ પાપકર્મ બંધ થાય છે" એવું જે કહ્યું છે તેમાં પણ સમજવાનું છે કે માત્ર વ્યવહારથી જે બાધક હોય છે તે વાસ્તવિક રીતે તો અબાધક જ હોવાથી ગીતાર્થતા–સંવિગ્નતાની હાજરીમાં પાપકર્મબંધ કરાવી શકતો ન.થી

[તો હિંસા બન્ધહેતુ: નિશ્ચયતો ભાવો નિર્જરાહેતુ: અત્ર દ્વયોરેવ સત્ત્વમિતિ દ્વયમા હેતુ-ઇતિ / એવં ચ વ્યવહારતો જીવઘાતો દ્રવ્યબન્ધહેતુ:, નિશ્ચયત: શુભભાવશ્ચ નિર્જરા

अन्यैस्त्वकारणेऽपि गुणवत्पात्रायाप्रासुकादिदाने परिणामवशात् बहुतरा निर्जरा अल्पतरं च पापकर्मेति च प्रतिपादितम्, परिणामप्रामाण्यात् । "संथरणमी०" त्यादौ अशुद्धं द्वयोरपि दातृगृहीत्रोरहितायेति च व्यवहारतः संयमविराधकत्वात् दायकस्य लुब्धकदृष्टान्तभावितत्वेना-व्युत्पन्नत्वेन च देवगतौ शुभाल्पाऽऽयुष्कतानिमित्तत्वादिति योजितम् । अयमतिदेशोऽव्युत्त्यु·(त्प)न्नीयपूजायां द्रष्टव्य इति ॥४॥

પ્રશ્ન :–ઉક્તઅધિકારમાં વ્યવહારથી પાપકર્મના બંધના હેતુ તરીકે જે જીવઘાત કહ્યો છે તેને પારમાર્થિક રીતે અબાધક કહી અલ્પતરપાપબંધની હેતુતાનું વિધિશુદ્ધદાનાદિમાં તમે વારણ કર્યું. પણ સ્વહેતુસામર્થ્ય વગેરેની જે વાત કરી છે એનાથી પણ નિશ્ચિત તો થાય જ છે કે પાપબંધનો પણ હેતુ ત્યાં હાજર હોય જ છે, કેમકે જો પાપબંધનો હેતુ હાજર ન હોય તો નિર્જરાના હેતુનું સામર્થ્ય કોની અપેક્ષાએ વધુ હોવું સંગત બને ? પાપબંધના હેતુમાં નિર્જરાના હેતુની અપેક્ષાએ અલ્પ સામર્થ્ય હોવાની વાત પણ શી રીતે સંગત બને ?

ઉત્તર– ગીતાર્થપણું અને સંવિગ્નપણું એ બન્ને હાજર હોય તેવા અનેષણીય દાનાદિ પ્રસંગમાં વાસ્તવિક રીતે તો પાપબંધનો હેતુ હાજર હોતો જ નથી. તેમ છતાં, જીવઘાત જે હાજર હોય છે તે દ્રવ્યથી પાપહેતુ છે. તેમજ જે જોરદાર શુભભાવ હોય છે તે ભાવથી નિર્જરાહેતુ છે. આમ પાપબંધનો હેતુ દ્રવ્યથી હોવાથી અને નિર્જરાનો હેતુ ભાવથી હોવાથી સ્વહેતુસામર્થ્યની વાત સંગત થઇ જાય છે. આમ જ્યાં ગીતાર્થપણું વગેરે હાજર હોવા રૂપ વિધિ પરિપૂર્ણ હોય છે ત્યાં અપ્રાસુકાદિદ્રવ્યદાનથી અલ્પપાપ પણ લાગતું નથી એવું સિદ્ધ થયું. આજ પ્રમાણે વિધિશુદ્ધ જિનપૂજામાં જાણવું.

[અશુદ્ધ દાન અંગે અન્ય આચાર્યનો મત]

વળી બીજા આચાર્યો તો એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે "પુષ્ટ કારણ ન હોય ત્યારે પણ ગુણવાન્ મહાત્માને અપ્રાસુક અન્ન વગેરે આપવામાં, આપનારને ગુણવાન્ પ્રત્યેનો ઉછળતો બહુમાનભાવ વગેરે રૂપ પરિણામના પ્રભાવે પ્રચુર નિર્જરા થાય છે, અને અલ્પતર પાપબંધ થાય છે, કેમકે કર્મબંધ–નિર્જરા વગેરે બાબતોમાં સર્વત્ર પરિણામ જ પ્રમાણ હોય છે, એટલેકે એ જ મુખ્ય ભાગ ભજવતો હોય છે. નિશીથભાષ્યની 'संथरणंमि...' ઇત્યાદિ ગાથામાં જે કહ્યું છે કે "કારણ વગર અશુદ્ધદાન આપવામાં આપનાર અને લેનાર બન્નેને અહિત થાય છે" તેની આ અન્ય આચાર્યો આ રીતે સંગતિ કરે છે કે ગુણવાન્ પાત્ર તેવી પુષ્ટ કારણ રહિત અવસ્થામાં જાણીને તો અનેષણીયનું ગ્રહણ કરે નહિ. શ્રુતોપયોગથી ચોકસાઇ કરીને 'એષણીય' લાગે તો જ એ (અજ્ઞાત) અનેષણીયનું ગ્રહણ કરે. આમાં તેઓના પરિણામ શુદ્ધ હોવાથી તે અનેષણીયપિંડ નિશ્ચયથી અનેષણીય રહેતો નથી. માટે એ નિશ્ચયથી સંયમનો વિરાધક પણ રહેતો નથી. તેમ છતાં વ્યવહારથી એ સંયમ વિરાધક હોઇ અહિતકર કહેવાય છે. આપનાર વ્યક્તિ લુબ્ધકદૃષ્ટાન્તથી ભાવિત હોઇ અને અવ્યુત્પન્ન હોઇ એને માટે એ દેવગતિના શુભઅલ્પઆયુષ્યનું નિમિત્ત બનતું હોવાથી અહિતકર કહેવાય છે. એટલે કે જો એણે નિરવદ્ય આહારાદિનું દાન કર્યું હોત તો

तदिदमखिलम्मनसिकृत्याह—

सम्भावणे विसद्दो दिट्ठंतोऽनणुगुणो पयंसेइ ।
सामण्णाणुमईए सूरी पुण असओ वाहं ॥ ५ ॥

व्याख्या–सदोषमपि स्नानादि(दी)त्यत्रापिशब्दः सम्भावने, तेन (न) सर्वं सदोषमेव, यतनादिसत्त्वे भावोत्कर्षे दोषाभावात् । दृष्टान्तोऽशुद्धदानरूपः शुद्धजिनपूजायामननुगुणोऽननुकूलः । सूरिः=अभयदेवसूरिःपुनः, सामान्यानुमितौ=स्नानत्वपूजात्वाद्यवच्छेदेन निर्दोषत्वानुमितौ " न

દેવગતિનું દીર્ઘ શુભઆયુ બંધાત, એના બદલે અશુદ્ધદાનથી આ દેવગતિનું અલ્પશુભ-આયુ બંધાયું, એટલે એટલું નુકસાન થવા રૂપ અહિત થયું.

અન્ય આચાર્યોએ આ જે રીતે અર્થઘટના કરી છે તે જ રીતે અવ્યુત્પન્ન જીવોની વિધિવિકલ જિનપૂજા અંગે બહુનિર્જરા અને અલ્પપાપબંધનું અર્થઘટન પણ સમજી લેવું.

નિષ્કર્ષ– જ્યાં દ્રવ્યહિંસા વગેરે રૂપ દ્રવ્યઆશ્રવો જેમાં જેમાં સંભવિત હોય તેવા અનુષ્ઠાનોનું શાસ્ત્રોમાં જે પ્રતિપાદન આવે છે તે બધામાંથી આવો તાત્પર્યાર્થ ફલિત થાય છે કે જો એ અનુષ્ઠાન વિધિના પરિપૂર્ણ પાલન પૂર્વક થયું હોય તો અલ્પ પણ પાપબંધ થતો નથી, પણ માત્ર પ્રચુર નિર્જરા જ થાય છે. પણ જો એમાં વિધિપાલનની ખામી હોય તો શુભભાવને અનુસરીને વિપુલનિર્જરા થાય છે, અને અલ્પતર પાપબંધ થાય છે. ॥૪॥

[ગ્રન્થકારકૃત અર્થઘટન અંગે સંભવિત શંકા]

આ બધી બાબતોને મનમાં રાખીને ગ્રન્થકાર આગળ કહે છે–(તાત્પર્ય એ છે કે, જે અનુષ્ઠાનમાં હિંસા વગેરે રહ્યા હોય તે અનુષ્ઠાન પણ જો સંપૂર્ણવિધિ પૂર્વક હોય તો તન્નિમિતક જરાય પાપબંધ થતો નથી. એટલે કે એમાં અલ્પ પણ દોષ લાગતો નથી એવું ઉપરની વિચારણાથી નક્કી થાય છે. તેથી વિધિશુદ્ધ જિનપૂજા અંગે કૂપ-ખનન દૃષ્ટાન્તને "જેમ કૂપખનનમાં પ્રારંભે શ્રમ–કાદવથી ખરડાવું વગેરે અલ્પ દોષ લાગ્યા પછી પાણી પ્રાપ્ત થવાથી એ બધા દોષો દૂર થઇ સ્વ–પરને તૃષાશમન વગેરેરૂપ મહાલાભ થાય છે તેમ જિનપૂજામાં અલ્પદોષ અને મહાલાભ છે" આ રીતે ઘટાવવું યોગ્ય ન રહેવાથી એ જ રીતે ઘટાવવું આવશ્યક બને છે કે "જેમ કૂપખનન સ્વ–પર ઉપકારજનક બને છે એમ સ્નાનપૂજા વગેરે પણ કરણ–અનુમોદન દ્વારા સ્વ–પર ઉપ કારક બને છે." પણ આનું તો શ્રીઅભયદેવસૂરિ મહારાજે " न चैतद् आगमानुपाति " (આ રીતે અર્થઘટન એ આગમાનુસારી નથી) એમ કહીને ખંડન કર્યું છે. તેમજ તેઓ-શ્રીએ સ્વઅભિપ્રાય મુજબ કૂપખનન દૃષ્ટાન્તને ઘટાવવા માટે જે અનુમાન આપ્યું છે કે "અધિકારી જીવે કરેલ કંઇક સદોષ એવા પણ સ્નાનપૂજાદિ ગુણકર છે, કેમકે વિશિષ્ટ શુભ ભાવનો હેતુ છે, જે વિશિષ્ટ શુભભાવનો હેતુભૂત હોય તે ગુણકર હોય છે, જેમકે કૂપખનન, જયણાપૂર્વક કરતા સ્નાનપૂજાદિ વિશિષ્ટ શુભભાવના હેતુભૂત છે, માટે ગુણકર છે," આ અનુમાનમાં સ્નાનાદિનો 'સદોષ' તરીકે સ્વયં ઉલ્લેખ કરી જ દીધો છે તો હવે આ અંગે તમારો શું અભિપ્રાય છે ? એવા પ્રશ્નને મનમાં રાખીને ગ્રન્થકાર કહે છે.)

चैतदागमानुपाती "त्यादिना [૪]अंशतो बाधं प्रदर्शयति । विधिविरहितायाः पूजायाः कर्दमोपलेपादितुल्योऽल्पदोषो दुष्टत्वात् । भवति [૧]चांशतो बाधप्रतिसन्धानेऽवच्छेदकावच्छेदेनाऽनुमितिप्रतिबन्धः । सामानाधिकरण्येनानुमितौ तु नायमपि दोष इति विभावनीयं सुधीभिः ॥५॥

['अपि' શબ્દ સદોષત્વની સંભાવનાનો સૂચક છે, નિયમનો નહિ]

ગાથાર્થ :– 'अपि' શબ્દ સંભાવનાને જણાવે છે દૃષ્ટાન્ત અનુકૂલ નથી. શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજ તો સામાન્ય અનુમિતિમાં અંશથી બાધ દેખાડે છે.

વ્યાખ્યાર્થ :– શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજે પંચાશક (૪–૧૦)ની વૃત્તિમાં "અધિકારીજીવે કરેલું કંઇક **સદોષ પણ** સ્નાનાદિ ગુણકર છે..." ઇત્યાદિ જે અનુમાન આપ્યું છે તેમાં જે 'સદોષ પણ' એવા શબ્દમાં રહેલો 'પણ' શબ્દ છે તે 'સંભાવના'ને જણાવે છે. એટલે કે એ "સ્નાનાદિ સદોષ હોવા પણ સંભવે છે" એવું જણાવે છે, પણ "બધા સ્નાનાદિ સદોષ જ હોય" એવું નહિ. તેમાં કારણ એ છે કે જયણા વગેરે વિધિનું પાલન હોય અને ભાવોનો પ્રકર્ષ હોય ત્યારે કોઈ દોષ હોતો નથી. આમ તેઓ શ્રીમદ્ના જ 'सदोषमपि' શબ્દ પરથી એ નિશ્ચિત થાય છે કે તેઓ શ્રીમદે એ અનુમાન પ્રયોગમાં કૂપખનન દૃષ્ટાન્તને જે ઘટાવ્યું છે તે પણ જયણા, ભાવોત્કર્ષ વગેરેરૂપ વિધિની અધૂરાશવાળા સ્નાનપૂજાદિ માટે જ ઘટાવ્યું છે, પણ સામાન્યથી સઘળાં સ્નાનપૂજાદિ માટે નહિ કે વિધિશુદ્ધ સ્નાનપૂજાદિ માટે નહિ.

વળી તેઓશ્રીએ 'કેચિત્'ના નામે "સ્નાનાદિ કૂપખનનની જેમ સ્વ–પર ઉપકારક હોઇ ગુણકર છે" એવા અભિપ્રાયનો ઉલ્લેખ કરી 'न चैतदागमानुपाति...' ઇત્યાદિ કહી તેનું જે ખંડન કર્યું છે તે પણ વિધિશુદ્ધ સ્નાન–પૂજાદિને નજરમાં રાખીને નહિ, પણ વિધિવિકલ સ્નાન–પૂજાદિને નજરમાં રાખીને જ, આ વાત એના પરથી ફલિત થાય છે કે તેઓશ્રીએ "જો અલ્પ પણ દોષ લાગતો ન હોય તો શ્રી ભગવતીજીમાં શા માટે એવું કહ્યું છે કે સાધુ મહારાજને અપ્રાસુક અશનાદિ આપે તેને અલ્પ પાપબંધ અને વિપુલ નિર્જરા થાય છે" વગેરે જે કહ્યું છે તેમાં અશુદ્ધદાનરૂપ દૃષ્ટાન્ત છે. જો અહીં વિધિશુદ્ધજિનપૂજા અંગેની વિચારણા હોત તો આ દૃષ્ટાન્ત આપવું યોગ્ય ગણાત નહિ. જો તેઓ શ્રીમદ્ને 'કેચિત્'ના અભિપ્રાય મુજબનું કૂપદૃષ્ટાન્તનું અર્થઘટન વિધિશુદ્ધ કે વિધિવિકલ બધા જ સ્નાન–પૂજાદિ અંગે આગમાનુસારી નથી' એવું જણાવવું હોત તો દ્રવ્યહિંસાદિ યુક્ત અશનાદિ દાનનું પણ તેઓશ્રીએ વિધિશુદ્ધ કે વિધિવિકલની વિવક્ષા વગર સામાન્યથી જ દૃષ્ટાન્ત આપ્યું હોત. પણ એ રીતે આપ્યું નથી. માટે જણાય છે કે વિધિશુદ્ધ સ્નાન–પૂજાદિ અંગે તો તેઓએ તેવા દૃષ્ટાન્તઘટનનું નિરાકરણ કર્યું જ નથી.

['न चैतदागमानुपाति' થી શેનું નિરાકરણ ?]

પ્રશ્ન :– તો પછી શ્રીઅભયદેવસૂરિ મહારાજે "न चैतदागमानुपाति' ઇત્યાદિ કહીને શેનું નિરાકરણ કર્યું છે ?

ઉત્તર:- તેઓ શ્રીમદે 'કેચિત્'ના મત તરીકે જે અભિપ્રાય જણાવ્યો છે તે અભિપ્રાયવાળા આચાર્યોનો મત એવો છે કે "ભગવદ્ભક્તિ વગેરેરૂપ શુભઅધ્યવસાય; પૂજા માટે સ્નાનાદિ કરવામાં આવતા હોય ત્યારે પણ હાજર હોય છે, જે નિર્મળ જળરૂપ છે. તેથી એ વખતે કાદવથી ખરડાવું વગેરે રૂપ પાપબંધ થતો જ નથી માટે એમાં અલ્પદોષની પણ સંભાવના નથી. તેથી કૂપદૃષ્ટાન્ત એવી રીતે ઘટાવવું જોઇએ કે "જેમ કૂપખનન એ સ્વપર ઉપકારજનક છે તેમ જિનપૂજા એ કરણ-અનુમોદન દ્વારા સ્વ-પરઉપકારજનક છે..." તેઓના આ મતમાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે "તેઓ શુભ અધ્યવસાય હોવા માત્રથી જિનપૂજાને સંપૂર્ણ દોષ વગરની માનીને કૂપદૃષ્ટાન્તને આ રીતે ઘટાવે છે, પછી ભલેને એમાં વિધિની પરિપૂર્ણતા હોય કે અધૂરાશ..." આમ તેઓ વિધિની પરિપૂર્ણતાવાળા કે અધૂરાશવાળા પૂજા-સ્નાનાદિ અનુષ્ઠાન માત્રને કૂવાના સ્વાભિપ્રેત અર્થઘટન દ્વારા સંપૂર્ણ નિર્દોષ સિદ્ધ કરવા મથે છે. એટલે કે હરકોઈ સ્નાન કે હર કોઈ પૂજા માટે સ્નાનત્વાવચ્છેદેન, પૂજાત્વાવચ્છેદેન નિર્દોષતાની અનુમિતિ રૂપ સામાન્ય અનુમિતિ તેઓ કરે છે. અર્થાત્ " શ્રીજિનેશ્વરદેવની ભક્તિના ઈરાદે જે કોઇ સ્નાન-જિનપૂજા વગેરે (વિધિયુક્ત કે વિધિવિકલ) થતા હોય તે બધા સ્વ-પર ઉપકારક હોઈ કૂપખનનની જેમ સર્વથા નિર્દોષ છે" આવી તેઓ અનુમિતિ કરવા માંગે છે. પણ આ અનુમિતિ યોગ્ય નથી, કેમકે વિધિવિકલ જે પૂજા વગેરે હોય છે તે શુભભાવયુક્ત હોવા છતાં અલ્પદોષવાળી તો હોય જ છે એવું આગમમાં (અલ્પપાપબંધની કારણતા જણાવવા દ્વારા) બતાવ્યું છે. તેથી તેઓની એ સામાન્ય અનુમિતિમાં 'ન ચૈતદાગમાનુપાતિ' ઇત્યાદિ દ્વારા શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજે આંશિક બાધ દેખાડયો છે, એટલે કે "સંપૂર્ણ નિર્દોષતાની એ અનુમિતિ જિનપૂજારૂપ પક્ષના એક દેશભૂત જે વિધિવિકલ જિનપૂજા તેમાં આગમબાધિત છે" એવું તેઓ શ્રીમદે દેખાડયું છે, તે પણ એટલા માટે કે વિધિશૂન્ય પૂજામાં તો કાદવથી ખરડાવા વગેરેને તુલ્ય એવો અલ્પપાપબંધરૂપ દોષ હોય જ છે. વળી આ રીતે પક્ષના એક અંશમાં પણ બાધ (=સાધ્યાભાવ) હોવાનો જો નિર્ણય હોય તો સંપૂર્ણ પક્ષમાં કરાતી સાધ્યઅનુમિતિનો પ્રતિબંધ થઈ જ જાય છે. "પક્ષના અમુકભાગમાં સાધ્ય નથી" એવો જો નિર્ણય હોય તો "સંપૂર્ણ પક્ષમાં સાધ્ય રહ્યું છે" એવી અનુમિતિ ન જ થઈ શકે એ સ્પષ્ટ છે.

પ્રશ્ન:- "જિનપૂજારૂપ સમગ્ર પક્ષમાં સંપૂર્ણનિર્દોષત્વની અનુમિતિનો શ્રીઅભયદેવસૂરિ મહારાજે આ રીતે પ્રતિબંધ દેખાડયો છે" એવું જો તમે પણ માનો છો તો હવે તમે શા માટે પાછા સંપૂર્ણ નિર્દોષત્વની સિદ્ધિ કરવા પ્રયાસ કરો છો ?

[વિધિશુદ્ધ જિનપૂજા રૂપ એક અંશમાં નિર્દોષતા અબાધિત]

ઉત્તર- આંશિકબાધના નિર્ણયથી પક્ષતાવચ્છેદકાવચ્છેદેન અનુમિતિનો બાધ થતો હોવા છતાં પક્ષતાસામાનાધિકરણ્યેન અનુમિતિનો બાધ તો થતો નથી જ એ વાત પ્રાજ્ઞપુરુષોએ વિચારવા યોગ્ય છે. કહેવાનો આશય એ છે કે "સમગ્ર જિનપૂજારૂપ પક્ષના વિધિવિકલ જિનપૂજારૂપ અમુક ભાગમાં નિર્દોષત્વરૂપ સાધ્ય રહ્યું નથી" આવો

નિર્ણય હોય ત્યારે "બધી જિનપૂજાઓ રૂપ સંપૂર્ણપક્ષમાં નિર્દોષતારૂપ સાધ્ય રહ્યું હોય છે" એવી અનુમિતિ થઈ શકતી ન હોવા છતાં, "સમગ્ર જિનપૂજારૂપ પક્ષના વિધિશુદ્ધ જિનપૂજારૂપ બીજા એક ભાગમાં નિર્દોષતારૂપ સાધ્ય રહ્યું હોય છે" એવી અનુમિતિ તો થઇ જ શકે છે. અમે કૂપખનન દૃષ્ટાન્તનું અમારા અભિપ્રાય મુજબ જિનપૂજામાં સંપૂર્ણ નિર્દોષ સ્વ-પર ઉપકારક હોવારૂપે જે અર્થઘટન કરીએ છીએ તે, પક્ષના તે બીજા એક ભાગરૂપ વિધિશુદ્ધ પૂજા અંગે જ કરીએ છીએ. તેથી એનો શ્રીઅભયદેવસૂરિમહારાજે કૂપખનનદૃષ્ટાન્તના કરેલા અર્થઘટનથી કે 'ન चैतदागमानुपाति' ઇત્યાદિ વ્યાખ્યાધિકારથી પ્રતિબંધ થતો નથી.

નિષ્કર્ષ :- (૧) ભક્તિભાવથી કરાતી જિનપૂજામાં પણ બે ભાગ પડી જાય છે. (અ) વિધિશુદ્ધ અને (બ) વિધિવિકલ. (૨) કૂપખનન દૃષ્ટાન્તનું બે રીતે અર્થઘટન છે— (અ) નિર્મળજળની પ્રાપ્તિ થવાથી કૂવો ખોદવામાં સ્વપરને ઉપકાર થાય છે તેમ શ્રીજિનપૂજા વગેરેથી કરણદ્વારા સ્વને અને અનુમોદન દ્વારા પરને એમ સ્વ-પર બન્નેને ઉપકાર થાય છે. જો કે કૂવો ખોદતી વખતે પહેલાં શુદ્ધ જળ ન હોવાથી તૃષા, કાદવથી ખરડાવું વગેરે અલ્પ દોષ ઊભો થાય છે, પણ શ્રીજિનપૂજામાં તો પહેલેથી જ ઉછળતો ભક્તિભાવ-જયણાનું પાલન વગેરે વિધિપરિપૂર્ણતારૂપ નિર્મળજળ હાજર હોવાથી તૃષા-કાદવથી ખરાડવું વગેરે તુલ્ય જે અલ્પપાપબંધ રૂપ દોષ છે તે સમૂળગો લાગતો જ નથી. માટે વિધિશુદ્ધ જિનપૂજા-સ્નાનાદિ કૂપખનનની જેમ સ્વપર ઉપકારક હોય છે. તેમજ એ સંપૂર્ણ નિર્દોષ હોય છે. (બ) જ્યાં વિધિના પરિપૂર્ણપાલનરૂપ નિર્મળજળ હાજર હોતું નથી ત્યાં (એટલે કે વિધિવિકલ જિનપૂજામાં) દૃષ્ટાન્તનું અર્થઘટન આ રીતે- કૂવો ખોદતી વખતે લાગેલા શ્રમ, કર્દમોપલેપ વગેરે દોષોને, પ્રાપ્ત થએલું નિર્મળજળ દૂર કરે છે તેમજ સ્વ-પરની તૃષાશમનાદિરૂપ ઉપકાર કરે છે તેમ વિધિવિકલ જિનપૂજામાં થોડું પાપ લાગે છે, પણ એને પ્રકટ થએલા શુભઅધ્યવસાયો દૂર કરી દે છે, અને વિપુલનિર્જરા તેમજ પુણ્યબંધ રૂપ ઉપકાર સ્વ-પરજીવોને કરે છે. (૩) વિધિશુદ્ધતા કે વિધિવિકલતાનો વિભાગ કર્યા વગર સામાન્યથી જ જિનપૂજા વગેરે માટે કૂપદૃષ્ટાન્તનું અર્થઘટન કરવું હોય તો આ બેમાંથી એ કે ય રીતે કરી શકાતું નથી. માટે તેવા બે વિભાગ કરી એક એક વિભાગ માટે એક એક અર્થઘટન કરવું યોગ્ય લાગે છે. (૪) ગ્રન્થકાર શ્રીયશોવિજય મહારાજ (અ) પ્રકારનું જે અર્થઘટન કરે છે તે વિધિશુદ્ધ જિનપૂજા વગેરે અંગે છે. (૫) નવાંગીટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિ મહારાજે જે (બ) પ્રકારનું અર્થઘટન કર્યું છે તે વિધિવિકલજિનપૂજા વગેરે અંગે છે. (૬) તેઓશ્રીએ પણ 'सदोषमपि' માં રહેલા 'अपि' શબ્દથી જિનપૂજા વગેરે અનુષ્ઠાનો સંપૂર્ણ નિર્દોષ હોવા પણ સંભવે છે એનું સૂચન કર્યું જ છે. (૭) 'न चैतदागमानुपाति...' ઇત્યાદિ કહીને તેઓશ્રીમદે (અ) પ્રકાર જેવા લાગતા અર્થઘટનનું જે નિરાકરણ કર્યું છે તે, વિધિશુદ્ધ કે વિધિવિકલ એવો ભેદ પાડયા વિના જ દરેક જિનપૂજા અંગે એવું અર્થઘટન કરવાનો જે પ્રયાસ કરાયો છે તેના નિરાકરણ રૂપ છે, પણ વિધિશુદ્ધ જિનપૂજા

ननु परिमाण(णाम)प्रामाण्ये विधिवैगुण्येऽपि को दोष इत्याशङ्क्याह–

दुग्गयनारीणाया जइवि पमाणीकया हवइ भत्ती ।
तहवि अजयणाजणिआ हिंसा अन्नाणओ होई ॥६॥

(व्या०) दुर्गतनारीज्ञाताद् यद्यपि प्रमाणीकृता भवति भक्तिः, तथापि अयतनाजनिता हिंसाऽज्ञानतो भवति, 'प्रमादानाभोगाभ्यां प्राणभूतानि हिनस्ती'ति वचनात् । तथा च तत्र आचार्योक्तिः कूपदृष्टान्त उपतिष्ठत एव । अव्युत्पत्त्ययतनाजनितस्य दोषस्योत्तरशुभभावदृष्ट्यैव शोधयितुं शक्यत्वात् । भक्त्यनुष्ठानमपि अविधिदोषं निरनुबन्धीकृत्य परम्परया मुक्तिजनकमिति केचित् ब्रुवते । हरिभद्राचार्यास्तु * "अभ्युदयफले चाद्ये निश्रेयससाधने तथा चरमे" इत्याहुः । आद्ये=प्रीतिभक्त्यनुष्ठाने, चरमे=वचनाऽसङ्गानुष्ठाने ।

વગેરે આંગે કરાતા તેવા અર્થઘટનના નિરાકરણરૂપ નહિ.

[ભક્તિ પરિણામ પ્રમાણ, છતાં અજયણાથી હિંસાદોષ લાગે]

અરે ! તમારા બધાનો તો એ મત છે કે કર્મબંધ, કર્મનિર્જરા વગેરેમાં જીવના અધ્યવસાયરૂપ પરિણામ પ્રમાણ છે, એટલે કે એ જેવો હોય તે પ્રમાણે કર્મબંધ વગેરે થાય. તો પછી, જિનપૂજા વગેરેમાં વિધિનું પાલન ન હોય=વિધિ શૂન્યતા હોય તો વાંધો શું છે ? ભગવદ્ભક્તિરૂપ શુભ અધ્યવસાય પરિણામથી જ જીવને કર્મનિર્જરા અને પુણ્યબંધ થઈ જશે, પાપ કરવાનો તો તેનો પરિણામ ન હોવાથી પાપબંધ થવાના દોષનો પ્રશ્ન જ ક્યાં છે ? આવી શંકા ઊઠાવનારને સમાધાન આપવા ગ્રંથકાર કહે છે—

ગાથાર્થ :- દુર્ગતનારીના દૃષ્ટાંતથી જો કે ભક્તિભાવને પ્રમાણ કરાયો છે તો પણ અજયણાજન્ય હિંસા અજ્ઞાનથી થઈ જાય છે. ॥ ૬ ॥

વ્યાખ્યાર્થ :- "પ્રમાદ અને અનાભોગથી પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે" એવા શાસ્ત્રવચનથી જણાય છે કે વિધિવિકલ અનુષ્ઠાનમાં ભક્તિભાવ પ્રમાણભૂત હોવા છતાં અજયણાજન્ય હિંસા અજ્ઞાનથી થાય છે અને તેથી એ અંશમાં શ્રીઅભયદેવસૂરિમહારાજે જે રીતે કૂપદૃષ્ટાન્તનું અર્થઘટન કર્યું છે તે આવશ્યક બને જ છે, કેમ કે વિધિપાલનની અકુશળતા–અજયણાથી થએલો દોષ, ઉત્તરકાલીન શુભભાવદૃષ્ટિથી દૂર થવો શક્ય જ હોય છે. કારણ કે 'ભક્તિભાવથી કરાએલું વિધિવિકલ અનુષ્ઠાન કે જે ભક્તિ અનુષ્ઠાન કહેવાયું છે તે પણ અવિધિદોષને નિરનુબંધ કરીને પરંપરાએ મુક્તિજનક બને છે' એવું કેટલાક આચાર્યો કહે છે. **શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજાએ** તો ૧૦ મા **ષોડશકની** નવમી ગાથામાં કહ્યું છે કે—

"આ ચાર અનુષ્ઠાનમાંના પહેલા બે પ્રીતિ અને ભક્તિ અનુષ્ઠાન અભ્યુદયરૂપ ફળ આપનારા છે જ્યારે છેલ્લા બે વચન અને અસંગ અનુષ્ઠાન મોક્ષના કારણભૂત છે. (મોક્ષ આપનારા છે)."

તાત્પર્ય એ છે કે જિનવચનાનુસારી વિધિગર્ભિત જિનપૂજા ન હોય કિંતુ માત્ર પ્રીતિ કે ભક્તિભાવ ગર્ભિત જિનપૂજા હોય તો ત્યાં પરિણામ પ્રમાણભૂત હોવાથી અને

---

* एतदनुष्ठानानां विज्ञेये इह गतापाये ॥ इति उत्तरार्द्धं दशमषोडशके गा ६ ।

દુર્ગતનારીજ્ઞાતં ચૈવં–શ્રીમન્**મહાવીરવર્દ્ધમાનસ્વામી** ઇક્ષ્વાકુકુલનન્દનઃ પ્રસિદ્ધસિદ્ધાર્થપાર્થિવપુત્રઃ પુત્રીયિતનિખિલભુવનજનો જનિતજનમનશ્ચમત્કારગુણગ્રામો ગ્રામાકરનગરપૃથું પૃથિવીં વિહરન્નન્યદા કદાચિત્**કાકન્દીના**મિકાયાં પુરિ સમાજગામ । તત્ર ચાऽમરચરવિસરવિરચિતસમવસરણમધ્યમવર્તિનિ ભગવતિ ધર્મદેશનાં વિદધતિ નાનાવિધયાનવાહનસમારૂઢપ્રૌઢપત્તિપરિગતે સિન્ધુરસ્કન્ધમધિષ્ઠિતે છત્રચ્છન્નનભઃસ્થલે માગધોદ્ગીતગુણગણે ભેરીભાઙ્કારભરિતામ્બરતલે નરપતૌ તથા તદ્વિધવરવૈશ્યાદિકપુરજને તથા ગન્ધધૂપપટલપ્રભૃતિપૂજાપદાર્થહસ્તાગ્રકરકિઙ્કરીનિકરપરિગતે વિવિધવસનાભરણરમણીયતરશરીરે નગરનારીનિકરે ભગવતો વન્દનાર્થં વ્રજતિ સતિ એકયા વૃદ્ધદરિદ્રયોષિતા જલેન્ધનાદ્યર્થં બહિર્નિર્ગતયા કશ્ચિન્નરઃ પૃષ્ટઃ 'ક્વાऽયં લોક એકમુખસ્ત્વરિતં યાતિ ?' તેનોક્તં 'જગદેકબાન્ધવસ્ય દેહિનાં જરામરણરોગશોકદૌર્ગત્યાદિદુઃખછિદુરસ્ય શ્રીમન્મહાવીરસ્ય વન્દનપૂજનાદ્યર્થમ્' । ततस्तच्छ્રવણાત્ તસ્યા ભગવતિ ભક્તિરભવત્ । અચિન્તયચ્ચ, અહમપિ ભગવતઃ પૂજાર્થં યત્નં કરોમિ, કેવલમહમતિદુર્ગતા પુણ્યરહિતા વિહિતપૂજાઙ્ગવર્જિતેતિ ।

ततોऽરણ્યાऽऽદૃષ્ટાનિ મુધા લમ્યાનિ સિંદુવારકુસુમાનિ સ્વયમેવ ગૃહીત્વા ભક્તિભરનિર્ભરાઙ્ગી 'અહો ! ધન્યા પુણ્યા કૃતાર્થા કૃતલક્ષણા, સુલબ્ધં મમ જન્મ, જીવિતફલં ચાહમવાપ' ઇતિ ભાવનયા પુલકકણ્ટકિતકાયા પ્રમોદજલપ્લાવિતકપોલા ભગવન્તં પ્રતિ પ્રયાન્તી સમવસરણકાનનયોરન્તરાલ એવ વૃદ્ધતયા ક્ષીણાયુષ્કતયા ચ ઝગિતિ પઞ્ચત્વમુપગતા । તતો સા વિહિતપૂજાપ્રણિધાનોલ્લસિતમાનસતયા દેવત્વમવાપ્તવતી । તતસ્તસ્યાઃ કડેવરમવનિપીઠ-

---

અવિધિદોષ નિરનુબંધ હોવાથી અભ્યુદયજનકતા કે પરંપરાએ મુક્તિજનકતા માનવામાં કોઇ દોષ નથી.

દુર્ગતનારીનું દૃષ્ટાંત કથા પંચાશકમાં આવું આપ્યું છે—ઇક્ષ્વાકુકુલનંદન વિખ્યાત-સિદ્ધાર્થરાજાના પુત્ર, સકલ જીવો પ્રત્યે સ્વપુત્રની જેમ વર્ત્તનારા, લોકોના મનને ચમત્કાર પમાડનારા ગુણસમૂહના ધારક **શ્રીમાન્ મહાવીરવર્ધમાનસ્વામી** ગ્રામ-નગર-આકર વગેરેથી વ્યાપ્ત પૃથ્વીતલ પર વિહાર કરતાં કરતાં એકવાર **કાકંદી** નગરીમાં પધાર્યા. ત્યાં દેવવિરચિત સમવસરણની મધ્ય ભાગમાં રહેલા ભગવાન્ ધર્મદેશના આપે છે. અનેક પ્રકારના વાહનો પર આરૂઢ થયેલા પ્રૌઢ સૈનિકોથી પરિવરેલો, હસ્તીના ગંડસ્થલ પર બેઠેલો રાજા કે જેના છત્રથી આકાશ ઢંકાઈ ગયું છે, જેના ગુણસમૂહને ચારણો ગાઈ રહ્યા છે, જેની ભેરીના અવાજથી આકાશ ગાજી ઊઠયું છે તે તેમજ તેવા પ્રકારના શ્રેષ્ઠ વૈશ્ય વગેરે નગરજનો અને ગન્ધ-ધૂપ વગેરે પૂજાની સામગ્રીને લઇને ચાલતી નોકરાણીઓથી પરિવરેલી, વિવિધ વસ્ત્રો અને આભરણોથી અધિક રમણીય બનેલા શરીરવાળી નગરની સ્ત્રીઓ–આ બધા ભગવાન્ને વંદન કરવા આવી રહ્યા છે. તે વખતે એક ગરીબ ઘરડી ડોશી કે જે પાણી–બળતણ વગેરે લેવા બહાર નીકળેલી છે તેણીએ કોઇક માણસને પૂછ્યું કે "આ બધા લોકો એક જ દિશા તરફ જલ્દી જલ્દી ક્યાં જાય છે ?" તે માણસે કહ્યું—જગત્ના એકબાંધવ, શરીરી જીવોના જન્મ જરા રોગ શોકદૌર્ગત્ય વગેરે દુઃખોને છેદનારા શ્રીમાન્ મહાવીરપ્રભુના વંદન–પૂજનાદિ માટે તે તરફ જઈ રહ્યા છે." આ સાંભળીને તે ડોશીને પણ ભગવાન્ પર ભક્તિ ઉભરાઈ. તેણીએ વિચાર્યું, હું પણ ભગવાનની પૂજા કરવા માટે પ્રયત્ન કરું. પણ હું તો અત્યંત ગરીબ, પુણ્યહીન છું અને પૂજાની જે સામગ્રી વિહિત છે તે વગરની છું. તેથી જંગલમાં જોયેલા મફત મળતાં સિંદુવાર કુલોને પોતાની મેળે લઈને ભક્તિથી ભરાઈ ગયેલા દિલવાળી તેણી ભાવવા લાગી કે "અહો ! હું ધન્ય બની, પુણ્યશાળી બની, કૃતાર્થ થઈ, લક્ષણોપેત બની. મારો જન્મ શ્લાઘ્ય બન્યો, મેં આ જીવનનું શ્રેષ્ઠ ફળ મેળવ્યું." આવી ભાવનાથી તેનું શરીર રોમાંચિત થઈ ગયું, હર્ષાશ્રુથી ગાલ ભીનાં ભીનાં થઈ ગયા. આ રીતે પ્રભુ તરફ જતી તેણીનું સમવસરણ અને જંગલ–બેની વચમાં જ ઘડપણના કારણે અને આયુષ્યપૂર્ણ થયું હોવાના કારણે એકદમ અવસાન થઈ ગયું. શાસ્ત્રવિહિત એવી જિનપૂજાના પ્રણિધાનથી ઉલ્લસિત મનવાળી હોવાના કારણે તે ડોશી દેવપણું પામી. પૃથ્વીતલ પર પડેલાં

लोठितमवलोक्याऽनुकम्पापरीतान्तःकरणो लोको मूर्छितेयमिति मन्यमानोऽम्भसा सिषेच । ततस्तामपरिस्पन्दामवलोक्य लोको भगवन्तं पप्रच्छ, "भगवन् ! असौ वृद्धा किं मृतोत जीवतीति ?" भगवांस्तु व्याजहार यथा- "मृताऽसौ देवत्वं चावाप्ता" । ततः पर्याप्तिभावमुपागत्य प्रयुक्तावधिः पूर्वभवानुभूतमवगम्य मद्वन्दनार्थमागतः, स चायं मत्पुरोवर्ती देव इति । ततो भगवदभिहितमिदमनुश्रुत्य समस्तः स समवसरणधरणीगतो जनः परमं विस्मयमगमत् । यथा "अहो ! पूजाप्रणिधानमात्रेणापि कथममरतामवाप्तासाविति" । ततो भगवान्गम्भीरां धर्मकथामकथयत्, यथा-स्तोकोऽपि शुभाध्यवसायो विशिष्टगुणपात्रविषयो महाफलो भवति । यतः

"इक्कंपि उदगबिन्दु, जह पक्खित्तं महासमुद्दंमि । जाए अक्खयमेवं, *पूयावि जिणेसु विन्नेया ।

उत्तमगुणबहुमाणो, पयमुत्तमसत्तमज्झयारंमि । उत्तमधम्मपसिद्धी, पूयाए जिणवरिंदाणं ॥ [पूजा पञ्चा. गा. ४७-४८]" ति । ततो भगवांस्तत्सम्बन्धिनं भाविभवव्यतिकरमकथयत् । यथा-अयं दुर्गतनारीजीवो देवसुखान्यनुभूय ततश्च्युतः सन् कनकपुरे नगरे कनकध्वजो नाम नृपो भविष्यति । स च कदाचित्प्राज्यं राज्यसुखमनुभवन् मण्डूकं सर्पेण, सर्पं कुररेण, कुररमजगरेण तमपि महाहिना ग्रस्यमानमवलोक्य भावयिष्यति, यथा- "एते मण्डुकादयः परस्परं ग्रसमाना महाहेर्मुखमवशा विशन्ति, एवमेतेऽपि जना बलवन्तो दुर्बलान्यथाबलं बाधयन्तो यमराजमुखं विशन्ति" इति भावयंश्च प्रत्येकबुद्धो भविष्यति । ततो राज्यसम्पदमवधूयश्रमणत्वमुपगम्य देवत्वमवाप्स्यति । एवं भवपरम्परयाऽयोध्याया नगर्याः शक्रावतारनाम्नि चैत्ये केवलश्रियमवाप्य सेत्स्यति इति गाथार्थः ।"

તેના કલેવરને જોઈને કૃપાતત્પર બનેલા લોકોએ "આને મૂર્છા આવી લાગે છે" એમ વિચારી ઠંડું પાણી છાંટયું. તો પણ સાવ સ્પન્દન વિનાની તેણીને જોઈને લોકોએ ભગવાન્ પાસે જઈને પૂછયું કે "હે પ્રભો ! આ ડોશી શું મરી ગઈ છે કે જીવે છે ?" ભગવાને જવાબ આપ્યો કે, "આ ડોશી મરી ગઈ છે અને દેવ બની છે." પછી પર્યાપ્ત ભાવ પામેલા તે ડોશીના જીવ દેવે અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકી પૂર્વભવના અનુભવને જાણીને અહીં મને વંદન કરવા તે આવ્યો છે, તે આ મારી સામે રહેલો દેવ છે. પછી ભગવાને કહેલી આ વાતને સાંભળીને સમવસરણભૂમિમાં રહેલા બધા લોકો અત્યંત વિસ્મય પામ્યા કે "અહો, પૂજાના પ્રણિધાનમાત્રથી પણ આ ડોશી શી રીતે દેવ બની ગઈ ? તેણીએ પૂજા તો હજુ કરી નથી." પછી ભગવાને ગંભીર એવી ધર્મકથા કહી. તે આ રીતે-"શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા વગેરેરૂપ વિશિષ્ટગુણોના સ્વામી અંગે એક નાનો પણ શુભભાવ મહાન્ ફળ આપનારો બને છે, કેમ કે કહ્યું છે કે—

"જેમ એક પણ જળબિન્દુ મહાસમુદ્રમાં નાખવામાં આવે તો અક્ષય બની જાય છે એ પ્રમાણે શ્રીજિનેશ્વરોની પૂજા અંગે પણ જાણવું. (અથવા શ્રીજિનેશ્વરદેવના ગુણોના સમુદ્રમાં અર્પણ કરવામાં આવેલી પૂજા પણ એ પ્રમાણે અક્ષય બની જાય છે.) શ્રીજિનવરેન્દ્રોની પૂજાથી પૂજક જીવને ઉત્તમગુણો પર બહુમાન પ્રકટે છે, શ્રીજિન-ગણધર-દેવો-રાજા વગેરે ઉત્તમજીવોની વચ્ચમાં પદ=અવસ્થાન મળે છે તથા પૂજાકાળે શ્રેષ્ઠપુણ્યબંધ અને પાપનિર્જરારૂપ ઉત્તમધર્મ અને કાલાન્તરે યથાખ્યાતચારિત્રરૂપ ઉત્તમધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે." પછી ભગવાને તેના ભાવિ ભવોનું વર્ણન કર્યું. જેમ કે-આ ગરીબસ્ત્રીનો જીવ દેવસુખોને ભોગવીને ત્યાંથી ચ્યવીને **કનકપુર** નગરમાં **કનકધ્વજ** નામે રાજા થશે. વિશાળ રાજ્યસુખને ભોગવતો તે કયારેક એવું દૃશ્ય જોશે કે દેડકાંને સાપ ખાઈ રહ્યો છે, એ સાપને નોળિયો ખાઈ રહ્યો છે, નોળિયાને અજગર ખાઈ રહ્યો છે. અજગરને પણ એક મોટો સાપ ખાઈ રહ્યો છે. આ દૃશ્ય જોઈને એ ભાવના ભાવશે કે "પરસ્પર એકબીજાનો કોળીયો કરતાં આ દેડકાં વગેરે પરવશપણે મોટા સાપના મુખમાં ઓહિયા થઈ જવાના છે તેમ દુર્બળોને સ્વબળને અનુસારે પીડતાં આ બળવાન લોકો યમરાજાના મુખમાં કોળિયો થઈ જવાના છે." આવી ભાવના ભાવતો એ પ્રત્યેકબુદ્ધ બનશે. પછી રાજ્યસંપત્તિને છોડીને સાધુપણું લઈ દેવ થશે. આવી ભવપરંપરાથી

---

* 'पूया जिणगुणसमुद्देसु ॥' इति चतुर्थः पादः पञ्चाशकप्रते ।

. यतनां चात्र स्नानपूजादिगतामित्थमादिशन्ति,—

"भूमीपेहणजलच्छाणणाइ जयणा उ होइ न्हाणादौ । एत्तो विसुद्धभावो, अणुहवसिद्धोचिअ बुहाणं" ।।

तथा "एसो चेव इहं विही, विसेसओ सव्वमेव जत्तेणं ॥ जह रेहंति तह सम्मं, कायव्वमणण्णचिट्ठेणं ॥

वत्थेण बंधिऊणं, णासं अहवा जहा समाहीए । वज्जेयव्वं तु तहा, देहम्मि वि कंडुयणमाइ ॥

[पूजापञ्चाशके गा. ११–१९–२०] ॥" इत्यादि ॥ ६ ॥

नन्वेवं विध्यंशेऽशुद्धो भक्त्यंशे च शुद्धो योगः प्राप्तः, तथा च कथं न तत एकविध-कर्मबन्धः ? न च मिश्रं कर्म शास्त्रे प्रोक्तं येन मिश्रात्ततो मिश्रं कर्म बध्येतेत्याशङ्कायामाह—

सुद्धासुद्धो जोगो, एसो ववहारदंसणाभिमओ ।
णिच्छयणओ उ णिच्छई, जोगज्झवसाणमिस्सत्तं ॥७॥

(शुद्धाशुद्धो योग एष व्यवहारदर्शनाभिमतः । निश्चयनयस्तु नेच्छति योगाध्यवसायमिश्रत्वम् ॥ ७ ॥

व्याख्या—एष दुर्गतनारीसदृशानां जीवानां विधिवैधुर्येऽपि भक्तिकालीनो जिनपूजायोगः अशुद्धदानादिवच्छुद्धाशुद्धः=आंशिकशुद्धयशुद्धिवान् व्यवहारदर्शनस्य=व्यवहारनयस्य अभिमतः ।

છેલ્લે અયોધ્યા નગરીના શકાવતાર નામના ચૈત્યમાં કેવલજ્ઞાન પામી સિદ્ધ થશે. આ પ્રમાણે (ચોથા પંચાશકની ૪૯ મી) ગાથાનો અર્થ જાણવો.

[સ્નાન–પૂજાદિમાં પાળવાની જયણા]

સ્નાન–પૂજા વગેરેમાં રાખવાની જયણા પૂજાપંચાશકમાં આવી જણાવી છે—

"ભૂમિ જોઈને જીવજંતુ વગરની ભૂમિમાં સ્નાન કરવું, પાણી ગાળેલું લેવું, એ પાણીને નિર્જીવ ભૂમિમાં પરઠવવું...વગેરે સ્નાનાદિમાં રાખવાની જયણા છે. આનાથી વિશુદ્ધભાવ પ્રવર્તે છે એ વાત ડાહ્યા માણસોને અનુભવસિદ્ધ છે." તથા "કાળ આરાધન–શૌચ વગેરે જે પૂર્વે કહી ગયા તે બધો વિધિ અહીં જાણવો. વિશેષમાં, પુષ્પ વગેરે પૂજાની સામગ્રી અત્યંત આદરથી તેવી રીતે ચડાવવી કે જેથી અત્યંત શોભી ઊઠે. આ રીતે અન્ય ચેષ્ટાઓને વર્જવાપૂર્વક ભાવશુદ્ધિથી સમ્યક્ જિનપૂજા કરવી નાકને વસ્ત્રથી બાંધીને અથવા જે રીતે સમાધિ રહે એ રીતે પ્રયત્નપૂર્વક જિનપૂજા કરવી. એ વખતે શરીર પર ખંજવાળવા વગેરેની પ્રવૃત્તિને પણ વર્જવી." આ બધો વિધિ જાણવો. ॥૬॥

શંકા :– ભક્તિથી થતાં વિધિવિકલ અનુષ્ઠાનમાં વિધિઅંશે અશુદ્ધ અને ભક્તિ અંશે શુદ્ધ એવો યોગ હોવાનું સિદ્ધ થયું. તો પછી તેનાથી શુભ કે અશુભ એક જ પ્રકારનો કર્મબન્ધ કેમ ન થાય ? શુદ્ધયોગથી પુણ્યબંધ થાય, અશુદ્ધયોગથી પાપબંધ થાય. પણ શાસ્ત્રમાં કોઇ કર્મ મિશ્ર (પુણ્ય + પાપની મિશ્રતાવાળું) તો કહ્યું નથી તેથી વિધિવિકલ અનુષ્ઠાનમાં તે તે અંશમાં જે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ યોગ થાય છે તેનાથી માત્ર એક જ પ્રકારનો કર્મબન્ધ કેમ ન થાય ? એટલે કે કાં તો પુણ્યબંધ જ થાય ને કાં તો પાપબંધ જ થાય. એવું કેમ ન થાય ?

[યોગાદિમાં શુદ્ધાશુદ્ધત્વ]

આવી શંકાને ઉદ્દેશીને ગ્રન્થકાર કહે છે—

ગાથાર્થ :–આ આંશિકશુદ્ધ અને આંશિકઅશુદ્ધ એવો યોગ વ્યવહારનયને માન્ય છે. નિશ્ચયનય તો યોગ અને અધ્યવસાયસ્થાનોની મિશ્રતાને માનતો નથી. ॥૭॥

વ્યાખ્યાર્થ :– દુર્ગતનારી વગેરે જેવા જીવોનો વિધિવિકલતા હોવા છતાં ભક્તિ-

ततश्च वाग्व्यवहारमात्रसिद्धेर्नान्यत्फलम् । **निश्चयनयस्तु योगा(गेना)ध्यवसायस्थानानां मिश्रत्वं नेच्छति,** अशुभरूपाणां शुभरूपाणां च शास्त्रे प्रतिपादनात् तृतीयराशेरकथनादिति **महाभाष्ये** ।

ननु (न च) समूहालम्बनोपयोगरूपस्याध्यवसायस्य सम्भवात्कथं तदप्रतिपादनमिति वाच्यम्, समूहालम्बनज्ञानस्य विशेषणीयत्वाद् विध्यौपयिकस्य विशिष्टोपयोगस्यैवमधिकृतत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः । तथा चाविध्यंशे उत्कटत्वेऽशुद्ध एव, भक्त्यंशे पुनरुत्कटत्वे शुद्ध एव योग इत्येतन्मते एकस्माद्योगादेकदैक एव बन्धः, बन्धकालस्य प्रदीर्घत्वात् परिणामपरावृत्त्या च मिश्रत्वं भावनीयम् । (मज्जनः)

एकधारारूढे तु भक्तिभावेऽविधिदोषोऽपि निरनुबन्धतया द्रव्यरूपतामश्नुवंस्तत्र भग्न इवावतिष्ठते । एकधारारूढेऽविधिभावेऽप्यविधिभक्तिपर्यवसायिनि विधिपक्षादूषकतामप्यसहमाने

કાલીન જિનપૂજાયોગ અશુદ્ધદાનાદિની જેમ શુદ્ધાશુદ્ધ હોય છે એ વ્યવહારનયનો અભિપ્રાય છે. વ્યવહારના આ અભિપ્રાયના કારણે લોકોમાં એને શુદ્ધાશુદ્ધ કહેવારૂપ વાગ્વ્યવહારમાત્ર થાય છે, પણ એનાથી પુણ્ય-પાપ કર્મબંધરૂપ શુદ્ધાશુદ્ધ કર્મબંધ વગેરેરૂપ ફળ સિદ્ધ થતું નથી. નિશ્ચયનય યોગ અને અધ્યવસાય સ્થાનોમાં શુદ્ધાશુદ્ધત્વ રૂપ મિશ્રત્વ માનતો નથી, કેમકે શાસ્ત્રોમાં શુભ રૂપ કે અશુભ રૂપ યોગ અને અધ્યવસાયોની જ પ્રરૂપણા છે, પણ એ બે કરતાં જુદા 'મિશ્ર' એવા ત્રીજા કોઈ પ્રકારના યોગ કે અધ્યવસાયોની પ્રરૂપણા નથી, આ વાત **મહાભાષ્યમાં** સ્પષ્ટ છે.

સમૂહાલંબનોપયોગરૂપ અધ્યવસાય સંભવિત છે. તો મિશ્ર અધ્યવસાયનું શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કેમ નથી ? આવી શંકા ન કરવી, કેમકે સમૂહાલંબનજ્ઞાન વિશેષણીય હોવાથી, એટલે કે તે સંબંધી વિશેષ વક્તવ્ય વિચારણાધીન હોવાથી અહીં તો વિધિમાં ઉપાયભૂત જે વિશિષ્ટઉપયોગ હોય તેનો જ પ્રસ્તુત અધ્યવસાયસ્થાનોની પ્રરૂપણામાં અધિકાર લીધો છે, અને તેથી મિશ્ર અધ્યવસાયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું નથી. આવું માનવું અમને (ગ્રન્થકારને) યોગ્ય લાગે છે.

આમ આ નિશ્ચયનયમતે યોગ કે અધ્યવસાયોના શુભ કે અશુભ એમ બે જ ભેદ છે, પણ મિશ્ર ભેદ છે નહિ. તેથી જે વિધિવિકલઅનુષ્ઠાનમાં જ્યારે અવિધિનો અંશ ઉત્કટ હોય ત્યારે તેમાં યોગ અશુદ્ધ જ હોય છે અને તેથી માત્ર પાપબંધ જ થાય છે અને જ્યારે ભક્તિભાવનો અંશ પ્રબળ હોય છે ત્યારે તેમાં યોગ શુદ્ધ જ હોય છે અને તેથી માત્ર પુણ્યબંધ જ થાય છે. જો કે આ નિશ્ચયનયમતે એક યોગથી એક કાળે એક જ બન્ધ થાય છે. છતાં પણ બંધકાલ દીર્ઘ હોવાના કારણે એમાં અવિધિ અંશની પ્રબળતારૂપ કે ભક્તિભાવની પ્રબળતા રૂપ પરિણામ બદલાતા રહેતા હોવાથી પાપબંધ-પુણ્યબંધ થયા કરે છે, અને તેથી એ રીતે એમાં મિશ્રત્વ પણ આવે છે.

[ભક્તિભાવ વગેરેની સતત ધારા ચાલે ત્યારે.....]

તેમ છતાં, આ દીર્ઘકાળમાં પણ જો પરિણામ બદલાયા ન કરે અને એકસરખી ભક્તિભાવની જ જો ધારા ચાલ્યા કરે તો અવિધિદોષ પણ નિરનુબંધ થઈ જવાથી માત્ર દ્રવ્ય અવિધિરૂપ જ બનતો જાય છે અને તેથી પાપ કર્મબંધ વગેરેરૂપ સ્વકાર્ય

भक्तिभावस(?स्य)तथा अविधियुतस्य विषयेऽप्यर्चनादेर्भावस्तवाहेतुत्वेन न द्रव्यस्तवत्वमिति प्रति-
पादनादिति विवेचकाः ॥ ७ ॥

ननु किमित्येवमविधियुतभक्तिकर्मणो व्यवहारतो निश्चयतो वा बन्धप्रदीर्घकालापेक्षया मिश्रत्वमुच्यते, यावता द्रव्यहिंसयैव जलपुष्पादिजीवोपमर्दरूपया मिश्रत्वमुच्यताम्, उत्तरकालिकचैत्यवन्दनादिभावस्तवेन तद्दोषापनयनात्कूपदृष्टान्तोपपत्तेः ? इत्याशङ्कायामाह—

કરવાની બાબતમાં તે ભાંગી ગયેા હેાય–(દૂર થઈ ગયેા હેાય) તેમ વર્તે છે. (એટલે કે તે અનુષ્ઠાનમાં થતી અવિધિ માત્ર દ્રવ્યથી અવિધિરૂપ જ રહે છે, ભાવથી અવિધિરૂપ રહેતી નથી, અને તેથી એ પાપબંધ કરાવતી જ નથી.) એમ જે વિધિવિકલ અનુષ્ઠાનમાં અવિધિની જ ધારા ચાલ્યા કરે છે અને વચ્ચે વચ્ચે પણ પ્રબળ ભક્તિભાવ રૂપ પરિણામ આવતેા નથી તેવા અનુષ્ઠાનમાં ભક્તિભાવ માત્ર કહેવાનેા જ રહે છે. તેથી આવું અનુષ્ઠાન જીવને કાંઈ લાભ કરાવી શકતું નથી. કહેવાનેા આશય એ છે કે જે વિધિવિકલઅનુષ્ઠાનમાં વિધિનેા અભાવ વિધિની જાણકારીના અભાવના કારણે કે વિધિપાલનની અશક્તિના કારણે કે અનાભેાગના કારણે નથી પણ વિધિ પ્રત્યેની તીવ્ર બેદરકારીના કારણે હેાય છે કે "વિધિનું પાલન ન હેાય તેા પણ શું વાંધેા ?" એવી ઉપેક્ષા વગેરેના કારણે હેાય છે તેવા અનુષ્ઠાનમાં વાસ્તવિક રીતે ભગવાન પ્રત્યેની ભક્તિ વગેરેનેા ભાવ પણ હેાતેા જ નથી, કેમ કે સાચેા ભક્તિભાવ હેાય તેા આવી બેદરકારી–ઉપેક્ષાભાવ લાંબેા કાળ ટકી શકતા નથી. માટે એ એવા પ્રકારનું અવિધિયુક્ત પૂજનાદિ અનુષ્ઠાન જિનેશ્વરાદિ ઉત્તમવિષયક હેાવા છતાંય ભાવસ્તવનેા હેતુ ન હેાવાથી દ્રવ્યસ્તવ રૂપ હેાતું નથી એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. [આ અધિકારની પ્રાપ્ત થતી પંક્તિઓમાં કંઈક અશુદ્ધિ કે ત્રુટિ લાગે છે, માટે પંક્તિના અક્ષરેાને અનુસરીને અર્થ બરાબર બેસી શકતેા નથી, પણ આજુબાજુની પંક્તિઓ પરથી અનુમાન કરીને આવેા અર્થ લખ્યેા છે. તેમ છતાં આમાં ગ્રન્થકારના આશય વિરુદ્ધ કે શ્રી જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ જે કાંઈ પ્રતિપાદન થયું હેાય તેનું 'મિચ્છામી દુક્કડમ્...'] ભક્તિભાવ કે અવિધિભાવ એકધારારૂઢ હેાય તેા આવું પરિણામ આવે છે એમ વિવેચકેા માને છે. ॥૭॥

શંકા :– અવિધિયુક્ત ભક્તિ અનુષ્ઠાનને તમે આ રીતે વ્યવહારથી મિશ્ર કહેા છેા અથવા તેા નિશ્ચયથી બંધના પ્રદીર્ઘકાળની અપેક્ષાએ મિશ્ર કહેા છેા. પણ આ રીતે કહેવાની શું જરૂર છે ? માત્ર જળ–પુષ્પ વગેરે જીવેાનું જે મરણ થાય છે તદ્રૂપ દ્રવ્યહિંસાના કારણે જ મિશ્ર કહી દેા ને ! એટલે કે આ દ્રવ્યહિંસાથી કંઈક દેાષ લાગવાથી અનુષ્ઠાન મિશ્ર બની જાય છે એમ માની લ્યેા ને ! " પણ આ રીતે 'મિશ્રત્વ' માનવાથી વિધિશુદ્ધ ભક્તિઅનુષ્ઠાનમાં પણ મિશ્રત્વ માનવું પડશે" એવી આપત્તિ પણ ન આપશેા, કેમ કે એ અમને ઇષ્ટાપત્તિ રૂપ જ છે. "પણ તેા પછી વિધિશુદ્ધ અનુષ્ઠાનને પણ કંઈક દેાષયુક્ત માનવું પડશે" એવી પણ શંકા ન કરવી, કેમ કે એ દેાષ ઉત્તરકાલીન ચૈત્યવંદન વગેરેરૂપ ભાવસ્તવથી દૂર થઈ જાય છે. આવું માનવામાં

जइ विहिजुयपूयाए, दुट्ठत्तं दव्वमित्तहिंसाए ।
तो आहारविहारप्पमुहं साहूण किमदुट्ठं ॥ ८ ॥

(यदि विधियुतपूजायां दुष्टत्वं द्रव्यमात्रहिंसया । तर्हि आहारविहारप्रमुखं साधूनां किमदुष्टम् ॥८॥)

व्याख्या–**यदि विधियुतपूजायां** = विधियुतभक्तिकर्मणि, **द्रव्यमात्रहिंसया दुष्टत्वं** स्यात्, **'तो'त्ति=तर्हि–साधूनामाहारविहारप्रमुखं किमदुष्टमुच्यते** ? तदपि दुष्टमेव वक्तुमुचितम्, तत्रापि द्रव्यहिंसादोषस्यावर्जनीयत्वात् । यतनया तत्र न दोष इति चेत् ? अत्रापि किं न तथा ! जिनपूजादौ द्रव्यहिंसाया असदारम्भप्रवृत्तिनिवृत्तिफलत्वेनाहिंसारूपत्वात् । तदुक्तम्–

"असदारंभपवत्ता, जं च गिही तेण तेसि विण्णेया । तण्णिव्वित्तिफलच्चिय, एसा परिभावणीयमिणं ॥१॥" (पू० पञ्चा० ४३) व्याख्या-असदारम्भप्रवृत्ताः = प्राण्युपमर्दनहेतुत्वेनाशोभनकृष्यादिव्यापारप्रसक्ताः, यद्यस्माद्धेतोः, चशब्दः समुच्चये, गृहिणः=गृहस्थाः, तेन हेतुना, तेषां गृहिणां, विज्ञेया=ज्ञातव्या, तन्निवृत्तिफलैव देहगेहादिनिमित्तजीवोपमर्दनरूपाशुभारम्भनिवृत्तिप्रयोजनैव । भवति हि जिनपूजाजनितभावविशुद्धिप्रकर्षेण चारित्रमोहनीयक्षयोपशमसद्भावात्कालेनासदारम्भेभ्यो निवृत्तिः । तथा जिनपूजाप्रवृत्तिकाले चाऽसदारम्भाणामसम्भवात् शुभभावसम्भवाच्च तन्निवृत्तिफलाऽसौ भवतीत्युच्यते । एषा = जिनपूजा, परिभावनीया=पर्यालोचनीयम्, इदं जिनपूजाया असदारम्भनिवर्तनफलत्वं भवद्भिरपि, येनावबुध्य तथैव प्रतिपद्यते, इति गाथार्थः" इति **पञ्चाशकवृत्तौ** ।

બીજો પણ એક લાભ એ છે કે વિધિવિકલ કે વિધિશુદ્ધ બધા જ અનુષ્ઠાનો અંગે કૂપદૃષ્ટાન્તને એકસરખી રીતે સંગત કરી શકાશે. આવી શંકાને ઉદ્દેશીને ગ્રન્થકાર કહે છે—

[દ્રવ્યમાત્રહિંસાના કારણે દુષ્ટત્વ માનવામાં આપત્તિ]

ગાથાર્થ :– વિધિયુક્ત જિનપૂજા પણ જો દ્રવ્યમાત્રહિંસાના કારણે દુષ્ટ હોય તો સાધુના આહાર–વિહાર વગેરે પણ શા માટે અદુષ્ટ રહે ?

વ્યાખ્યાર્થ :– જો વિધિશુદ્ધ જિનપૂજામાં દ્રવ્યમાત્ર હિંસાથી દોષ લાગે છે તો સાધુઓની આહાર–વિહાર વગેરે પ્રવૃત્તિને પણ શા માટે નિર્દોષ કહેવી જોઇએ ? અર્થાત તેને પણ સદોષ કહેવી જ યોગ્ય છે, કેમકે તેમાં પણ દ્રવ્યહિંસા રૂપ દોષ અવર્જનીય હોય છે એટલે કે વર્જી ન શકાય એવો હોય છે. "જયણાનું પાલન કરવામાં આવે તો એ દોષને વર્જી શકાય છે" એવી દલીલ તો જિનપૂજા અંગે પણ સમાન જ છે "જિનપૂજામાં તો સચિત્તજળ–પુષ્પ વગેરેનો ઉપયોગ કરાતો હોય છે. એથી એ જીવોની દ્રવ્યહિંસા તો ગમે એટલી જયણા રાખીએ તો પણ કોઈ રીતે વર્જી શકાતી જ નથી" એવી શંકા ન કરવી, કેમકે જિનપૂજા વગેરેમાં થતી દ્રવ્યહિંસા પૂજકાદિ જીવોને અસદ્આરંભની પ્રવૃત્તિથી વિરામ પમાડવાનું કામ કરતી હોવાથી પરમાર્થથી તો અહિંસા રૂપ જ છે. પૂજાપંચાશકમાં કહ્યું છે કે—

"જીવોની હિંસાના કારણભૂત હોઈ જે અશુભ છે એવી ખેતી વગેરેની પ્રવૃત્તિમાં ગૃહસ્થો ડૂબેલા હોય છે. માટે તેઓને આ જિનપૂજા દેહ–ઘર વગેરે માટે થતી જીવહિંસારૂપ અશુભ આરંભથી અટકાવનારી બને છે. જિનપૂજાજન્ય ભાવવિશુદ્ધિનો પ્રકર્ષ થવાથી ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થઈ કાલાન્તરે સર્વ અસદ્આરંભોથી નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેમ જ ગૃહસ્થ જેટલો કાળ જિનપૂજામાં પ્રવૃત્તિશીલ રહે છે એટલા કાળ માટે પણ અસદ્-

*'यतनातो न च हिंसा, यस्मादेषैव तन्निवृत्तिफला । तदधिकनिवृत्तिभावाद्विहितमतोऽदुष्टमेतदिति ॥१६॥" [षष्ठशोडशके]

अत एवाऽऽपेक्षिकाल्पायुष्कताधिकारे "नन्वेवं प्राणातिपातमृषावादावप्रासुकदानं च कर्तव्यतामापन्नमिति चेत् ? आपद्यतां नाम भूमिकाविशेषापेक्षया, को दोषः ? अत एव यतिधर्माऽशक्तानां द्रव्यस्तवद्वारेण प्राणातिपातादौ प्रवृत्तिः प्रवचने प्रोक्ते" ति भगवतीवृत्तावुक्तम् ।

अत्र यतिधर्माशक्तत्वम् असदारम्भप्रवृत्तत्वम् अधिकारिविशेषणं द्रष्टव्यम् । कूपज्ञातान्यथानुपपत्त्या पूजादिकाले द्रव्यहिंसाजनितं पापमवर्जनीयमेव, आज्ञायोगादाहारविहारादिकं साधूनां न दुष्टमिति चेत् ? अत्रापि परिमितसंसारफलकत्वार्थवादेनानुकम्पादाविवाज्ञायोगः किं न कल्प्यते ? उक्तं हि–संसारप्रतनुताकारणत्वं द्रव्यस्तवस्य, तत्र दानादिचतुष्कतुल्यफलकत्वोपवर्णनमप्यत्रोपष्टम्भकमेव ॥८॥

આરંભો અસંભવિત હોવાથી અને શુભભાવો ઉછળવા સંભવિત હોવાથી "જિનપૂજા અસદ્આરંભોથી અટકાવનારી બને છે" એમ કહેવાય છે. આમ આ=જિનપૂજા અસદ્આરંભનિવૃત્તિફલક છે એ વાત તમારે પણ ભાવવી, જેથી તે રીતે સમજીને તમે પણ એ સ્વીકારો. આ પંચાશકજીની ગાથાનો અર્થ થયો."

આ પ્રમાણે પંચાશકજીની વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

વળી છટ્ઠા ષોડશકમાં પણ કહ્યું છે કે–

"જિનપૂજામાં જયણાના કારણે હિંસા લાગતી નથી, કેમકે આ જિનપૂજા જ હિંસાથી અટકવાનું ફળ આપે છે. જે દેખાતી હિંસા થાય છે એના કરતાં કેટલીયે વધુ હિંસાથી અટકવાનું થાય છે. વળી આ જિનપૂજા અનુષ્ઠાન શાસ્ત્રવિહિત છે. આ બધા કારણોથી એ નિર્દોષ છે."

[આપેક્ષિક અલ્પાયુષ્કતા અધિકાર]

આમ જિનપૂજા વગેરેમાં થતી દ્રવ્યમાત્રહિંસા દોષરૂપ ન હોવાથી જ **શ્રી ભગવતીસૂત્રની** વૃત્તિમાં, આપેક્ષિક અલ્પ આયુષ્યના અધિકારમાં એક શંકાના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે—

"**શંકા**–આ રીતે તો પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ અને અપ્રાસુકદાન કર્તવ્ય બની જશે. **સમાધાન**–વિશેષ (પૂર્વ) ભૂમિકાની અપેક્ષાએ એ કર્તવ્ય બની જતાં હોય તો બની જવા દો, શું વાંધો છે ? અર્થાત્ કોઈ વાંધો નથી. માટેજ તો સાધુધર્મ માટે અશક્ત જીવોને દ્રવ્યસ્તવ (જિનપૂજા) દ્વારા પ્રાણાતિપાત વગેરેની પ્રવૃત્તિ પણ પ્રવચનમાં કહી છે."

આ જિનપૂજાના અધિકારી જીવોમાં યતિધર્મ માટે અશક્ત હોવાપણું અને અસદ્આરંભમાં પ્રવૃત્તિવાળા હોવાપણું એ બે વિશેષણો જાણવા.

શંકા :– શ્રીઅભયદેવસૂરિમહારાજે કૂપદૃષ્ટાન્તને જે રીતે ઘટાવ્યું છે એ જ યોગ્ય છે અને તેથી જો જિનપૂજામાં દ્રવ્યહિંસાજન્ય પાપને અવર્જ્ય ન માનીએ તો કૂપદૃષ્ટાંત અસંગત બની જાય છે. માટે જિનપૂજા વગેરેમાં તો દ્રવ્યહિંસા જન્ય પાપરૂપ દોષ માનવો જ જોઇએ, એને સર્વથા નિર્દોષ માનવી યોગ્ય નથી, પછી ભલેને એ સંપૂર્ણવિધિશુદ્ધ હોય. વળી આ રીતે જિનપૂજા કંઈક દોષવાળી હોવા છતાં, સાધુઓની

---

* 'तदुक्तमि' त्यत्राप्यनुवर्त्तते ।

अथ 'द्रव्यस्तवे यावानारम्भस्तावत्पापमि'त्यत्र स्थूलानुपपत्तिमाह—

जावइओ आरंभो, तावइयं दूषणंति गणणाए ।
अप्पत्तं कह जुज्जइ, अप्पंपि विसं च मारेइ ॥ ९ ॥

(यावानारम्भस्तावद् दूषणमिति गणनायाम् । अल्पत्वं कथं युज्यतेऽल्पमपि विषं च मारयति ॥९॥)

व्याख्या–द्रव्यस्तवे यावानारम्भस्तावद्दूषणमिति गणनायां क्रियमाणायां, ऋजुसूत्रनये प्रतिजीवं भिन्नभिन्नहिंसाऽऽश्रयणादसङ्ख्यजीवविषय आरम्भः, एकभगवद्विषया च भक्तिरिति अल्पपापबहुतरनिर्जराकारणत्वं सर्वथाऽनुपपन्नम् । आत्मरूपहिंसाऽहिंसावादिशब्दादिनयमते त्वाह–**अल्पमपि विषं** च हालाहलं **मारयति** । आध्यात्मिक आरम्भो यद्यल्पोऽपि स्यात्तदापुण्या-

---

आहार–विहारादि क्रिया द्रव्यहिंसाथी सदोष એटલા માટે નથી બનતાં કે એમાં ભગવદાજ્ઞાનો યોગ છે, અર્થાત્ સાધુઓને તે આહારવિહારાદિ કરવાની ભગવાને આજ્ઞા આપી છે માટે એ સંપૂર્ણ નિર્દોષ છે.

સમાધાન :– "જિનપૂજા પણ સંસારને પરિમિત કરી દેવાનું ફળ આપે છે" આવો જે અર્થવાદ (પ્રશંસાસૂચક પ્રતિપાદન) છે તેનાથી, અનુકંપાદાન વગેરેમાં જેમ ભગવદાજ્ઞાયોગ ફલિત થયેલો છે તેમ જિનપૂજામાં પણ તે ફલિત થાય જ છે. માટે જિનાજ્ઞાવિહિતત્વ જિનપૂજામાં પણ કલ્પી શકાતું હોઈ સાધુના આહારાદિની જેમ એ પણ સંપૂર્ણ નિર્દોષ છે. દ્રવ્યસ્તવ સંસારને અલ્પ બનાવવાનું કારણ છે એ વાત તો શાસ્ત્રોમાં કહી જ છે. વળી દાનાદિ ચારને તુલ્યફળ આપનારી હોવા તરીકે જિનપૂજાનું જે પ્રતિપાદન છે તે પણ આ બાબતને પુષ્ટ જ કરે છે. ॥૮॥

['જેટલો, આરંભ એટલી હિંસા' માનવામાં સ્થૂલ અસંગતિ]

'દ્રવ્યસ્તવમાં જેટલે અંશે હિંસા થાય એટલે અંશે પાપ લાગે' આવા શંકા-કથનમાં રહેલી સ્થૂલ અસંગતિને દેખાડવા ગ્રન્થકાર કહે છે—

ગાથાર્થ :– જેટલો આરંભ હોય તેટલો દોષ લાગે છે એવી ગણનામાં 'જિન-પૂજામાં દોષ અલ્પ લાગે છે' એ વાત શી રીતે ઘટે ? વળી અલ્પ પણ વિષ મારનારું હોય છે.

વ્યાખ્યાર્થ :– 'દ્રવ્યસ્તવમાં જેટલી હિંસા હોય એટલો દોષ લાગે' એવી જો ગણતરી કરવામાં આવે તો "જિનપૂજામાં અલ્પપાપબંધની કારણતા અને પ્રચુરનિર્જરાની કારણતા છે" એ વાત સર્વથા અસંગત બની જાય. તે આ રીતે–ઋજુસૂત્રનયે વિચારીએ તો–મરનારા તે તે દરેક જીવની હિંસા જુદી જુદી ગણવાની હોઈ આરંભ અસંખ્યજીવ-વિષયક હોવો સિદ્ધ થાય છે. અને ભક્તિ તો માત્ર એક ભગવાનના વિષયવાળી જ હોય છે. માટે અલ્પપાપબંધ–પ્રચુરનિર્જરાની વાત સાવ અસંગત બની જાય. હિંસકાદિ તે તે જીવનો પોતપોતાનો આત્મા જ હિંસા છે કે અહિંસા છે (એટલેકે જીવનો જ્યારે હિંસાનો પરિણામ હોય છે ત્યારે હિંસકરૂપે પરિણામેલો એનો આત્મા એ જ હિંસા છે, એમ અહિંસા અંગે જાણવું.) એવું માનનાર શબ્દાદિનયમતે વિચારીએ તો જણાય છે કે–અલ્પ પણ વિષ મારી નાંખે છે. અર્થાત્ આ મતે તો આત્મપરિણામ જ હિંસા

नुबन्धिपुण्यप्राप्तिर्न स्यादेव, व्याध्या(?धा)द्यपेक्षया *कर्णजीविनामिवाल्परसस्यापि तस्य शुभकर्मविरोधित्वादिति भावः ॥९॥ सूक्ष्मानुपपत्तिमाह—

"कक्कसवेज्जमसायं बन्धइ पाणाइवायओ जीवो" ।
इय भगवईइ भणियं ता कह पूयाइ सो दोसो ॥ १० ॥

(कर्कशवेद्यमसातं, बध्नाति प्राणातिपाततो जीवः । इति भगवत्यां भणितं, तत्कथं पूजायां स दोषः ॥१०॥)

"कर्कशवेदनीयमसातं बध्नाति प्राणातिपाततो जीवः" इति भणितं भगवत्यां तत्कथं पूजायां =भगवच्चरणार्चायां **स** प्राणातिपातास्यो **दोषः** अल्पोऽपि हि ? तस्मिन् सति कर्कशवेदनीयं कर्म बध्येताऽसातवेदनीयं च, इष्यते च भगवत्पूजया कर्कशवेदनीयकर्माऽबन्धः स्वल्पसातवेदनीयबन्धश्चेति विपरीतमापन्नमायुष्मतः ॥ १० ॥

तस्मादयमारऽम्भोऽप्यनारम्भ एव श्रद्धेय इत्याह—

आरम्भो वि हु एसो हंदि अणारम्भओत्ति णायव्वो ।
वहविरईए भणिअं जमकक्कसवेयणिज्जं तु ॥११॥

(आरम्भोऽप्येष हंदि अनारम्भ इति ज्ञातव्यः । वधविरत्यैव भणितं यदकर्कशवेदनीयं तु ॥११॥)

છે. આધ્યાત્મિક=આત્મપરિણામ રૂપ આ હિંસા જો થોડી પણ થાય તો પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય બંધાય જ નહીં. આશય એ છે કે આત્મામાં જો હિંસાનો પરિણામ આવી ગયો હોય તો પછી ભલેને તે અલ્પ જ હોય તો પણ આત્માનું અહિત જ કરનાર હોય છે, તેથી એ વખતે પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય તો શી રીતે બંધાય ? "શિકારીઓના કરતાં નાવિકો વગેરેનો હિંસાનો અધ્યવસાય જેમ અલ્પરસવાળો હોય છે તેમ પૂજાદિમાં જે આરંભ થાય છે તે અલ્પરસવાળો હોય છે. એટલે દોષ અલ્પ હોવાથી પુણ્યાનુબંધી પુણ્યબંધ થઈ શકે છે." આવું જો કહેશો તો એ પણ બરાબર નથી, કારણકે હિંસાદિ પ્રવૃત્તિનો અલ્પરસ પણ શુભકર્મ બંધનો વિરોધી હોય છે. આ સ્થૂલ અસંગતિ કહી. ॥૯॥

[હિંસાદોષ માનવામાં કર્કશવેદનીયબંધરૂપ સૂક્ષ્મ અસંગતિ]

હવે સૂક્ષ્મ અસંગતિને દેખાડવા ગ્રન્થકાર કહે છે—

ગાથાર્થ :– "જીવ પ્રાણાતિપાતથી=હિંસાથી કર્કશવેદનીય અશાતા બાંધે છે" એવું **શ્રીભગવતીજી** સૂત્રમાં કહ્યું છે. તો પૂજામાં હિંસાદોષ શી રીતે માની શકાય ?

વ્યાખ્યાર્થ :– વળી "જીવ પ્રાણાતિપાતથી કર્કશવેદનીય અશાતાને બાંધે છે." આવું **શ્રીભગવતીજીમાં** કહ્યું છે. તો પછી જિનપૂજામાં તે પ્રાણાતિપાત નામનો અલ્પ પણ દોષ શી રીતે માની શકાય ? જો અલ્પ પણ એ દોષ માનવાનો હોય તો જિનપૂજાથી કર્કશવેદનીય કર્મ અને અશાતાવેદનીય કર્મ બંધાય. જ્યારે શાસ્ત્રકારોને તો જિનપૂજાથી કર્કશવેદનીયકર્મનો અબંધ અને સ્વલ્પશાતાવેદનીયનો બંધ થવો માન્ય છે. તેથી જિનપૂજામાં અલ્પપણ હિંસાદોષ માનનારા તમારા મતમાં આ સૂક્ષ્મ અસંગતિ ઊભી થાય છે. ॥૧૦॥

---

* कर्णजीवी=नाविकः ।

आरम्भोऽप्येष द्रव्यस्तवभावी, हंदीत्यामन्त्रणे, अनारम्भ इति ज्ञातव्यः, असदारम्भनिवृत्त्यंशप्राधान्यात् । यद्=यस्मादकर्कशवेदनीयकर्म वधविरत्यैव बध्यत इति भणितं भगवत्याम् । उपलक्षणमिदं सातवेदनीयबन्धस्य ।

अत्रालापकाः–[भग० ७/६/२८५–२८६]

'अत्थि णं भन्ते ! जीवाणं कक्कसवेयणिज्जा कम्मा कज्जंति ? हंता अत्थि । कहण्णं भंते ! जीवाणं कक्कसवेयणिज्जा कम्मा कज्जंति ? गोयमा ! पाणाइवाएणं जाव मिच्छादंसणसल्लेणं, एवं खलु गो० जीवाणं कक्कसवेयणिज्जा कम्मा कज्जंति । अत्थि णं भंते ! णेरइयाणं कक्कस० एवं चेव, एवं जाव वेमाणिआणं । अत्थि णं भंते ! जीवाणं अकक्कसवेयणिज्जा कम्मा कज्जंति ? हंता अत्थि । कहण्णं भंते ! जीवाणं अकक्कसवेयणिज्जा कम्मा कज्जंति ? गो० पाणाइवायवेरमणेणं जाव परिग्गहवेरमणेणं, कोहविवेगेणं जाव मिच्छादंसणसल्लविवेगेणं । एवं खलु गोयमा ! जीवाणं अकक्कसवेयणिज्जं कम्मं कज्जइ । अत्थि णं भंते ! णेरइआणं अकक्कसवेयणिज्जा कम्मा कज्जंति ? णो इणट्ठे समट्ठे । एवं जाव वेमाणियाणं णवरं मणुस्साणं जहा जीवाणं ।

॥ दि विवेकाऽभावाच्चा

[જિનપૂજાભાવી આરંભ પણ અનારંભ]

આમ જિનપૂજામાં થતા આરંભને હિંસા દ્વેષરૂપ માનવામાં ઘણી અસંગતિઓ ઊભી થાય છે. માટે એ આરંભને પણ અનારંભ જ માનવો એ યોગ્ય છે એવું ગ્રન્થકાર જણાવે છે—

ગાથાર્થ :– આ આરંભને પણ અનારંભ જ જાણવો જોઈએ, કેમકે હિંસાની વિરતિથી અકર્કશવેદનીયકર્મ બંધાય છે એવું કહ્યું છે.

વ્યાખ્યાર્થ :– જિનપૂજામાં થતો આ આરંભ પણ અનારંભ જાણવો, કેમકે એમાં અસદ્આરંભથી નિવૃત્ત થવાની ગણતરી મુખ્ય હોય છે. આ વાત એના પરથી જણાય છે કે એકબાજુ જિનપૂજાથી અકર્કશવેદનીયકર્મનો અને શાતાવેદનીયકર્મનો બંધ કહ્યો છે. વળી બીજી બાજુ **શ્રીભગવતી**જીસૂત્રમાં એવું કહ્યું છે કે અકર્કશવેદનીય કર્મ અને ઉપલક્ષણથી શાતાવેદનીયકર્મ હિંસાવિરતિથી જ બંધાય છે. માટે નક્કી થાય છે કે જિનપૂજામાં હિંસાથી નિવૃત્તિ હોય છે, એટલેકે અનારંભ હોય છે.

આ અંગેના આલાવાઓ આવા છે—

"હે ભગવન્ ! જીવોને કર્કશવેદનીય કર્મ બંધાય છે ? હા, બંધાય છે. હે ભગવન્ ! જીવોને કર્કશવેદનીયકર્મ કઈ રીતે બંધાય છે ? ગૌતમ ! પ્રાણાતિપાતથી, મૃષાવાદથી...યાવત્ મિથ્યાદર્શન શલ્યથી...હે ગૌતમ ! જીવોને આ રીતે કર્કશવેદનીયકર્મ બંધાય છે. હે ભગવન્ ! નારકજીવોને કર્કશવેદનીયકર્મ બંધાય છે ?...યાવત્ વૈમાનિક જીવોને પણ બંધાય છે. ઈત્યાદિ.

હે ભગવન્ ! જીવોને અકર્કશવેદનીયકર્મ બંધાય છે ? હા, બંધાય છે. હે ભગવન્ ! જીવોને અકર્કશવેદનીય કર્મ શી રીતે બંધાય છે ? ગૌતમ ! પ્રાણાતિપાત વિરમણથી...યાવત્ પરિગ્રહ વિરમણથી. એમ ક્રોધવિવેકથી=ક્રોધને દૂર કરવાથી...એમ યાવત્ મિથ્યાદર્શનશલ્યને દૂર કરવાથી...હે ગૌતમ ! જીવોને અકર્કશવેદનીયકર્મ આ રીતે બંધાય છે. હે ભગવન્ ! નારકીજીવોને અકર્કશવેદનીય કર્મ બંધાય છે ? ના, આ બાબત શક્ય નથી (એટલે કે નારકીઓ અકર્કશવેદનીયકર્મ બાંધી શકતા નથી.) આ પ્રમાણે વૈમાનિક સુધી જાણવું. પણ મનુષ્યોમાં જીવો પ્રમાણે જાણવું. (એટલે કે મનુષ્યો અકર્કશવેદનીયકર્મ બાંધી શકે છે, કેમકે તેઓને પ્રાણાતિપાતવિરતિ વગેરે સંભવિત છે.) હે ભગવન્ ! જીવોને શાતાવેદનીયકર્મ બંધાય છે ? હા, બંધાય છે. હે ભગવન્ ! જીવોને શાતાવેદનીય કર્મ કઈ રીતે બંધાય છે ? ગૌતમ ! પ્રાણની અનુકંપાથી, ભૂતની અનુકંપાથી, જીવની અનુકંપાથી, સત્ત્વની

अत्थि णं भंते ! जीवाणं सातवेदणिज्जा कम्मा कज्जंति ? हंता अत्थि । कहण्णं भंते ! जीवाणं सातावेदणिज्जा कम्मा कज्जंति ? गो० पाणाणुकंपयाए, भू० जी० सत्ताणुकंपयाए । बहूणं पाणाणं जाव सत्ताणं अदुक्खणयाए, असोअणयाए, अजूरणयाए, अतिप्पणयाए अपीडणयाए अपरियावणयाए एवं खलु गो० जीवाणं सातावेदणिज्जा कम्मा कज्जंति । एवं णेरइआण वि । एवं जाव वेमाणिआणं । अत्थि णं भंते ! जीवाणं अस्सायावेदणिज्जा कम्मा कज्जंति ? हंता अत्थि । कहण्णं भंते ! जीवाणं अस्सायावेअणिज्जा कम्मा कज्जंति ? गो० परदुक्खणयाए, परसोअणयाए, परजूरणयाए, परतिप्पणयाए, परपरितावणयाए, बहूणं पाणाणं जाव सत्ताणं दुक्खणयाए जाव परितावणयाए । एवं खलु गो० जीवाणं अस्सायावेअणिज्जा कम्मा कज्जंति । एवं णेरइआण वि जाव वेमाणियाणं ॥"

कर्कशरौद्रदुःखैर्वेद्यन्ते यानि तानि कर्कशवेदनीयानि । स्कन्दकाऽऽचार्यसाधूनामिव । अकर्कशेन सुखेन वेद्यन्ते यानि तान्यकर्कशवेदनीयानि भरतादीनामिव । दुःखस्य करणं दुःखनं तद् (न) विद्यते यस्य तद्भावोऽदुःखनता तया । एतदेव प्रपञ्च्यते असोयणयाए त्ति दैन्यानुत्पादेन, अजूरणयाए–शरीरापचयकारिशोकानुत्पादनेन, अतिप्पणयाए त्ति अश्रुलालादिक्षरणकारिशोकानुत्पादनेन, अपीडणयाएत्ति यष्ट्यादिपीडनपरिहारेण, अपरितावणयाएत्ति शरीरपीडानुत्पादनेनेति वृत्तिः ॥

वस्तुतो अनिवर्त्तनीयाशुभानुबन्धं कर्कशवेदनीयम्, अतादृशमकर्कशवेदनीयम् । वैमानिकादिषु तन्निषेधश्च प्रौढिवादः विशिष्टविरतिपरिणामजनिताऽशुभानुबन्धापनयापेक्षया । अन्यथा मिथ्यादर्शनशल्यविरमणस्याऽपि तत्र नैष्फल्यापत्तेः, सर्वसंवरस्य च शैलेश्यामेव सम्भवादिति द्रष्टव्यम् ।

અનુકંપાથી (શાતાવેદનીયકર્મ બંધાય છે.) ઘણા પ્રાણ–ભૂત–જીવ–સત્ત્વની અદુઃખણુતાથી, અશોચનતાથી, અજુરણુતાથી, અતિપ્પણુતાથી, અપીડનતાથી, અપરિતાપનાથી. આ બધાથી જીવોને શાતાવેદનીયકર્મ બંધાય છે. આ જ પ્રમાણે નારકીઓમાં જાણવું. યાવત્ વૈમાનિક દેવોમાં જાણવું. હે ભગવન્ ! જીવોને અશાતાવેદનીયકર્મ બંધાય છે ? હા, બંધાય છે. હે ભગવન્ ! જીવોને અશાતાવેદનીય કર્મ શી રીતે બંધાય છે ? ગૌતમ ! પરદુઃખણુતાથી, પરશોચનતાથી, પરજુરણુતાથી, પરતિપ્પણુતાથી, પરપરિતાપનાથી, એમ, અનેક પ્રાણ–ભૂત–જીવ–સત્ત્વોની દુઃખણુતાથી, યાવત્ પરિતાપનાથી હે ગૌતમ ! અશાતાવેદનીયકર્મ બંધાય છે. આ પ્રમાણે નારકીથી માંડીને વૈમાનિક સુધી જાણવું."

[કર્કશવેદનીય શું છે ?]

"કર્કશ–રૌદ્ર દુઃખો વડે જે ભોગવવું પડે તે કર્કશવેદનીય, જેમ કે ખંધકસૂરિના ૫૦૦ શિષ્ય સાધુઓને ઘાણીમાં પીલાવાનું આવ્યું. અકર્કશ–સુખેથી જે વેદી શકાય તે અકર્કશવેદનીય જાણવું. જેમ કે ભરતચક્રી વગેરેનું કર્મ. દુઃખ પેદા કરવું એ દુઃખન. તે જેમાં ન હોય તે અદુઃખન, તેનો ભાવ અદુઃખનતા. આ જ બાબતને વિસ્તારથી સૂત્રકાર જણાવે છે–અશોચનતા= દીનતા પેદા ન થાય એ રીતે, અજુરણુતા=શરીરનો અપચય કરે એવો શોક ચિંતા ઉત્પન્ન ન કરવા દ્વારા. અતિપ્પણુતા=જેના કારણે આંસુ–લાળ વગેરે પડવા માંડે તેવો શોક–આઘાત લાગે એવું ન કરવું. અપીડણુતા=લાકડી વગેરેથી પીડા કરવાના પરિહારપૂર્વક, અપરિતાપના=શારીરિક પીડા ઉત્પન્ન કર્યા વગર."

આ પ્રમાણે **શ્રીભગવતીજીસૂત્રના** ઉક્ત આલાવાઓની વૃત્તિ છે.

[દેવોમાં અકર્કશવેદનીય બંધનો નિષેધ એ પ્રૌઢિવાદ]

વાસ્તવિકતા વિચારીએ તો એવું લાગે છે કે **"જેનો અશુભઅનુબંધ ટાળ્યો ન ટાળી શકાય એ કર્કશવેદનીય. જે આવું ન હોય તે અકર્કશવેદનીય. વૈમાનિક વગેરે**

एतेन ' देवेष्वकर्कशवेदनीयकर्मकरणनिषेधादेव द्रव्यस्तवस्य न तद्धेतुत्वमिति" दुर्वादिमतमपास्तं, 'ज्ञेया सकामा यमिनामि' (योगशास्त्रे) त्यादिवदीदृशप्रौढिवादानामुत्कृष्टनिषेधपरत्वादन्यथा तदीयभगवद्वन्दनगुणोत्कीर्त्तनादीनामप्यतादृशत्वाऽऽपत्तेरिति विभावनीयं सुधीभिः ॥११॥

જીવોમાં પ્રાણાતિપાત વિરમણાદિ ન હોવાથી અકર્કશવેદનીયકર્મના બંધનો જે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે પ્રૌઢિવાદ જાણવો. એટલેકે એ તેના સ્પષ્ટ નિષેધના નિયમરૂપ પ્રતિપાદન નથી, પણ વિશિષ્ટવિરતિ પરિણામથી જેવો અશુભાનુબંધ દૂર થાય છે તેવો અશુભાનુબંધ દૂર થવાની અપેક્ષાએ છે. "સર્વવિરતિથી બંધાય એવા વિશિષ્ટ પ્રકારવાળું અકર્કશવેદનીયકર્મ વૈમાનિકાદિને બંધાતું નથી" એટલું જ પ્રતિપાદન કરવાનું એ પ્રૌઢિવાદનું તાત્પર્ય છે. બાકી અકર્કશવેદનીયનો સર્વથા નિષેધ જ તેઓ માટે હોય તો તેઓમાં મિથ્યાદર્શન શલ્યનું જે વિરમણ હોય છે (જે સમ્યક્ત્વ રૂપ છે) તે નિષ્ફળ થવાની આપત્તિ આવે. "એક આશ્રવદ્વારથી અટકવામાત્રથી અકર્કશવેદનીયનો બંધ હોતો નથી, સર્વ આશ્રવોથી અટકવામાં આવે તો જ એ બંધ હોય છે. વૈમાનિકાદિ જીવોને સર્વ આશ્રવોથી અટકવાનું ન હોઇ અકર્કશવેદનીયનો બંધ હોતો નથી" આવું જો કહેશો તો આપત્તિ એ આવશે કે સર્વવિરતિધર સાધુઓને પણ અકર્કશવેદનીયનો બંધ માની શકાશે નહિ, કેમકે તેઓમાં પણ સર્વ આશ્રવદ્વારો બંધ થયા હોતા નથી, સર્વ આશ્રવદ્વારો બંધ જઈ જવારૂપ સર્વસંવર તો શૈલેશી અવસ્થામાં જ સંભવે છે.

[આવા પ્રૌઢિવાદો ઉત્કૃષ્ટનિષેધના તાત્પર્યવાળા]

"દેવવગેરે જીવોમાં અકર્કશવેદનીયકર્મના બંધનો જે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે પ્રૌઢિવાદ છે" એવું જે જણાવ્યું તેનાથી જ દુર્વાદીઓના નીચેના મતનું નિરસન થઈ ગએલું જાણવું. તે મત આ પ્રમાણે–"દેવોમાં અકર્કશવેદનીયકર્મબંધનો જે નિષેધ કર્યો છે તે જ જણાવે છે કે જિનપૂજા એ અકર્કશવેદનીયકર્મબંધનું કારણ નથી, (કેમકે જિનપૂજા તો દેવોને પણ હોય છે.)" આ મતનું નિરાકરણ એટલા માટે થઈ જાય છે કે યોગશાસ્ત્રમાં જે કહ્યું છે કે 'ज्ञेया सकामा यमिनाम्" ઇત્યાદિ, તેની જેમ આવા પ્રૌઢિવાદો ઉત્કૃષ્ટનો જ નિષેધ કરવાનું તાત્પર્ય ધરાવતાં હોય છે. આશય એ છે કે યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે "સકામનિર્જરા યમી=સાધુઓને હોવી જાણવી, અન્ય જીવોને અકામનિર્જરા જાણવી." આમાં સર્વવિરતભિન્ન અન્ય સર્વજીવોમાં સકામનિર્જરાનો નિષેધ હોવાનું ઉપરઉપરથી ભાસે છે. પણ શાસ્ત્રકારોને દેશવિરતિ, અવિરતસમ્યક્ત્વી વગેરેમાં પણ સકામનિર્જરા હોવી માન્ય તો છે જ. માટે સકામનિર્જરાના નિષેધનું પ્રતિપાદક આ વચન એ નિયમવચન નથી પણ પ્રૌઢિવાદ છે એવું માનવું પડે છે. એટલે કે એ વચન દેશવિરતિ વગેરે જીવોમાં સકામનિર્જરાનો સર્વથા અભાવ હોવાનો નિયમ નથી જણાવતું, પણ ઉત્કૃષ્ટ સકામનિર્જરાનો તેઓમાં અભાવ હોય છે એવા પ્રૌઢિવાદને જ જણાવે છે. એમ પ્રસ્તુતમાં અકર્કશવેદનીયનોબંધ મનુષ્યોમાં જ હોય છે, દેવાદિમાં નહિ એવું વચન દેવાદિમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના અકર્કશવેદનીયબંધનો જ નિષેધ કરે છે, અકર્કશવેદનીયબંધ

ननु द्रव्यस्तवे भक्तिजन्यसातावेद्यबन्धेन विरुध्यन्नसातबन्धो मा भूत्, पृथिव्याद्युपमर्दात् ज्ञानावरणीयादिबन्धहेतुत्वादेव तस्य हिंसात्वमक्षतमित्याशङ्कायामाह–

ध्रुवबन्धिपावहेउत्तणं ण दव्वत्थयंमि हिंसाए ।
ध्रुवबन्धा जमसज्झा, तत्ते इयरेयरासयया ॥१२॥

(ध्रुवबन्धिपापहेतुत्वं न द्रव्यस्तवे हिंसायाम् । ध्रुवबन्धा यदसाध्यास्तत्वे इतरेतराश्रयता ॥१२॥)

ध्रुवबन्धिपापस्य ज्ञानावरणादिप्रकृतिकदम्बकरूपस्य हेतुत्वं न द्रव्यस्तवीयहिंसायां वक्तुं युक्तम् । यद्=यस्मात् ध्रुवबन्धा असाध्याः/प्रक्रमाद् द्रव्यस्तवभाविहिंसायाः/सामान्यहेतुत्वे सद्भावे ह्यवश्यंसम्भविबन्धाः(१)/। अत एव यत्र गुणस्थाने तासां व्यवच्छेदस्ततोऽर्वाक् सततबन्ध एवेति सादिसान्तादिभङ्गग्रन्थे व्यवस्थितम् ।

अथाऽसातप्रकृतित्वावच्छिन्न इव पापप्रकृतित्वावच्छिन्नेऽपि हिंसाया हेतुत्वस्य शास्त्रे व्यवस्थितत्वात् "यत्सामान्ये यत्सामान्यं हेतुस्तद्विशेषे तद्विशेषः" इति न्यायात् द्रव्यस्तवस्थलीयहिंसाया

માત્રનો નહિ. એ વચન આવા પ્રૌઢિવાદરૂપ છે. બાકી એ વચનને જો પ્રૌઢિવાદરૂપ ન માનવાનું હોય અને નિયમરૂપ જ જો માનવાનું હોય તો પછી દેવો જે ભગવાનને વંદન–ગુણોત્કીર્તન વગેરે કરે છે તેનાથી પણ તેઓને અકર્કશવેદનીયબંધ થતો ન માની શકવાથી, ભગવાનને કરાતા વંદનાદિમાં પણ અકર્કશવેદનીયબંધની કારણતા માની ન શકવાની આપત્તિ આવે. આ વાતને પ્રાજ્ઞપુરુષોએ બરાબર ભાવવી. ॥ ૧૧ ॥

શંકા :– જિનપૂજામાં ભક્તિના પ્રભાવે જે શાતાવેદનીય બંધાય છે તે અશાતાવેદનીયનું વિરોધી છે. માટે એ ભલે ન બંધાતું હોય, પણ પૃથ્વીકાય વગેરે જીવોની હિંસા થતી હોવાથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મબંધ તો થાય જ. આમ એમાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મબંધની હેતુતા રહી હોવાથી હિંસાપણું પણ અક્ષત જ માનવું પડે.

આવી શંકાનું **સમાધાન** આપવા ગ્રન્થકાર કહે છે–

ગાથાર્થ :– ધ્રુવબંધીપાપબંધની હેતુતા દ્રવ્યસ્તવીય હિંસામાં કહેવી યોગ્ય નથી, કેમકે ધ્રુવબન્ધો અસાધ્ય છે. તેમ છતાં તે દ્રવ્યહિંસાને જો ધ્રુવબંધની વિશેષહેતુ કહેશો તો ઈતરેતરાશ્રય=અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવશે.

[દ્રવ્યસ્તવીયહિંસામાં ધ્રુવબંધીપાપહેતુતા કહેવી અયોગ્ય]

વ્યાખ્યાર્થ :– જ્ઞાનાવરણાદિપ્રકૃતિઓના સમૂહરૂપ ધ્રુવબંધી પાપપ્રકૃતિઓના કારણ તરીકે, દ્રવ્યસ્તવમાં થતી દ્રવ્યહિંસાને કહેવી યોગ્ય નથી, કારણ કે ધ્રુવબંધો અસાધ્ય છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી બંધવિચ્છેદ થાય નહિ ત્યાં સુધી વિશેષહેતુઓ હોય કે ન હોય, ધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓનો બંધ તો થયા જ કરે છે. આશય એ છે કે દ્રવ્યસ્તવભાવી જે હિંસા છે તેમાં ધ્રુવબંધી પાપપ્રકૃતિઓના બંધની સામાન્યકારણતા હાજર હોઈ તે કર્મોનો બંધ અવશ્ય થાય છે.(૧) તેથી જ જે ગુણઠાણે તેઓનો બંધવિચ્છેદ થવાનો હોય તે ગુણઠાણા પૂર્વની અવસ્થામાં તેઓનો સતતબંધ ચાલુ જ રહે છે. આ વાત કર્મબંધના સાદિ–સાન્ત વગેરે ભાંગાની પ્રરૂપણાના અધિકારમાં કરેલી છે.

ज्ञानावरणीयादिप्रकृतिविशेषे हेतुत्वम्, भक्तिरागोपनीयमानप्रकृतिविशेषेषु बहुभागपाताच्च तत्राऽल्पतरभागोपनिपातेनाल्पत्वमिति चेत् ? तत्राह-तत्त्वे=द्रव्य(स्तव)स्थलीयहिंसायाः ध्रुवबन्धिपापप्रकृतिविशेषहेतुत्वे इतरेतराश्रयता=अन्योन्याश्रयदोषः । द्रव्यस्तवीयद्रव्यहिंसाया भावहिंसात्वसिद्धौ उक्तहेतुत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ च भावहिंसात्वमिति । द्रव्यहिंसा त्वाऽऽसयोगिकेवलिनमवर्जनीया । एवंविधे चार्थसमाजसिद्धे चार्थे नियतोक्तहेतुत्वाश्रयणे पौषधादावतिप्रसङ्गस्तदाप्यल्पज्ञानावरणीयादिबन्धानुपरमादिति दिक् । अनुपरमप्रसङ्गात् ।

શંકા : असातप्रकृतित्वावच्छिन्न જે કોઈ अशातावेदनीयप्रकृति હોય તેનું હિંસા એ કારણ છે એવું જેમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેમ पापप्रकृतित्वावच्छिन्न જે કોઈ પાપપ્રકૃતિ હોય (અર્થાત્ સઘળી પાપપ્રકૃતિઓ) તે બધી પ્રત્યે હિંસા પણ કારણ હોવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. વળી "જે પ્રકારની કોઈ પણ સામાન્ય બાબત પ્રત્યે જે પ્રકારની કોઈ પણ સામાન્ય ચીજ હેતુ હોય, તે પ્રકારની કોઈ વિશેષ બાબત પ્રત્યે તે પ્રકારની કોઈ વિશેષચીજ હેતુ હોય છે" આવો ન્યાય છે. (જેમકે સામાન્યથી ઘડા પ્રત્યે સામાન્યથી માટી એ હેતુ છે તો લાલ ઘડા પ્રત્યે લાલ માટી એ હેતુ છે.) આ ન્યાય મુજબ વિચારીએ તો જણાય છે કે જો સામાન્યથી પાપ પ્રત્યે સામાન્યથી હિંસા હેતુ છે તો જ્ઞાનાવરણીય વગેરે પ્રકૃતિરૂપ પાપવિશેષ પ્રત્યે દ્રવ્યસ્તવીય હિંસા રૂપ હિંસાવિશેષ એ હેતુ બનશે. તેમ છતાં, ભક્તિરાગના પ્રભાવે જે વિશેષ પ્રકૃતિઓ બંધાતી હોય છે તે અંગે જ જિનપૂજા અંગેના યોગાદિનો બહુભાગ કાર્યરત બનતો હોવાથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ વિશેષપ્રકૃતિઓને રસનો અલ્પતર ભાગ જ મળે છે અને તેથી પાપબંધ અલ્પ જ થાય છે.

[તે હિંસાને ધ્રુવબંધીપ્રકૃતિવિશેષનો હેતુ માનવામાં અન્યોન્યાશ્રય]

સમાધાન–આવી શંકાનું સમાધાન આપવા ગ્રન્થકાર ચતુર્થપાદમાં કહે છે કે "દ્રવ્યસ્તવીયહિંસાને ધ્રુવબંધી તે તે વિશેષ પ્રકૃતિઓનો હેતુ માનવામાં અન્યોન્યાશ્રયદોષ આવે છે." કહેવાનો આશય એ છે કે જ્ઞાનાવરણીયકર્મ વગેરેનો હેતુ તો ભાવહિંસા જ બને છે, માત્ર દ્રવ્યહિંસા નહિ જ, કેમકે દ્રવ્યહિંસા તો સયોગી કેવલી સુધીના જીવોને અવર્જનીય હોય છે. એટલે કે ઉપશાંતમોહ, ક્ષીણમોહ અને સયોગીકેવળી જીવોને દ્રવ્યહિંસા હાજર હોય છે, તેમ છતાં જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો બંધ હોતો નથી. એ જણાવે છે કે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો પ્રત્યે દ્રવ્યહિંસા હેતુ નથી પણ ભાવહિંસા હેતુ છે. તેથી દ્રવ્યસ્તવીય હિંસાને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો હેતુ તો જ માની શકાય જો એ 'ભાવહિંસા' તરીકે સિદ્ધ થઈ હોય. વળી એ હિંસા 'ભાવહિંસા' છે એવું સિદ્ધ કરી આપનાર અન્ય તો કોઈ પ્રમાણ નથી. તેથી, જો એ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો હેતુ તરીકે સિદ્ધ થાય તો જ ભાવહિંસા તરીકે સિદ્ધ થઈ શકે છે. આમ અન્યોન્યાશ્રયદોષ સ્પષ્ટ છે. આ પ્રમાણે જે ધ્રુવબંધ થયા કરે છે તેવા, ઉપર–ઉપરના ગુણઠાણા પ્રાપ્ત થયા ન હોવાના કારણે સાહજિક રીતે ઉપસ્થિત રહેતી કારણસામગ્રીના

अत्रेयं ध्रुवबन्धादिप्रक्रिया-निजहेतुसद्भावे यासामवश्यं भावी बन्धस्ताः ध्रुवबन्धिन्यस्ताश्च-वर्णचतुष्कं, तैजसं, कार्मणमगुरुलघु, निर्माणोपघातभयकुत्सामिथ्यात्वं, कषायाः ज्ञानावरणपञ्चकं, दर्शनावरणनवकं, विघ्नपञ्चकमिति सप्तचत्वारिंशत् ।

यासां च निजहेतुसद्भावेऽपि नावश्यंभावी बन्धस्ता अध्रुवबन्धिन्यस्ताश्चौदारिकवैक्रिया-हारकशरीराणि, तदुपाङ्गानि ३, संहननषट्कं, संस्थानषट्कं, गतिचतुष्कं, खगतिद्विकमानुपूर्वी-चतुष्टयं, जिननामोच्छ्वासनामोद्योतनामाऽऽतपनाम, पराघातनाम, त्रसदशकं, स्थावरदशकं, गोत्रद्विकं, वेदनीयद्विकं, हास्यादियुगलद्वयं, जातिपञ्चकं, वेदत्रयमायुश्चतुष्टयमिति त्रिसप्ततिः ॥ एतासां निजहेतुसद्भावेऽप्यवश्यंबन्धाऽभावात् ।

तथाहि-पराघातोच्छ्वासनाम्नोः पर्याप्तनाम्नैव सह बन्धो नाऽपर्याप्तनाम्नाऽतोऽध्रुव-बन्धित्वम् । आतपं पुनरेकेन्द्रियप्रायोग्यप्रकृतिसहचरितमेव बध्यते नान्यदा । उद्योतं तु तिर्यग्गति-प्रायोग्यबन्धिनैव सह । आहारकद्विकजिननाम्नी अपि यथाक्रमं संयमसम्यक्त्वप्रत्ययेनैव बध्येते नान्यदेत्यध्रुवबन्धित्वम् । शेषशरीरादिषट्षष्टिप्रकृतीनां सविपक्षत्वान्निजहेतुसद्भावेऽपि नाऽवश्यं बन्ध इति तथात्वं सुप्रतीतम् ।

પ્રભાવે થઈ જતા કાર્ય અંગે આવી દ્રવ્યસ્તવીય હિંસારૂપ નિયત ચીજને હેતુ માનવામાં તો પૌષધ વગેરેમાં પણ અતિપ્રસંગ થશે, એટલે કે જિનપૂજાની જેમ પૌષધ-સામાયિક વગેરેમાં પણ હિંસા માનવાની આપત્તિ આવશે, કેમકે ત્યારે પણ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનો અલ્પબંધ તો હોય જ છે. આમ ધ્રુવબંધી પાપપ્રકૃતિઓના બંધના કારણ તરીકે પણ દ્રવ્યસ્તવમાં સદોષત્વ માની શકાય તેમ નથી.

[ધ્રુવબંધાદિ પ્રક્રિયા]

પોતાના સામાન્ય હેતુઓની હાજરીમાં જેઓનો અવશ્ય બંધ થાય છે તે પ્રકૃતિઓ ધ્રુવબંધી કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે ૪૭ છે. વર્ણાદિ ૪, તૈજસ, કાર્મણ, અગુરુલઘુ, ઉપઘાત, (=૯ નામકર્મની) ભય, જુગુપ્સા, મિથ્યાત્વ, ૧૬ કષાયો, (૧૯ મોહનીયની) ૫ જ્ઞાનાવરણ, ૯ દર્શનાવરણ અને ૫ અંતરાય.

પોતાના સામાન્ય હેતુઓ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જેઓનો બંધ અવશ્યંભાવી ન હોય તે અધ્રુવબંધિની છે. તે આ પ્રમાણે ૭૩ છે- ઔદારિક-વૈક્રિય-આહારક એ ૩ શરીર અને એના ૩ ઉપાંગો, ૬ સંઘયણ, ૬ સંસ્થાન, ૪ ગતિ, ૨ ખગતિ, ૪ આનુપૂર્વી, જિનનામ, ઉચ્છ્વાસનામ, ઉદ્યોતનામ, આતપનામ, પરાઘાતનામ, પાંચ જાતિ ત્રસ દશક, સ્થાવર દશક, (=૫૮ નામકર્મની), બે ગોત્ર, બે વેદનીય, હાસ્યરતિ, અરતિશોક, ૩ વેદ અને ૪ આયુષ્ય. પોતાના સામાન્ય હેતુઓ હાજર હોય તો પણ અવશ્ય બંધ થાય જ એવો આ પ્રકૃતિઓ માટે નિયમ નથી.

તે આ રીતે-પરાઘાત અને ઉચ્છ્વાસ એ બે પ્રકૃતિઓ પર્યાપ્તનામ કર્મ સાથે જ બંધાય છે, અપર્યાપ્તનામકર્મ સાથે નહિ, માટે અધ્રુવબંધી. આતપ એકેન્દ્રિય પ્રાયોગ્ય પ્રકૃતિની સાથે જ બંધાય છે, એ સિવાય નહિ. ઉદ્યોત તિર્યંચગતિપ્રાયોગ્ય પ્રકૃતિઓની સાથે જ બંધાય છે. આહારકદ્વિક સંયમ હોય તો જ અને જિનનામ સમ્યક્ત્વ હોય

तत्र ध्रुवबन्धिनीषु भङ्गत्रयम्, अनाद्यनन्तो बन्धः, अनादिसान्तः, सादिसान्तश्च । तत्र प्रथमभङ्गकः सर्वासामपि तासामभव्याश्रितः, तद्बन्धस्यानाद्यनन्तत्वादिति । द्वितीयभङ्गकस्तु ज्ञानावरणपञ्चकदर्शनावरणचतुष्कान्तरायपञ्चकलक्षणानां चतुर्दशप्रकृतीनाम् अनादिकालात् संतानभावे प्रवृत्तस्य बन्धस्य सूक्ष्मसम्परायचरमसमये यदा व्यवच्छेदः तदा । आसामेव चतुर्दशप्रकृतीनामुपशान्तमोहे यदाऽबन्धकत्वमासाद्याऽऽयुःक्षयेणाद्धाक्षयेण वा प्रतिपतितः सन् पुनर्बन्धेन सादिबन्धं विधाय भूयोऽपि सूक्ष्मसम्परायचरमसमये यदा बन्धविच्छेदं विधत्ते तदा तृतीयः । संज्वलनकषायचतुष्कस्य तु सदैव प्रवृत्तबन्धभावस्य यदाऽनिवृत्तिबादरादिबन्धविच्छेदं विधत्ते तदा द्वितीयः । ततः प्रतिपतितस्य पुनर्बन्धेन संज्वलनबन्धं सादि कृत्वा कालान्तरेऽनिवृत्तिबादरादिभावप्राप्तौ तद्बन्धविच्छेदसमये तृतीयः । निद्राप्रचलातैजसकार्मणवर्णचतुष्काऽगुरुलघूपघातनिर्माणभयजुगुप्सास्वरूपाणां त्रयोदशप्रकृतीनामनादिकालादनादिबन्धं विधाय यदाऽपूर्वकरणाद्धायां यथास्थानं बन्धोपरमं करोति तदा द्वितीयो भङ्गः । यदा तु ततः प्रतिपतितस्य पुनर्बन्धेन सादित्वमासादयन् बन्धः कालान्तरेऽपूर्वकरणमारूढस्य निवर्त्तते तदा तृतीयः । चतुर्णां प्रत्याख्यानावरणानां बन्धो देशविरतगुणस्थानकं यावदनादिस्ततः प्रमत्तादौ बन्धोपरमात् सान्त इति द्वितीयः । प्रतिपतितबन्धापेक्षया तृतीयः । अप्रत्याख्यानावरणानां त्वविरतसम्यग्दृष्टिं यावदनादिबन्धं कृत्वा देशविरतादावबन्धकत्वसमये द्वितीयः । प्रतिपातापेक्षया तृतीयः । मिथ्यात्वस्त्यानर्द्धित्रिकानन्तानुबन्धिनां तु मिथ्यादृष्टिरनादिबन्धको यदा सम्यक्त्वाऽवाप्तौ बन्धोपरमं करोति तदा द्वितीयो भङ्गः । पुनर्मिथ्यात्वे गत्वा तान् बद्ध्वा यदा भूयोपि सम्यक्त्वलाभे न बध्नाति तदा तृतीयः । इत्येवं ध्रुवबन्धिनीनां भङ्गत्रयम् । साद्यनन्तभङ्गकस्तु विरोधादेवानुद्भाव्यः ।

તો જ બંધાય છે એ વિના નહિ. માટે આ પ્રકૃતિઓ અધ્રુવબંધી છે. શેષ શરીરવગેરે ૬૬ પ્રકૃતિઓ તો પોતપોતાના વિપક્ષવાળી હોવાથી સ્વહેતુની હાજરીમાં પણ એક બંધાય ત્યારે બીજી ન બંધાય તેથી અધ્રુવબંધી છે.

[ધ્રુવબંધના અનાદિ અનંત વગેરે ભાંગા]

આમાંથી ધ્રુવબંધિની પ્રકૃતિઓમાં ૩ ભાંગા છે. [૧]અનાદિ અનંતબંધ, [૨]અનાદિસાન્તબંધ અને [૩]સાદિસાન્ત બંધ. આમાંનો બધી ૪૭ પ્રકૃતિઓનો પ્રથમ ભંગ અભવ્યોને હોય છે, કેમકે અભવ્યોમાં તે પ્રકૃતિબંધનો પ્રારંભ નથી કે અંત નથી. ૫ જ્ઞાના૦, ૪ દર્શના૦ અને ૫ અંતરાય. આ ૧૪ પ્રકૃતિઓનો અનાદિકાળથી પ્રવાહરૂપે બંધ ચાલુ છે. એમાં સૂક્ષ્મસંપરાયના ચરમસમયે જ્યારે બંધ વિચ્છેદ થાય ત્યારે એ અનાદિ સાન્ત નામનો બીજો ભાંગો પ્રવર્તે. આ જ ૧૪ પ્રકૃતિઓનો ઉપશાન્તમોહગુણઠાણે અબંધ થઈને પછી આયુક્ષયથી કે ઉપશમકાળ પૂર્ણ થવાથી જ્યારે નીચલા ગુણઠાણે આવે અને આ પ્રકૃતિઓનો બંધ શરૂ કરે તેથી એ સાદિ બંધ થાય. વળી પુનઃ જ્યારે સૂક્ષ્મસંપરાયગુણઠાણાના ચરમસમયે એ બંધનો વિચ્છેદ થાય ત્યારે આ ત્રીજો ભાંગો પ્રવર્તે. અર્થાત્ સાદિસાન્ત બંધ થાય. ૪ સંજ્વલનકષાયોનો પણ સદાપ્રવૃત્ત બંધ જ્યારે અનિવૃત્તિ બાદર વગેરેની પ્રાપ્તિએ બંધ વિચ્છેદ થાય ત્યારે અન્ત થતો હોવાથી અનાદિસાન્ત. ઉપશમશ્રેણિમાં એ સ્થાનથી ઊંચે ચઢીને પાછો પડે એટલે પુનઃ

अध्रुवबन्धिनीनां त्वध्रुवबन्धित्वादेव सादिसान्तलक्षण एक एव भङ्गो लभ्यते । अधिकमस्मत्कृत-कर्मप्रकृतिवृत्त्यादेरवसेयम् ॥१२॥*

બંધની શરૂઆત કરે, અને પુનઃ શ્રેણિ માંડી એ સ્થાને પહોંચી બંધવિચ્છેદ કરે એટલે સાદિ સાન્ત ભાંગો મળે. નિદ્રા-પ્રચલા, તૈજસ, કાર્મણ, વર્ણાદિ ૪, અગુરુલઘુ ઉપઘાત, નિર્માણ, ભય, જુગુપ્સા-આ ૧૩ પ્રકૃતિઓનો અનાદિકાળથી બંધ કરીને જ્યારે અપૂર્વ-કરણ ગુણઠાણે યોગ્ય સ્થાને બંધ અટકે છે ત્યારે એની અપેક્ષાએ અનાદિસાન્ત. ઉપશમશ્રેણિવાળો જીવ એ સ્થાનેથી નીચે આવી પુનઃ બંધનો પ્રારંભ કરી પુનઃ એ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી બંધવિચ્છેદ કરે છે. એટલે એની અપેક્ષાએ સાદિસાન્ત ભાંગો મળે. ૪ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોનો બંધ અનાદિકાળથી ચાલુ હોય તે ૫ મા ગુણઠાણા સુધી ચાલે, પછી બંધવિચ્છેદ. માટે એ અનાદિસાંત ભાંગો. છઠ્ઠા વગેરે ગુણઠાણે એનો બંધ ન હોય અને પછી નીચે આવી બંધનો પ્રારંભ કરી પાછો છઠ્ઠે વગેરે ગુણઠાણે જઈ બન્ધવિચ્છેદ કરે ત્યારે સાદિસાન્ત ભાંગો. એમ ૪ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોનો અવિરતસમ્યક્દૃષ્ટિ ગુણઠાણા સુધી અનાદિ બંધ કરી દેશવિરતિગુણઠાણે બંધવિચ્છેદ થાય માટે અનાદિ સાંત ભાંગો. ત્યાંથી પડીને બંધનો પ્રારંભ કરી પુનઃ ઉપર જઈ બંધ વિચ્છેદ કરે એ સાદિસાન્ત ભાંગો. મિથ્યાત્વ, થીણદ્ધિત્રિક અને અનંતાનુબંધી ૪ આ ૮ પ્રકૃતિઓનો મિથ્યાત્વી અનાદિબંધક સમ્યક્ત્વ પામે ત્યારે બંધવિચ્છેદ થવાથી અનાદિ-સાંત ભાંગો. પુનઃ મિથ્યાત્વે જઈ બાંધવાની શરૂઆત કરી ઉપર આવી બંધવિચ્છેદ કરે એ સાદિસાન્ત ભાંગો.

આમ ધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓમાં ૩ ભાંગા મળે છે. સાદિ અનંત ભાંગો તો વિરુદ્ધ જ હોવાથી એની શંકા પણ ન કરવી. અધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓનો તો તેઓ હંમેશા બંધાતી જ ન હોવાથી સાદિસાન્ત નામનો એક જ ભાંગો જાણવો. આ બાબતની વધુ વિચારણા અમારી બનાવેલી **કર્મપ્રકૃતિવૃત્તિ** વગેરે ગ્રન્થમાંથી જાણી લેવી. ॥૧૨॥

* **નોંધ :-ભારતીય પ્રાચ્ય તત્ત્વપ્રકાશન સમિતિ અને યશોભારતી જૈનપ્રકાશન સમિતિ** તરફથી મુદ્રિત થએલા પુસ્તકોમાં આ અધિકાર પછી પ્રણિધાનપ્રધાને તુ ચૈત્ય... ઈત્યાદિ અધિકાર છે અને એ અધિકાર આ 'ધ્રુવબન્ધિપાવ...' ઈત્યાદિ મૂળના ૧૨ મા શ્લોકની વૃત્તિ તરીકે જ આપ-વામાં આવ્યો છે. પણ ઘણી રીતે અર્થ બેસાડવાનો પ્રયાસ કરવા છતાં યોગ્ય અર્થ બેસતો નથી. તેમજ હમણાં છેલ્લો ધ્રુવબંધીપ્રક્રિયાનો જે અધિકાર આવી ગયો છે તેની સાથે એનો સંબંધ પણ કોઈ જોડી શકાતો નથી.

તેથી મને (આ ભાવનુવાદના કર્તાને) એવું લાગે છે કે તે મુદ્રિત પુસ્તકોમાં પ્રણિધાનપ્રધાને... વગેરે વૃત્તિગ્રન્થના અધિકારમાં જ "दव्वत्थओ पुप्फाई..." ઈત્યાદિ જે શ્લોક ઉદ્ધૃતશ્લોક તરીકે છાપવામાં આવ્યો છે તે વાસ્તવિક રીતે ઉદ્ધૃત લાગતો નથી, પણ ગ્રન્થકારશ્રી ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ પોતે રચેલો અને આ મૂળગ્રન્થના જ એક ભાગરૂપ ૧૩ મો શ્લોક છે. વળી એ પછીના વૃત્તિગ્રન્થને જોતાં તેમજ પ્રાન્તે "तदेवमन्ते..." ઇત્યાદિ જે ઉપસંહાર પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ કર્યો છે તે જોતાં મને આ બાબતમાં કોઈ શંકા પણ રહેતી નથી. એટલે કે "दव्वत्थओ पुप्फाई..." ઈત્યાદિ શ્લોક આ કુપદૃષ્ટાન્તવિશદીકરણ ગ્રન્થનો જ ૧૩ મો મૂળ શ્લોક છે એવું મને નિઃશંકપણે લાગે છે અને તેથી હવે પછીના ગ્રન્થાધિકારનો એ પ્રમાણે મેં ભાવાનુવાદ કર્યો છે.

[ननु पूजापञ्चाशके 'एयस्स समत्तीए' इत्यादिना प्रणिधानं चैत्यवन्दनान्ते कर्त्तव्यतया प्रोक्तमिति पूजादिकाले शुभोपयोगाभावेनाल्पदोषत्वं पूजायामक्षतमेव,] प्रणिधानप्रधानेन तु चैत्यवन्दनेन तदपनीयते । अत एव प्रणिधानाद्याशयरहित्यात् द्रव्यक्रियारूपत्वेन पूजाया द्रव्यस्तवत्वं इत्यत्राह—

* दव्वथओ पुप्फाई ण उ पणिहाणाइविरहओ चेव ।
पणिहाणाई अन्ते भिण्णं पूर्विं तु सामण्णं ॥ १३ ॥

(द्रव्यस्तवः पुष्पादि न तु प्रणिधानादिविरहतश्चैव । प्रणिधानादि अन्ते भिन्नं पूर्वं तु सामान्यम् ॥१३॥)

[પૂજાદિકાલે પ્રણિધાન ન હોઈ અલ્પદોષ લાગે જ-શંકા]

શંકા :- "જિનપૂજામાં જ્ઞાનાવરણાદિ ધ્રુવબંધી પાપપ્રકૃતિઓ બંધાય જ છે, માટે અલ્પદોષ છે જ" એ વાતનું તમે નિરાકરણ કર્યું. તેમ છતાં હજુ બીજી રીતે પણ જિનપૂજામાં અલ્પદોષ હોવો સિદ્ધ થઈ શકે છે. તે આ રીતે-"જિનપૂજારૂપ દ્રવ્યસ્તવમાં સ્નાન-પૂજા વગેરે વખતે પણ ભવિષ્યમાં અસદ્આરંભથી નિવૃત્ત થવા વગેરેનો શુભઉપયોગ જયણાવગેરે હોવાથી અલ્પપણ દોષ લાગતો નથી" એવું તમે કહો છો. પણ મૂળમાં આ વાત જ બરાબર નથી, કેમકે પૂજામાં ઉપયોગ રૂપ પ્રણિધાન તો ઠેઠ ચૈત્યવંદનને અંતે કરવાનું एयस्स समत्तीए (૪-૨૯) ઇત્યાદિ શ્લોક દ્વારા **પંચાશકજીમાં** કહ્યું છે. માટે સ્નાન-પૂજા વગેરે કાળે અલ્પ દોષ તો લાગે જ છે જે પ્રણિધાનપ્રધાન ચૈત્યવંદનથી દૂર થઈ જાય છે. આમ પ્રણિધાનાદિ આશય રૂપ ઉપયોગ રહિત હોવાથી જ ભગવાનને પુષ્પ વગેરે ચડાવવાં રૂપ ક્રિયા એ દ્રવ્યક્રિયારૂપ હોવાના કારણે એ પૂજાને 'દ્રવ્યસ્તવ' કહી છે.

આવી શંકાનું **સમાધાન** આપવા ગ્રન્થકાર કહે છે—**અથવા** આ ગાથાની બીજી રીતે અવતરણિકા—

શંકા :- પૂજા પંચાશકમાં 'एयस्स समत्तीए' (૪-૨૯) ઇત્યાદિ શ્લોક દ્વારા પ્રણિધાન તો ચૈત્યવંદનના અંતે કરવાનું કહ્યું છે એનાથી જણાય છે કે તે પૂર્વે થતાં પૂજા-સ્નાનાદિ પ્રણિધાનશૂન્ય હોય છે. તો પછી એમાં અલ્પપાપ શા માટે ન લાગે ? હા, પ્રણિધાનપ્રધાન ચૈત્યવંદનમાં તે લાગતું નથી. [આવો અર્થ કરવા માટે પૂર્વમુદ્રિત પુસ્તકોમાં જે છપાયું છે કે "प्रणिधानप्रधाने तु चैत्यवंदनेन तदपनीयते" એના સ્થાને આવો પાઠ સમજવો કે प्रणिधानप्रधाने तु चैत्यवंदने न तदुपनीयते] માટેતો પ્રણિધાનાદિ

* વળી આ શ્લોકને મૂળ શ્લોક તરીકે લીધો છે, એટલે 'प्रणिधानप्रधाने तु...' ઇત્યાદિ અધિકાર તેની અવતરણિકા તરીકે હોવો ફલિત થઇ જ જાય છે. તેમ છતાં પૂર્વની ધ્રુવબંધી પ્રક્રિયા વગેરે સાથે એનો કોઈ સંબંધ બાંધી ન શકાતો હોવાથી તેમજ આ ૧૩ મા મૂળ શ્લોકની અવતરણિકા તરીકે એટલા અધિકાર માત્રથી કોઈ વિશેષ અર્થ સ્પષ્ટ થતો ન હોવાથી એવું લાગે છે કે અહીં કદાચ કોઇક પંક્તિ લુપ્ત પણ થઇ ગઈ હોય. માટે વૃત્તિગ્રન્થમાં જે પ્રતિપાદન છે તેના પરથી કલ્પના કરીને મેં આ [ ] કૌંસમાં છપેલ અવતરણિકાગ્રન્થ જોડેલો છે એ સહુ સુજ્ઞ વાંચકોએ ખ્યાલમાં રાખવું. જેથી એમાં કોઈ ભૂલ હોય તો ગ્રન્થકાર પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજને દોષ દેવાનું ન થાય... વળી મુદ્રિત પુસ્તકોમાં 'प्रणिधानप्रधाने' શબ્દ છે તેનો અર્થ બેસાડવા માટે મેં 'प्रणिधानप्रधानेन' એવો શબ્દફેર સૂચવ્યો છે.

[1]दव्वथउ पुप्फाई, सन्तगुणकित्तणा भावे" इति **निर्युक्तिवचनाद्** द्रव्येण पुष्पादिना स्तवो द्रव्यस्तव इति व्युत्पत्तेर्जिनपूजाया द्रव्यस्तवत्वमुच्यते । [2]गुणवत्तया ज्ञानजनकः शब्दः (स्तवः) इत्यत्र वर्णध्वनिसाधारणं तालोष्ठपुटादिजन्यव्यापारत्वं शब्दत्वमिति जन्यान्तपरिहारेण व्यापारमात्रस्यैव ग्रहणौचित्यात् । आलङ्कारिकमते चेष्टादिव्यापारस्य व्यञ्जकस्य ग्रहणावश्यकत्वेनोक्तपरिहारस्यावश्यकत्वाच्च ।

न तु प्रणिधानादिविरहादेव द्रव्यस्तवत्वं, तथा सति तुच्छत्वेनाऽप्राधान्यरूपद्रव्यपदार्थत्वप्रसङ्गात् । तदुक्तं षोडशके–

આશય રહિત હોવાના કારણે દ્રવ્યક્રિયારૂપ બની જતી એવી પૂજાને 'દ્રવ્યસ્તવ' કહી છે.

આવી શંકાનું **સમાધાન** આપવા ગ્રન્થકાર કહે છે—

[પૂજાદિકાલે સામાન્ય પ્રણિધાનાદિ સંભવિત જ છે–સમા.]

ગાથાર્થ :– જિનપૂજા પુષ્પાદિ દ્રવ્યોથી થતી હોવાના કારણે 'દ્રવ્યસ્તવ' છે, 'પ્રણિધાનાદિનો વિરહ હોવાના કારણે એ દ્રવ્યસ્તવ છે' એમ નહિ. અંતે જે પ્રણિધાનાદિ કહ્યા છે તે જુદા છે. પહેલાં પણ સામાન્ય પ્રણિધાનાદિ તો હોય જ છે.

વ્યાખ્યાર્થ :– "પુષ્પાદિથી થાય એ દ્રવ્યસ્તવ છે અને વિદ્યમાનગુણોનું કીર્ત્તન એ ભાવસ્તવ છે" આવા **આવશ્યક નિર્યુક્તિના** (ભાષ્યના) વચનથી જણાય છે કે "પુષ્પાદિદ્રવ્યથી થતો સ્તવ એ દ્રવ્યસ્તવ" આવી વ્યુત્પત્તિના કારણે જિનપૂજાને 'દ્રવ્યસ્તવ' કહેવામાં આવે છે, નહિ કે "એમાં પ્રણિધાનાદિનો વિરહ જ હોય છે" એવા કારણે.

પ્રશ્ન :– જે વ્યક્તિ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે તેને અંગે "આ ગુણવાન છે" એવું જ્ઞાન-ભાવના પેદા કરાવનાર શબ્દ એ 'સ્તવ' છે. જેમકે "પ્રભો ! આપ જ્ઞાની છો" ઇત્યાદિ શબ્દો. સ્તવની આવી વ્યાખ્યા લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. પુષ્પાદિથી થતી પૂજામાં કોઈ 'શબ્દ' જ ન હોવાથી એ 'સ્તવ' રૂપ જ નથી, તો એને 'દ્રવ્યસ્તવ' પણ શી રીતે કહેવાય ?

['સ્તવ'ની વ્યાખ્યા]

ઉત્તર :– લોકમાં આ જે વ્યાખ્યા પ્રસિદ્ધ છે એમાં શબ્દ એટલે વર્ણ કે ધ્વનિ બન્ને અંગે સાધારણ એવો તાળુ–હોઠ વગેરેથી પેદા થએલો વ્યાપાર એવો અર્થ લેવાનો નથી, કિન્તુ એ અર્થમાં 'પેદા થએલો' સુધીનો જે અંશ છે તે બધો અંશ છોડીને વ્યાપાર માત્રને 'શબ્દ' તરીકે લેવો યોગ્ય છે. વળી આ બાબત યોગ્ય છે એમાં એક કારણ આ પણ છે કે અલંકારશાસ્ત્રકારોનો જે મત છે કે "બે હાથ જોડવા વગેરે ચેષ્ટારૂપ વ્યાપાર પણ 'આ ગુણવાન્ છે' એવા ભાવને વ્યક્ત કરે જ છે. માટે એ વ્યાપાર પણ સ્તવ(સ્તુતિ) રૂપ છે." તે મત મુજબ ચેષ્ટાદિવ્યાપારનું પણ સ્તવ તરીકે ગ્રહણ કરવું આવશ્યક છે. આમ સ્તવની વ્યાખ્યામાં 'શબ્દ' તરીકે માત્ર 'વ્યાપાર' જ લેવાનો હોઈ એ વ્યાખ્યા એવી ફલિત થઈ કે "આ વ્યક્તિ ગુણવાન્ છે" એવું જ્ઞાન કરાવનાર વ્યાપાર એ સ્તવ. આવી વ્યાખ્યા તો પુષ્પપૂજા વગેરેમાં પણ સંગત થાય જ છે. માટે એને દ્રવ્યસ્તવ કહેવામાં કોઈ વાંધો નથી.

---

[1] अस्यापूर्वार्धः–नामं ठवणा दविए भावे अ थयस्स होइ निक्खेवो । भाष्य–१९१

"प्रणिधि-प्रवृत्ति-विघ्नजय-सिद्धि-विनियोग-भेदतः प्रायः । धर्मैराख्यातः, शुभाशयः पञ्चधात्र विधौ ॥१॥ प्रणिधानं तत् समये, स्थितिमत्तदेधःकृपानुगं चैव । निरवद्यवस्तुविषयं, परार्थनिष्पत्तिसारं च ॥२॥ तत्रैव तु प्रवृत्तिः शुभसारोपायसङ्गतात्यंतम् । अधिकृतयत्नातिशयादौत्सुक्यविवर्जिता चैव ॥३॥ विघ्नजयस्त्रिविधः खलु, विज्ञेयो हीनमध्यमोत्कृष्टः । मार्गे इह कण्टक-ज्वर-मोहजयसमः प्रवृत्तिफलः ॥४॥ सिद्धिस्तत्तद्धर्मस्थानावाप्तिरिह तात्त्विकी ज्ञेया । अधिके विनयादियुता, हीने च दयादिगुणसारा ॥५॥ सिद्धेश्चोत्तरकार्यं, विनियोगोऽवन्ध्यमेतदेतस्मिन् । सत्यन्वयसम्पत्त्या, सुन्दरमिति तत्परं यावत् ॥६॥ आशयभेदा एते, सर्वेऽपि हि तत्त्वतोऽनुमन्तव्याः । भावोऽयमनेन विना, चेष्टा द्रव्यक्रिया तुच्छा" ॥७॥

इति ; न च सर्वापि जिनपूजाऽप्राधान्यनैव द्रव्यरूपा, अपूर्वत्वप्रतिसन्धान-विस्मय-भवभयादिवृद्धिभावाऽभावाभ्यां द्रव्यभावेतरविशेषस्य तत्र तत्र प्रतिपादनात् ।

વળી એમાં પ્રણિધાનાદિનો વિરહ હોવાથી જ દ્રવ્યસ્તવપણું છે એ વાત બરાબર નથી, કેમકે તો તો પછી એ સાવ તુચ્છ બની જવાથી અપ્રધાન દ્રવ્ય જ બની જવાની આપત્તિ આવે.

ષોડશકજીમાં કહ્યું છે કે—

[પ્રણિધાનાદિ પાંચ શુભાશયો]

"ધર્મના જાણકારોએ પ્રસ્તુત વિધિમાં, પ્રણિધિ=પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, સિદ્ધિ અને વિનિયોગ આ પાંચ પ્રકારે પ્રાયઃ શુભાશય કહ્યો છે. ॥૧॥ પ્રસ્તુત ધર્મની મર્યાદામાં અડગપણે રહેવાપણું, એ ધર્મ કરતાં નીચલી ભૂમિકામાં રહેલ જીવો પ્રત્યે કરુણાસભર, નિરવદ્યવસ્તુના વિષયવાળો અને પરોપકારની પ્રધાનતાવાળો આશય એ **પ્રણિધાન** છે. ॥૨॥ શુભસારયુક્ત ઉપાયથી અત્યંત યુક્ત, અધિકૃત ધર્મમાં જોરદાર પ્રયત્નવાળી, ઔત્સુક્ય વિનાની બાહ્યક્રિયાને પ્રવર્ત્તાવી શકે તેવો આશય એ **પ્રવૃત્તિ** છે. ॥૩॥ માર્ગમાં આવતા કાંટા રૂપ, જ્વર રૂપ અને દિગ્મોહરૂપ વિઘ્નનો વિજય કરવાથી માર્ગગમન રૂપ પ્રવૃત્તિનું ફળ થાય છે તેમ ધર્મમાં અંતરાયરૂપ ૩ પ્રકારના વિઘ્નો આવે છે તેના પર વિજય મેળવવો એ હીન-મધ્યમ અનેઉત્કૃષ્ટ એમ ૩ પ્રકારનો વિઘ્નજય છે. બાહ્ય પ્રતિકૂળતાઓ એ કાંટારૂપ વિઘ્ન છે, શારીરિક પ્રતિકૂળતા એ જ્વર સમાનવિઘ્ન છે અને મિથ્યાત્વાદિજન્ય માર્ગભ્રમણા એ ત્રીજું દિગ્મોહ સમાન વિઘ્ન છે, આ ત્રણે વિઘ્નો પરનો જય એ ક્રમશઃ હીન, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો **વિઘ્નજય** છે. એનાથી ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થયા કરે છે. ॥૪॥ તે તે ધર્મની તાત્ત્વિક પ્રાપ્તિ થવી એ સિદ્ધિ છે. એ પોતાના કરતાં ઊંચા ધર્મવાળા પ્રત્યે વિનયાદિવાળી હોય છે અને હીન ધર્મવાળા પ્રત્યે દયાદિ ગુણોવાળી હોય છે. ॥૫॥ સિદ્ધિના ઉત્તરકાળમાં **વિનિયોગ** જાણવો. પોતાની જેમ અન્યમાં પણ અધિકૃત ધર્મ પેદા કરવો એ વિનિયોગ છે. આ વિનિયોગ થકે અહિંસાદિ અધિકૃત ધર્મસ્થાન સફળ બને છે. તેમજ અધિકૃત ધર્મસ્થાનના પરમ પ્રકર્ષ સુધી અવિચ્છિન્ન પરંપરા થવાથી ધર્મસ્થાન સુંદર બને છે. ॥૬॥ આ પાંચે કંઈક ક્રિયાસ્વરૂપ હોવા છતાં તાત્ત્વિક રીતે આ બધા આશયનાં જ ભેદો છે. આ પાંચે પ્રકારનો આશય 'ભાવ' કહેવાય છે. આ ભાવ વિનાની ચેષ્ટા એ તુચ્છ દ્રવ્યક્રિયા છે."

ષોડશક ગ્રન્થના આ અધિકાર પરથી જણાય છે કે જો આ પ્રણિધાનાદિ આશયોનો જ જિનપૂજામાં સર્વથા અભાવ હોય તો તો એ જિનપૂજા સાવ તુચ્છ અપ્રધાન દ્રવ્ય રૂપ જ બની જાય. પણ લાખો ને કરોડો યાવત્ અસંખ્ય જિનભક્તોની બધાની જિનપૂજા કંઈ એવી તુચ્છ અપ્રધાનદ્રવ્યરૂપ હોતી નથી, કેમ કે 'ઓહો ! આજે ભગવદ્ ભક્તિનો અપૂર્વ લાભ મળ્યો' એવું પ્રતિસંધાન, વિસ્મયનો અનુભવ, સંસારના ભયની

યત્તુ પ્રણિધાનાદિ અન્તે=ચૈત્યવન્દનાન્તે પ્રોક્તં, તદ્ભિન્નં=વિશિષ્ટતરં, પૂર્વં તુ સામાન્યં, સર્વક્રિયાસામાન્યે ભાવત્વાડડપાદકમિતિ ભાવઃ ।

કથમન્તે પ્રણિધાનાદિ ભિન્નમિતિ ચેદત્રાહુઃ-"एयस्स समत्तीए कुसलं पणिहाणमो उ कायव्वं । एत्तो पवित्तिविग्घजयसिद्धि तहय स्थिरीकरणं-" (पू. पञ्चा. २९) एतस्य चैत्यवंदनस्य समाप्तौ कुशलं शुभं, प्रणिधानं=प्रार्थनागतमैकाग्र्यम्, उ इति निपातः पादपूरणे, कर्त्तव्यं=विधेयं, यस्मादितः प्रवृत्तिः=सद्धर्मव्यापारेषु प्रवर्तनं, जातमनोरथानां यथाशक्ति तदुपाये प्रवृत्तेः । विघ्नजयो मोक्षपथप्रवृत्तिप्रत्यूहस्य जघन्यमध्यमोत्कृष्टस्याऽशुभभावरूपस्य प्रणिधानजनितशुभभावान्तरेणाभिभवात् । तथा सिद्धिर्विघ्नजयात् प्रस्तुतधर्मव्यापाराणां निष्पत्तिः । तथैव च स्थिरीकरणं= स्वगतपरम(परगत)धर्मव्यापाराणां स्थिरत्वाधानं, परयोजनाध्यवसायेनाऽनुबन्धाऽविच्छेद इति यावत् ।

માત્રામાં વૃદ્ધિ વગેરે જો થયું હોય તો એ જિનપૂજા ભાવથી થઈ હોય છે (એટલે કે ભાવરતવ લાવી આપવા વગેરે રૂપ સ્વકાર્યસમર્થ થઈ હોય છે) અને જો આ બધું ન થયું હોય તો એ જિનપૂજા દ્રવ્યથી થઈ હોય છે (પોતાના ઉક્ત કાર્યો કરવા અસમર્થ થઈ હોય છે) એવું શાસ્ત્રોમાં ઠેર ઠેર પ્રતિપાદન જોવા મળે છે.

(અંતભાવી પ્રણિધાનાદિ વિશિષ્ટતર-ભિન્ન હોય)

આના પરથી જણાય છે કે જેની જિનપૂજા ભાવથી થાય છે તેને તેમાં પ્રણિધાનાદિ આશયો હોય જ છે. તેમ છતાં એના માટે પણ ચૈત્યવંદનાન્તે પ્રણિધાન કરવાનું તો કહ્યું જ છે. તેથી જણાય છે કે એ અંતે જે પ્રણિધાનાદિ કહ્યા છે તે આ પ્રારંભકાલીન પ્રણિધાનાદિ કરતાં ભિન્ન પ્રકારના કંઈક વિશિષ્ટતર હોય છે અને આ પૂર્વકાલીન પ્રણિધાનાદિ સામાન્ય હોય છે. એટલે કે સામાન્યથી કોઈપણ ક્રિયા અનુષ્ઠાનને જે ભાવઅનુષ્ઠાનરૂપ બનાવી શકે તેવા સામાન્ય પ્રણિધાનાદિ પાંચ તો સ્નાન જિનપૂજા વગેરે વખતે પણ હોય જ છે એ કહેવાનો ભાવ છે. માટે સ્નાનપૂજાદિ કાળે પ્રણિધાનાદિ હોતા જ નથી, અને તેથી જ એ 'દ્રવ્યસ્તવ' રૂપ છે અને તેથી એમાં કંઈકને કંઈક પાપ તો અવશ્ય લાગે જ છે એ બધી વાતો અયોગ્ય ઠરે છે.

ચૈત્યવંદનને અંતે કહેલ પ્રણિધાનાદિ શી રીતે ભિન્ન છે ? (આનો ટૂંકમાં જવાબ આવો છે કે પૂજાદિકાળે તે દ્રવ્યસ્તવમાં ઉપયોગ રાખવા રૂપ પ્રણિધાન હોય છે, જ્યારે અંતે તે સ્તવના ફળની પ્રાર્થનારૂપ પ્રણિધાન હોય છે. માટે એ બે પ્રણિધાન જુદા છે.) એનો જવાબ શાસ્ત્રકારો આ રીતે ફરમાવે છે-(પૂજાપંચાશકનો અધિકાર) "આ=ઉપર કહી ગએલ ચૈત્યવંદનને પ્રાન્તે પ્રાર્થના સંબંધી એકાગ્રતા રૂપ શુભ પ્રણિધાન કરવું જોઇએ. કારણ કે આ પ્રણિધાનથી (૧) સદ્ધર્મઅનુષ્ઠાનોમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, કારણ કે તે તે વસ્તુના મનોરથવાળા બનેલા જીવો તેના ઉપાયોમાં યથાશક્તિ ઉદ્યમ કરે જ છે. (૨) તથા વિઘ્નજય થાય છે. અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગ પર પ્રવર્તેલા જીવને જે જઘન્ય -મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ અશુભ ભાવરૂપ વિઘ્નો ઊભા થાય છે તેઓનો પ્રણિધાનથી ઉત્પન્ન

"एत्तो च्चिय ण णियाणं, पणिहाणं बोहिपत्थणासरिसं । सुहभावहेउभावा णेयं इहराऽपवित्ती य ॥" (पू. पञ्चा० ३०) इत एव=कुशलप्रवृत्त्यादिहेतुत्वादेव, बोधिप्रार्थनाऽऽरोग्यबोधिलाभसमाधिवरप्रार्थना । इतरथा निदानत्वेऽप्रवृत्तिरन्त्यप्रणिधाने स्यात्, सा चाऽनिष्टा । "एवं तु ईट्ठसिद्धि दव्वपवित्ती उ अण्णहा णियमा । तम्हा अविरुद्धमिणं णेयमवत्थंतरे उचिए ॥" (पू० पञ्चा० ३१) एवं पुनः प्रणिधानप्रवृत्ताविष्टसिद्धिः, प्रणिधानयुक्तचैत्यवन्दनस्य भावानुष्ठानत्वेन सकलकल्याणकारित्वात् । द्रव्यप्रवृत्तिस्त्वन्यथा=प्रणिधानं विना नियमात्, तस्माद्धेतोरेतत्प्रणिधानमविरुद्धम्, अवस्थान्तर अप्राप्तप्रार्थनीयगुणावस्थायां, तच्च 'जयवीअराए'त्यादि । न चेदं निदानं, मोक्षाङ्गप्रार्थनात्वात् बोधिप्रार्थनावत् । तीर्थंकरत्वप्रार्थना चौदयिकभावांशे निदानं, छत्रचामरादिविभूतिप्रार्थनाया भवप्रार्थनारूपत्वात्, न तु क्षायिकभावांशे, तत्र तीर्थंकरत्वोपलक्षितकेवलज्ञानादेरेव काम्यत्वात्, तस्य च साक्षान्मोक्षांगत्वात् ।

થયેલા બીજા શુભભાવ વડે પરાભવ થાય છે. તથા (૩) માર્ગમાં રહેલા વિઘ્નો દૂર થઈ જવાથી પ્રસ્તુત ધર્મવ્યાપારોની સિદ્ધિ થાય છે. તથા (૪) સ્થિરીકરણ થાય છે, એટલે કે સ્વગત શ્રેષ્ઠ ધર્મવ્યાપારોમાં સ્થિરતા આવે છે (અથવા સ્વગત-પરગત ધર્મવ્યાપારો સ્થિર થાય છે) અને (૫) બીજાઓને પણ એ ધર્મવ્યાપારોમાં જોડવાના અધ્યવસાયથી અનુબંધનો અવિચ્છેદ થાય છે. આમાં 'उ' એ પાદપૂર્ત્તિ માટેનો નિપાત (અવ્યય) જાણવો. માટે પ્રવૃત્તિ વગેરેને ઇચ્છનારે પ્રણિધાન અવશ્ય કરવું જોઈએ.

(પ્રણિધાન એ સ્તવફળની પ્રાર્થનારૂપ, છતાં નિયાણું નથી)

આ પ્રણિધાન કુશલરૂપ હોવાથી કે પ્રવૃત્તિ-વિઘ્નજય વગેરેના હેતુભૂત હોવાથી જ નિયાણારૂપ નથી, પણ શુભભાવના હેતુભૂત હોવાથી આરોગ્ય, બોધિલાભ, શ્રેષ્ઠ સમાધિની પ્રાર્થના જેવું છે. નહિતર તો=જો એ નિયાણારૂપ હોય તો એ અન્ત્ય પ્રણિધાન પ્રવૃત્તિ જ અટકી પડે. કેમકે નિયાણાંનો આગમમાં નિષેધ કર્યો છે. અને પ્રણિધાન પ્રવૃત્તિ અટકી પડે એ તો શાસ્ત્રકારોને ઇષ્ટ નથી. માટે એ નિયાણારૂપ નથી. બાકી એની પ્રવૃત્તિ ન થાય તો ઇષ્ટસિદ્ધિ શી રીતે થાય? એની પ્રવૃત્તિ થાય તો જ ઇષ્ટસિદ્ધિ થાય છે, કેમ કે પંચાશકજીમાં કહ્યું છે કે પ્રણિધાનયુક્ત ચૈત્યવંદન ભાવાનુષ્ઠાનરૂપ હોઇ સકલકલ્યાણને કરનારું છે. બાકી પ્રણિધાન ન હોય તો તો ચૈત્યવંદન વગેરે પણ અવશ્ય માત્ર દ્રવ્યપ્રવૃત્તિ રૂપ જ બની જાય. આમ ઇષ્ટ અર્થસિદ્ધિના કારણભૂત હોવાથી, પ્રાર્થનીય ગુણાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ ન હોય એવી ઉચિત અવસ્થામાં પ્રણિધાન કરવું એ અવિરુદ્ધ છે યાને સંગત છે. આ પ્રણિધાન 'જયવીયરાય !...' ઇત્યાદિરૂપ છે.

[તીર્થંકરપણાની પ્રાર્થના નિયાણારૂપ છે?]

આ પ્રણિધાન નિયાણારૂપ નથી, કેમ કે મોક્ષાંગની=મોક્ષના અનંતર કે પરંપર કારણની પ્રાર્થનારૂપ છે, જેમ બોધિની=સમ્યક્ત્વની પ્રાર્થના. જે સંસારની પ્રાર્થનારૂપ હોય છે તે નિયાણારૂપ બને છે. તીર્થંકરપણું અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યની શોભા વગેરે રૂપે ઔદયિક ભાવોથી સંકળાયેલું છે અને કેવલજ્ઞાનાદિ રૂપે ક્ષાયિકભાવોથી સંકળાએલું

आह च "मोक्खंगपत्थणा इय न नियाण तदुचियस्स विण्णेयं । सुत्ताणुमईओ जह बोहिए पत्थणा माणं ।" (पू० प० ३६) इय=एषा " जयवीयराए "त्यादिका, तदुचितस्य=प्रणिधानोचितस्य, प्रमत्तसंयतान्तस्य गुणस्थानिन इत्यर्थः । सूत्रानुमतेः, साभिष्वङ्गस्य तस्य निरभिष्वङ्गताहेतुत्वेन सूत्रे प्रणिधानाऽभिधानात्, यथा बोधेः प्रार्थना मानं=निदानत्वाऽभावसाधकमनुमानं, दृष्टान्तावयवेऽनुमानत्वोक्तिरूपत्वात् । "एवं च दसाईसुं तित्थयरंमि वि णियाणपडिसेहो । जुत्तो भवपडिबद्धं साभिस्संगं तयं जेणं ॥" (पू० पञ्चा० ३७) भवप्रतिबद्धं 'भवभ्रमणले(तो)ऽप्यहं तीर्थकरो भूयासमि'ति विकल्पेन संसारप्रार्थनानुप्रविष्टं साभिष्वंगं रागोपेतं, 'तयं' ति तकत्तीर्थकरत्वम् ।

वस्तुतः औदयिकभावप्रकारत्वाऽवच्छिन्नतीर्थकरभवनेच्छाया एव निदानं(त्वं), तेन तीव्रसंवेगवतः 'कतिपयभवभ्रमणतोऽप्यहं सिद्धो भूयासमि'त्यस्येवोक्तसङ्कल्पस्य न निदानत्वमित्युक्तावपि न क्षतिः । तीर्थकरत्वविभूतेरप्यकाम्यत्वमधिकृत्योक्तमन्यैरपि—

છે. માટે તીર્થંકરપણાની પ્રાર્થના ઔદયિક ભાવના અંશમાં નિયાણારૂપ છે, કેમ કે છત્ર–ચામર વગેરે વિભૂતિની પ્રાર્થના એ સંસારની પ્રાર્થના રૂપ છે, જ્યારે એ જ તીર્થંકરપણાંની પ્રાર્થના ક્ષાયિકભાવના અંશમાં નિયાણારૂપ નથી, કેમ કે એમાં તીર્થંકરપણાથી ઉપલક્ષિત એવા કેવલજ્ઞાન આદિ જ વાસ્તવમાં પ્રાર્થનાનો વિષય બને છે જે સાક્ષાત્ મોક્ષાંગ છે, માટે એને નિયાણું માની શકાતું નથી. પંચાશકજીમાં કહ્યું છે કે "પ્રમત્તસંયત ગુણઠાણા સુધીના જીવો એ પ્રણિધાન કરવાને યોગ્ય જીવો છે. તેઓએ કરેલું આ જયવીયરાય...ઇત્યાદિ પ્રણિધાન એ મોક્ષાંગની પ્રાર્થનારૂપ હોઇ નિયાણું નથી એમ જાણવું. એમાં કારણ એ છે કે"साभिष्वंग એવું પણ તે निरभिष्वंगपणानुं कारण छे" એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે. જેમ કે બોધિની પ્રાર્થના એ આમાં પ્રમાણ છે. જો કે 'આ પ્રણિધાન નિયાણારૂપ નથી' એવું સાધક અનુમાન તો આવું છે કે "આ પ્રણિધાન નિયાણું નથી, કેમકે મોક્ષાંગની પ્રાર્થનારૂપ છે, જેમ કે બોધિની પ્રાર્થના." આમાં 'બોધિની પ્રાર્થના' એ તો અનુમાન પ્રમાણના દૃષ્ટાન્તરૂપ એક અવયવભૂત છે, તેમ છતાં એમાં અવયવી રૂપ અનુમાનનો ઉપચાર કરીને એનો માન=પ્રમાણ તરીકે આ શ્લોકમાં ઉલ્લેખ થયો છે.

"આમ, જે મોક્ષાંગની પ્રાર્થનારૂપ હોય તે જ નિયાણારૂપ બનતું નથી એવું જે જણાવ્યું તેનાથી એ પણ ફલિત થાય છે કે શ્રીદશાશ્રુતસ્કંધમાં તીર્થંકરપણાના નિયાણાનો પણ જે નિષેધ કર્યો છે તે યોગ્ય જ છે, કેમકે "ભવભ્રમણ બાદ પણ હું તીર્થંકર બનું" એવી સંસારનો પ્રાર્થનાથી સંકળાએલી એવી તે તીર્થંકરપણાની પ્રાર્થના साभिष्वंग=रागयुक्त होय छे."

[તીર્થંકરપણાની ઇચ્છા અંગે વાસ્તવિકતા]

થોડી સૂક્ષ્મતાથી વાસ્તવિકતાને વિચારીએ તો જણાય છે કે છત્ર–ચામર વગેરે ઔદયિક ભાવના આકર્ષણથી થએલી તીર્થંકર બનવાની ઇચ્છા જ નિયાણું છે, પણ કેવલજ્ઞાનાદિ ક્ષાયિકભાવના આકર્ષણથી થએલી તે ઇચ્છા નહિ. તેથી "થોડાક ભવ ભ્રમણ બાદ પણ હું સિદ્ધ થાઉં" એવી પ્રાર્થના, એમાં કોઈ ભવપ્રતિબદ્ધ એવા ઔદ-

"देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः मायाविष्वपि दृश्यन्ते नातस्त्वमसि नो महानि" ॥ ति (आप्तमी. १)
जं पुण णिरभिस्संगं धम्मा एसो अणेगसत्तहिओ । णिरूवमसुहसंजणओ अउव्वचिंतामणीकप्पो ॥१॥
तो एयाणुट्ठाणं हियमणुवहयं पहाणभावस्स । तेसिं पवित्तिसरूवं अत्थावत्तीइ तमदुट्ठं ॥ ॥२॥

(पू० पञ्चा० ३८-३९) यत्पुनस्तीर्थकरत्वप्रार्थनं निरभिष्वंगं तददुष्टमिति सम्बन्धः ॥ यथा धर्मात्कुशलानुष्ठानादेष तीर्थकरो भवतीति गम्यम् । किंभूतः ? अनेकसत्त्वहितः निरुपमसुखसंजननः, अपूर्विचन्तामणिकल्पः । तत्तस्मादेतत्तीर्थकरानुष्ठानं धर्मदेशनादिहितं पथ्यमनुपहतमप्रतिघातं, इतिर्गम्यः । इति प्रधान(ग)भावस्य एवंभूतसुन्दराध्यवसायस्य, तस्मिन्

યિકભાવના આકર્ષણથી થએલી ન હોવાથી, જેમ નિયાણારૂપ નથી તેમ તીવ્રસંવેગવાળા જીવે તીર્થંકરપણાની છત્રચામરાદિ વિભૂતિની ઇચ્છા વગર માત્ર કેવલજ્ઞાનાદિ ક્ષાયિકભાવના આકર્ષણથી જ આવો સંકલ્પ કર્યો હોય કે "થોડા ભવભ્રમણ બાદ પણ હું તીર્થંકર થાઉં" તો એ સંકલ્પ નિયાણું રૂપ બનતો નથી આવું કહેવામાં પણ કોઈ દોષ નથી.

પ્રશ્ન :-પણ તીર્થંકરપણાની પ્રાર્થના કરે અને તેમ છતાં એમાં, ત્રિભુવનશ્રેષ્ઠ એવી છત્ર-ચામરાદિ વિભૂતિની ઇચ્છા ન હોય એવું શી રીતે મનાય ?

ઉત્તર :-તીર્થંકરપણાની વિભૂતિ પણ અનિચ્છનીય છે. એ બાબતમાં અન્ય ગ્રન્થકારે (દિગંબર આચાર્ય **સમંતભદ્રાચાર્યે**) **આપ્તમીમાંસા**માં કહ્યું છે કે-

"હે પ્રભો ! દેવોનું આગમન, આકાશમાં વાહનો (કે વિહરણ), ચામર વગેરે વિભૂતિઓ તો માયાવીઓ પાસે પણ જોવા મળે છે. માટે આવી વિભૂતિઓ તારી પાસે છે એટલા માત્રથી અમને તું મહાન્ લાગતો નથી. એટલે એ વિભૂતિઓથી આકર્ષાઈને અમે તને મહાન્ દેવ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ એવું નથી."

[નિરભિષ્વંગ પ્રાર્થના એ નિયાણું નથી]

પંચાશકજીમાં પણ આગળ કહ્યું છે કે "તીર્થંકરપણાની સાભિષ્વંગ પ્રાર્થના તો નિયાણારૂપ હોઈ દુષ્ટ છે જ, કિન્તુ તીર્થંકરપણાની પણ જે પ્રાર્થના નિરભિષ્વંગપણે કરવામાં આવી હોય છે તે નિર્દોષ હોય છે. "કુશલાનુષ્ઠાનરૂપ ધર્માનુષ્ઠાનથી શ્રીતીર્થંકરદેવ અનેક જીવોને હિત કરનારા બને છે, અનેક જીવોના નિરુપમ સુખના જનક બને છે, તેમ અપૂર્વચિન્તામણિસમાન બને છે. માટે શ્રીતીર્થંકરપરમાત્માનું સદ્ધર્મદેશનાદિ અનુષ્ઠાન ઇષ્ટાર્થસાધક હોઇ હિતકર હોય છે તેમજ અનુપહત હોય છે. આવા પ્રધાન= સુંદર અધ્યવસાયવાળા જીવની તીર્થંકરપણાની જે પ્રાર્થના હોય છે તે શ્રી જિનના અનુષ્ઠાનરૂપ ધર્મદેશના વગેરેની પ્રવૃત્તિ કરવાના સ્વભાવવાળી હોય છે, અને અર્થાપત્તિથી જણાય છે કે તે અદુષ્ટ=નિર્દોષ હોય છે. "તીર્થંકરપણાની સાભિષ્વંગ પ્રાર્થના દુષ્ટ હોય છે" એ વાત, જો એવું માનવામાં ન આવે કે "તેની નિરભિષ્વંગ પ્રાર્થના નિર્દોષ હોય છે" તો અસંગત રહે છે. માટે તેની નિરભિષ્વંગ પ્રાર્થના નિર્દોષ હોય છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે.

પ્રશ્ન :- દિવસે ન ખાનાર દેવદત્તનું તગડાપણું અન્યથા અસંગત રહી દેવદત્તમાં જ રાત્રીભોજનના કર્તૃત્વને સિદ્ધ કરી શકે છે, યજ્ઞદત્તમાં નહિ. આના પરથી જણાય છે

धर्मदेशनादौ जिनानुष्ठाने प्रवृत्तिस्वरूपं=प्रवर्त्तनस्वभावं, अर्थाऽऽपत्त्या न्यायतः, साभिष्वंगस्य तीर्थकरत्वप्रार्थनस्य दुष्टत्वान्यथानुपपत्त्या निरभिष्वंगं तददुष्टमिति न्यायप्राप्तम् । नैं च-वैयधिकरण्यं, पुत्रस्य ब्राह्मणत्वाऽन्यथानुपपत्त्या पित्रोर्ब्राह्मणत्वं न्याय्यमितिवदुपपत्तिरिति भावः ।

उभयभावोपरागविनिर्मुक्ततीर्थकरप्रार्थना किं रूपेति चेत् ? औदयिकभावप्रार्थनाविशिष्टा निदानं, क्षायिकभावप्रार्थनाविशिष्टा चाऽनिदानम् । वैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्य-तत्तद्व्यवधा-

---

કે અન્યથા અસંગત રહેનારી ચીજ પોતાના અધિકરણમાં જ રહેલી (स्वसमानाधिकरण જ) અન્ય ચીજની સિદ્ધિ કરી શકે છે, અન્યત્ર (व्यधिकरणમાં) નહિ. તો પ્રસ્તુતમાં પણ, તીર્થંકરપણાની સાભિષ્વંગ પ્રાર્થનામાં રહેલું દુષ્ટત્વ અન્યથાઅનુપપન્ન રહેવાના ન્યાયે પણ તેની નિરભિષ્વંગ પ્રાર્થનામાં રહેલા (પોતાને व्यधिकरण એવા) નિર્દોષત્વને શી રીતે સિદ્ધ કરી આપી શકે ?

ઉત્તર :- અન્યથા અનુપપત્તિથી વસ્તુની સિદ્ધિ કરવામાં સર્વત્ર सामानाधिकरण्य જ જોઇએ, वैयधिकरण्य न જ ચાલે એવો નિયમ નથી, કેમકે પુત્રમાં રહેલું બ્રાહ્મણપણું અન્યથા (એટલે કે પિતામાં જો બ્રાહ્મણપણું માનવામાં ન આવે તો) અસંગત રહેતું હોવાથી स्वव्यधिकरण (કેમકે પોતે પુત્રમાં રહેલ છે જ્યારે સિદ્ધ થનાર બ્રાહ્મણત્વ પિતામાં રહેલ છે.) એવા પણ પિતામાં રહેલા બ્રાહ્મણપણાંને સિદ્ધ કરે જ છે. આ જ રીતે 'સાભિષ્વંગ પ્રાર્થનામાં રહેલું દુષ્ટત્વ નિરભિષ્વંગ પ્રાર્થનામાં નિર્દોષત્વને અન્યથા અનુપપત્તિ ન્યાયે સિદ્ધ કરી આપે છે' એ વાત પણ સંગત જ છે.

આમ, કેવલજ્ઞાનાદિ ક્ષાયિકભાવોની બુદ્ધિથી કે ભવ્યજીવોનું હિત કરવાના અભિપ્રાયથી શ્રીજિનના અનુષ્ઠાનરૂપ ધર્મદેશના વગેરેની બુદ્ધિથી કરવામાં આવેલી તીર્થંકરપણાની નિરભિષ્વંગ પ્રાર્થના એ નિયાણારૂપ નથી કે દુષ્ટ નથી એ વાત નક્કી થાય છે.

[औदयिक-क्षायिक उभयभावानुपरक्त प्रार्थना केवी छे ?]

પ્રશ્ન :- ઔદયિક અને ક્ષાયિક એ ઉભયભાવથી ન રંગાએલી તીર્થંકરપણાની પ્રાર્થના કિંસ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર :- ઔદયિક ભાવની પ્રાર્થના વિશિષ્ટ એવી એ પ્રાર્થના નિયાણું છે અને ક્ષાયિકભાવની પ્રાર્થના વિશિષ્ટ એવી એ પ્રાર્થના નિયાણારૂપ નથી. આમાં વૈશિષ્ટ્ય બે સંબંધથી લેવું. (૧) सामानाधिकरण्य સંબંધથી, એટલે કે જે જીવે પૂર્વે ઔદયિક કે ક્ષાયિકભાવની પ્રાર્થના કરેલી હોય તે જ જીવની આ ઉભયભાવના ઉપરાગ વિનાની તીર્થંકરત્વ પ્રાર્થના પણ હોવી જોઇએ. (૨) तत्तद्व्यवधानाभावकूट...એટલે કે વિશેષણરૂપ ઔદયિક કે ક્ષાયિક ભાવની પ્રાર્થના પછી ઉભયોપરાગવિનિર્મુક્ત તીર્થંકરત્વની પ્રાર્થના થવામાં વચ્ચે જે કોઈ વ્યવધાન (આંતરા) સંભવતા હોય તે સઘળાં વ્યવધાનોના અભાવનો સમૂહ એ બીજો સંબંધ છે. અર્થાત્ એ ઉભયભાવોપરાગ વિનિર્મુક્ત પ્રાર્થના આવા તે તે કોઇપણ વ્યવધાન પડયા વિના થએલી હોવી જોઈએ.

નાભાવકૂટસમ્બન્ધાભ્યામ્ । સમૂહાલમ્બનેચ્છાયાં તુ માનાભાવો, ભાવે વાઽસ્તાં નિદાનત્વાઽનિદાનત્વે અવ્યાપ્યવૃત્તિજાતી, ઇત્યાદિ પ્રમાણાર્ણવસંપ્લવવ્યસનિનાં ગોચરઃ પન્થાઃ ।

તદેવમન્તે સ્તવફલપ્રાર્થનારૂપં પ્રણિધાનં ભિન્નં, પૂર્વં તુ ક્રિયમાણસ્તવોપયોગરૂપં ભિન્નમિત્યનુપયોગરૂપત્વેન દ્રવ્યસ્તવે નાઽવદ્યાશઙ્કા વિધેયેતિ સ્થિતમ્ ।

॥ ઇતિ ન્યાયવિશારદવિરચિતં કૂપદૃષ્ટાન્તવિશદીકરણપ્રકરણં સમ્પૂર્ણમ્ ॥

આમાં ગ્રન્થકારનો એવું જણાવવાનો આશય લાગે છે કે તીર્થંકરપણાની પ્રાર્થના કાળે ઔદયિક કે ક્ષાયિક ભેમાંથી કોઇ પણ ભાવના આકર્ષણથી ચિત્ત રંગાએલું ન હોય તો પણ જો સંભવિત વ્યવધાન ન પડે એ રીતે એ જીવ એ પ્રાર્થના પૂર્વે ઔદયિક ભાવની પ્રાર્થનાવાળો બન્યો હોય તો એ જીવની એ તીર્થંકરત્વપ્રાર્થના નિયાણા રૂપ બને અને જો એ જીવ વ્યવધાનવિના પૂર્વે ક્ષાયિકભાવની પ્રાર્થનાવાળો બન્યો હોય તો એ અનુપરક્ત પ્રાર્થના નિયાણાં રૂપ બનતી નથી.

પ્રશ્ન– કોઇ જીવને છત્રચામરાદિ ઔદયિક ભાવની અને કેવલજ્ઞાનાદિ ક્ષાયિકભાવની એ બંનેની એક સમૂહાલંબનાત્મક ઇચ્છા (એ બન્નેને પોતાનો વિષય બનાવનારી એક ઇચ્છા) થઈ હોય તો એની તીર્થંકરપણાની પ્રાર્થના કેવી કહેવાય ?

ઉત્તર– જીવને આવી વિભિન્નવિષયક એક ઇચ્છા થઈ શકે એ વાતમાં જ કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી આગળ વિચારવાનું રહેતું નથી. અથવા માની લઇએ કે એવી ઇચ્છા પણ થાય છે તો નિદાનત્વ (નિયાણાપણું) અને અનિદાનત્વ (અનિયાણાપણું) આ બેને અવ્યાપ્યવૃત્તિ જાતિ સમજવી. આશય એ છે કે સામાન્યથી જાતિઓ વ્યાપ્યવૃત્તિ હોય છે. એટલેકે જાતિમાનમાં સંપૂર્ણપણે વ્યાપીને રહેવાવાળી હોય છે. ઘટત્વ જાતિ ઘડાના અમુકભાગમાં જ રહી હોય અને અન્ય ભાગમાં પટત્વ વગેરે રૂપ કોઈ અન્ય જાતિ રહી હોય એવું સંભવતું નથી. તેમ છતાં નિદાનત્વ–અનિદાનત્વ એ બે જાતિને અવ્યાપ્યવૃત્તિ જાણવી. એટલેકે એ બેમાંથી એકેય સમૂહાલંબનાત્મક ઇચ્છા પ્રયુક્ત પ્રાર્થનામાં વ્યાપીને નથી રહી, પણ પ્રાર્થનાના ઔદયિક ભાવાંશમાં નિદાનત્વજાતિ રહી છે જ્યારે ક્ષાયિકભાવાંશમાં અનિદાનત્વજાતિ રહી છે એમ માનવું. પ્રમાણસમુદ્રમાં ડૂબકી મારવાના વ્યસની વિદ્વાનોને આ બાબતમાં આવું માનવું યોગ્ય લાગે છે.

છેલ્લો **નિષ્કર્ષ** એ છે કે ચૈત્યવંદનમાં અન્તે કરાતું સ્તવના ફળની પ્રાર્થના રૂપ પ્રણિધાન એ જુદું છે, અને પૂજા–સ્નાનાદિ પૂર્વકાળે, તે વખતે કરાઈ રહેલા દ્રવ્યસ્તવમાં ઉપયોગ રાખવા રૂપ પ્રણિધાન જુદું છે. તેથી, પ્રણિધાનાદિ ચૈત્યવંદનને અંતે કહ્યા હોવા માત્રથી "પૂર્વકાલે તેનો અભાવ હોય છે, અને તેથી પૂજા વગેરે અનુપયોગવાળા હોવાથી એમાં અલ્પપાપબંધરૂપ દોષ લાગે જ છે (જે ચૈત્યવંદનાદિથી દૂર થાય છે)" એવી શંકા ન કરવી એ નિશ્ચિત થયું.

આ આખા ગ્રન્થનો સાર એ છે કે,

(૧) વિધિના પરિપૂર્ણ પરિપાલનપૂર્વક ભક્તિથી જિનપૂજા કરવામાં આવે તો એમાં દ્રવ્યહિંસા હોવા છતાં અલ્પ પણ પાપબંધ થતો નથી, જ્યારે કર્મનિર્જરા અને પુણ્યબંધ અઢળક થાય છે.

(૨) ભક્તિભાવ ઘણો હોવા છતાં વિધિપાલનમાં જો કચાશ હોય અથવા જયણાનું પાલન ન હોય તો અલ્પપાપબંધ થવારૂપ નાનો દોષ લાગે છે, પણ ભક્તિના ઉછાળાના કારણે પ્રવર્ત્તતા જોરદાર શુભભાવોથી એ દોષ દૂર થઈ જાય છે અને વિપુલ નિર્જરા અને પચંડપુણ્યબંધ થાય છે.

કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત સિદ્ધાન્તમહોદધિ સ્વ. આ. ભગ. **શ્રીપ્રેમસૂરીશ્વરજી** મહારાજના પટ્ટાલંકાર વર્ધમાનતપોનિધિ આ. ભગ. **શ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી** મહારાજના શિષ્યરત્ન અધ્યાત્મરસિક પ. પૂ. પં. પ્રવરશ્રી **ધર્મજિત્** વિ. ગણિવરના શિષ્યરત્ન જિનભક્તિરસિક પ. પૂ પં. પ્રવરશ્રી **જયશેખર વિ.** ગણિવરના શિષ્યાણુ મુનિ **અભયશેખરવિજયે** કરેલો **કૂપદૃષ્ટાન્તવિશદીકરણ** ગ્રન્થનો ભાવાનુવાદ સાનંદ સંપૂર્ણ થયો. આ ભાવાનુવાદોમાં શ્રીજિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ કે ગ્રન્થકાર મહામહોપાધ્યાય ન્યાયાચાર્ય **શ્રી યશોવિજયજી** વાચકપુંગવના આશય વિરુદ્ધ જે કાંઈ કહેવાયું હોય તેનું મિચ્છામી દુક્કડમ્ ગીતાર્થ બહુશ્રુતો તેનું પરિમાર્જન કરવાની મારા પર કૃપા કરો. [**સંવત ૨૦૪૨**]

卐

પરિશિષ્ટઃ ઉદ્ધૃત સાક્ષીપાઠોનો અકારાદિક્રમ

પાઠાંશઃ/પૃષ્ઠાંકઃ	પાઠાંશઃ/પૃષ્ઠાંકઃ	પાઠાંશઃ/પૃષ્ઠાંકઃ
અच्छोडपिट्टणासुहण/६१	इयरंमि विगप्पेणं/४२	गुरुपरितोसगएणं/१००
अट्ठो पुण होइ सो/५२	इयरेसिं पक्खित्ते/८८	**चि**त्रा तु देशनैतेषां/१२५
अणभिणिवेसाउ पुण/३६	इहरा विवज्जओ खलु/६४	**ज**इवि पडिक्कमियव्वं/३७
अत्यासन्ना विनाशाय/९९	उपदेशो हि मूर्खाणां/२३	जइ होज्ज तस्स अणलो/१७
अभिकंखतेहिं सुभा०/१००	उवसंपन्नो जं कारणं/१११	जम्हा दंसणनाणा/१३३
अहयं तुब्भं एयं/१८	एएहिं कारणेहिं/२६	जह जच्चवाहलाणं/२२
अहवावि पयट्टसा/६९	एगग्गस्स पसंतस्स/५४	जं दुक्कडंति मिच्छा/३५
अहवावि विणासंतं/१८	एत्तो ओसरणादिसु/५७	जीवे भंते ! णेरइए/७२
आणागेज्झो अत्थो/४५	एयं सामायारिं/२०	जेण कुलं आयत्तं/२६
आणाबलाभिओगो/२०	एवं च अहिणिवेसा/३६	जो अत्तलद्धिगो खलु/७५
आपुच्छणाओ कज्जे/६६	कज्जंतरं ण कज्जं/६७	जोग्गेवि अणाभोगा/२४
आयप्पमाणमेत्तो चउ/५६	कज्जंपि नाणदंसण/४७	**णि**च्छायओ दुन्नेयं /१०५
आयावयंति गिम्हेसु/५९	कन्दप्पदेवकिब्बिस/१३४	**त**त्थवग्गहो तिविहो/५६
आवस्सइं च णिंतो/५१	कप्पाकप्पे परिणि०/४०	तत्थवि सो इच्छं से/१५
आवस्सियं च णिंतो/५२	**ग**म्ययपः कर्माधारे/६	तत्थवि सो इच्छं से/१९
आवस्सियाओ आव०/५०	गहणे वि णिज्जरा खलु/७६	तब्भावेण कया पुण/४६
इट्ठपसिद्धणुबंधो/६३	गाढाजोग्गे उ पडिसेहो/२३	तम्हा सव्वाणुन्ना/११५
इत्तरियं पिं न कप्पइ/११२	गुरुदेवोग्गहभूमीइ/५६	**द**गपाणं पुप्फफलं/१०३

पाठांशः/पृष्ठांकः

देसोवगारिया जा/१३५
दो चेव मत्तगाइं/९५
दो चेव मत्तगाइं/९५
दोण्हवि इट्ठफलं तं/८०
न जातु कामः कामानां/८४
नाणादुवग्गहे सइ/७५
नाणं परं परमण/१३३
नासन्ननाइदूरे/१००
निच्छयणयस्स चरण०/४
निद्दाविगहापरिवज्जि०/१००
पायं अभिन्नगंठी/१३५
पुरिसज्जाए वि तहा/२२
पुव्वणिसिद्धंमि होइ/७०
पुव्वणिसिद्धे अण्णे/७०
प्रेत्य मां स भक्षयिता/३३
बालः पश्यति लिङ्गं/१०२
मज्जणणिसिज्ज अक्खा/९४
मिच्छा एयंति विया०/२९
वयमेत्तं णिव्विसयं/५०
ववहारोवि हु बलवं/१०७
वायणपडिसुणणाए/४१
वेयावच्चे अब्भु०/२७
संदिट्ठोऽसंदिट्ठस्स/९२

पाठांशः/पृष्ठांकः

संविग्गोणुवएसं/४४
सज्झायादुव्वाओ/८१
सव्वणया भावमिच्छन्ति/७
सुत्तत्थेसु अचिंतण/२६
सुद्धं सुसाहुधम्मं/४२
सुद्धेणं भावेणं अपुण०/२९
सो वि य णीअपर०/९६
सो विहिणाया तस्सा/३३

कूपदृष्टान्त० गतउद्धृतपाठाः

अत्थिणं भन्ते जीवाणं कक्कस०/१६६
अभ्युदयफले चाद्ये/१५६
असदारंभपवत्ता/१६२
आशयभेदा एते/१७६
इक्कंपि उदगबिन्दु/१५८
उत्तमगुणबहुमाणो/१५८
एत्तो च्चिय ण णियाणं/१७८
एवं च दसाईसुं/१७९
एवं तु इट्ठसिद्धि/१७८
एयस्स समत्तीए/१७७
एसो चेव इहं विही/१५९
कहन्नं भन्ते जीवा अपाउत्ताए कम्मं/१४७
काऊण जिणाययणेहिं मण्डियं/१४९

पाठांशः/पृष्ठांकः

जं पुण णिरभिस्संगं/१८०
तत्रैव तु प्रवृत्तिः/१७६
तहारूवं समणं०...अफासुएणं/१४३
तो एयाणुट्ठाणं/१८०
दव्वथउ पुप्फाई/१७५
देवागमनभोयान/१८०
देहादिनिमित्तं पिहु जे/१४६
न्हाणाइवि जयणाए/१४२
प्रणिधानं तत्समये/१७६
प्रणिधि-प्रवृत्ति-विघ्नजय/१७६
प्रमादयोगेन प्राण०/१४५
भण्णइ जिणपूजाए १४५
भूमीपेहणजलच्छाणणाइ/१५९
मोक्खंगपत्थणा इय/१७९
यतनातो न च हिंसा/१६३
वत्थेण बंधिऊणं/१५९
विघ्नजयस्त्रिविधः खलु/१७६
विदारयति यत्कर्म/१४०
संथरणंमि असुद्धं/१५०
संविग्गभावियाणं/१४९
सिद्धिस्तत्तद्धर्म/१७६
सिद्धेश्चोत्तरकार्यं/१७६